

LIMBURGS GESCHIED- EN OUDHEIDKUNDIG GENOOTSCHAP (LGOG)

Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg

LGOG

Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap (LGOG)

Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg

Jaarboek 2011

deel 147

Inhoud

Woord vooraf	7
 Titus Panhuysen Sleutelfiguren uit de vroegste geschiedenis van de Sint-Servaasabdij van Maastricht	 9
Inleiding	9
Probleemstelling	10
De 'gouden eeuw' van de Maastrichtse bisschoppen (550-700)	11
De gangbare opinie: een Karolingisch (eigen)klooster	11
De voorgeschiedenis van het Karolingische eigenklooster	12
Maastricht in de zevende eeuw	14
Een kathedrale kerk in Maastricht in de zesde en zevende eeuw	19
Een verplaatsing van de bisschopskerk in Maastricht in de zevende eeuw?	22
De Pippiniden en het Servaasklooster	24
De bisschoppen van Maastricht	28
Het Servaasklooster in handen van de Pippiniden	29
Model 1 : Amandus, Sigibert I en Grimoald (ca. 650)	30
Model 2 : Pippijn II (ca. 690)	30
Model 3 : Lambertus, Childerik II en Pippijn II (670-695)	31
Het Servaasklooster onder Abt Einhard (819-839)	33
Wat weten we over de Sint-Servaas in de tijd van Karel de Grote en zijn zonen?	33
Einhard en de Servaasabdij.	35
Relieken voor de Servaasabdij	36
De Arcus Einhardi en de Sleutel van Sint Servaas: een ensemble?	37
De Arcus Einhardi of het Einhardkreuz	37
De Sleutel van Sint Servaas	43
De keizerkroning van Karel de Grote in Rome.	46
Conclusie	49
Epiloog	50
Noten	51
 Lou Spronck De herinneringen van Charles van der Noordaa	 63

Een verdwenen afschrift en een teruggevonden autograaf	63
Martinus van Heylerhoff	63
Van Heylerhoffs geschiedkundige bijdragen aan de <i>Annales</i>	65
Charles Henri van der Noordaa	68
Vader Hendrik van der Noordaa	68
Charles van der Noordaa: ondernemer	71
Charles van der Noordaa: vrijmetselaar	74
De Collectie van der Noordaa	78
De 'Herinneringen' nader beschouwd	80
Het ontstaan van de tekst	80
De besproken onderwerpen	80
De aquarellen	82
De uitgave van de tekst	83
Noten	151

Antoine Jacobs

De kerkelijke ambtstaal in Limburg in de lange 19de eeuw	157
--	-----

De officiële ambtstaal: het Latijn	158
De positie van het Frans	159
Het Frans als kerktaal	160
Duits in het maatschappelijk leven	162
Duits als onderwijstaal	164
Het Duits als kerktaal	168
De houding van de rijks- en provinciale overheid	172
De snelle teruggang van het Duits vanaf 1900	178
Conclusie	181
Noten	183

Harry Knipschild

'Geen goddeloozer volk onder de zon'	
Limburgers op missie onder de Chinezen	191

1. China als nieuw missiegebied	192
2. Elk jaar nieuwe Scheutisten	195
3. Piet Hendriks (Venlo)	195
4. Hendrik Janssen van Son (uit Heythuysen)	200
5. Walter Kissels (uit Klimmen)	202
6. Koenraad Abels (uit Weert)	205
7. Willem Lemmens (uit Beek)	209
8. Honger leidt in de Ordos tot bekeringen	211

9. Emile Indemans (uit Stevensweert)	215
10. De missie van Steijl	220
11. De stichting van de SVD	221
12. Waarom Steijl?	222
13. Johann Anzer, de pionier van de SVD	224
14. Nederlandse Franciscanen in Shanxi krijgen een eigen missiegebied	231
15. Het leven in het Nederlandse bisdom Zuid-Shanxi onder supervisie van mgr. Poell (uit Weert)	233
16. Limburgse Lazaristen actief	238
17. Frans Wijnhoven (uit Broeckhuysenvorst)	239
18. Alexander Waelen (Schin op Geul) en Frans Geurts (Maashees)	244
19. Ed van Kan (uit Maastricht) en de Bokser-opstand.	246
20. Het Westen slaat terug – en nu het Oosten	250
Een terugblik	251
Archieven	252
Literatuur	252
Noten	254

Marion Aarts, Béatrice de Fraiture, Karen Jeneson, Leo Verhart Uit de grond: een nieuw begin voor de Archeologische Kroniek van Limburg

257

Een rijk Keltisch vrouwengraf in Koningsbosch (Leo Verhart)	258
De vicus van Venlo, een logistiek centrum in de Romeinse tijd (Béatrice de Fraiture)	260
Een blik op de ontwikkeling van middeleeuws Sittard (Marion Aarts)	264
Noten	269

Personalia van de auteurs

271

Verslag over 2011	273
Habetspenning voor dr. G.H.A. (Gerard) Venner	312
Overzicht van de in 2011 tot LGOG toegetreden leden	315
Overzicht van leden en relaties van LGOG (31-12-2011)	318
Statuten van Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap	351
Huishoudelijk Reglement van Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap	360

Register van plaatsen, eigennamen en zaken

367

Colofon

381

Woord vooraf

Steeds duidelijker blijkt dat ons Maasdal in de Karolingische en Ottoonse tijd een veel grotere uitstraling heeft gehad dan wel eens gedacht wordt. Al vaker zijn, ook in dit jaarboek, studies verschenen vanuit de alleroudste schriftelijke en archeologische bronnen, en is het cultureel erfgoed van onze regio bestudeerd. Dat ook de status van de stad Maastricht aanzienlijk was, blijkt uit de politieke en kerkelijke machtsstrijd rondom de Sint-Servaaskerk, de bouw van een groot, bij recente opgravingen ontdekt kerkgebouw, en de vorstelijke kunstwerken die Einhard, de biograaf van Karel de Grote, aan de Servaaskerk schonk: de sleutel en de triomfboog. Titus Panhuysen geeft zijn visie over deze nog niet in alle opzichten heldere periode.

Van de Oudheid gaan we zonder overgang naar de negentiende eeuw.

Het jaarboek van ons Genootschap kent een lange traditie van bronnenpublicaties. De herinneringen die Charles van der Noordaa over zijn eigen tijd en over zijn leefomgeving in het Maastricht in het begin van de negentiende eeuw op schrift heeft gesteld, nu gepubliceerd en van commentaar voorzien door Lou Spronck, zijn zeker een publicatie waard. Iedere archiefonderzoeker kent immers de waarde van ego-documenten en persoonlijke geschriften, die ons veel meer vertellen over het concrete leven van onze voorouders dan wat wij kunnen vinden in ambtelijke overheidsarchieven.

Dat het moeilijk is taalgrenzen vast te leggen en dat taalgebruik kan verschuiven, is bekend. Antoine Jacobs onderzoekt het (ambtelijk) taalgebruik in de kerken van Limburg in de negentiende eeuw, waar het Nederlands zeker niet overal gebruikelijk was. Zo was midden in de negentiende eeuw in het oostelijk deel van Zuid-Limburg de taal van de kerk lange tijd Duits.

Er was een tijd dat Nederland een van de landen was die de meeste missionarissen overzee zond. We denken dan snel aan Afrika, maar ook naar China werden geloofsverkondigers gezonden. Daaronder waren in de negentiende eeuw ook veel Limburgers. De eersten zetten er voet aan wal zonder zelfs één woord Chinees te kennen. Harry Knipschild vertelt over hen indrukwekkende verhalen.

In dit deel van de *Publications* wordt ook een oude traditie opnieuw leven ingeblazen, namelijk de Archeologische Kroniek, die in 1994 een geruisloze dood stierf. In de toekomst zullen in ons jaarboek regelmatig belangrijke archeologische onderzoeken worden gepubliceerd.

Als voorproef presenteren, onder leiding van redactielid Henk Stoepker, de archeologen Marion Aarts, Béatrice de Fraiture, Karen Jeneson en Leo Verhart enkele recente archeologische onderzoeken.

De redactie van de *Publications* kende in 2011 geen wijzigingen.

De redactie van de *Publications*

Sleutelfiguren uit de vroegste geschiedenis van de Sint-Servaasabdij van Maastricht

Titus Panhuysen

Inleiding

In 794 verruilde Karel de Grote (768-814) zijn vorstelijke residentie in Herstal bij Luik voor het nieuwe paleis te Aken om dat uit te bouwen tot zijn 'Nova Roma'. We noemen hier Herstal en Aken, een pippinidische en een karolingische palts. Wij kunnen ons ook afvragen wat de nabij gelegen stad Maastricht voor hem heeft betekend en wat zijn betrekkingen waren met de Sint-Servaasabdij. In Maastricht bevonden zich immers de voormalige centrale bisschopskerk van het diocees en het graf van de legendarische bisschop Servatius, die gerekend wordt tot de Frankische heiligen. In het *itinerarium* (reisboek) van Karel de Grote wordt Maastricht niet vermeld. Daarentegen komen we wel zijn stafleden Alcuin (ca. 730-804) en Einhard (ca. 770-840) tegen als abten van de Servaasabdij. Zowel wetenschappers als de volksmond wijzen sinds lang op de betrokkenheid van Karel de Grote bij de Maastrichtse grafkerk. Servatius wordt zelfs genoemd als een van de huisheiligen van de Karolingische dynastie. Eén theorie zegt dat het graf van Servatius in de Maastrichtse Sint-Servaaskerk voor Karel even belangrijk is geweest als het graf van Petrus in Rome was voor de laat-Romeinse christelijke keizers sinds Constantijn.

In de jaren tachtig van de vorige eeuw heeft de auteur van dit artikel gedurende bijna een decennium archeologisch onderzoek gedaan in de Sint-Servaaskerk en daarbij veel sporen blootgelegd. In het kader van het Sint Servatius Project van de Universiteit van Amsterdam wordt een reeks publicaties voorbereid die de onderzoeksresultaten zullen ontsluiten voor de internationale wetenschap en voor andere geïnteresseerden. Hier zal hij een poging doen om greep te krijgen op enkele cruciale ontwikkelingen in de vroegste geschiedenis van de Sint-Servaasabdij die mogelijk een verklaring bieden voor de herkomst van de hoge status van de Sint-Servaasabdij in de Middeleeuwen.

Probleemstelling

Van oudsher wordt hoog opgegeven over de status van het Sint-Servaaskapittel als een rijkskapittel en als een instelling die nauw verbonden was met keizers en koningen en door hen rijk gedoteerd werd.¹ Voor het eerst wordt de Sint-Servaas als een kerk van de keizer vermeld in een oorkonde van Keizer Otto I uit 966.² De expliciete vermelding van de Servaasabdij in de verdragstekst van Meerssen (870) – ‘*abbatia Sancti Servatii Trajecti ad Mosam*’ – waarbij het Midden-Rijk van Lotharius verdeeld werd tussen Oost- en West-Francië, moet ook verstaan worden als blijk van het belang dat aan deze bezitting werd toegekend. In het verdrag werd de abdij toegewezen aan Karel de Kale van West-Francië.³ Eerder, in het verdelingsverdrag van Verdun uit 843 tussen de zonen van Lodewijk de Vrome – Lotharius I, Lodewijk II de Duitser en Karel II de Kale – was Maastricht ingedeeld bij het Midden-Rijk van keizer Lotharius (817-855), dat sindsdien Lotharingen werd genoemd.⁴ In 877 werd Lotharingen weer geannexeerd door Lodewijk III de Jongere, die van 876 tot 882 koning was van Oost-Francië.⁵ In 880 lag de grens tussen Oost- en West-Francië bij de Schelde. Daarna behoorde het noordelijke deel van Lotharingen meestentijds bij Oost-Francië. Alleen in de periode 911-923 was het in handen van Karel de Eenvoudige van West-Francië en bleek de opportunistische Lotharingse adel een zeer onbetrouwbare partner voor de Duitse koning. Volgens Rolf Hackeng moet de Servaasabdij feitelijk als een eigenklooster van de Duitse vorsten worden gezien die het te kust en te keur in leen konden geven.⁶ Dat gebeurde in de periode 889-1000 geregeld, de ene keer aan de wereldlijke machthebbers van Lotharingen, dan weer aan de aartsbisschop en -kanselier van Trier.⁷ Al in de elfde eeuw wordt de bijzondere positie van het stift in verband gebracht met het belang dat de Karolingers zouden hebben gehecht aan het graf van Sint Servaas. Hieraan ligt een in 1087 gedateerd *falsum* uit de twaalfde of dertiende eeuw ten grondslag,⁸ waarin keizer Hendrik IV de immuniteitsrechten van de kerk bevestigt die haar in het verleden verleend zouden zijn door Keizer Karel de Grote.⁹ Wij moeten ons echter afvragen of de vermeldingen dat de eerste Karolingers een bijzondere interesse voor de Maastrichtse Sint-Servaaskerk hebben gehad een kern van waarheid bevatten of dat we te maken hebben met een in de elfde of twaalfde eeuw gecreëerde mythe.

We zullen in dit artikel proberen na te gaan in wiens handen de kerk en het klooster oorspronkelijk waren, of er aanwijzingen zijn voor veranderingen in de oorspronkelijke eigendomssituatie en of er concrete bewijzen te vinden zijn voor een vroege en directe betrokkenheid van de Karolingers bij de Servaasabdij. Alle soorten bronnen kunnen hierbij van dienst zijn, dat wil zeggen historische, archeologische, architectuurhistorische en kunsthistorische gegevens.

De 'gouden eeuw' van de Maastrichtse bisschoppen (550-700)

De gangbare opinie: een Karolingisch (eigen)klooster

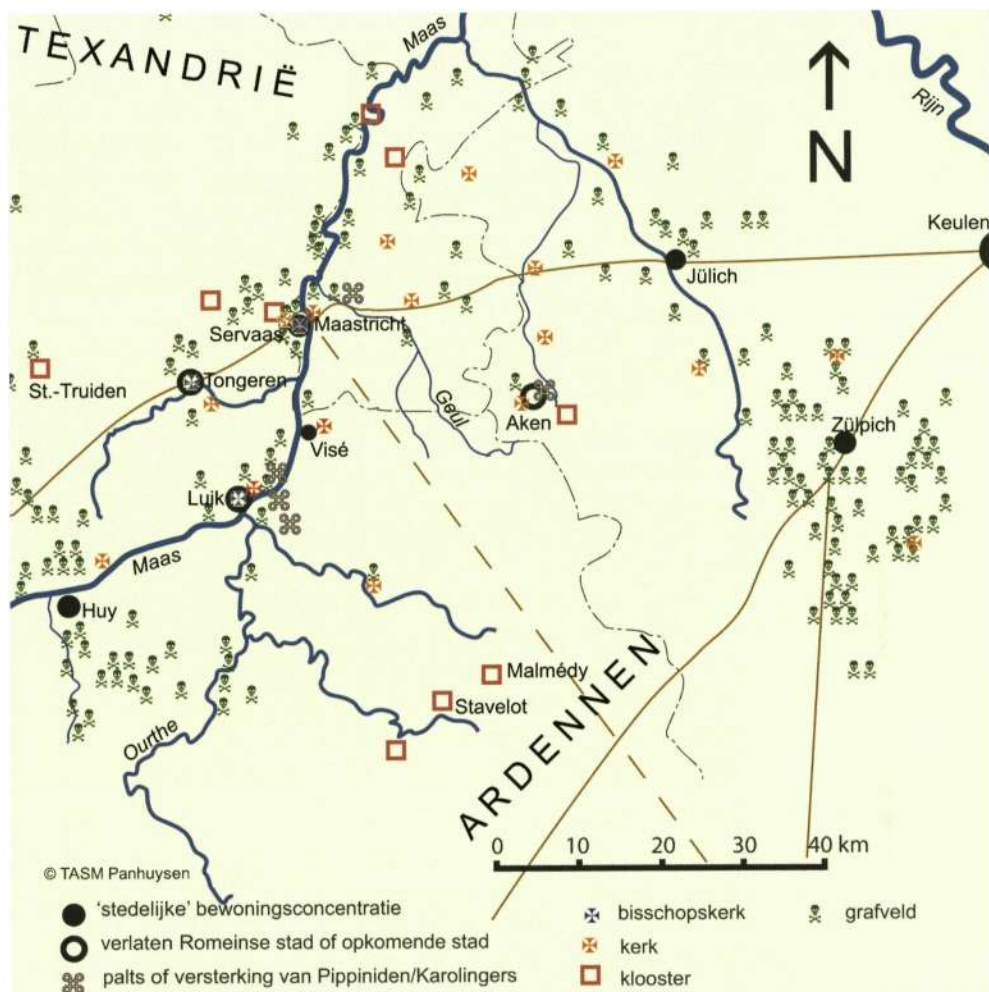
Het is niet bekend wanneer en door wie het klooster is gesticht dat aan de Sint-Servaaskerk verbonden was. Hackeng schrijft: *"ergens tussen de bouw van de kerk rond 570 en de aanwezigheid van Wando [abt van het klooster Sint-Wandrille in Fontenelle] in de eerste helft van de achtste eeuw [...]"*.¹⁰ Hoewel de meningen uiteenlopen over de positie van het klooster van Sint-Servaas in de Merovingisch-Karolingische periode, zijn de meeste onderzoekers het er over eens dat de Sint-Servaas als een eigenklooster van de Karolingische vorsten beschouwd zou moeten worden.¹¹ De historicus Joachim Deeters formuleerde dat in 1970 voorzichtig als volgt: *"Sicher ist also, dass St. Servatius in engster Verbindung zu den Karolingern stand. Ob sie nun die Errichtung einer geistlichen Gemeinschaft am Grabe des Servatius veranlasst haben, lässt sich nicht entscheiden. Ebenso bleibt ungewiss, ob die Ausstattung der Kirche aus Fiskalgut oder karolingischem Hausgut stammt, zumal dieser Unterschied im 10. Jahrhundert hinfällig wird. [...] Auf jedem Fall darf man aber St. Servatius als ein Eigenkloster bzw. -stift der karolingischen Könige bezeichnen. [...] Dennoch scheint die Person Einhards für die Bestimmung von St. Servatius entscheidend zu sein."*¹² Kunsthistoricus Aart Mekking en zijn Utrechtse doctoraal werkgroep Architectuurgeschiedenis gingen in 1980 veel verder: *"omdat er een sterk vermoeden bestaat, dat Einhard verantwoordelijk is voor de bouw van een kerk voor Servaas in de eerste helft van de negende eeuw (verg. Seligenstadt) ... Daarnaast hebben we te doen met een hardnekkige overlevering, die wil, dat Karel de Grote de stichter van een kerk voor Sint Servaas te Maastricht is. In de oorkonde van 1087 waarin keizer Hendrik IV de kerk en het kapittel van Sint Servaas rijksonmiddellijk zou hebben verklaard, wordt Karel de Grote met name genoemd als de stichter van de kerk."*¹³ Men zou uit de vermoedelijke betrokkenheid van Karel de Grote en zijn architectus Einhard bij de (uit)bouw van de St. Servaas kunnen concluderen, dat ook Karel de Grote behoefte gevoeld heeft zijn macht [...] te legitimeren middels een nadrukkelijke relatie tot het graf van Sint Servaas. Latere Romeinse koningen zijn hem hierin gevolgd. De St. Servaas gold als een Koninklijke kerk, omdat zij door keizers en koningen gefundeerd, gedoteerd en geprivilegieerd heette. [...] op grond van het vorrenstaande] kan men concluderen tot het bestaan van een onafgebroken gebruik van de grafkerk van St. Servaas als een middel tot legitimatie van de Koninklijke macht bij de Merovingische koningen en de heersers over het Heilige Romeinse Rijk uit achtereenvolgende Huizen."¹⁴ Historicus Rolf Hackeng blijft in zijn proefschrift uit 2006 tamelijk voorzichtig, zoals Deeters vóór hem: *"Vervolgens blijkt dat het monasterium [...] en de abdij [...] niet omwille van zichzelf in de bronnen worden vermeld, maar omdat vermeldenswaardige mannen er mee te maken hebben. Toch moet het voor de Karolingen een belangrijk instituut zijn geweest. Ten eerste ziet het ernaar uit dat tijdens [hofmeier] Karel Martel en [bisschop] Hubertus de Servaascultus een nieuwe impuls kreeg. Ten tweede maakten Karel de Grote en Lodewijk de Vrome hun vertrouwelingen Alcuinus en Einhard abt van Sint-Servaas. In ieder geval kan men zowel uit de aanstelling van deze beide abten als uit de expliciete opname in de verdragstekst van 870 [van Meerssen] concluderen, dat het in de Karolingische periode om een koninklijke eigenkerk ging."*¹⁵

De voorgeschiedenis van het Karolingische eigenklooster

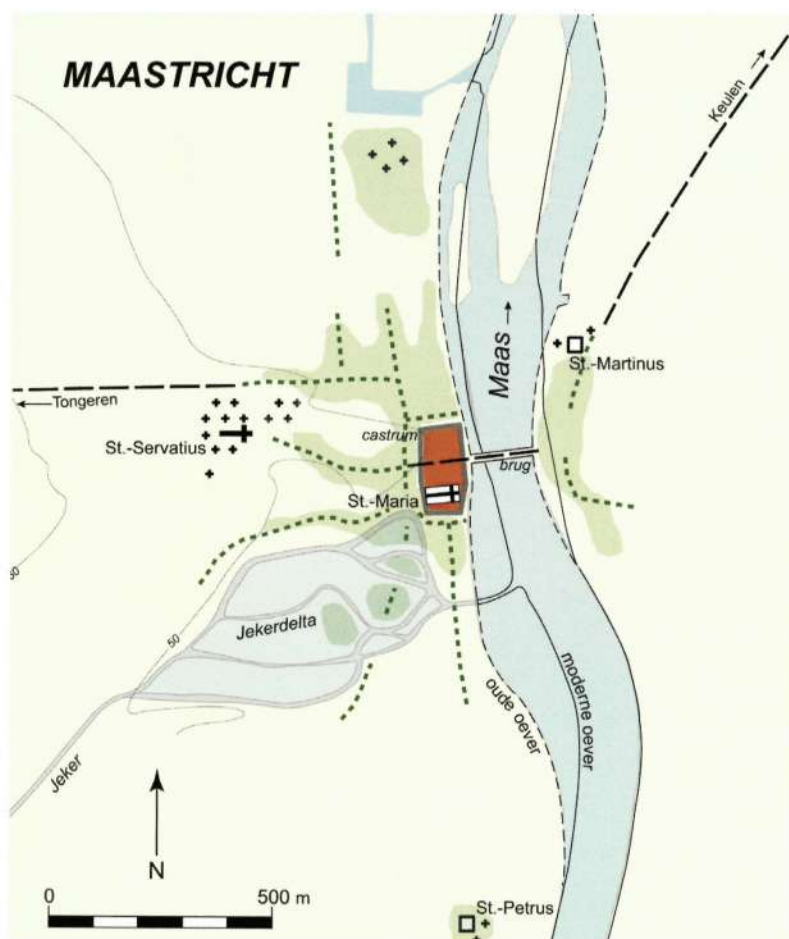
Volgens een verhaal van Gregorius van Tours (einde zesde eeuw) trof bisschop Monulfus, toen hij als bisschop in Maastricht aankwam, een vervallen grafkapel van hout aan op de begraafplaats langs de grote Romeinse weg. Daar lag zijn verre voorganger Aravatus begraven. Monulfus bouwde er ter ere van hem een *magnum templum*, een grote kerk, en verhieft het lichaam van de vroegere bisschop.¹⁶ Monulfus moet het bisschopsambt van het bisdom Tongeren-Maastricht bekleed hebben in de tweede helft van de zesde eeuw en was dus een tijdgenoot van de schrijvende Gregorius!¹⁷

Bij de opgravingen in de jaren tachtig van de vorige eeuw zijn onder de elfde-eeuwse grafkelder van Servaas in de Sint-Servaaskerk aan het Vrijthof te Maastricht, bijna in het midden voor het hoogkoor, resten gevonden van een vierkante grafbouw van steen, een *cella memoriae*, uit de vierde of vijfde eeuw. Onmiddellijk ten oosten daarvan werden ook funderingen en resten van muurwerk gevonden van een groot rechthoekig gebouw, 14 meter breed en ten minste 15 meter lang – de voortzetting naar het oosten is onbekend (afb. 9). Die gebouwsporen zijn door mij geïnterpreteerd als stukken van het *magnum templum*, de kerk die volgens Gregorius door bisschop Monulfus, zelf zeker een lid van een van de leidende families, omstreeks 560 is gesticht bij het graf van Servaas.¹⁸ De zesde-eeuwse datering is beargumenteerd door de ligging van het muurwerk in de verticale en horizontale stratigrafie tussen lagen met tal van begravingen uit de vijfde en vroege zesde eeuw en lagen met latere begravingen, evenals een grote basilicale nieuwbouw uit de tweede helft van de zevende eeuw.¹⁹ De interpretatie als kerkgebouw is gebaseerd op het feit dat het bouwwerk de oudste fase vertegenwoordigt van een continue reeks van gebouwen op dezelfde plaats, een eeuwenlange liturgische traditie, die uiteindelijk heeft geresulteerd in de stichting van de nog grotendeels aanwezige kerk van de elfde eeuw en later. Vermeldenswaard is nog dat aan de noordkant van de muursporen van het *magnum templum* diverse andere bebouwingsresten uit de Vroege Middeleeuwen zijn gevonden, muren en uitgebroken fundamenten. Wij vermoeden dat deze gerekend moeten worden tot de dienst- of kloostergebouwen van de met het graf van Servaas verbonden clerus.

*De belangrijkste gevolgtrekking uit de vroegste schriftelijke overlevering is dat de grafkerk van Servatius door de bisschop van het bisdom Tongeren-Maastricht zelf is gesticht. Vanaf het begin, omstreeks het midden van de zesde eeuw, kan de Servaaskerk dan ook beschouwd worden als een bisschopskerk – en wellicht ook adellijke – eigenkerk.²⁰ Hoogstwaarschijnlijk zijn bij de opgravingen van 1981-1989 de resten van deze door Monulfus gebouwde kerk teruggevonden. Bovendien is een daaraan voorafgaande grafbouw ontdekt die in de zesde eeuw vermoedelijk is aangemerkt als het graf – de *cella memoriae* – van de oude Romeinse bisschop. Ook zijn delen blootgelegd van mogelijke woongebouwen van de aan de eerste kerk verbonden clerus.*

Afb. 1. Het gebied van de Euregio Maas-Rhein in de Vroege Middeleeuwen. Aangegeven zijn stedelijke bewoningsconcentraties, infrastructurele elementen (Romeinse wegen, rivierlopen), Merovingische grafvelden, (bisschops)kerken, kloosters en pippinidische paltsen (tekening: auteur).

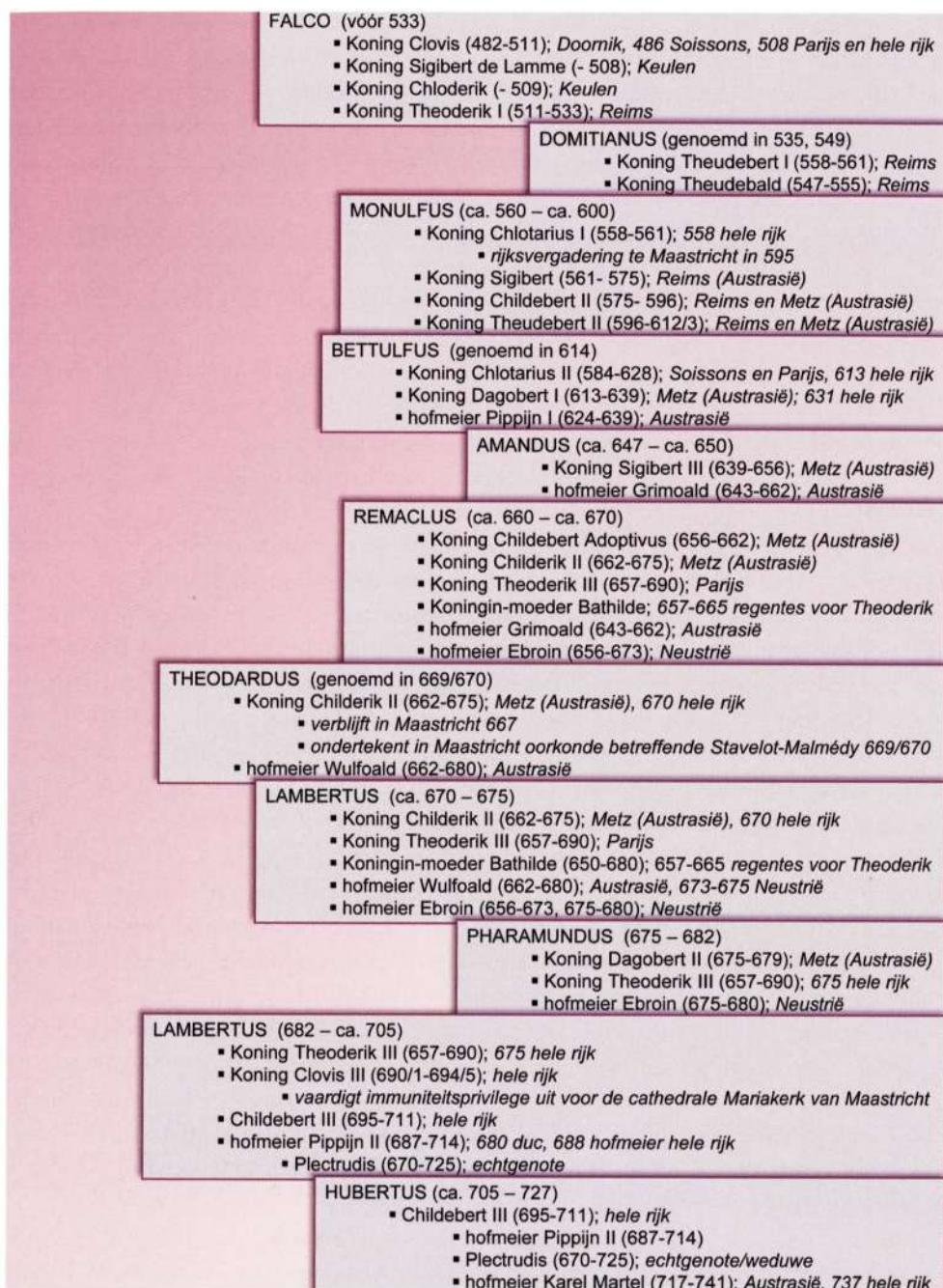
Afb. 2. Maastricht, vroegmiddeleeuwse topografie met de Romeinse weg van Tongeren naar Keulen, het vierde-eeuwse castrum (rood) en de brug over de Maas. Voorts zijn aangeduid: de mogelijke ontwikkeling van de vroegmiddeleeuwse bewoning en de eerste verbingsstraten, de grafvelden en de vroegchristelijke topografie (tekening: auteur).

Maastricht in de zevende eeuw

De tweede helft van de zevende eeuw was roerig door de strijd en de wisselende kansen van de clans rondom de Merovingische koningen en de hofmeiers uit de families van de Pippiniden en de Arnulfingers. Het was de periode waarin zij hun macht en grondbezit probeerden uit te breiden. De positie van de bisschoppen was ten nauwste verbonden met die macht en de machtsstrijd op het hoogste niveau.²¹ Een groot probleem bij de reconstructie van de geschiedenis van de zevende eeuw is het gebrek aan eenduidige bronnen.²² Dat geldt in buitengewone mate voor Maastricht, omdat de plaats naar het schijnt een rol speelde in de coulissen van het grote machtsspel.²³ Uit veel blijkt dat Maastricht sinds de laat-Romeinse periode een belangrijke positie was gaan innemen in de cen-

trale regio van Austrasië.²⁴ De nederzetting lag hier gunstig op de kruising van de oude Romeinse landroute van Gallië naar de Rijn (Keulen) en de rivier de Maas, de waterweg die in die tijd als verkeersroute van nog groter belang was (afb. 1 en 2). Het lijkt erop dat de Romeinse brug over de Maas nog functioneerde, hoewel we daarvoor tot op heden nog geen harde archeologische bewijzen hebben kunnen ontdekken.²⁵ Uit deze tijd dateert ook de rechtstreekse verbinding door de wouden en venen van de Ardennen met Trier, de zogenaamde *via Mansuerisca*.²⁶ Op de betekenis van Maastricht als 'center of power' wijzen historische bronnen, zoals documenten die met hun ondertekening getuigen van bezoeken van enkele koningen tijdens landdagen, alsook de bijzondere muntslag in *Treiectum* door een lange reeks van *monetarii*, de uitgestrekte en rijke grafvelden,²⁷ en de overal aanwezige bewoningslagen met sporen van ambachten en kunstnijverheid.²⁸ Als belangrijkste argument voor de leidende positie van de 'stad' mag misschien wel genoemd worden dat de bisschop van de civitas van Tongeren er zijn zetel had gevestigd in de eerste helft van de zesde eeuw of eerder. Bovendien had de bisschop er omstreeks het midden van de zesde eeuw een cultus vernieuwd of gesticht op het graf van Sint Servaas.²⁹ De tijd waarin de bisschoppen in Maastricht zetelden was in vele opzichten Maastrichts eerste 'gouden eeuw'. Toch is het locale verhaal van de zevende eeuw maar moeilijk te vertellen. Immers, wie waren de 'Maastrichtse' bisschoppen na Monulfus († ca. 600), waar zetelden zij, hadden zij grondbezit, tot welke families behoorden zij en hoe was hun verhouding met de wereldlijke machthebbers (afb. 3)? Slechts een paar namen van bisschoppen komen in contemporaine bronnen voldoende overtuigend als historische figuren naar voren, zoals Amandus (bisschop tussen 648-651),³⁰ Theodardus († tussen 669 en 675), Lambertus (opvolger van Theodardus; ca. † 705) en Hubertus (opvolger van Lambertus; † 727). Maar wat weten we verder van hen en van hun daden?³¹ Eigenlijk kunnen we alleen iets aanvangen met de verhalen over bisschop Lambertus, omdat het eerste heiligenleven van hem, de *'Vita Landiberti episcopi Traiectensis vetustissima'*, slechts enkele decennia na zijn dood is geschreven en daarom heel waarschijnlijk betrouwbare historische informatie over de stad en de maatschappij van die tijd bevat.³² Daarnaast hebben we te maken met het probleem van de rol van de Merovingische vorsten in de tweede helft van de zevende eeuw: wat zeggen de bezoeken van een Merovingische koning over de toenmalige positie van de 'stad', welke bezittingen had de koning in de '*urbs triectensis*', kon hij er beschikken over een vast verblijf? En dan moeten we ook nog rekening houden met een complicerende factor: de bemoeienis van de steeds machtiger wordende hofmeiers, die vaak handelden voor eigen gewin, maar officieel optraden namens de koning. Wat was hun rol?

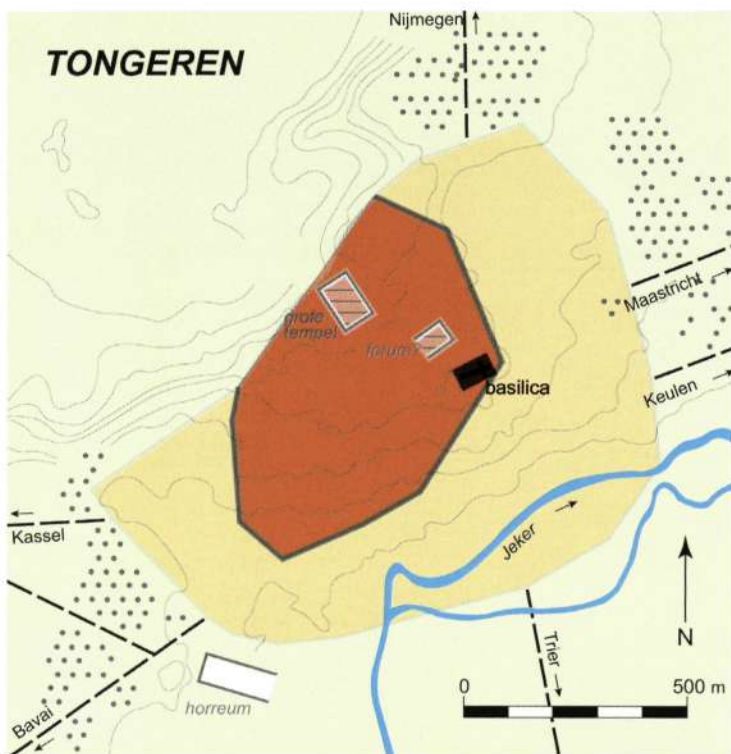
Totnogtoe levert de archeologie eigenlijk meer 'harde' feiten voor kennis over Maastricht en zijn bewoners in de zevende eeuw dan de schriftelijke bronnen, maar het is vrijwel onmogelijk die kennis in te passen in een helder historisch verhaal. Alles wat er tot dusverre over de

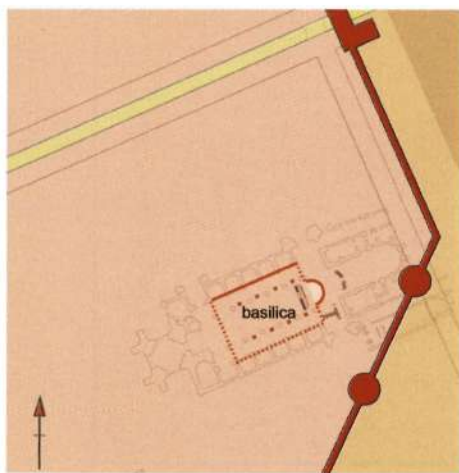
Afb. 3. Overzicht van de historische bisschoppen van Maastricht en de relevante Merovingische koningen en hofmeiers uit hun ambtsperiode.

Afb. 4. Maastricht, plattegrond van het laat-Romeinse castrum, aangelegd in de jaren dertig van de vierde eeuw. Opmerkelijk is het drieschepige grondplan van het graanmagazijn of horreum in dezelfde bouwstijl als de muren van de versterking. De in de vijfde of zesde eeuw gerenoveerde gracht raakte dicht en verdween in de Merovingische tijd onder huizenbouw (tekening: auteur).

Afb. 5. Tongeren, in de vierde eeuw werd de oorspronkelijke ommuurde stad (oranje) verkleind met een nieuwe muur (rood). De basilica en vermoedelijk eerste bisschopskerk – onder de O.L.Vrouwebasiliek – lag dichtbij de oostmuur en werd in de Vroege Middeleeuwen verkleind en opnieuw gebruikt (naar: A. Vanderhoeven).

Afb. 6. Tongeren, situering van de vierde-eeuwse basilica onder de gothische O.L.Vrouwebasiliek, dichtbij de oostpoort van de cité réduite (naar: A. Vanderhoeven 2011).

Afb. 7. Tongeren, binnenzijde van de apsis van de basilica tijdens de opgraving. Aan de voet van de ronde apsis muur is de verhoging of zogenaamde 'priesterbank' herkenbaar. Linksonder zijn op een massieve steen resten van de opbouw van een Merovingisch altaar te zien. De vloer is bedekt met opus signinum, een rode beton die kenmerkend is voor Romeinse baden en die ook in de vloer van de Karolingische Servaaskerk te Maastricht is toegepast.

geschiedenis van die periode is opgeschreven moeten we zien als denkbare constructies en hypothesen van de historici, hoewel in het bijzonder het magistrale onderzoek van Matthias Werner naar het 'Lütticher Raum im frühkarolingischer Zeit' (1980) aanknopingspunten biedt om de geschiedenis van de regio Luik en Maastricht nader in te vullen. De combinatie van historische bronnen met een groeiende dataset van materiële gegevens voor de zesde en de zevende eeuw en hun interpretatiemodellen door archeologen als Frans Theuvs en anderen kan het beeld bevestigen van Maastricht als de belangrijkste agglomeratie van de regio in deze periode, waar religieuze, politieke en economische macht geconcentreerd waren.

Een kathedrale kerk in Maastricht in de zesde en zevende eeuw

Als gevolg van de opgravingen in het voorbije decennium in de Basiliek van Tongeren moeten we nu rekening houden met een fysieke en misschien zelfs een functionele continuïteit van de laat-Romeinse bisschopskerk in Tongeren.³³ Het is immers verdedigbaar dat de daar ontdekte, monumentale *basilica* uit de tijd van bisschop Servatius (20 meter breed en minstens 27 meter lang) van meet af aan voor de christelijke eredienst heeft gediend en als gevolg daarvan moeilijk anders geïnterpreteerd kan worden dan als de authentieke kathedraal van het bisdom Tongeren (afb. 5-7). In elk geval is in het interieur een liturgische dispositie aangetroffen, die onzes inziens niet ouder dan de vijfde eeuw kan zijn, maar die daarna nog eens twee maal is gerenoveerd; bovendien is het gebouw in de Merovingische periode in gebruik gebleven en verkleind (11 meter breed en 18 meter lang).³⁴ Wat een mogelijk en onverwacht voortbestaan van de Tongerse kathedraal zal betekenen voor de wetenschappelijke discussie over de verplaatsing van de Tongerse bisschopszetel naar Maastricht en voor het tijdstip van een nieuwe kathedrale stichting in Maastricht is nog niet te overzien. Het ziet ernaar uit dat we rekening moeten houden met de gelijktijdige aanwezigheid in de Vroege Middeleeuwen van meer bisschoppelijke of zelfs kathedrale kerken in het bisdom Tongeren-Maastricht.³⁵

Er zijn maar weinig historici die in een continuïteit van de Tongerse bisschopslijsten – en dus van de bisschopszetel – tussen de vierde en de zesde eeuw geloven, zodat de stichting van een bisschopskerk in de vijfde eeuw in Maastricht als vervangster van de Tongerse kathedraal niet direct noodzakelijk is, zeker niet nu het er naar uitziet dat de Tongerse kathedraal in gebruik is gebleven. Met de verplaatsing van de bisschopszetel vanuit Tongeren naar Maastricht wordt in het algemeen pas gerekend vanaf de eerste helft van de zesde eeuw, bij voorkeur onder bisschop Domitianus, die voorkomt als medeondertekenaar van de besluitenlijst van het eerste concilie van Auvergne in Clermont in 535 (*episcopus ecclesiae Tongrorum quod et Traiecto / bisschop van de kerk van de Tongeren die ook Maastricht heet*).³⁶ De verplaatsing kan ook pas na het midden van de zesde eeuw hebben plaatsgevonden, onder bisschop Monulfus, wellicht in samenhang met zijn stichting van de Servaaskerk.³⁷

Sinds lange tijd is de vroegmiddeleeuwse kathedraal van Maastricht gezocht binnen de muren van de laat-Romeinse versterking – het *castrum* – bij de brug over de Maas (afb. 4). Dat komt onder andere doordat een schriftelijke bron uit de twaalfde eeuw ons meedeelt dat de Merovingische koning Clovis III van Neustrië (690-694) aan bisschop Lambertus van Maastricht het privilege van immuniteit heeft verleend ten behoeve van de Maastrichtse Onze Lieve Vrouwekerk en haar bezittingen en deze kerk in het document betitelt als de kathedrale kerk van het bisdom Tongeren.³⁸ De geschiedkundigen gaan tegenwoordig uit van de historische betrouwbaarheid van deze late overlevering, omdat de formulering van de tekst letterlijk lijkt te zijn overgenomen van een originele zevende-eeuwse oorkonde.³⁹ In deze gedachtelijn zou de in het document genoemde kathedraal een voorgangster moeten zijn geweest van de Romaanse Onze Lieve Vrouwekerk, die zelf deels uit de elfde en grotereels uit de twaalfde eeuw stamt.

Het gangbare model van de vroegchristelijke topografie voor de hoofdstad van een *civitas* toont vaak een bisschopskerk die in een hoek van de versterkte laat-Romeinse stad is gelegen, dichtbij de ommuring. Dat is bijvoorbeeld zo in de topografie van de *cité reduite* (de in de vierde eeuw verkleinde stad) van Tongeren,⁴⁰ maar dat hoeft niet op te gaan voor de nogal afwijkende situatie in de kleine vesting van Maastricht, dat nooit in zijn bestaan een *civitas*-hoofdstad is geweest en gedurende de hele Romeinse periode zelfs geen stad genoemd mag worden (afb. 6).

Toevallig lijkt ook in Maastricht de Onze Lieve Vrouwekerk met haar vroegmiddeleeuwse kathedrale pretenties ongeveer in de zuidwesthoek van het laat-Romeinse ommuurde fort te liggen (afb. 4). Deze ligging is vaker als argument gebruikt om die pretenties te ondersteunen en dus ook voor een zeer hoge ouderdom van de kerk. Pogingen om onder of in de directe omgeving van de kerk (en dus binnen het Romeinse *castrum*) de resten van een (bisschops)kerk terug te vinden zijn tot op heden niet gelukt. In de kerk heeft nog nooit een archeologische opgraving plaatsgevonden. Lange tijd is het rechthoekige, drieschepige gebouw van 30 x 15 meter, dat in het begin van de vorige eeuw ten noordoosten van de Onze Lieve Vrouwekerk onder de voormalige Parochiale School werd ontdekt (afb. 4), als zodanig geïnterpreteerd.⁴¹ Niet lang geleden hebben wij echter aangetoond dat dit een (militair) graanmagazijn of *horreum* is geweest uit dezelfde bouwperiode als het *castrum*.⁴² Wel is er tussen dit gebouw en het oostkoor van de Onze Lieve Vrouwekerk in de jaren veertig van de vorige eeuw een opvallend Merovingisch kapiteel (afb. 8) gevonden.⁴³ Deze vondst is natuurlijk toch alleen te verklaren wanneer in de nabijheid een rijk versierd vroegmiddeleeuws kerkgebouw heeft gestaan.⁴⁴ Bij de opgravingen van 1996 in de Pandtuin van de Onze Lieve Vrouwekerk zijn geen bruikbare aanwijzingen ontdekt voor de aanwezigheid of de nabijheid van dat vroegmiddeleeuwse kerkgebouw, behalve een tweetal niet goed te dateren gemetselde graftombes in de zuidoosthoek van de binnentuin tussen de noordmuur en het noordtransept van de kerk. Ooit is er in de kerk, onder de vloer rechts van het hoogkoor, een vroegmiddeleeuwse sarcofaag gevonden – trapeziumvormig en van kalksteen –

Afb. 8a-c. Maastricht, depot gemeente Maastricht, inv.-nr. LGOG-2959A; aan drie zijden gebeeldhouwd Merovingisch kapiteel, in 1942 gevonden ten noordoosten van de O.L.Vrouwekerk. Jurakalksteen, h. 57 cm; br. 40 cm; d. 35 cm (foto's: auteur).

waardoor men bij toekomstig graafwerk in de kerk toch echt rekening zal moeten houden met de aanwezigheid van een vroegmiddeleeuwse voorganger onder het huidige kerkgebouw.⁴⁵

In een eerdere paragraaf hebben we geconstateerd dat de Sint-Servaaskerk in de zesde eeuw een bisschoppelijke kerk was. Het hoeft niet te worden uitgesloten dat de eerste Maastrichtse bisschoppen deze kerk in de tweede helft van de zesde en gedurende een groot deel van de zevende eeuw hebben gebruikt als hun 'kathedraal', de kerk waar de bisschopszetel stond en waar zij jaarlijks tij-

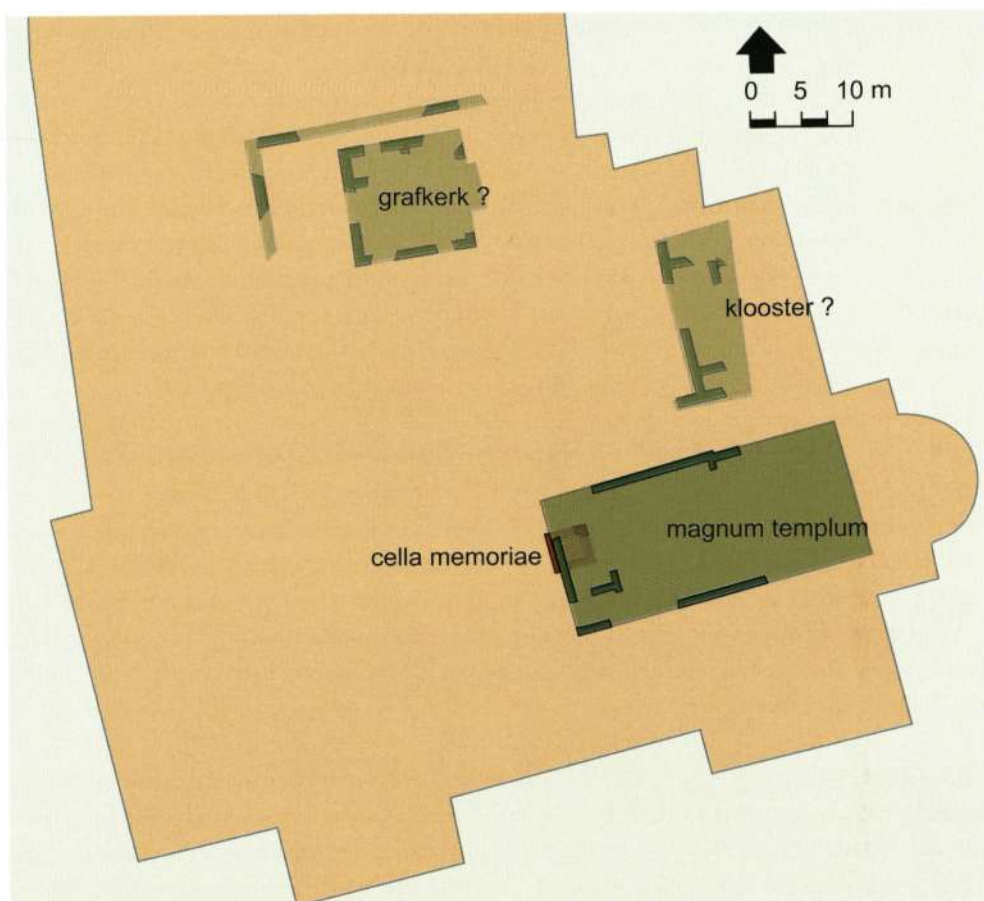
dens het hoogfeest van Pasen het H. Doopsel hebben toegediend aan de catechumenen (doopleerlingen).⁴⁶

Uit late historische bronnen kunnen wij opmaken dat de Onze Lieve Vrouwekerk tegen het einde van de zevende eeuw bisschopskerk (geworden) was en in die tijd de zetel van de bisschop van het diocees Tongeren-Maastricht huisvestte. Harde archeologische bewijzen voor de aanwezigheid van een kerkbouw uit de zesde of vroege zevende eeuw ontbreken. De Sint-Servaaskerk is gesticht door bisschop Monulfus omstreeks het midden van de zesde eeuw. Het was een bisschoppelijke en misschien ook een adellijke eigenkerk. Bisschop Monulfus werd er begraven. Door opgravingen weten we inmiddels meer over de vroegste bouwgeschiedenis van deze grafkerk waar mogelijk ook de bisschopszetel gestaan heeft.

Een verplaatsing van de bisschopskerk in Maastricht in de zevende eeuw?

In de Vroege Middeleeuwen vielen de Romeinse staatsgronden en militaire vestingen toe aan de nieuwe machthebbers, de Merovingische koningen. Om die reden neemt men aan dat het strategisch gelegen laat-Romeinse *castrum* van Maastricht in de vijfde of zesde eeuw eveneens in handen is geraakt van de Merovingische koning. Veel is niet bekend over de binnenbebouwing van de relatief kleine versterking met een binnenoppervlakte van 170 x 90 meter die in de jaren dertig van de vierde eeuw is aangelegd onder keizer Constantijn de Grote (afb. 2 en 4). We kennen er nu de resten van een graanmagazijn (*horreum*), een stuk van een badgebouw en wat muren die ten behoeve van diverse gebouwen zijn hergebruikt, alles vrijwel uitsluitend behorend bij de Romeinse bewoningsfasen van de vierde en vijfde eeuw.⁴⁷ Tot dusverre is er binnen de muren zoals gezegd nog geen echt bewijs gevonden van een vroegchristelijk cultusgebouw. Het valt ook op dat er bij de opgravingen in het Stokstraatgebied geen stratigrafische sequentie kon worden vastgesteld met bewoningssporen uit de Merovingische tijd. Dus, geen overtuigende Merovingische bewoningssporen binnen de muren van het *castrum*, hoewel ze daarbuiten in overvloed en verspreid over een groot oppervlak van de middeleeuwse stad zijn aangetroffen.⁴⁸ De oude ommuurde versterking was een indrukwekkende verschijning met haar tien torens en twee poorten en zou na de Romeinse tijd in zijn geheel gefunctioneerd kunnen hebben als tijdelijke verblijf- en verzamelplaats voor diverse activiteiten van de Merovingische koningen en edelen. Misschien werden er landdagen van de koning en zijn edelen georganiseerd en jaarmarkten. In de loop van de vijfde of zesde eeuw werd het *castrum* zelfs nog met een nieuwe gracht omgeven.⁴⁹

We hebben de zekerheid dat de bisschop van Maastricht omstreeks het midden van de zesde eeuw een grafkerk heeft gebouwd op een van de begraafplaatsen ten westen van de bewoonde agglomeratie, bij de *cella memoriae* van bisschop Servatius, gronden die waarschijnlijk eigendom waren van het diocees (afb. 9). We hebben daarnaast een geloofwaar-

Afb. 9. Maastricht, St.-Servaaskerk. Contouren van het huidige kerkcomplex met de situering van het magnum templum (groen) en de cella memoriae (rood). Bovendien zijn enkele muur- en gebouwsporen uit dezelfde periode in lichter groen aangeduid (tekening: auteur).

dige historische bron die aannemelijk maakt dat de bisschopskathedraal van het einde van de zevende eeuw op de plaats van de huidige Onze Lieve Vrouwekerk lag, op staatsgrond en in het bezit van de koning. Hoe kunnen deze twee feiten in onderlinge samenhang worden verklaard?

Een interessante verklaring is ontwikkeld door Piet Leupen, die uitgaat van ingrijpende veranderingen in de territoriale bezitsverhoudingen in het Maastricht van de zevende en achtste eeuw.⁵⁰ Samengevat komt zijn voorstelling van zaken op het volgende neer. Allereerst beschouwden de Frankische koningen zichzelf als de rechtmatige eigenaren van alle staatsgronden, dus ook van de Maastrichtse laat-Romeinse ver-

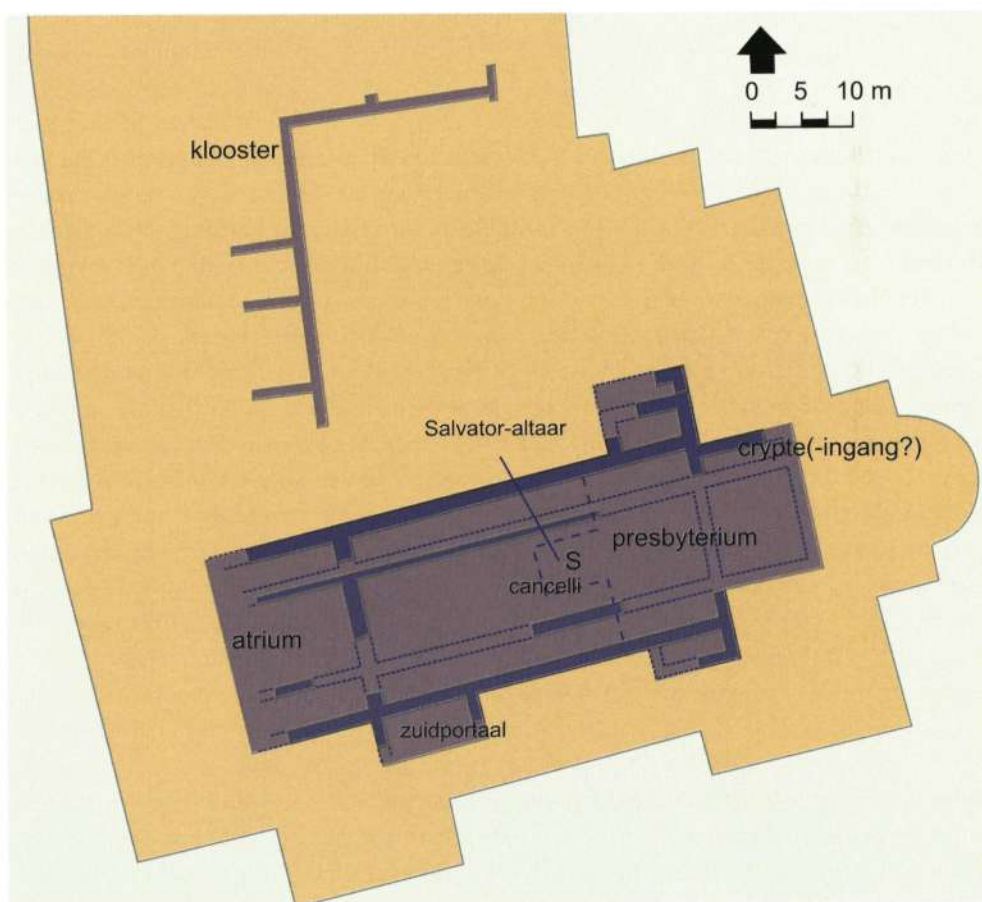
sterking aan de Maas. Binnen haar muren moet de vertegenwoordiger van de koning, de gouvgraaaf of *comes*, hebben gewoond. Op de tweede plaats moeten we geloof hechten aan de schriftelijke bron uit de twaalfde eeuw, waarin staat dat koning Clovis III van Neustrië (690-694) aan bisschop Lambertus het privilege van immunitet heeft verleend ten behoeve van de Maastrichtse Mariakerk, de 'kathedrale kerk van het bisdom Tongeren'.⁵¹ Maar dan rijst de vraag hoe de kathedraal van de bisschop in dit territoriaal stukje koningsbezit terecht is gekomen (grond die later altijd in handen van de bisschop [van Luik] is gebleven)? Leupen poneert de stelling dat het de Austrasische hofmeier Pippijn II (687-714) is geweest die het oude *castrum* ter beschikking heeft gesteld van de bisschop om er de *cathedra* (= bisschopszetel) te vestigen in de – nieuw gebouwde (?) – Onze Lieve Vrouwekerk.⁵² Dat zou gebeurd moeten zijn als een soort compensatie voor de in beslagname door de hofmeier van de adellijke eigenkerk (met het heiligengraf) en het klooster van Sint-Servaas en alle bijbehorende aangelegenheden (inclusief de rijke inkomsten uit rechten en goederen). Josef Semmler had al eerder aangetoond dat dit een beruchte tactiek was van de hofmeiers aan het einde van de zevende eeuw.⁵³ Hetzelfde is bijvoorbeeld bisschop Ansbert van Rouen overkomen in 689/91, die zich echter tegen deze agressieve politiek van Pippijn II verzette en dat moest bekopen met verbanning.⁵⁴ Leupen rept niet over eventueel verzet van de bisschop van Maastricht – Lambertus –, hoewel de latere ontwikkelingen en de moord op hem door partijgenoten van Pippijn te denken geven.

Onder Pippijn II (687-714) zou de Sint-Servaasabdij volgens Leupen door bezitswisseling een eigenklooster zijn geworden van de Pippinidische hofmeiers en langs deze weg in handen zijn geraakt van de latere Karolingische koningen en keizers en hun Rooms-Duitse opvolgers. Ter compensatie kregen de bisschoppen oud koninklijk grondbezit in de ommuurde 'wijk' – het castrum – aan de rivier om er een kathedrale kerk te stichten.

De Pippiniden en het Servaasklooster

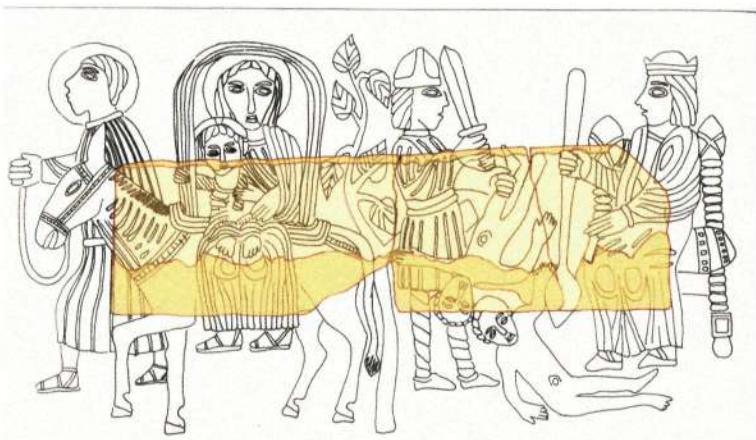
Ook Matthias Werner gaat er vanuit – zonder de mogelijke reeks van gebeurtenissen in detail uit te werken – dat het Servaasklooster in handen van de Karolingers is gekomen en een eigenklooster is geworden, maar hij plaatst die overgang ongeveer een halve eeuw later in de tijd dan Leupen doet, namelijk onder hofmeier Karel Martel (717-741) of zelfs onder diens zonen, in de loop van de eerste helft van de achtste eeuw.⁵⁵ Hij verwijst daarbij naar de beruchte seculariseringspolitiek van Karel Martel, waardoor veel kloosters onder dwang in zijn bezit zijn geraakt. Werner baseert zich op twee 'feiten', enerzijds noemt hij het gedwongen verblijf na 719 van abt Wando van de abdij Fontenelle/Saint Wandrille (Saint-Wandrille-Rançon, dép. Seine-Maritime, Fr.) in het Servaasklooster te Maastricht

(negende-eeuwse bron) en anderzijds gebruikt hij de legendarische elevatie en translatie (opgraving en verheffing van het gebeente in een schrijn) van de heilige Servaas door Karel Martel die ons is overgeleverd door de verhalen van de priester Jocundus (omstreeks 1080).⁵⁶ Die verheffing van Servatius zou hebben plaatsgevonden naar aanleiding van een overwinning van Karel Martel op de Moren in Aquitanië op de feestdag (13 mei) van Sint Servaas. Omdat de bron zegt dat bisschop Hubertus bij de translatie van het gebeente aanwezig is geweest – alsook een bisschop Vulvegus, vermoedelijk Vulgisus die in die tijd in de abdij van Lobbes verbleef – identificeert Hackeng de Frankische zege met de slag bij Toulouse in 721.⁵⁷ De elevatie zou de aanleiding zijn geweest voor rijke schenkingen aan en verbouwingen van de Servaaskerk door Karel Martel.⁵⁸

Afb. 10. Maastricht, St.-Servaaskerk. Contouren van de huidige kerk met de ligging van de laat-Merovingische basilica (blauw) en enkele muurresten van een vroege kloosterbouw in de pandtuin (lichter blauw) (tekening: auteur).

Afb. 11. Maastricht, St.-Servaaskerk. Uniek kalkstenen reliëf, gevonden in 1987 onder de vloer van de vroegmiddeleeuwse basilica, nu in de permanente tentoonstelling in de oostelijke crypte. Reconstructietekening van een Merovingisch reliëf met taferelen uit de kindertijd van Jezus: de Vlucht naar Egypte en de Kindermoord (tekening: Wim Veldman/Maurice Bastings).

M. J. H. BASTINGS 12-11-01

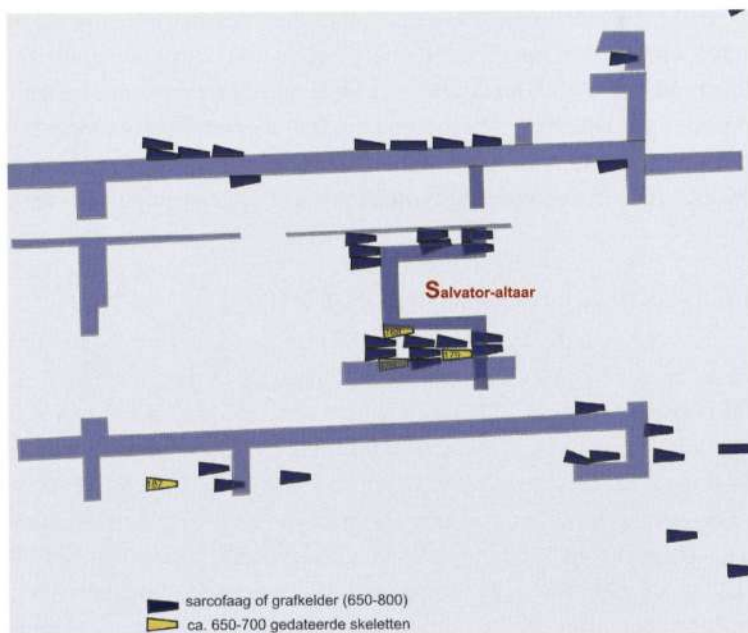
Men is het erover eens dat het Servaasklooster met zijn bezittingen en inkomsten achtereenvolgens in handen is gekomen van de Pippiniden, in hun usurpatiedrift van de koninklijke macht, en daarna in die van de uit hun familielijnn voortgesproten Karolingische vorsten.⁵⁹ Het klooster was in deze streek wellicht het eerste Pippinidische huisgoed. Volgens Werner had dit te maken met de strategische positie van het bisdom Tongeren-Maastricht tussen het Kolenwoud en de Rijn.⁶⁰ Werner constateert dat geen enkel lid van de familie der Pippiniden voorkomt op de (latere) bisschopslijsten van het bisdom, noch dat enig lid van de familie binnen de grenzen van het bisdom Tongeren-Maastricht begraven is. Hun positie en grondbezit moeten hier van oudsher weinig betekend hebben. We kunnen ons daarom afvragen wanneer de Pippiniden begonnen zijn met de versterking van hun machtsbasis in deze regio. Kloosterstichtingen en kloosterovernames waren hiervoor een probaat middel. Kwam Maastricht met zijn oude bisschoppelijke grafkerk van Sint-Servaas en zijn strategische ligging eigenlijk niet als een van de eerste plaatsen in aanmerking voor de creatie van een Pippinidisch eigenklooster? En kunnen rijke schenkingen door Karel Martel niet wijzen op een poging tot monopolisering door de hofmeiers-koningen van de heilige Servatius waarbij hij kon uitgroeien tot de belangrijkste (rijks)heilige van de regio?⁶¹ Maar concrete aanwijzingen zijn er niet!

Bij de opgravingen van de jaren tachtig van de afgelopen eeuw in de Sint-Servaaskerk is een belangrijk nieuw feit aan het licht gekomen door de ontdekking van de ruïneuze resten van een indrukwekkend kerkgebouw voor Sint-Servaas uit de Vroege Middeleeuwen.⁶² Een bijna complete plattegrond van een grote basilica (38 x 19 m) kon gedocumenteerd worden, een gebouw met annexen bij de oostelijke uiteinden van de zijbeuken, sporen van een oostelijke crypte langs de noordkant van het koor, een ingangsportaal tegen de

zuidbeuk en een atrium aan de westzijde (afb. 10). Helaas zal de vorm van de koorpartij altijd onbekend blijven, omdat dit bouwdeel in de elfde en twaalfde eeuw vergraven is voor de aanleg van het Romaanse hoogkoor en de oost- en de vieringcrypte. De datering van het gebouw moest sinds de eerste publicatie verschoven worden van de aanvankelijk door mij voorgestelde achtste eeuw naar de tweede helft van de zevende eeuw (afb. 11). Vooralsnog komt een bouw in de periode 650-675 het meest in aanmerking.⁶³ Dit voorstel is gebaseerd op een reeks C14-dateringen van skeletten uit de stenen sarcofagen in de directe omgeving van het hoofdaltaar van de nieuw gebouwde kerk (afb. 12 en 13). Het zal niet toevallig zijn dat ze waren ingegraven rondom de resten van de laat-antieke *cella memoriae*, die in de zesde eeuw vermoedelijk is aangezien voor het oorspronkelijke graf van bisschop Servatius.⁶⁴ We zullen deze datering aanhouden voor het vervolg van dit verhaal, maar moeten het definitieve resultaat van de uitwerking van de opgravingsresultaten afwachten.⁶⁵

De imponerende basilica kan er dus al ongeveer een halve eeuw bestaan hebben, toen in 719 de Neustrische abt Wando van Fontenelle/Saint-Wandrille naar het Maastrichtse eigenklooster gestuurd werd om er op last van hofmeier Karel Martel zijn *exilium* uit te zitten.⁶⁶ De reden voor zijn gedwongen verbanning naar het Maastrichtse klooster – *monasterium videlicet beati Servatii*⁶⁷ – was, dat hij zich een fervente aanhanger had getoond van Karels opponent Raginfried, de Neustrische hofmeier. Wando was omstreeks 715 door

Afb. 12. Maastricht, St.-Servaaskerk. Gebouwsproten van de vroegmiddeleeuwse basilica (blauw) en sarcofagen en gemetselde grafkeldertjes uit de periode 650-800. (naar: R. Panhuysen 2005, fig. 3-33).

Afb. 13. Maastricht, St.-Servaaskerk, opgravingsput 26. Kalkstenen sarcofagen uit de tweede helft van de zevende eeuw aan de zuidzijde van het hoofdaltaar van de basilica.

Raginfried tot abt van Fontenelle benoemd en had hem in 717 geholpen om te ontkomen aan Karel na de door Neustrië verloren slag bij Vinchy. In 747 mocht Wando, enkele jaren na de dood van Karel Martel, naar zijn abdij terugkeren en er zijn oude functie weer opnemen, met goedkeuring van de zonen van Karel Martel, Karloman en Pippijn III.⁶⁸ Uit Maastricht nam hij Servaasreliken mee en thuisgekomen stichtte hij een aan Servatius gewijde kerk.⁶⁹ Na zijn dood omstreeks 754 kreeg hij een eregraf in zijn abdijkerk en werd zelfs heilig verklaard.

De Maastrichtse ballingschap van Wando bewijst dat het Servaasklooster met zijn majestueuze kerk al in 719 gezien moet worden als een bezitting van de Pippiniden of minstens als een klooster dat toen al onvoorwaardelijk trouw was aan Karel Martel die pas korte tijd aan de macht was.⁷⁰ Hieruit zouden we mogen afleiden dat de Pippiniden in het begin van de achtste eeuw al langere tijd over het klooster konden beschikken. De voorlopige datering van de nieuwe basilicale kerk (met klooster) omstreeks het midden van de zevende eeuw kan het scharnierpunt van de betekenisverandering van het Servaascomplex verleggen naar de voorafgaande periode met een door het koninklijke hof beïnvloede kloosterpolitiek.

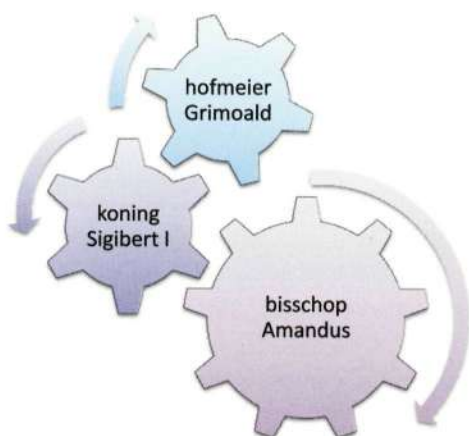
De bisschoppen van Maastricht

Er kunnen maar weinig namen van bisschoppen met zekerheid aan de Maastrichtse zetel gekoppeld worden. Vanaf de eerste helft van de zesde eeuw kunnen we Domitianus, Monulfus, Amandus, Theodardus, Lambertus en Hubertus noemen (afb. 3). Bisschop Monulfus bouwde volgens Gregorius van Tours omstreeks het derde kwart van de zesde eeuw een kerk bij het graf van een legendarische bisschop van Tongeren, Aravatius (afb. 9).⁷¹ De stichting van Monulfus wordt vervolgens omstreeks het midden of in de tweede helft van de zevende eeuw vervangen door een monumentale basilica (afb. 10).⁷² Dat is dus gebeurd kort voor of tijdens de ambtsperiode van bisschop Lambertus (ca. 670-675 en 682-

ca. 705). Vóór Lambertus heeft de 'missie'-bisschop Amandus enkele jaren in Maastricht 'geresideerd' (648-651).⁷³ In zijn kielzog zou ook de missionerende kloosterbisschop Remaclus († 671/679; stichter van het klooster Stavelot-Malmédy, 646-648) in Maastricht gezeteld hebben, maar zeker is dat niet. Beiden werkten in deze streken met de steun van Grimoald, die de Austrasische hofmeier was van 643-662.⁷⁴ Beiden worden bovendien in verband gebracht met diverse kloosterstichtingen van de Pippiniden in onze contreien (Nivelles, 640/7-652; Fosses-la-Ville, 650/2; St. Truiden, 655). Van Lambertus weten we wat meer uit een levensbeschrijving die niet lang na zijn dood is opgetekend.⁷⁵ Hij was afkomstig uit de hoogste kringen en een machtige aristocratische familie, zijn vader zou *comes* in of bij Maastricht zijn geweest. Hij werd opgeleid aan het koninklijke hof, waarschijnlijk te Metz, waar hij Theodardus (de toenmalige of latere bisschop van Maastricht) heeft leren kennen.⁷⁶ Hij was koningsgezind en lid van de factie van koning Childerik II (662-675), waartoe ook de clan van de hofmeier van het hele rijk Wulfoald (662-680) en *dux* Gundoin (vermeld op een in Maastricht opgestelde oorkonde uit 669/70) behoorden.⁷⁷ Hij werd tot bisschop benoemd tussen 670 en 675 met medewerking van de elite rond de koning en de hofmeier. Hij is afgezet om onbekende redenen na de moord op koning Childerik II († herfst 675) en werd vervangen door bisschop Pharamundus, een Keulse klerk uit het kamp van de Pippiniden.⁷⁸ Daarna verbleef hij (gedwongen?) in het (konings)klooster te Stavelot. In 682 kreeg hij eerherstel op last van Pippijn II, die sinds 680 al genoemd wordt als *dux*. Pharamundus werd vervolgens uit Maastricht verdreven. Het laatste wat we over Lambertus weten is dat hij in Luik omstreeks 703-705 door aanhangers van Pippijn II, die hofmeier was sinds 687, is vermoord. Hij werd al gauw als een heilige martelaar vereerd en we weten dat het gebeente van Lambertus op 31 mei 716 uit zijn graf in Maastricht is gehaald en is overgebracht naar Luik waar het is bijgezet in een voor hem gebouwde kerk.⁷⁹

Het Servaasklooster in handen van de Pippiniden

Twee gebeurtenissen, waarover wij in de voorgaande paragrafen gesproken hebben, zijn van bijzonder belang voor de tweede helft van de zevende eeuw.⁸⁰ Dat zijn de nieuwbouw van de grafkerk van Sint Servaas en de verlening van bijzondere privileges door de koning aan de kathedrale kerk van Onze Lieve Vrouwe in 690/695. Het is in theorie mogelijk dat bisschop Lambertus niet bij één, maar bij beide zaken betrokken is geweest. De voorgestelde jaartallen van de bouw van de ene kerk en de immuniteitsverlening aan de andere kerk vallen immers – ruim gemeten – binnen het tijdsbestek van zijn episcopaat. De grote vraag is of er een verband kan worden aangetoond tussen beide gebeurtenissen. Is de hypothese van Leupen correct dat de bisschoppelijke grafkerk van Sint Servaas door een soort van gedwongen ruil in handen van de Pippiniden is gekomen? Of staan beide gebeurtenissen los van elkaar? Hieronder zullen wij een drietal mogelijkheden nagaan.

Afb. 14. Grafische voorstelling model 1: Amandus actor.

Model 1 : Amandus, Sigibert I en Grimoald (ca. 650)

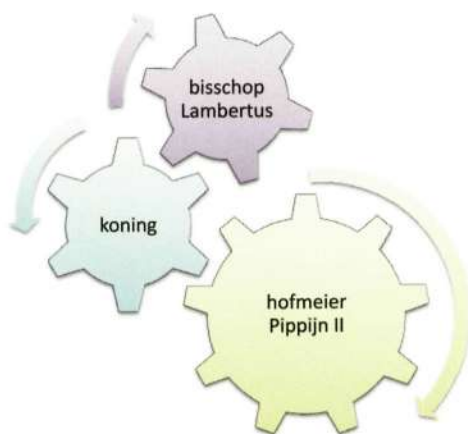
Door de ontdekking van de zevende-eeuwse basilica moeten we rekening houden met een (koninklijke) kloosterstichting door een van de Maastrichtse missiebisdommen Amandus of Remaclus omstreeks het midden van de zevende eeuw bij de oude bisschoppelijke grafkerk van Sint Servaas. Dit zou gebeurd kunnen zijn met de medewerking of zelfs op instigatie van de Merovingische koning Sigibert I en zijn Pippinidische hofmeier Grimoald (afb. 14) en kan op een

lijn gesteld worden met hun beider betrokkenheid bij diverse andere kloosterstichtingen van die jaren in het bisdom Tongeren-Maastricht.⁸¹ Deze kloosterstichting in Maastricht zou gepaard zijn gegaan met een totale nieuwbouw van de kloosterkerk. Wellicht was dit ook het einde van de bisschoppelijke status van de Sint-Servaaskerk en werden kloosterregels in de Ierse traditie van Luxeuil (Columbanus) ingevoerd. Het zou helemaal passen in de toen gangbare politiek om de zeggenschap van de bisschoppen over de kloosters in te perken en de abten onafhankelijker te maken.⁸² Bij een dergelijke gang van zaken zou de bisschop een nieuwe kathedrale kerk voor de zielzorg nodig hebben gehad, waarvoor zich het koninklijk bezit van het oude *castrum* uitstekend leende.⁸³ Dit model is niet in tegenspraak met de archeologische en historische gegevens. Bij de verdere uitwerking van de archeologische data moet met deze mogelijkheid terdege rekening worden gehouden.

Model 2 : Pippijn II (ca. 690)

De tweede mogelijkheid is het eerder beschreven model van Leupen. Dat komt neer op een inbeslagname door de Pippiniden van de bisschoppelijke kerk van Sint Servaas en alles wat daarbij hoorde in het kader van hun machtsuitbreiding en een historische legitiematie van hun geslacht door middel van het bezit van het graf van een vooraanstaande Frankische heilige (afb. 15). De gebeurtenis zou moeten zijn gevolgd door een complete nieuwbouw en grote schenkingen aan het klooster. Hierdoor zou de Sint-Servaas een Pippinidisch (of koninklijk) eigenklooster zijn geworden. In ruil zou de Maastrichtse bisschop een nieuwe kerk binnen het koninklijke domeingood van het *castrum* hebben ontvan-

gen. Voor een dergelijke dwangmatige ruil lijkt Grimoald niet direct in aanmerking te komen. Na zijn dood in 662 verdwijnt de Pippinidische factie lange tijd van het toneel. Pippijn II treedt pas twintig jaar later in 680 op de voorgrond wanneer hij samen met Martinus als *dux* in Austrasië wordt vermeld. In 687 wordt hij hofmeier en kan hij de oude machtspositie van de familie herstellen na de overwinning in de slag bij Tertry op zijn Neustrische tegenstanders. Het model Leupen met Pippijn II in de hoofdrol zou dus niet vóór ca. 680/690 kunnen hebben plaatsgevonden, in overeenstemming met de historische feiten,

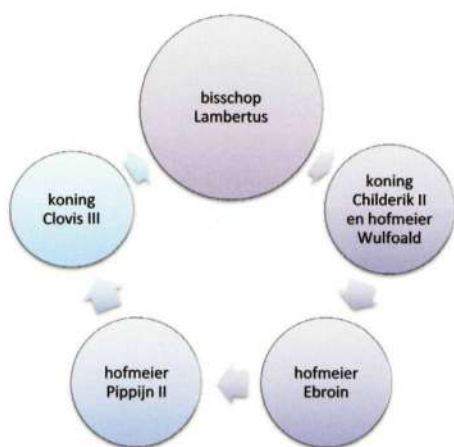

Afb. 15. Grafische voorstelling model 2: Pippijn II actor.

maar voorlopig weersproken door de archeologische dateringen van de graven rondom het hoofdaltaar van de basilica. In dit model zou Lambertus niet vanwege zijn mogelijk verzet tegen de plannen van hogerhand in 675 in ballingschap zijn gestuurd (Pippijn was nog niet aan de macht), maar juist uit ballingschap zijn teruggehaald om zijn medewerking te verlenen aan het 'master' plan. Dit zou dan geresulteerd hebben in een kathedrale kerk die na enkele jaren alle rechten kreeg én in een Pippinidisch eigenklooster waar Karel Martel enkele decennia later een tegenstander veilig kon wegbergen. Maar zoals boven is gezegd, de relatief vroege datering van de basilica is vooralsnog strijdig met dit model.

Model 3 : Lambertus, Childerik II en Pippijn II (670-695)

Een derde mogelijkheid gaat van een scenario uit, waarin Lambertus als de belangrijkste actor optreedt. Het was de adellijke bisschop Lambertus, zoon van de lokale machthebber (*comes*) en vertegenwoordiger van de koning, die voor zijn eigen familie geestelijke en wereldlijke macht wilde verenigen (vergelijk het streven van bisschop Leodegar van Autun en de reactie hierop van de Neustrische hofmeier Ebroin [† 680]).⁸⁴ De rijke familie van Lambertus moet samen met andere machtige families geprobeerd hebben om in het machtsvacuüm te springen dat ontstaan was na de dood van Grimoald en de terugval van de pippinidische machtspositie. Wellicht heeft Lambertus omstreeks 670 met goedkeuring van koning Childerik II en hofmeier Wulfoald het initiatief genomen om een nieuwe kathedraal te stichten binnen het ommuurde koninklijke domeingood van het *castrum*, waar de residentie stond van zijn vader, de *comes* (afb. 16). Na de dood van Childerik in 675 werd hij echter verjaagd door de beruchte

Afb. 16. Grafische voorstelling model 3: Lambertus actor.

Neustriër Ebroin (die misschien een alliantie was aangegaan met de Pippiniden) en Lambertus trok zich vervolgens terug in het Austrasische koningsklooster van Stavelot.⁸⁵ Hij is in 682 met goedvinden van toenmalig *dux* Pippijn II (sinds 687 hofmeier van de Austrasische koning) op zijn oude post teruggekeerd en een aantal jaren later verkreeg hij de gewenste rechten voor zijn nieuwe kathedraal. De vernieuwde grafkerk van Servaas lijkt hij (gedwongen of vrijwillig) te hebben afgestaan. Het Servaasklooster was in het vervolg een eigenklooster van de koning en zijn pippinidische hofmeier.

In de zevende eeuw verloor de Sint-Servaaskerk haar bisschoppelijke status. Daarentegen wordt de Onze Lieve Vrouwekerk omstreeks 690 als hoofdzetel van het bisdom aangeduid. Er heeft een vrijwillige of gedwongen bezitswisseling plaatsgevonden tussen eigendommen van het bisdom en van de koning, waardoor de Sint-Servaas een eigenklooster van de wereldlijke machthebbers is geworden. Dit kan het gevolg zijn geweest van de door de koningen gedragen kloosterpolitiek van de missiebisdommen Amandus en Remaclus óf van de machtsstrijd tussen de hofmeiers en de lokale aristocratie (Lambertus). De relatie van bisschop Lambertus met de hofmeiers was niet goed. We hebben weet van zijn ballingschap in Stavelot (675-682) en ten slotte is hij in de jaren 703/5 – in een vendetta – vermoord door Godobald en Dodo, beiden uit de clan van Pippijn II. Model 2 gaat uit van een actieve confiscatiepolitiek van de Pippiniden in de laatste decennia van de zevende eeuw. In model 3 eist de aristocratische bisschop Lambertus een hoofdrol voor zichzelf op in de machtsstrijd tussen de elkaar beconcurrerende families. Onze historische bron over de verlening van immuniteitsrechten door de koning aan de Onze Lieve Vrouwekathedraal past in beide modellen. In de *Vita* van Lambertus vinden we voor de twee laatste modellen echter geen aanknopingspunten. De archeologische data wijzen voornamelijk meer in de richting van model 1, dat de stichting omstreeks het midden van de zevende eeuw van een imposante (klooster)kerk (en klooster) bij het graf van Servaas inhoudt op instigatie van Amandus of Remaclus die in de traditie van Luxeuil een scheiding van de bisschoppelijke functies en het kloosterleven nastreefden. In dezelfde tijd kan dan een nieuwe kathedrale kerk, de Onze Lieve Vrouwe, zijn gesticht in het voormalige castrum. De publicatie van de overtuigende en definitieve bewijzen voor de datering van de ingebruikname van de nieuwe basilica van Sint-Servaas moet nu worden afgewacht.

Het Servaasklooster onder Abt Einhard (819-839)

Wat weten we over de Sint-Servaas in de tijd van Karel de Grote en zijn zonen?

Na het verhaal over de ballingschap van Wando in de Servaasabdij blijven de bronnen lange tijd stil. Een *Martyrologium Hieronymianum* uit de periode 756-772 vermeldt de feestdag van Servatius op 13 mei en de inwijding in Maastricht van een onbekende *basilica sancti Michahelis Archangeli* op de 22ste mei.⁸⁶ Wellicht herinnerde een altaar in het schip van de Servaaskerk later nog aan dit oude patrocinium.⁸⁷ We kennen vervolgens één vermelding van de Sint-Servaaskerk in 779 in een document over de ruil van enkele hoeven in José in het Luikse land van Herve tegen weidegronden, waarmee voor het eerst feitelijk melding wordt gemaakt van eigen grondbezit van de Sint-Servaas (...).⁸⁸ Eigenlijk zou er al eerder sprake kunnen zijn geweest van grondbezit van de Servaaskerk, wanneer we de vermelding door Jocundus van de schenking door bisschop Monulfus van al zijn bezittingen aan Sint Servaas voor waar mogen houden.⁸⁹

Wat later komen we in de context van de Servaasabdij een bekende naam tegen uit de directe omgeving van Karel de Grote. Dat is de Angelsaks Alcuin (730-804), leider van de Akense hofschool (tot 796), die, hoewel hij slechts een lagere wijding als diaken had, toch abt was van diverse kloosters (o.a. van de Sint-Martinusabdij in Tours vanaf 796). Hij schrijft in 799 in een brief aan bisschop Arno van Salzburg dat hij de broeders van de Sint-Servaas – *fratribus sancti Servasii* – opdracht heeft gegeven aan Arno te gehoorzamen zoals aan zichzelf. Hieruit kan geconcludeerd worden dat hij op dat moment abt van het Servaasklooster was.⁹⁰ Ook zijn opvolger als leider van de hofschool, Candidus Wizo, zou volgens sommigen abt van het Servaasklooster zijn geweest.⁹¹ Maar alles bij elkaar genomen zijn dit de enige sporen die wijzen op directe relaties van de omgeving van Karel de Grote (geboren 747/8, koning 768-814) met het Maastrichtse Sint-Servaasklooster.

Niet meer uit de regeringsperiode van Karel de Grote zelf, maar uit de decennia daarna, toen zijn zoon Lodewijk de Vrome regeerde (geboren 778, koning/keizer 814-840), komen we een reeks brieven tegen van Einhard (770-840), die hij schreef als lekenabt van de Sint Servaas.⁹² Einhard was uiterlijk begin 796 vanuit het klooster in Fulda, waar hij was opgeleid, naar het Akense hof gekomen. Hij was wellicht korte tijd leerling en assistent van Alcuin geweest en werd later zelf leider van de hofschool en raadgever van Karel de Grote, onder andere op het gebied van architectuur en kunst.⁹³ Ook begeleidde hij Karel regelmatig op diens reizen en hij trad op als gezant van het hof. Na het overlijden van Karel de Grote in 814 en na het aantreden van Lodewijk de Vrome (op voorspraak van Einhard⁹⁴) was hij zo ongeveer de enige vertrouweling uit de omgeving van Karel die zijn oude positie behield en zelfs kon verbeteren.⁹⁵ Einhard werd bovendien de leermeester en raadgever van Lotharius I, zoon van Lodewijk de Vrome (795-855; medekeizer in 817; in 823 te Rome tot keizer gekroond). Hoewel de kunsten na de Renaissance onder Karel de Grote achteruit

zouden zijn gegaan, was het Einhard die voor continuïteit en nieuwe bloei zorgde.⁹⁶ Einhard had geen wijding, maar kreeg als lekenabt een aantal belangrijke kloosters onder zijn hoede, zoals Fontenelle/Saint-Wandrille en de Gentse kloosters van Sint-Bavo en Sint-Pieter.⁹⁷ Er is een verzameling brieven van hem bewaard gebleven, waaronder een aantal direct betrekking heeft op de Sint-Servaas. Het zijn teksten uit de periode 819-839 die op de een of andere manier te maken hebben met het bestuur van het klooster.⁹⁸ In zijn literaire werken komen we de Sint-Servaasabdij en Maastricht tegen, in het bijzonder natuurlijk in zijn vrome verhaal over de omzwervingen die de door hem gestolen relieken van de Romeinse martelaren Marcellinus en Petrus maakten op hun weg van Rome naar hun definitieve bestemming: de door Einhard gebouwde kerk en klooster op zijn eigen landgoed in Michelstadt-Steinbach in het Odenwald,⁹⁹ en een paar jaar later overgebracht (op verzoek van de heiligen zelf!) naar het nabij gelegen Mulinheim/Seligenstadt (Hessen).¹⁰⁰ Hij verschaft ons interessante details over Maastricht en over het interieur van de Servaaskerk die nu in sommige van de opgegraven resten van de basilica onder de Romaanse Servaaskerk kunnen worden herkend (afb. 10).¹⁰¹ Zijn beschrijving slaat waarschijnlijk op de liturgische dispositie in de basilica na een van de jongere verbouwingsfasen van het koor en het altaar. Maar bovenal schept Einhard er genoeg in bladzijden aan een stuk te verhalen over de wonderen die de relieken van Marcellinus en Petrus in Maastricht hebben uitgewerkt (afb. 17).¹⁰²

Na de abtperiode van Einhard zwijgen de bronnen weer tot aan het verdelingsverdrag van Meerssen in 870, waarin de twee overgebleven zonen van Lodewijk de Vrome het Middenrijk van keizer Lotharius I (840-855) en diens zoon Lotharius II (840-869) onderling verdeelden.¹⁰³ De Servaasabdij kwam volgens het verdrag bij West-Francië, wat overigens niet lang

Afb. 17. Maastricht, St.-Servaaskerk, Schatkamer. Reliek van de HH. Petrus en Marcellinus, in 828 door Einhard geschonken aan de Servaasabdij, nu in een reliekhouders uit de negentiende eeuw (foto: auteur).

zo zou blijven. Het grote aantal vermeldingen van de Servaasabdij in bronnen van de tiende eeuw heeft volgens Hackeng niet zozeer te maken met een stijging van het belang van de abdij, als wel met het feit dat zij een speelbal werd van het politieke krachtenspel rondom het toenmalige Lotharingen op de grens van de West- en Oost-Frankische machtsinvloeden.¹⁰⁴

Einhard en de Servaasabdij

Uit de bezetting van de abtsfunctie van de Sint-Servaas in de Karolingische periode door belangrijke mannen uit de omgeving van Karel de Grote en Lodewijk de Vrome mogen we niet rechtstreeks afleiden dat de abdij van uitzonderlijke betekenis was voor de keizer. De korte afstand tot Aken en de economische waarde van de abdij waren natuurlijk interessant.¹⁰⁵ De indirecte tekst waaruit kan worden opgemaakt dat Alcuin abt van het klooster was in 799 valt in een periode waarin hij zich al had teruggetrokken in Tours. Daarentegen suggereren de lange en duidelijke verbondenheid van Einhard met de Servaas als abt en zijn overgeleverde schriftelijke nalatenschap uit de periode 819-839 dat de abdij voor hem wel degelijk van belang was, misschien omdat het klooster zo dicht bij zijn hofresidentie in Aken was gelegen, misschien ook vanwege de aanwezigheid van het graf van Sint Servaas.¹⁰⁶ In het verhaal van de *Translatio* van de relikven van Marcellinus en Petrus besteedt Einhard uitgebreid aandacht aan hun verblijf in Maastricht en aan alle wonderen die daar gebeurd zouden zijn. Het feit dat de relikven op deze reis Einhards Servaasabdij in Maastricht aan mochten doen is op zich al veelbetekenend, evenals zijn schenking aan de abdij van een relik van deze heiligen (afb. 17).¹⁰⁷ Maar de bronnen geven verder geen aanwijzing dat een van de keizers in deze periode een bijzondere band had met de heilige Servatius of met de Maastrichtse abdij.¹⁰⁸ Wel kon de keizer naar believen over de Servaasabdij beschikken, zoals blijkt uit de twee abten die door hem aan het hoofd van het klooster zijn gesteld. De abdij was gewoon een van zijn vele bezittingen. De opgravingen van 1981-1989 hebben aanpassingen en modernisering van de Maastrichtse kerk aangetoond uit de periode kort na 800. Zo moeten de volgende veranderingen met deze periode in verband worden gebracht: de aanleg van een vaste vloer van rozerood terrazzo, de stopzetting van de gewoonte om belangrijke personen in de kerk zelf te begraven (conform de aansporingen van de synode van Aken in 809¹⁰⁹ en de *capitularia* van Theodulf van Orléans van ca. 813),¹¹⁰ de aanleg van een nieuwe koordispositie, en wellicht ook nieuwe muurschilderingen en glas-in-lood ramen.¹¹¹ Er is echter zeker geen sprake geweest van een totale nieuwbouw zoals Einhard die elders heeft gerealiseerd.¹¹²

Het moge nu al duidelijk zijn dat de persoon van abt Einhard in de eerste decennia van de negende eeuw van grote betekenis is geweest voor de kerk en de abdij van Sint Servaas in Maastricht. Maar hoever ging de bemoeienis van Einhard en welke rol kan deze episode hebben gespeeld voor de verdere toekomst en status van de Servaasabdij? Om hier greep op te krijgen moeten we de schenkingen die hij aan de abdij heeft gedaan nader bekijken.

Relieken voor de Servaasabdij

Einhard heeft in 828 relieken van Marcellinus en Petrus aan de Servaasabdij geschonken (afb. 17) en twee jaar eerder had de abdij van de zwager van Einhard, bisschop Bernhard van Worms, een *pallium* ontvangen.

Minder bekend is dat er in die jaren nog een 'reliëk' door bemiddeling van Einhard bij het graf van Sint Servaas terecht gekomen, en dat reliëk – van het ware kruis – had een uitzonderlijke status.¹¹³ Helaas is de reliëkhouder – een met edelstenen bezet gouden kruis – in onheuglijke tijden verdwenen en is hetzelfde in de achttiende eeuw gebeurd met de zilveren voet van de reliëkhouder, een prachtig stuk Karolingische edelsmeedkunst van gedreven zilver met email versieringen in de vorm van een Romeinse triomfboog (afb. 18 en 19).¹¹⁴ De boog was voorzien van een *tabula ansata*, een rechthoekige tekstplaat met zwaluwstaartvormige handgrepen, waarop een wijdingstekt gegraveerd was met de naam van de schenker: *Einhardus peccator*, de zondaar Einhard.¹¹⁵ Deze *Arcus Einhardi* is sinds de magistrale publicatie van Karl Hauck en zijn Münsteraner Diskussionsteam (1974) onder de titel 'Das Einhardkreuz' herkend als voet (h. 32 cm, br. 25 cm) van een *crux gemmata*, een met edelstenen bezet kruis, dat een reliëk moest bevatten van het ware kruishout. Het verloren pronkstuk is vrijwel direct na zijn ontdekking en basispublicatie aan de spits geplaatst van alle bekende objecten uit de Karolingische Renaissance (afb. 20-26).¹¹⁶

In diezelfde tijd moet nog een tweede pronkstuk aan de kerk in bewaring zijn gegeven: een grote en prachtig gesmede sleutel van massief zilver (afb. 27-28).¹¹⁷ Dat bijna 30 cm lange en meer dan 1 kg zware kleinood heeft in de tiende of elfde eeuw een betekenisverandering ondergaan en hoort nu al een millennium lang tot de aan de persoon van Servatius gebonden 'servatiana'.¹¹⁸ In 1985 heeft Jos Koldewey de legendarische sleutel van Sint Servaas in een meesterlijke studie herkend als een topstuk

Afb. 18. De Sleutel van Sint Servaas – lengte ca. 30 cm – en een reconstructie van de boog van Einhard, zonder bekronend altaarvormig piedestal 32 cm hoog en op ware grootte, gemaakt door de auteur (foto: auteur).

van de edelsmeedkunst uit het hofatelier van het Karolingische paleis in Aken.¹¹⁹ De sleutel is door Koldewey gedateerd in de eerste jaren van de negende eeuw.¹²⁰ De twee laatste voorwerpen lijken het lot van en de historische betekenisverlening aan de kerk van Sint-Servaas in sterkere mate te hebben bepaald dan tot dusverre kon worden aangenomen. Ze zijn altijd los van elkaar bekeken en ik zal ze nu in onderlinge samenhang proberen te waarderen.

De Arcus Einhardi en de Sleutel van Sint Servaas: een ensemble?

In de publicatie van Hauck wordt met geen woord gerept over de Servaassleutel en in de publicatie van Koldewey komt de *Arcus Einhardi* nauwelijks aan bod, omdat de *Arcus* niet tot de met de 'historische' persoon van Servaas verbonden schatten uit de relieken-schat van de Servaaskerk, de zogenaamde *servatiana*, behoort heeft en dus buiten het bestek van zijn onderzoek viel.¹²¹ De eerste die beide objecten in één adem noemt, is de Amsterdamse hoogleraar Frans Theuws in zijn inaugurale rede van 2003 aan de Universiteit van Amsterdam, getiteld '*De sleutel van Sint Servaas*'.¹²² Theuws heeft in zijn rede een heel ander – gemeenschappelijk – aspect van de objecten naar voren gehaald, namelijk hun unieke bewaargeschiedenis. Twee objecten, twee topstukken van de Karolingische edelsmeedkunst die sinds het begin van de negende eeuw samen op één en dezelfde plaats gebleven zijn (afb. 18). Hoewel alleen van het vóór of tijdens de Franse Revolutie verdwenen stuk – de *Arcus Einhardi* – te bewijzen is dat het daadwerkelijk van Einhard afkomstig was, spreekt Theuws het vermoeden uit dat ook de Servaassleutel via Einhard in Maastricht is beland.¹²³ In zijn essay doet hij een poging om de symbolische en maatschappelijke betekenis van dergelijke schenkingen 'voor de lange termijn' te doorgronden en hij noemt ze '*sacrale objecten die onvervreemdbaar zijn*'.¹²⁴ Dat zijn in dit geval exact de goede woorden, zoals ik hierna zal proberen aan te tonen. Ze kunnen ons, zegt hij, informatie verschaffen over de bedoelingen die achter de uitwisseling van zulke uitzonderlijke geschenken verborgen zitten. Hij zegt ook dat het behouden van het graf van de heilige Servatius essentieel moet zijn geweest voor de betreffende aristocratische groep – de Karolingische dynastie en hun nakomelingen – en de wijze waarop zij zichzelf definieerden (legitimatiegedachte?). Het gaat om zelfs meer dan dat, het gaat om de ordening van de samenleving, de door God gegeven orde.¹²⁵

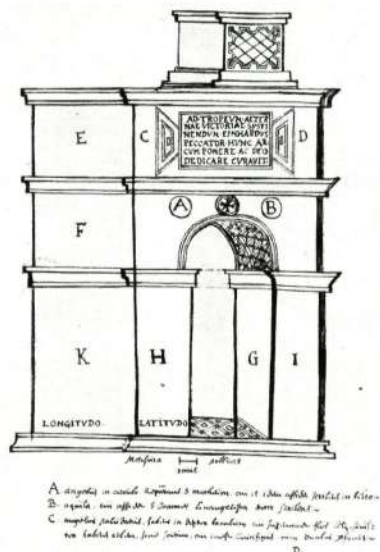
De Arcus Einhardi of het Einhardkreuz

De *Arcus Einhardi*, of het *Einhardkreuz*, heeft zijn triomfale intrede in de wetenschappelijke literatuur gedaan door de publicaties van Blaise de Montesquiou-Fezensac uit 1949 en 1956.¹²⁶ Hij publiceerde een tot dan toe onbekende 17de-eeuwse tekening uit de handschriftenverzameling van de Bibliothèque Nationale te Parijs, die onmiddellijk grote aan-

Afb. 19. Luik. Tekening van de boog van Einhard, in: Henri van den Berch, *Monumenta historiae leodinsensis* (1633). Bibliotheek van de stad Luik, Hs. Nr. 840 (naar: Hauck 1974).

dacht heeft getrokken van allen die zich met de Karolingische kunst bezighielden, een 'missing link' voor de kennis van de Karolingische edelsmeedkunst en voor de rol daarin van Einhard (afb. 20); tegelijkertijd werd de prent een perfecte illustratie voor de Karolingische gedachte van de *renovatio Romani Imperii*.¹²⁷

De triomfboog bezat een *tabula ansata* met een opschrift en de naam van de schenker Einhard (afb. 23):

Luik, Bibliothèque de l'Université: Ms. 840, Zeichnung von Einhard's Kreuzstock.

Afb. 20. Parijs, Bibliothèque Nationale de France (BnF), 'Reliquaire d'Eginhard en forme d'arc de triomphe', manuscrits occidentaux, français 10440, folio 45; papiers provenant des PP. Brottier, Souciet et autres Jésuites (cliché: BnF, Parijs).

AD TROPAEUM AETER/NAE VICTORIAE SUSTI/NENDUM
 EINHARDUS / PECCATOR HUNC AR/CUM PONERE AC DEO / DEDICARE CURAVIT

Vertaling: de plaatsing van deze boog ter ondersteuning van het teken van de Eeuwige Zege alsmede de wijding ervan aan God is bewerkstelligd door de zondaar Einhard

Het opschrift verklaart de functie van het piëdestal, dat de vorm en de betekenis heeft van een Romeinse triomfboog. De boog moet gediend hebben als drager van het christelijke symbool van de hemelse overwinning, het heilige kruis, dat een relik bevatte, een partikel van het ware kruis dat in de vierde eeuw door Helena, de moeder van keizer Constantijn was gevonden aan de voet van de Calvarieberg in Jeruzalem, ook Golgotha genoemd.¹²⁸ De iconografische thema's zijn grotendeels ontleend aan het Nieuwe Testament.

De uitmuntende Parijse tekening lijkt een betrouwbare weergave van het verdwenen originele smeedwerk: de twee zijden van de boog zijn aaneen gekoppeld en in perspectief gezien. Bovenop de boog staat een blokvormig piëdestal waarvan de vier zijden versierd zijn met Romeins aandoend traliwerk van vierkanten, diagonalen en ruiten, en rozetten op regelmatige snijpunten; het geheel herinnert sterk aan de bronzen hekken van de Paltskapel in Aken. De attiek (verhoging boven de kroonlijst en de boog) toont in het midden van de ene zijde de tronende Christus te midden van zijn twaalf apostelen die op een lange bank zitten, telkens drie aan zijn zijde, en drie op de aansluitende zijkant van de boog (afb. 24). Op de keerzijde is centraal de *tabula ansata* met de wijdingtekst aangebracht, geflankeerd door twee engelen. In het register daaronder worden de vier velden naast de boog ingenomen door afbeeldingen van de schrijvende evangelisten en hun symbolen. De aansluitende zijkanten laten de Verkondiging door de engel Gabriël aan Maria zien en Johannes de Doper die op Jezus wijst, het Lam Gods dat de zonden van de wereld wegneemt, twee scènes die de Openbaring van de komst van de Messias en zijn kruisdood weergeven. Boven beide bogen bevinden zich belangrijke medaillons, het ene met een Christusmonogram, het andere met een kruis, beide symbool van Constantijn voor de overwinning van het christelijke geloof.¹²⁹ In het onderste register van de triomfboog houdt aan iedere zijde van de doorgang een met lans en schild bewapende Romeinse soldaat de wacht (afb. 21 en 22), terwijl op de zijkanten van de boog op een doorlopend en versierd podest telkens twee soldaten staan afgebeeld met een *labarum*, een militaire standaard of *vexillum* met het christelijke chi-rho-symbool. Alle soldaten zijn voorzien van een heilgennimbus. Een van de wachters vertrapt de slang van het kwaad. Vermoedelijk zijn geen specifieke soldatenheiligen of martelaren afgebeeld, maar zijn zij gemodelleerd naar oude keizerbeeltenissen en verzinnebeelden zij de *milites christiani* of de *Arma Christi*.¹³⁰

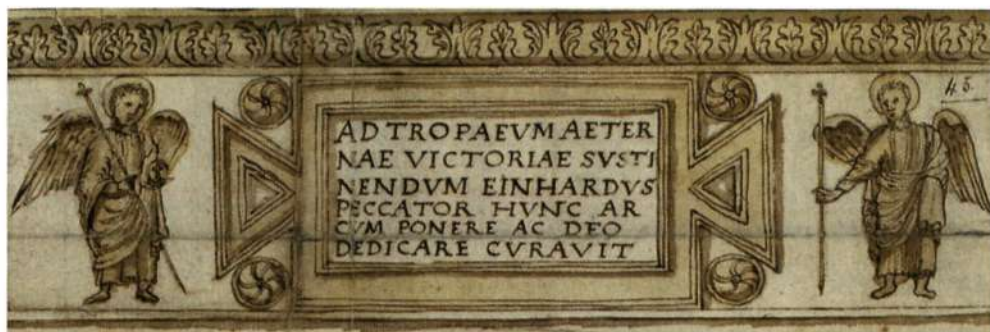
In de poortdoorgang van de *arcus Einhardi* kunnen ten slotte de voorstellingen herkend worden van twee keizerfiguren te paard die een draak (= het kwaad) onder hun hoeven vertrappen en met een lans doorboren.¹³¹ Zij zijn de enige figuren zonder nimbus te midden van de afgebeelde apostelen en heiligen. De ene is in Romeinse wapenrusting

Afb. 21. Voorzijde van de Einhardtsboog met in de attiek Christus en de Apostelen (cliché: BnF, Parijs).

Afb. 22. Keerzijde van de Einhardsboog met de wijdingtekst van Einhard (cliché: BnF, Parijs).

Afb. 23. De tabula ansata met de wijdingstekst op de achterkant van de Einhardboog (cliché: BnF, Parijs).

Afb. 24. Christus en de Apostelen (cliché: BnF, Parijs).

Afb. 25. Constantijn de Grote (?) in de poortdoorgang (cliché: BnF, Parijs).

Afb. 26. Lotharius (?) op de tegenoverstaande zijde van de poortdoorgang (cliché: BnF, Parijs).

gekleed (afb. 25), de ander in eigentijds Karolingisch krijgskostuum (afb. 26; vergelijk de kenmerkende helmen). Volgens Hauck verbeelden zij de vroegere en de huidige eigenaar van het houtpartikel van het ware kruis dat in de verdwenen kruisvormige reliekhouders werd bewaard: de Romeinse keizer Constantijn de Grote en de eigentijdse keizer Lotharius I.¹³² Hoewel het triomfkruis zelf verloren is gegaan, is in de schatkamer van de Servaaskerk een reliek van het ware kruishout van Constantijn in een *crucicula* bewaard gebleven tot in de 19de eeuw, mogelijk het laatste spoor van het kruis(relik) van Einhard.¹³³ Tot de opmerkelijkste resultaten van de 'Münsteraner Diskussion zum arcus Einhardi' uit 1971 behoren enerzijds de toewijzing van de triomfboog aan de regeringsperiode van Lodewijk de Vrome en anderzijds de stevig onderbouwde stelling dat hij als voetstuk diende van een triomfkruis dat een partikel van het kruishout bevatte, dat Lotharius I in 823 bij zijn keizerkroning in Rome van de paus gekregen had (afb. 29).¹³⁴ Alle overwegingen in aanmerking genomen komt Hauck uiteindelijk tot een datering van de schenking van Einhard omstreeks 825.¹³⁵

Hauck vergelijkt de schenking van het kruisrelik (afb. 18 en 29) door Einhard aan de Servaasabdij met de schenkingen van Karel de Grote aan de kerken van Rome na zijn kroning in 800, waarbij hij de betekenis van de kruishoutreliken voor Karel verklaarde in het licht van diens *imitatio Constantini*.¹³⁶ Hans Belting had zich al eerder afgevraagd of de opmerkelijke boog van Einhard oorspronkelijk niet 'für den Hof in offiziellem Auftrag entworfen' was.¹³⁷ De reliekhouders zou zelfs een soort 'Staatsdenkmal' zijn geweest.¹³⁸ Karl Hauck ten slotte: „Wenn nun aber Einhard zwischen 820 und 830 an Sankt Servatius jenes kaiserlichen Reliquien-Ensemble schenken konnte, das seine Kreuzstiftung und sein Kreuzsockel bezeugt, liegt die Annahme um so näher, dass er es Lothar verdankte, als der junge Herrscher seit 817 ihm als Erzieher anvertraut war. Die Reliquien, die Einhard von dem jungen Kaiser erhalten haben wird, so wie Angilbert seine Golgotha-Kreuzpartikel für Centula mit Karls Hilfe erwarb, setzen ebenso wie in den älteren Analogiefällen eine grössere portio de ligno crucis in Kaiserbesitz voraus. ... Denn nicht als individueller Besitz ging Angilberts Kreuzreliquie aus Jerusalem in die Geschichte ein, sondern als Bestandteil des sakralen Horts von Centula. Ähnlich aber blieb Einhards Kreuzsockel mit dem Schatz der Servatiuskirche fast ein Jahrtausend erhalten.“¹³⁹

De Sleutel van Sint Servaas

In 1985 wist Jos Koldewij de befaamde sleutel van Sint Servaas aanmerkelijk vroeger te dateren dan tot dan toe gebruikelijk (afb. 27 en 28). Zijn argumenten om het ontstaan van de sleutel in de eerste jaren van de negende eeuw te plaatsen zijn uitputtend en worden nauwelijks bestreden. Hij wijst op de overeenkomsten met de op de Romeinse kunst teruggaande decoratie van de bronzen hekken IV en VIII van de Akense Domkerk, met de Lebuïnuskelk van Deventer en met een opvallende broche uit de schatvondst van Häljarp uit 1905.¹⁴⁰ Net

Afb. 27a-d. Maastricht, St.-Servaaskerk, Schatkamer. De zogenaamde Sleutel van Sint Servaas, voorzijde en details (foto's: auteur).

Afb. 28a-b. Maastricht, St.-Servaaskerk, Schatkamer. De zogenaamde Sleutel van Sint Servaas, keerzijde en details (foto's: auteur).

zoals de door hem aangehaalde voorbeelden uit het hofatelier van Aken herinnert de versiering van de sleutel sterk aan de Romeinse oudheid door de dubbele en driedelige, klimmende acanthusrank die in ajour werk beide kanten van de ovale handgreep bedekt.¹⁴¹ Het enige zwakke punt in zijn datering is dat ze uitsluitend gebaseerd blijft op kunsthistorische stijlanalyse en er weinig parallellen kunnen worden aangehaald. Zijn iconologische verklaring om de sleutel aan Karel de Grote zelf toe te wijzen is boeiend maar kan niet overtuigen.¹⁴²

Koldewij interpreteert de vier oprijzende acanthusranken als een allegorie op de boom van het paradijs, de boom van kennis van goed en kwaad, en als het *lignum vitae* in de zin zoals Hrabanus Maurus het bedoeld heeft in zijn *de laudibus sanctae Crucis* uit 815: het kruishout en Christus zelf.¹⁴³ Bovendien symboliseren de twaalf acanthusrozetten de Boom van Jesse en de twaalf stammen van Israël, het voorgeslacht van Christus (afb. 27 en 28). De vijf kruisen op de sleutelbaard staan voor de wonden van Christus aan het kruis en duiden daarmee op Christus als *Salvator Mundi*, die ook in de attiek van de boog van Einhard is afgebeeld, tronend tussen zijn Apostelen.¹⁴⁴ Tegelijkertijd legt Hrabanus Maurus de vijf kruisen uit als de vijf boeken van het Oude Testament.¹⁴⁵ Voor Hrabanus Maurus is de sleutel Christus – *clavis est Christus* – wat nog in andere iconografische en materiële details van de sleutel herhaald wordt. De sleutel is zo het symbool voor het Oude en het Nieuwe Verbond, symbool van de Verlossing.

Koldewij ziet in de Maastrichtse sleutel de *clavis Davidi*, een initiatief en een product van de hofkringen rond Karel de Grote in een reactie op diens kroning tot keizer door de paus in 800.¹⁴⁶ Karel werd door zijn omgeving *novus David* genoemd, een eretitel die de pausen hem niet zouden hebben gegund, omdat hij daarmee boven hen werd geplaatst. En dus zou de keizer de sleutel niet van de paus gekregen kunnen hebben. Toch zal de vergelijking met de oudtestamentische priester-koning David lange tijd een rol blijven spelen bij het ritueel van de kroning van de koning, en zo ook de symboliek van de sleutel van Davids huis.¹⁴⁷ Koldewij constateert dat de zilveren sleutel pas vanaf de tweede helft van de elfde eeuw aan Sint Servaas wordt toegeschreven en dan transformeert naar *clavis Petri*, de hemelsleutel die de heilige Servaas volgens de legende in Rome van Petrus had ontvangen met de daarbij behorende sleutelmacht.¹⁴⁸

De keizerkroning van Karel de Grote in Rome.

Karel de Grote liet aan de vooravond van zijn reis naar Rome, die culmineerde tijdens de kerstviering van 800 in zijn kroning tot keizer door Paus Leo III, zijn priestergezant Zacharias een kruisrelik ophalen bij de patriarch van Jeruzalem. Die arriveerde in Rome twee dagen voor de grote gebeurtenis en maar net op tijd.¹⁴⁹ Volgens het verhaal in de kroniek van Moissac bracht hij samen met het kruishout ook de sleutels mee van het Heilige Graf en de Calvarieberg én sleutels van de stad Jeruzalem en de berg Sion – *qui benedictionis causa claves sepulcri dominici ac loci Calvaria, claves etiam civitatis et montis Sion cum vexillo crucis*

detulerunt – symbolen voor het Oude en het Nieuwe Verbond.¹⁵⁰ Het waren deze sleutels die de macht van Karel symboliseerden als *rex et sacerdos*, als *novus David*, dat wil zeggen de priesterlijke en de wereldlijke macht van de koning.

Kruisreliken kwamen doorgaans via de paus (of in het geval van Karel heel [machts-] symbolisch niet via de paus, maar via de patriarch van Jeruzalem!) in handen van de Karolingische vorsten.¹⁵¹

De keizerkroning van Karel in 800 was een nieuw ritueel voor een nieuw soort koning-keizer die zich spiegelde aan de eerste christenkeizer Constantijn.¹⁵² De macht van de nieuwe keizer was niet alleen wereldlijk, maar ook geestelijk als hoeder van de christelijke religie (en beschermer van de paus), *rex et sacerdos*, koning en priester. Daarom werd het kroningsritueel omgeven met diverse symboliek, niet alleen met wereldlijke *regalia*, maar ook met voorwerpen en reliken die moesten verwijzen naar het Oude Testament (Koning David, Sion, Jeruzalem) en naar het Nieuwe Testament (Christus de Heiland, Golgotha). Dat die sacrale objecten hem door de patriarch van Jeruzalem werden gegeven hield vooral een actuele politieke boodschap in, waardoor niet was mis te verstaan dat de paus als bisschop van Rome niet boven de keizer stond.

Het is onduidelijk waar de eigendommen van Karel zoals de kroonjuwelen en de reliekenschat bewaard zijn, vermoedelijk in Aken. In zijn testament van 811 is sprake van de verdeling van zijn bezittingen over de kerken van de 21 kerkprovincies, de armen en behoeftigen, en zijn erfgenamen.¹⁵³ Maar al eerder heeft hij stukken uit zijn reliekenbezit weggeschonken, vermoedelijk als onvervreemdbaar bezit en dus ter eeuwige bewaring en meerdere glorie aan kerken en kloosters, en natuurlijk in ruil voor hun gebed. Een goed gedocumenteerd voorbeeld is de schenking van reliken aan het belangrijke koningsklooster van Centula (Saint-Riquier, dépt. Somme, Fr.) op instigatie van zijn raadgever Angilbert die er abt was.¹⁵⁴ Onder de voorwerpen bevond zich ook een partikel van het *vexillum crucis* dat in 800 vanuit Jeruzalem naar de kroningsceremonie in Rome was gebracht.¹⁵⁵

Karel heeft zijn zoon Lodewijk in september 813 met instemming van de vergadering van rijksgraven in Aken met eigen hand tot medekeizer en opvolger gekroond, zodat daar geen sprake is geweest van een herhaling van het Romeinse ritueel en schenkingen van de paus.¹⁵⁶ Toch werd ook Lodewijk tijdens het bezoek van Stefanus IV aan Reims in 816 alsnog door deze paus gezalfd en gekroond, en ontving hij bij die gelegenheid een kruisrelik dat vervat was in de 'kroon van Constantijn', waardoor de paus het keizerschap van Lodewijk min of meer in de traditie van Rome sanctioneerde.¹⁵⁷

Het archetypische Romeinse ritueel van Karel kan zich in 823 in Rome herhaald hebben bij de zalving en keizerkroning van Lotharius I door paus Paschalis I, immers dit was de eerste keizerkroning in Rome sinds Karel en opnieuw op initiatief van de paus.¹⁵⁸ Dat kunnen we opmaken uit de berichten in de *Continuatio Romana* van Paulus Diaconus.¹⁵⁹ Van belang voor onze conclusie is in dit geval de mogelijke parallelliteit tussen de gebeurtenissen, de politieke dynamiek.¹⁶⁰

Afb. 29. Maastricht, St.-Servaaskerk. Proefopstelling in de bovenkapel van de Schatkamer van het model van de Einhardsboog met een imitatie door Hans Hanssen van het zogenaamde Ardennenkruis (Nat. Germ. Museum, Neurenberg) (foto: auteur).

Conclusie

Zowel de triomfboog – en het onbekende gemmenkruis – als de Servaassleutel moeten door bemiddeling van Einhard in de Servaasabdij van Maastricht terecht zijn gekomen, waar de sleutel nog altijd wordt bewaard in de Schatkamer van de kerk. Er is reden om aan te nemen dat deze waardevolle en allerheiligste geschenken tot één uiterst betekenisvolle schenking aan Servaas en de Servaasabdij als hoedster van het graf van de heilige hebben behoord en zelfs deel hebben uitgemaakt van één reliekenensemble.

We hebben geconstateerd dat het waarschijnlijk is dat de gang van zaken rondom de keizerkroning van Lotharius I in Rome een grote mate van paralleliteit heeft gehad met de eerste kroning door de paus van een Karolingische keizer. Daarvan weten we zeker dat de symboliek van het ware kruishout van het Nieuwe Verbond en de sleutel van het Oude Verbond een rol speelde. Volgens Hauck is de *arcus Einhardi* de voet van een *crux gemmata* dat een partikel van het ware kruis bevatte, dat Lotharius bij zijn kroning in Rome had verworven. Kruis en voet, afkomstig uit het hofatelier in Aken, heeft Einhard aan de Servaasabdij geschonken. Wanneer we Haucks datering van deze gebeurtenis voor juist aannemen, moet dat omstreeks 825 zijn gebeurd. De zogenaamde sleutel van Sint Servaas sluit iconologisch perfect aan bij de majestueuze kruisreliëk, niet zozeer als een geschenk van de paus aan Lotharius bij diens kroning, maar als een artistieke *topos*, een equivalent van de sleutel die Karel destijds kreeg van het Oude en het Nieuwe Verbond. Zoals Centula de hoeder werd van het keizerlijke reliekenensemble van Karel de Grote, werd de Servaasabdij dat van de kroningsreliëken van Lotharius I, *onvervreemdbaar en voor eeuwig verbonden met Servaas en het graf van de heilige*.¹⁶¹ Het moment van de schenking kan in verband worden gebracht met Einhards terugtrekking uit de politieke frontlinie rondom de ruzie van Lodewijk de Vrome met zijn zonen na 830.¹⁶² Einhard trok zich toen mede om gezondheidsredenen terug op zijn eigen kloostergoederen in het Odenwald.

Het graf van Sint Servaas en het bijbehorende klooster zijn in de zevende eeuw in het bezit gekomen van de voorvaders van de latere Karolingische dynastie. Er stond toen al een imposante basilica, gebouwd door de Maastrichtse bisschoppen. Er zijn geen aanwijzingen voor een bijzondere belangstelling van Karel de Grote voor de Maastrichtse abdij. Onder Lodewijk de Vrome werd Einhard abt van het klooster. Zijn schenkingen aan Sint Servaas hadden grote betekenis. Het zou voor elke toekomstige vorst in de lijn van de Karolingische dynastie van belang zijn om het graf van Sint Servaas en de daar bewaarde 'insignia' in bezit en in ere te houden als legitimering van zijn macht. Het bezit van de Servaasabdij kreeg zo een grotere inhoudelijke dan territoriaalstrategische betekenis als een symbool van Lotharingen. Wellicht stelt deze betekenis de apart vermelde toedeling in 870 van de Servaasabdij bij het West-Frankische Rijk van Karel de Kale en de daarop volgende gebeurtenissen in een nieuw perspectief. De Servaascultus kreeg door de schenkingen

een krachtige impuls en kon zelfs in korte tijd, mede als gevolg van de snelle teloorgang van het Midden-Rijk van Lotharius, de specifieke symboliek van de schenking van Einhard in de schaduw stellen.

Epiloog

Misschien was de aanwezigheid van deze keizerlijke 'insignia' bij het graf van Sint Servaas de reden waarom Giselbert, de eerste hertog van het nieuwe hertogdom Lotharingen, in de tiende eeuw Maastricht tot zijn hoofdstad wilde maken en er zijn paleis en de abdij van Servaas met nieuwe muren liet omringen.¹⁶³ Opmerkelijk is ook dat volgens de traditie de laatste Karolinger in directe lijn, hertog Otto van Lotharingen, in 1006 werd begraven bij het graf van Sint Servaas, nadat hij in 1001 hier zijn eigen vader hertog Karel van Lotharingen had laten bijzetten.¹⁶⁴

Noten

- * Dit artikel is tot stand gekomen binnen de archeologische onderzoekskaders van het 'Sint Servatius Project' van de Universiteit van Amsterdam en de gemeente Maastricht. Vanaf 2006 zijn diverse lezingen aan het onderwerp gewijd en bediscussieerd (Gent-Oudenaarde-Ename, congres 'Francia Media', 8 mei 2006; Seligenstadt, 2de 'Einhardsymposium', 25 september 2008; Maastricht, 60ste 'Sachsensymposium', 23 september 2009; voorts lezingen te Aken op 8 december 2006, te Rolduc op 22 mei 2010 en een lezing voor de Historische Kring Maastricht op 7 februari 2011). Dit is een herziene en aangevulde versie van de onlangs in Duitse vertaling verschenen bijdrage in de congresbundel van het Sachsensymposium 2009 te Maastricht.¹⁶⁵ Met dank aan prof. dr. Piet Leupen (Antwerpen), prof. dr. Paul Tummers (Maastricht), Dietmar Kottmann (Aken) voor opmerkingen en commentaar.
- 1 Borghuis, N. e.a., 'Bijdragen tot de bouwgeschiedenis van de Sint Servaaskerk te Maastricht 1. De Oostpartij', in: *PSHAL* 115 (1979) 161.
 - 2 Hackeng, R., *Het middeleeuwse grondbezit van het Sint-Servaaskapittel te Maastricht in de regio Maas-Rijn*. Publicaties van het Regionaal Historisch Centrum Limburg 1 (Maastricht 2006) 38, 271 nr. 22.
 - 3 Ewig, E., *Frühes Mittelalter*. Rheinische Geschichte 1,2 (Düsseldorf 1980) 174-177; Hackeng, *Het middeleeuwse grondbezit*, 263-264 nr. 11.
 - 4 Ewig, *Frühes Mittelalter*, 157-161.
 - 5 Ibidem, 182.
 - 6 Hackeng, *Het middeleeuwse grondbezit*, 36.
 - 7 Ibidem, 36-38, 653 Tab. 1.
 - 8 Deeters, J., *Servatiusstift und Stadt Maastricht. Untersuchungen zu Entstehung und Verfassung*. Rheinisches Archiv 73 (Bonn 1970) 41-43.
 - 9 Hackeng, *Het middeleeuwse grondbezit*, 44-45, 311-312 nr. 96c.
 - 10 Ibidem, 36.
 - 11 Bijv. Kroos, R., *Der Schrein des heiligen Servatius in Maastricht und die vier zugehörigen Reliquiare in Brüssel*. Veröffentlichungen des Zentralinstitutes für Kunstgeschichte in München 8 (München 1985) 39.
 - 12 Deeters, *Servatiusstift*, 28.
 - 13 Dit is een *falsum*, zie noot 9.
 - 14 Borghouts e.a., 'Bijdragen', 160-161.
 - 15 Hackeng, *Het middeleeuwse grondbezit*, 36.
 - 16 Gregorius episcopus Turonensis, *De gloria confessorum*, (ed.) B. Krusch, in: *MGH Scriptores rerum Merovingarum* 1,2 (Hannover 1969² [1885]) 340; van Ommeren, H., 'Bronnen voor de geschiedenis van Maastricht (359-1204) 1. Bronnen betreffende het tijdvak vanaf het jaar 359 tot en met 923', in: *PSHAL* 127 (1991) 20 nr. 7; Hackeng, *Het middeleeuwse grondbezit*, 256 nr. 2a.- Overzicht kennis betreffende Servatius als historische figuur, legende en liturgie: Kroos, *Der Schrein*, 1-20, 29 e.v.
 - 17 Kroos, *Der Schrein*, 20-24; De la Haye, R., *De Bisschoppen van Maastricht*. Vierkant Maastricht 5 (Maastricht 1985) 43-45; van Ommeren, 'Bronnen', 22 nr. 15.
 - 18 Verg. Ewig, *Frühes Mittelalter*, 59; Panhuysen, T., 'Die Maastrichter Servatiuskirche im Frühmittelalter. Ein Vorbericht über die jüngsten Grabungen des städtischen Amtes für

- Bodendenkmalpflege Maastricht', *Kunstchronik* 43 (1990) 544-545; Panhuysen, T. en R. De la Haye, 'Maastricht', in: Gauthier, N. e.a., *Province ecclésiastique de Cologne (Germania Secunda)*. Topographie Chrétienne des Cités de la Gaule des origines au milieu du VIIIe siècle 12 (Parijs 2002) 106-110.
- 19 In het kader van het Sint Servatius Project (sinds 2004 o.l.v. prof. dr. Frans Theuws, Universiteit van Amsterdam) worden alle opgravingsgegevens van het Servaascomplex (Pandhof 1953/54, Vrijthof 1969/70, Stiftskapel 1981 en Servaaskerk 1985/89) wetenschappelijk geëvalueerd en gepubliceerd.
 - 20 Werner, M., *Der Lütticher Raum in frühkarolingischer Zeit. Untersuchungen zur Geschichte einer karolingischen Stammlandschaft*. Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte 62 (Göttingen 1980) 322-323 noot 17; Leupen, P., 'Maastricht in de Vroege Middeleeuwen', in: Schefers, H. (ed.), *Einhard. Studien zu Leben und Werk*. Arbeiten der Hessischen Historischen Kommission, Neue Folge 12 (Darmstadt 1997) 211.
 - 21 Jean Heuclin, *Hommes de Dieu et fonctionnaires du Roi en Gaule du Nord du Ve au IXe siècle (348-817)* (Villeneuve d'Ascq 1998) 153-229.
 - 22 Werner, *Der Lütticher Raum*.
 - 23 Van Ommeren, 'Bronnen', 20-23; Hackeng, *Het middeleeuwse grondbezit*, 257 nr. 3.
 - 24 Werner, *Der Lütticher Raum*, 247.
 - 25 Vos, A., *Resten van Romeinse bruggen in de Maas te Maastricht*. Rapportage Archeologische Monumentenzorg 100 (Amersfoort 2004) 67; idem, 'Several phases of Roman bridge building on the river Meuse at Maastricht (The Netherlands). A pre-disturbance survey', in: M. Prell (ed.), *Archäologie der Brücken* (Regensburg 2011) 116-121.
 - 26 Panhuysen, T., *Romeins Maastricht en zijn beelden*. CSIR Nederland, Germania inferior, Maastricht (Maastricht en Assen 1996) 30.
 - 27 Kars, M., *A cultural perspective on Merovingian burial chronology and the grave goods from the Vrijthof and Pandhofcemeteries in Maastricht* (Amsterdam, PhD-thesis UvA, 2011).
 - 28 Theuws, F., 'Maastricht as a Centre of Power in the early Middle Ages', in: De Jong, M., F. Theuws en C. van Rijn (eds.), *Topographies of Power in the early Middle Ages. The Transformation of the Roman World 6* (Leiden, Boston en Keulen 2001) 155-216.
 - 29 F. Theuws, ('Exchange, religion, identity and central places in the early Middle Ages', in: *Archaeological Dialogues* 10,2 (2004) 130-132, spec. 132) noemt Monulfus 'the creator of Maastricht, of the Servatius cult and above all of an identity and place for himself and his family'. - Zie ook: J. Kreiner, 'About the bishop: the episcopal entourage and the economy of government on post-Roman Gaul', in: *Speculum* 86,2 (2011) 338-339.
 - 30 Volgens Kroos (*Der Schrein*, 33) omstreeks 628 tot bisschop benoemd.
 - 31 Werner, *Der Lütticher Raum*, 230-280; De la Haye, *Bisschoppen*, 46-79; Kroos, *Der Schrein*, 33.
 - 32 Werner, *Der Lütticher Raum*, 241-243.
 - 33 Vanderhoeven, A., 'Changing urban topography in late Roman and early medieval Tongeren', in: T. Panhuysen (ed.), *Transformations in North-western Europe (AD 300-1000)*. Neue Studien zur Sachsenforschung 3 (Hannover 2011) 128-138, spec. 131-135 en fig. 6.
 - 34 Ibidem, 135 fig. 8.
 - 35 Hiervoor pleit nu niet alleen het opgravingsresultaat in Tongeren (Vanderhoeven, 'Changing urban topography'), maar ook de bijzetting van bisschop Domitianus in Huy (B.) in een kerk met het bisschoppelijke Maria-patrocinium kan in deze richting wijzen. Volgens P. Leupen

hoeft dit niet te worden uitgesloten, het is de vraag of in deze perifere gebieden een missie-kathedraal al aan een vaste plek gebonden was. Opmerkelijk is dat van alle met het bisdom Tongeren-Maastricht verbonden bisschoppen, behalve Servatius, alleen Monulfus met zekerheid in Maastricht begraven is. En Lambertus natuurlijk, wiens stoffelijke resten enige jaren na zijn dood naar Luik werden overgebracht.

- 36 Omdat de toevoeging << *quod et traiecto* >> niet in het oudste manuscript C (6de/7de eeuw) staat, wordt dit vaak als een 9de-eeuwse interpolatie beschouwd (van Ommeren, 'Bronnen', 19 nr. 3 en 29 nr. 48). Zo niet Gauthier, *Province ecclésiastique de Cologne*, 72: '*l'argument tombe si l'on regarde de près les six manuscrits qui ont transmis le texte du concile (voir C. De Clercq, Conc. Gall., II, p. 111, nos 21-22): on s'aperçoit alors que trois d'entre eux omettent les souscriptions et que le manuscrit C est justement l'un d'entre eux. Or les évêques signataires d'un concile précisaient toujours l'Église qu'ils représentaient, alors que les copistes négligent souvent cette dernière indication: il n'a donc pas lieu de penser que la mention des sièges soit une interpolation. (...)*'.
- 37 Gauthier (ibidem, 72) stelt dat in 535 de bisschop van Tongeren (Domitianus) in Maastricht resideerde. Hoe lang dat op dat moment al zo is, blijft een open vraag, maar er zal geen sprake zijn geweest van een officiële verplaatsing, net zo min als dat gebeurd zal zijn in vergelijkbare gevallen als Langres/Dijon en Coutances/Saint-Lô.
- 38 Ewig, *Frühes Mittelalter*, 57; van Ommeren, 'Bronnen', 23 nr. 22, 45-46 nr. 102; Leupen, 'Maastricht in de Vroege Middeleeuwen', 213; Panhuysen en De la Haye, 'Maastricht', 106; Hackeng, *Het middeleeuwse grondbezit*, 257-258 nr. 3d.
- 39 Hackeng, *Het middeleeuwse grondbezit*, 193-194.
- 40 Gauthier, *Province ecclésiastique de Cologne*, 77.
- 41 Verbeek, A., 'Spuren der frühen Bischofskirchen in Tongern und Maastricht', in: *Bonner Jahrbücher* 158, 1958, 357-371; Oswald, F., L. Schaefer en H.R. Sennhauser, *Vorromanische Kirchenbauten. Katalog der Denkmäler bis zum Ausgang der Ottonen* (München 1990 [1966-1971]) 188; Ewig, *Frühes Mittelalter*, 59.
- 42 Jacobsen, W., L. Schaefer en H.R. Sennhauser, *Vorromanische Kirchenbauten. Katalog der Denkmäler bis zum Ausgang der Ottonen. Nachtragsband* (München 1991) 257; Panhuysen, *Romeins Maastricht*, 59-61.
- 43 Panhuysen en De la Haye, 'Maastricht', 106.
- 44 In dit kader is het wel aardig te wijzen op een oude, maar minder waarschijnlijke hypothese dat de gebeeldhouwde triomfboog en een zevende-eeuws bouwinschrift uit Glons bij Tongeren afkomstig zouden zijn uit de Maastrichtse Mariakerk. Vergelijk: Werner, *Der Lütticher Raum*, 94-100; Panhuysen en De la Haye, 'Maastricht', 106.
- 45 Doppler, P., 'Eene frankische Sarcophaag in de O.L. Vrouwekerk te Maastricht', in: *De Maasgouw* 24 (1902) 86; Sprenger, J., 'Herkomst der Sarcophagen in de Crypten der St. Servaaskerk en in het Bonnefantenmuseum te Maastricht', *De Maasgouw* 72 (1958) 4.- Het probleem van dergelijke sarcophagen is dat ze eeuwenlang versleept en hergebruikt kunnen zijn.
- 46 Verg. Kroos, *Der Schrein*, 31-33.
- 47 Panhuysen, *Romeins Maastricht*, 51-63; idem, 'Maastricht', in: M. Reddé e.a., *Les fortifications militaires. L'architecture de la Gaule romaine. Documents d'archéologie française 100* (Bordeaux 2006) 316-318.- In 2010 is door middel van grondradar het verloop van de oostmuur en de zuidoostelijke toren vastgesteld, waarbij slechts zeer geringe afwijkingen werden waargenomen in vergelijking met de gepubliceerde plattegronden van 1996 en 2006 (J. Orbons, *ArcheoPro Archeologisch rapport Nr. 1021* [Maastricht 2010]).

- 48 In 1984 was ik er nog van overtuigd dat de eerste Maastrichtse bisschopskerk een voorganger van de Onze Lieve Vrouwekerk is geweest en dat de afwezigheid van cultuurlagen uit deze periode binnen de versterking een argument was voor een bisschoppelijke residentie. Zie: Panhuysen, T., *Maastricht staat op zijn verleden*. Vierkant Maastricht 3 (Maastricht 1984) 73-76.
- 49 Ibidem, 70-71.
- 50 Leupen, 'Maastricht in de Vroege Middeleeuwen', 210-218.
- 51 Zie noot 38.
- 52 Leupen, 'Maastricht in de Vroege Middeleeuwen', 217.
- 53 Semmler, J., 'Episcopi potestas und karolingische Klosterpolitik', in: A. Bost (ed.), *Mönchtum, Episkopat und Adel zur Gründungszeit des Klosters Reichenau*. Vorträge und Forschungen 20 (Sigmaringen 1974) 304-395.
- 54 Leupen, 'Maastricht in de Vroege Middeleeuwen', 217.
- 55 Werner, *Der Lütticher Raum*, 322 noot 17.
- 56 Panhuysen en De la Haye, 'Maastricht', 111-112; De la Haye, R. (ed.), *Sint Servaas volgens Jocundus. Het leven en de wonderen van Sint Servatius door de priester Jocundus*. Vierkant Maastricht 41 (Maastricht 2006) 153-161.
- 57 Hackeng, *Het middeleeuwse grondbezit*, 34-35. Deze zege van 721 staat echter op naam van de Aquitaanse dux Eudo.
- 58 Kroos, *Der Schrein*, 33-39 (specifiek over de translatie en de mogelijke opbouw van de graftombe en een *repa* voor Servatius).
- 59 Hackeng heeft een prachtige studie geschreven over het laatmiddeleeuwse grondbezit van het Servaaskapittel in de regio Maas en Rijn (zie noot 2). Waar de vroegste bezittingen vandaan komen wordt lang niet altijd duidelijk, in sommige gevallen is oud bisschoppelijk bezit gesuggereerd, maar Hackeng (*Het middeleeuwse grondbezit*, 217-219) denkt eerder aan Pippinidisch of Karolingisch rijksgoed.
- 60 Werner, *Der Lütticher Raum*, 337.
- 61 Vergelijk voor de verspreiding van relieken en liturgie van de heilige Servatius: Zender, M., *Räume und Schichten mittelalterlicher Heiligenverehrung in ihrer Bedeutung für die Volkskunde. Die Heiligen des mittleren Maaslandes und der Rheinlande in Kultgeschichte und Kultverbreitung* (Keulen 1973² [1959]) 61-88.
- 62 Panhuysen en De la Haye, 'Maastricht', 106-114, spec. 109 e.v.
- 63 Panhuysen, R., *Demography and Health in early medieval Maastricht. Prosopographical observations on two cemeteries* (Maastricht 2005) 93-94, fig. 3-31 en 3-32 ('The combined data indicate there is a 68% probability that the individuals interred in these sarcophagi had died between 663 and 683 AD and a 92% probability that these had died between 650 and 720 AD').
- 64 Ibidem, 92-95.
- 65 In het kader van het Sint Servatius Project wordt door de schrijver van dit artikel een gedetailleerde publicatie voorbereid over de architectuurresten. Zowel de chorografische als de stratigrafische data zullen door de grote hoeveelheid graven en de relatief kleine opgravingsputten met veel wandprofielen uitstekende aanknopingspunten voor de datering van de opeenvolgende kerkbouwfasen bieden.
- 66 Werner, *Der Lütticher Raum*, 188 noot 23, 249 noot 60, 322 noot 17; van Ommeren, 'Bronnen', 24 nr. 29, 32-33 nr. 59; Hackeng, *Het middeleeuwse grondbezit*, 260-261 nr. 6a.- Zie ook: Felten, E., *Äbte und Laienäbte im Frankenreich. Studie zum Verhältnis von Staat und Kirche im früheren Mittelalter*.

Monographien zur Geschichte des Mittelalters 20 (Stuttgart 1980) 113-114, 126 ('W. war als Abt beteiligt an kriegerischen Auseinandersetzungen').- Het klooster als veilig verbanningsoord voor politieke tegenstanders sedert de laat-Merovingische tijd en onder de Pippiniden: zie ibidem, 134-135; alle hiervoor benutte kloosters lagen 'in einem Raum, dem Kernraum der karolingischen Macht').

67 Werner, *Der Lütticher Raum*, 188.

68 Hackeng, *Het middeleeuwse grondbezit*, 261 nr. 6b.

69 Zender, *Räume und Schichten*, 77 Nr. 118; Deeters, *Servatiusstift*, 27; Kroos, *Der Schrein*, 33.

70 Verg. Werner, *Der Lütticher Raum*, 322 noot 17.

71 Ibidem, 322 noot 17.

72 Zie noot 62.

73 Werner, *Der Lütticher Raum*, 231-236; De la Haye, R., 'Amandus, bisschop van Maastricht', in: *Onder 't kruys. Kerkelijk en religieus leven in het gebied van Maas en Nederrijn*. Publicaties van de Vereniging voor Nederlandse Kerkgeschiedenis (Gouda 2010) 15-29.- Zie ook: Heuclin, *Hommes de Dieu*, 156, 164, 167, 175, 185-186, 189, 190, 191, 198, 203, 206; Kreiner, 'About the bishop', 321.

74 Heuclin, *Hommes de Dieu*, 164.

75 Werner, *Der Lütticher Raum*, 241-274.

76 Verg. Kreiner, 'About the bishop', 336-337.

77 Van Ommeren, 'Bronnen', 22 nr. 18.

78 Heuclin, *Hommes de Dieu*, 164.

79 Werner, *Der Lütticher Raum*, 268 noot 155; over de verbreiding van de Lambertuscultus: Zender, *Räume und Schichten*, 27-60.- Over concurrentie van reliekenverering in één klooster: Kreiner, 'About the bishop', 338 noot 74.

80 Zie boven.

81 Heuclin, *Hommes de Dieu*, 153-169.

82 Ibidem, 172-189.

83 Een mooi voorbeeld van een dergelijke schenking van domeingoed door de koning is Utrecht. Koning Dagobert I (623-639) gaf aan de Keulse bisschop het Romeinse castellum *Traiectum* (Utrecht) met een ruïneus kerkje op voorwaarde dat de Friezen zouden worden gekerstend. Willibrord nam deze taak op zich en bouwde er een nieuwe kerk en restaureerde de oude (Gauthier, *Province ecclésiastique de Cologne*, 20). Een ander voorbeeld is de schenking van het *castrum* van Saint-Maur-des-Fossés (ten zuidoosten van Parijs) door Clovis II (Heuclin, *Hommes de Dieu*, 158) om er een klooster te bouwen.

84 Werner, *Der Lütticher Raum*, 257; Heuclin, *Hommes de Dieu*, 159-163.

85 Ibidem, 161-162.

86 Van Ommeren, 'Bronnen', 27 nr. 41; Hackeng (*Het middeleeuwse grondbezit*, 204) oppert dat het hier om het oorspronkelijke patrocinium gaat van de derde Maastrichtse stadskerk op de oostelijke Maasoever in Wyck. Door de verkrijging van een nieuw patrocinium – St.-Martinus – zou het oude patrocinium in de negende eeuw zijn overgegaan op de dorpskerk van Heugem, ten zuiden van Wyck.

87 Kroos, *Der Schrein*, 329 noot 195; Panhuysen en De la Haye, 'Maastricht', 115 nr. c.

88 Van Ommeren, 'Bronnen', 28 nr. 44; Hackeng, *Het middeleeuwse grondbezit*, 261 nr. 7 (zie ook boven, noot 50).

- 89 Hackeng, *Het middeleeuwse grondbezit*, 199, 257 nr. 3a.- Dit zou ook inhouden dat de het bisschoppelijke complex van de Servaas daarna niet meer in handen van een adellijke familie was, wat tegen de boven beschreven theorie van bisschoppelijke én adellijke eigenkerk ingaat. Een bisschop kan behalve zijn eigen familiebezit ook de beschikking hebben gekregen over grote schenkingen van de koning. Om dergelijke schenkingen onomkeerbaar te maken was het gebruikelijk dat de bisschop zijn bezittingen bij zijn dood aan zijn bisdom of aan een heilige - zoals in dit geval - vermaakte. In de zesde eeuw zien we dat de veiligstelling van kerkelijk bezit, dat veelal door dergelijke schenkingen tot stand was gekomen, regelmatig op de agenda van concilies en in de besluiten voorkomt (Heuclin, *Hommes de Dieu*, 73-76).
- 90 Van Ommeren, 'Bronnen', 28 nr. 45; Hackeng, *Het middeleeuwse grondbezit*, 261 nr. 8.
- 91 Koldewij, A., *Der gude Sente Servas. De Servatiuslegende en de Servatiana: een onderzoek naar de beeldvorming rond een heilige in de middeleeuwen*. De Geschiedenis van de Kerschat van het Sint-Servaaskapittel te Maastricht 1. Maaslandse Monografieën [groot formaat] 5 (Maastricht en Assen 1985) 24, 95.- Verg. echter Kroos, *Der Schrein*, 26-27.
- 92 Schefers, H. (ed.), *Einhard. Studien zu Leben und Werk*. Arbeiten der Hessischen Historischen Kommission, Neue Folge 12 (Darmstadt 1997); Semmler, J., 'Einhard und die Reform geistlicher Gemeinschaften in der ersten Hälfte des 9. Jahrhunderts', in: Schefers, *Einhard*, 179-189; Dutton, P.E., *Charlemagne's Courtier, the complete Einhard* (Peterborough/Ontario 1998); www.kirchenlexikon.de/e/einhard.shtml (geraadpleegd op 3-2-2011).- Tot ca. 800 was de lekenabt nog een vrij onbekend en moeilijk te plaatsen fenomeen. In 816 constateert Lodewijk de Vrome dat er leken zijn die mannen- of vrouwenkloosters hadden, maar dat die ervoor moesten zorgen dat de daar wonende gemeenschappen zich aan de kloosterregels hielden. Einhard is feitelijk de eerste uit de bronnen goed bekende lekenabt (Felten, *Äbte und Laienäbte*, 281-286), maar vóór zijn zogenaamde *conversio* of 'bekering' leefde hij allerm minst het leven van een ingetogen monnik.
- 93 Zie ook: H. Schefers, 'Einhard und die Hofschule', in: Schefers, *Einhard*, 81-93.
- 94 Boshof, E., *Ludwig der Fromme* (Darmstadt 1996) 88.
- 95 Ibidem, 105.
- 96 Ibidem, 261.
- 97 Hauck, K., 'Das bisherige Ergebnis der Diskussion des Einhard-Bogens', in: Hauck, K. (ed.), *Das Einhardkreuz. Vorträge und Studien der Münsteraner Diskussion zum arcus Einhardi*. Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Philologisch-Historische Klasse, Dritte Folge 87 (Göttingen 1974) 23, noot 42; Semmler, 'Einhard und die Reform', 185-187.
- 98 Verg. Hauck 'Das bisherige Ergebnis', 22-26.- Een aantal teksten van Einhard betreffende zijn Maastrichts klooster: 'ego Eginhardus abbas monasterii sanctie Servacii' - (ik) schenk Meginfried de vrijheid (819 or 821) (van Ommeren, 'Bronnen', 29 nr. 49; Dutton, *Charlemagne's Courtier*, 57, 3, 12; Hackeng, *Het middeleeuwse grondbezit*, 261-262 nr. 10a); Bisschop Bernhard van Worms zendt aan Eginhard een *pallium* voor Sint Servatius (826) (van Ommeren, 'Bronnen', 31 nr. 53; Dutton, *Charlemagne's Courtier*, 144-145, 6.32; Hackeng, *Het middeleeuwse grondbezit*, 262 nr. 10c); 'abbas E(inhartus)' geeft opdracht aan het hoofd van het klooster (*vicedomnus*) om voedsel naar Aken te sturen (c. 828) (van Ommeren, 'Bronnen', 29-3- nr. 50; Dutton, *Charlemagne's Courtier*, 140, 6.23; Hackeng, *Het middeleeuwse grondbezit*, 262-263 nr. 10d); Otmar krijgt toestemming van Eginhard om het klooster te verlaten (voor 840) (van Ommeren, 'Bronnen', 30 nr. 51; Dutton, *Charlemagne's Courtier*, 133, 6.5; Hackeng, *Het middeleeuwse grondbezit*, 262 nr. 10b).

- 99 Th. Ludwig, O. Müller en I. Widdra-Spiess, *Die Einhards-Basilika in Steinbach bei Michelstadt im Odenwald* (Mainz 1996).
- 100 M. Schopp, *Die Märtyrer Marcellinus und Petrus. Die Geschichte ihrer Verehrung im Lichte der Acta Sanctorum. Acta Einhardi. Jahrbuch der Einhard-Arbeitsgemeinschaft Seligenstadt 1* (Lindenberg 2006).
- 101 Enkele citaten uit de *Translatio*: 'monasterio Sancti Servatii quod situm est in ripa Mosae fluminis in vivo qui hodieque Traiectus vocatur ... estque habitantium et praecipue negotiatorum multitudine frequentissimus' (juni 828; 830-831) (van Ommeren, 'Bronnen', 31-32 nr. 56; Dutton, *Charlemagne's Courtier*, 122, 5.4.13; Hackeng, *Het middeleeuwse grondbezit*, 263 nr. 10e); 'ad basilicam beati Servatii ... fere-trum, quo sacri cineres advecti sunt (Marcellini et Petri), a dextris altaris iuxta cancellos collacutum est ... altare sancti Salvatoris, quod in media ecclesia positum est, ...' (4 juni 828; 830-831) (van Ommeren, 'Bronnen', 32 nr. 57; Dutton, *Charlemagne's Courtier*, 123, 5.4.14 (4 juni).- Over Salvator- en Petrus-patrocinium: Kroos, *Der Schrein*, 40-41, 302-303.
- 102 In de schatkamer van de Sint-Servaaskerk worden nog altijd relieken van Marcellinus en Petrus bewaard die stammen uit de schenking van Einhard van 828 (in de reliekenlijst van 1677, ge-publiceerd in: Bock, F. en M. Willemsen, *Antiquités sacrées conservées dans les anciennes collégiales de S. Servais et de Notre-Dame à Maestricht* [Maastricht 1873] appendices 16, lxi nr. 29 [cistula eburnea]; Kroos, *Der Schrein*, 40 noot 128, 303 noot 67; Elbern, V.H., 'Einhard und die Karolingische Goldschmiedekunst', in: Schefers, *Einhard*, 160).
- 103 Van Ommeren, 'Bronnen', 36 nr. 70; Hackeng, *Het middeleeuwse grondbezit*, 263 nr. 11 (uit de *Annalen van Saint-Bertin*).
- 104 Hackeng, *Het middeleeuwse grondbezit*, 36.- De bronnen betreffende Maastricht en de Servaasabdij tussen 870 en 945: de Vikingen verwoesten 'plurima loca in regione regis nostri ... Traiectum' (881) (van Ommeren, 'Bronnen', 37 nr. 75); de Vikingen verwoesten *Traiectum castrum* (881) [908] (ibidem, 37 nr. 76); Aartsbisschop Radboud van Trier krijgt op eigen ver-zoek van de keizer 'quandam abbatiam sancti Servatii confessoris quae vocatur Treiecta in comitatu Maselant' (889) (ibidem, 38 nr. 77); teruggave door koning Zwentibold aan Trier – na een on-wettige schenking aan graaf Reinier – van de 'abbatia sancti Servatii Treiectensis monasterii in pago Hasbaniense iuxta Mosam et in comitatu Maselant consistentis ... in quo beati Servatii sacratum corpus quiescit ... in ipso monasterio a rege facta. Quandam abbatiam ... que est in pago Masalant vocabulo Traiecta, que in beati confessoris honore consecrata est Servatii' (898) (ibidem, 38-39 nr. 81); beves-tiging van het bezit van de Servaasabdij ten gunste van de bisschopskerk van Trier (900-911) [945] (ibidem, 40 nr. 83); Graaf Reinier krijgt de abdij van Sint Servaas ten geschenke (900-915) [919] (ibidem, 40 nr. 84); 'sancto Servatio (het klooster), prepositus monasterii, advocatus Wilbertus, prepositus Gerulfus' (911-923) (ibidem, 42 nr. 91); 'Giselbert ad gloriam eius (Servatii) magnifice honoraret et honorifice magnificaret, circa eius monasterium imperatoris et palatium novum construxit murum, quia prior civitas ex toto corruit' (1088) [915-939] (ibidem, 42 nr. 92, 45 nr. 101); Karel de Eenvoudige geeft de Servaasabdij weer terug aan de kathedrale kerk van Trier 'abbatia sancti Servatii, quae est constructa in Traiecto, in comitatu Maseland ... Abbatiam quandam quae est constructa super flumen Mosam in loco Treiectis nuncupato ... supradictam abbatiam in Treiecto super flumine Mosae sitam' (919) (ibidem, 42-43 nr. 93); Giselbert ontvangt de Servaasabdij (920-928) (ibidem, 43 nr. 95); Otto I geeft de abdij weer terug aan de kathedrale kerk van Trier (945) (ibi-dem, 43-44 nr. 96).
- 105 Einhard vermeldt in de *Translatio* de korte afstand van het paleis te Aken tot de abdij in

- Maastricht 'et distat ab Aquense palatio octo circiter leugas' (= ongeveer acht Gallische mijl). Zie Hauck, 'Das bisherige Ergebnis', 23 noot 41 (= van Ommeren, 'Bronnen', 31 nr. 56).
- 106 Kroos, *Der Schrein*, 39 e.v.; Hackeng, *Het middeleeuwse grondbezit*, 35.- Semmler ('Einhard und die Reform', 187) suggereert een veel vroeger aantreden: 'Als Abt von St. Servatius folgte Einhard dem canonicus Alkuin'. Dat zou dan op zijn laatst in 804 zijn geweest.
- 107 Zie noot 101.- In een brief van ca. 826 (van Ommeren, 'Bronnen', 31 nr. 53) is sprake van de schenking van een *pallium* door zijn doodzieke zwager, bisschop Bernharius van Worms 'ad sanctum Servatium', gezien de symboolwaarde van het liturgische bisschopsgewaad een geschenk van bijzondere betekenis (Kroos, *Der Schrein*, 40; zie ook McKitterick, R., *Karl der Grosse* [Darmstadt 2008] 259 e.v.).
- 108 Zo ook Koldewey, *Der gude Sente Servas*, 96: 'In schriftelijke bronnen is er niets waaruit de symbolische betekenis, de status en de functie van de Karolingische aanleg te Maastricht blijkt'. Toch wordt Servatius algemeen tot de Frankische heiligen gerekend (McKitterick, *Karl der Grosse*, 277-284, spec. 282).
- 109 Böhmer, J.F. en E. Mühlbacher, *Regesta Imperii 1: die Regesten des Kaiserreichs unter den Karolingern 751-918* (Innsbruck 1908²) (C. Brühl en H.H. Kaminsky [eds.], erg. Nachdruck [Hildesheim, 1966]).
- 110 Panhuysen en De la Haye, 'Maastricht', 110.- Begravingen binnen de stadsmuren, en dus binnen stadskerken waren van oudsher verboden, maar in kerken buiten de stadsmuren werden zij wel toegestaan aan geprivilegieerden. Theodulf van Orleans verbiedt in zijn bisschoppelijke capitularia (vóór 813) alle begravingen in de kerk op enkele uitzonderingen na (Treffort, C., *L'Église Carolingienne et la Mort* [Lyon 1996] 27-28, 137-139, spec. 138 noot 74). Zijn voorschrift moet zeer grote invloed hebben gehad.
- 111 De wandfragmenten en glasfragmenten moeten nog geserieerd worden. Aangezien de talrijke resten vrijwel uitsluitend in de met slooppuin gevulde uitbraaksporen van de kerkmuren zijn teruggevonden, is het nu nog niet mogelijk ze met een van de herkenbare bouwfases van de basilica te verbinden. Vanwege de grote overeenkomsten met soortgelijke vondsten in de palts van Paderborn (Stiegemann, Chr. en M. Wemhoff [eds.], 799 – *Kunst und Kultur der Karolingerzeit: Karl der Grosse und Pabst Leo III. in Paderborn*, 3 delen [Mainz 1999] 133-143, 163-165, verg. ook 180-185 [S. Vincenzo al Volturno en Jarow]) geef ik vooralsnog de voorkeur aan een late datering: begin van de negende eeuw.
- 112 Bijvoorbeeld Steinbach-Michelstadt, Mulinheim-Seligenstadt (Dutton, *Charlemagne's Courtier*, 68).- Bij de opgravingen in de Sint-Servaaskerk zijn ook sporen gevonden van een crypte(gang) in het verlengde van de noordelijke zijbeuk en naast het oorspronkelijke koor, maar het is moeilijk om deze te reconstrueren en in de bouwfaserings te passen. Op een late aanleg wijzen de restanten van de cryptevloer in rozerode Romeinse beton, die ook in de basilica tot de jongste bouwfase moet worden gerekend en die ca. 2 m lager ligt dan de basilicavloer (verg. Panhuysen en De la Haye, 'Maastricht', 110-111).
- 113 Relieken waren niet alleen nodig ter legitimering van het patrocinium van een kerk, maar werkten ook statusverhogend. Zo wist Bisschop Madalveus van Verdun omstreeks het midden van de 8ste eeuw talrijke relieken en een kristallen kelk te verkrijgen van de patriarch van Jeruzalem om er zijn vervallen bisschopskerk mee te redden (Schmid, K., 'Aachen und Jerusalem. Ein Beitrag zur historischen Personenforschung der Karolingerzeit', in: Hauck, *Das Einhardkreuz*, 127).- Zie over relieken van het ware kruis: B. Baert, *Een erfenis van heilig hout. De neerslag van het teruggevonden kruis in tekst en beeld tijdens de Middeleeuwen*. Symbolae Facultatis Litterarum Lovaniensis, B 22 (Leuven 2001).

- 114 Een rekening voor schoonmaken en reparatie uit 1774/1775 is het laatste spoor dat wij van de boog hebben (Kroos, *Der Schrein*, 40 noot 122).
- 115 Op de *Arcus Einhardi* herinnert het opschrift aan de schenker van de relik. De iconografie van de boog, in het bijzonder de keizerlijke ruitervoorstellingen in de poortdoorgang verwijzen naar de oorspronkelijke bezitters van de kruisrelik, een belangrijk argument voor de duiding van de boog als voet van een verloren relikkenkruis (Hauck, K., 'Versuch einer Gesamtdeutung des Einhard-Kreuzes', in: Hauck, *Das Einhardkreuz*, 151). De boog was tevens versierd met emaildecoraties (Kroos, *Der Schrein*, 40).
- 116 Hauck, K. (ed.), *Das Einhardkreuz. Vorträge und Studien der Münsteraner Diskussion zum arcus Einhardi*. Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Philologisch-Historische Klasse, Dritte Folge 87 (Göttingen 1974); recensie door K. Hoffmann, in: *Göttingische Gelehrte Anzeigen* 228 (1976) 90-105; kritiek bij Grabar, A., 'Observations sur l'Arc de triomphe de la croix, dit d'Éginhard, et sur d'autres bases de la croix', in: *Cahiers Archéologiques* 27 (1978) 61-83; Elbern, 'Einhard und die Karolingische Goldschmiedekunst', 158-161.- Elbern (ibidem, 159 noot 21) verwijst voor het kruis uitdrukkelijk naar het zogenaamde Ardennekenkruis in het Germaans Nationaal Museum in Neurenberg.
- 117 Door Bock en Willemsen (*Antiquités sacrées*, 53-74) nog gedateerd in de 4de eeuw, immers oorspronkelijk eigendom van Servatius! Naderhand werd de sleutel doorgaans omstreeks 900 gedateerd, of zelfs later, zoals door J. Timmers (*De Kunst van het Maasland* [Assen 1971] 316) die het in het begin van de 11de eeuw dateerde en ook niet tot de Maaslandse kunst rekende.
- 118 Koldewij, *Der gude Sente Servas*, 66-67; beschrijving op 63-65, maten: lengte: 290 mm; breedte handgreep: 93 mm; baard: 47 x 54 mm; lengte schacht: 81 mm; breedte schacht: 17 mm; gewicht 1045,6 gram; materiaal: gegoten zilver, oorspronkelijk verguld.
- 119 Koldewij, *Der gude Sente Servas*, 61-131.
- 120 Ibidem, 74-82, spec. 80-82 (over Karolingische sleutels: 70-74); idem, in: Stiegemann en Wemhoff, 799 – *Kunst und Kultur*, 698-700 nr. X8 (hij dateert de activiteit van de 'Werkstatt der Bronzegitter der Aachener Pfalzkapelle' tussen 795 en 805 en wijst de sleutel toe aan dit atelier).
- 121 Koldewij, *Der gude Sente Servas*, 83 afb. 44, 260-261.
- 122 Theuws, F., *De sleutel van Sint Servaas. Uitwisseling, religie, identiteit en centrale plaatsen in de Vroege Middeleeuwen* (Amsterdam 2003).
- 123 Ibidem, 5; idem, 'Exchange, religion, identity and central places in the early Middle Ages', in: *Archaeological Dialogues* 10,2 (2004) 122.
- 124 Theuws, *De sleutel*, 11-12, en op 13: '... voorbeelden van het creëren van onvervreemdbare bezittingen en het definiëren van aristocratische posities in Maastricht in relatie tot een verdere ontwikkeling of reactivering van de cultusplaats. Ik kan daarbij verwijzen naar de schenking van het kruis op de Romeinse triomfboog door Einhard en de schenking van de sleutel vermoedelijk in het begin van de negende eeuw. De sleutel kent in ieder geval vanaf de elfde eeuw een mythische herkomst waarin mensen geen rol spelen'; zie ook Theuws, 'Exchange', 132; Moreland, J., 'Objects, identities and cosmological authentication', in: *Archaeological Dialogues* 10,2 (2004) 146-149.
- 125 Theuws, *De sleutel*, 13; Theuws, 'Exchange', 132.
- 126 Blaise de Montesquiou-Fezensac, L'arc de triomphe d'Einhardus, in: *Cahiers Archéologiques* 4 (1949) 79-103; Blaise de Montesquiou-Fezensac, L'arc d'Eginhard. Deuxième article, in: *Cahiers Archéologiques* 8 (1956) 147-174.
- 127 Paris, Bibliothèque Nationale, cod.fr. 10440.- Over de historiografie van de boog van Einhard,

zie: Hauck 'Das bisherige Ergebnis', 13-22. Feitelijk kwam het kleinoord als een door Einhard geschonken relikhouder sinds de 17de eeuw al voor in diverse publicaties, zoals in de *Monumenta historiae leodiniensis* van Henri van den Berch (1633), waarin het met een summierië beschrijving en een eenvoudige lijntekening (Luik, Bibliothèque de l'Université, Ms. 840) als *arcus triumphalis argenteus* is opgenomen (Hauck 'Das bisherige Ergebnis', 17-22, Taf. 2). Eerder was het vermeld als een van de twee (!) *portae* (gelijkvormige relikhouders, waarvan er één een inscriptie droeg) in lijsten met de belangrijkste relieken van de Servaaskerk uit 1544 en 1545 (Koldewey, *Der gude Sente Servas*, 260-261) en zo kwam het ook weer in enkele andere reliekenlijsten uit de 17de eeuw voor, zoals die van 1677 (gepubliceerd in: Bock en Willemsen, *Antiquités sacrées*, appendices 16, lxiv nr. 58 met inscriptie en verwijzing naar Einhard). Zie ook: Hauck, 'Versuch', 206-210. In 1938, dus kort voor de ontdekking van Blaise de Montesquiou-Fezensac, wijdde J. Brassinne ('Monuments d'art mosan disparus II. Reliquaire d'Eginhard', in: *Bulletin de la Société d'art et d'histoire du Diocèse de Liège* 29 [1938] spec. 155-164 en 194-195) een belangrijke publicatie aan het verdwenen stuk. Enkele titels na Blaise de Montesquiou-Fezensac: Hubert, J., J. Porcher en W.F. Volbach, *L'Empire Carolingien. L'Univers des Formes* (Parijs 1968) 34-35; Belting, H., 'Der Einhardsbogen. Das Objekt und sein Bildprogramm', in: *Zeitschrift für Kunstgeschichte* 36 (1973) 93-121; Grabar, A., 'Observations sur l'Arc de triomphe de la croix, dit d'Eginhard, et sur d'autres bases de la croix', in: *Cahiers Archéologiques* 27 (1978) 61-83; Elbern, V.H., *Die Goldschmiedekunst im frühen Mittelalter* (Darmstadt 1988); idem, 'Einhard und die Karolingische Goldschmiedekunst'; K. Bierbrauer, in: Stiegemann en Wemhoff, 799 – *Kunst und Kultur*, 700-701 nr. X9.

- 128 Hauck, 'Versuch', 143-174.
- 129 Weitzmann, K., 'Die Aufbau und die unteren Felder des Einhard-Reliquiars', in: Hauck, *Das Einhardkreuz*, 36-37.
- 130 Ibidem, 45-46. Weitzmann heeft overwogen of de soldaten een aantal christelijke keizers na Constantijn voorstellen, maar prefereert toch een bredere duiding. De gedode of vertrapte slang/draak/basilisk komen we als attribuut tegen bij de aartsengel Michaël (die ook wordt weergegeven als een Romeinse soldaat), en in de latere Middeleeuwen ook bij Sint Joris en bij Sint Servaas (die de draak doodt met zijn staf). De iconografie van een keizer (als Jupiter) te paard die een (of meer) gigant(en) – met slangenbenen – vernietigt, symboliseert de overwinning van goed op kwaad, van de geciviliseerde wereld op het barbaarendom en grijpt terug op de Grieks-hellenistische iconografie van de gigantomachie (zie bijv. G. Bauchhens en P. Noelke, *Die Jupitersäulen in den germanischen Provinzen* [Keulen en Bonn 1981]). Het thema was in de tweede en derde eeuw wijd verbreid in de westelijke provincies van het Romeinse Rijk, maar kwam ook in verschillende varianten voor op de keerzijde van munten uit de 4de en 5de eeuw (verg. G. Bruck, *Die spätromische Kupferprägung* [Graz 1961]) waardoor het een enorme verspreiding kende.
- 131 Hauck, 'Versuch', 146, 150 e.v.; Elbern, 'Einhard und die Karolingische Goldschmiedekunst', 159-160.
- 132 Hauck, 'Versuch', 152-153; Weitzmann ('Die Aufbau', 41) stelt geen bepaalde keizer voor 'sondern nur die Idee der Kreuzverehrung durch den christlichen Kaiser in Vergangenheit und Gegenwart'; Elbern ('Einhard und die Karolingische Goldschmiedekunst', 159) noemt ook de volgende combinaties: de oostelijke en de westelijke keizer, Constantijn de Grote en Karel de Grote, Lodewijk de Vrome en Lotharius I.

- 133 Hauck, 'Versuch', 163-170.- Ook het Salvator-patrocinium, dat voor de Servaaskerk bekend is uit de *Translatio* van Einhard (zie boven, noot 101), kan al wijzen op de aanwezigheid in de kerk van een Kruisreliëf (verg. Schmid, 'Aachen und Jerusalem', 129 noot 28).- Op een zijde van de attiek (die tevens als sokkel voor het triomfteken diende) van de *Arcus* is de Salvator afgebeeld te midden van de apostelen met aan zijn rechterhand Petrus met de sleutels. Deze serie keert later terug op het schrijn van Sint Servatius (Kroos, *Der Schrein*, 40-41).
- 134 Hauck, 'Versuch', 199-205.
- 135 Hauck 'Das bisherige Ergebnis', 27 e.v.; idem, 'Versuch', 171-172 (neemt 823 aan als t.p.q.), 178-181; Hoffmann ('Recensie van Hauck, *Das Einhardkreuz*', in: *Göttingische Gelehrte Anzeigen* 228 [1976] 91) gaat uit van de periode 820-840; Elbern ('Einhard und die Karolingische Goldschmiedekunst', 159) neemt een datering kort voor 830 aan.
- 136 Hauck, 'Versuch', 156-157.- Zie ook: Deér, J., 'Der Kaiser und das Kreuz', in: *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* 12 (1965) 167-180.
- 137 Belting, 'Der Einhardsbogen', 113; Hauck, 'Versuch', 200 e.v.; Boshof, *Ludwig der Fromme*, 262: 'Das Silberreliquiar Einhards ... ist ohne einen Bezug zu den Hofwerkstätten nicht denkbar'.
- 138 Hauck, 'Versuch', 182; Elbern, 'Einhard und die Karolingische Goldschmiedekunst', 177.
- 139 Hauck, 'Versuch', 161.
- 140 Koldewij, *Der gude Sente Servas*, 74 e.v., spec. 80-82.
- 141 Volgens W. Braunfels refereert de acanthusrank naar de tijd van de christelijke keizer Constantijn (Koldewij, *Der gude Sente Servas*, 293 noot 327).
- 142 Verg. hieronder noot 146.- Koldewij, *Der gude Sente Servas*, 86-96.
- 143 Ibidem, 85.
- 144 Het kruis met vier punten in de vier velden is ook afgebeeld op de heilige wachter naast de poortdoorgang, helemaal rechts op de tekening van de *Arcus Einhardi* (Hauck, *Das Einhardkreuz*, uitklaplaat na Taf. 50). Hetzelfde motief wordt door Lodewijk de Vrome gebruikt voor de keerzijde van zijn zilveren XPISTIANA RELIGIO deniers als heersersymbool van Christus (Berghaus, P., in: *Karl der Grosse, Werk und Wirkung. Ausstellungskatalog* [Aken 1965] 149-187, spec. 155, Taf. 31 Nr. 294).
- 145 Koldewij, *Der gude Sente Servas*, 83-85 (85-86: excursus over het Jeruzalem-kruis).
- 146 Ibidem, 94-96.- Hij schiet echter door met zijn verklaringen in de lijn van de Mekking-theorie dat de grafkerk van Servaas complementair voor Aken/*nova Roma* zou zijn geweest en volgens die visie, vanwege het ontbreken van een heilig graf in Aken, als parallel voor de Sint-Pieterskerk van Rome zou hebben gefungeerd.
- 147 Ibidem, 88-93.
- 148 Ibidem, 66-67 (voor het eerst door Jocundus in de periode 1066-1070 genoemd als attribuut van Servaas), zie ook ibidem, 100 e.v.- Die sleutelmacht van Petrus was in die periode interessant voor de Rooms-Duitse keizer in de Investituurstrijd, immers ook Karel de Grote had door bemiddeling van Petrus, de plaatsbekleder van Christus op aarde, zijn sleutels ontvangen als dank voor de redding van paus Leo III in 799 (ibidem, 121-128).
- 149 Hauck, 'Versuch', 157 en 160-161; Schmid, 'Aachen und Jerusalem', 125, 128-129, 130 e.v.
- 150 Schmid, 'Aachen und Jerusalem', 129; Hauck, 'Versuch', 157 noot 67.
- 151 Hauck, 'Versuch', 157, 159; Schmid, 'Aachen und Jerusalem'.
- 152 Hauck, 'Versuch', 178.
- 153 McKitterick, *Karl der Grosse*, 98-100.

- 154 Angilberti abbatis de ecclesia Centulensi libellus, (ed.) G. Waitz, in: MGH SS 15,1, (Stuttgart en New York 1963 [1887]).
- 155 Hauck, 'Versuch', 158-159; Waitz, Angilberti abbatis, 176 regel 7: reliëk 'de ligno Domini'.
- 156 Boshof, Ludwig der Fromme, 87-89.
- 157 Hauck, 'Versuch', 159; Boshof, Ludwig der Fromme, 130, 136-139.
- 158 Hauck, 'Versuch', 160, 203; Boshof, Ludwig der Fromme, 160: 'Die Initiative war vom Papste ausgegangen; konstitutiver Charakter kam diesem Akt nicht zu'.
- 159 Hauck, 'Versuch', 160: 'In der Auswahl der mitgeteilten Fakten fehlt hier die Übereignung einer konstantinischen Kreuz-Reliquie. Dennoch grundsätzlich mit ihr zu rechnen, ermöglicht die Nachricht der römischen Fortsetzung des Paulus Diaconus zu 823 mit ihren Analogiefällen: Lotharius imperator primo ad Italiam venit et diem sanctum pascae Romae fecit. Pascalis quoque apostolicus potestatem, quam prisci imperatores habuerunt, ei super populum Romanum concessit'.
- 160 Ook toen Karel de Grote in 796 de patricius-macht over Rome kreeg van paus Leo III, ontving hij 'claves etiam confessionis sancti Petri et vexillum Romanae urbis', door Hauck ('Versuch', 161) als reliekenvaandel, 'als signum mit einer Kreuzpartikel' geïnterpreteerd.
- 161 Hauck, 'Versuch', 169-170, 178-179.
- 162 Verg. Stratmann, M., 'Einhard's letzte Lebensjahre (830-840) im Spiegel seiner Briefe, in: Schefers, Einhard, 326-327.
- 163 Zie noot 104.
- 164 Deeters, Servatiusstift, 35-36. - In 1985 dacht C. Linssen in zijn *Historische Opstellen over Lotharingen en Maastricht in de Middeleeuwen* ([Assen, Maastricht 1985] 76-81) de 'traditie' van de begravingen van Karel en Otto in de Maastrichtse Sint-Servaaskerk overtuigend te hebben ontzenuwd, totdat in 1988 in diezelfde Servaaskerk in de stenen graftombe van proost Humbertus een loden grafkruis uit 1086 werd ontdekt waarop aan deze proost o.a. de vernieuwing van het graf van de heer en hertog Karel (... *restauravit ecclesiam sanctuario choro cripta sepulchro domini et ducis karoli* ...) wordt toegeschreven (Panhuisen, T., 'De Sint-Servaaskerk te Maastricht in de vroege middeleeuwen', in: *Bulletin Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* 90 [1991] 17). De grafplaats van hertog Karel in de voorruimte van de grafkelder van Sint-Servaas lijkt bovendien een cruciale rol te hebben gespeeld in de plattegrond van de nieuwe pelgrimskerk met polygonale transeptarmen die reeds vóór 1000 in aanbouw was (ibidem, 20 afb. 14).
- 165 Panhuysen, T., 'Wendepunkte in der Frühgeschichte der Maastrichter Servatiusabtei', in: Panhuysen, T. (ed.), *Transformations in North-western Europe (AD 300-1000)*. Neue Studien zur Sachsenforschung 3 (Hannover 2011) 67-89.

De herinneringen van Charles van der Noordaa

Lou Spronck

Een verdwenen afschrift en een teruggevonden autograaf

Omstreeks 1960 kopieerden zowel br. Sigismund Tagage als ikzelf enkele fragmenten uit een op het Rijksarchief te Maastricht berustend manuscript (hs. 278-II) met aantekeningen van Ch. H. van der Noordaa. Het betrof een afschrift uit het begin van de vorige eeuw.¹ In 1981 bleek dat het was zoekgeraakt. Dr. Rudolf Philips en Gérard Dielemans moesten zodoende voor hun publicaties over het Maastrichtse caféleven omstreeks 1850 gebruik maken van de door ons afgeschreven fragmenten.²

Door een gelukkig toeval kwam enkele jaren geleden het oorspronkelijke handschrift te voorschijn. Het bevond zich in de particuliere collectie van wijlen mr. Frans Hustinx (1924-2005). Het is een bandje met leren rug (afmetingen 17.5 x 11.0 x 3.8 cm; binnenwerk 17.0 x 10.5 cm), waarvan de inhoud uit drie verschillende onderdelen bestaat:

- a. De artikelen over historisch Maastricht die in de jaren 1825-1831 zijn verschenen in de *Annales* van de Société des Amis des Sciences, Lettres et Arts.
- b. De aan ieder *Annuaire*-artikel toegevoegde herinneringen, aantekeningen en geaquarelleerde tekeningen van Charles Henri van der Noordaa (1826-1898), over wie hierna meer gegevens volgen.
- c. Een door Van der Noordaa opgemaakt register, waarvan de items verwijzen naar de voorafgaande gedrukte en beschreven pagina's, doorgenummerd van 1 tot 450. Het register zelf is niet gepagineerd.

Het geheel kreeg van Van der Noordaa de titel: *Histoire et description de la ville de Maestricht*, met daaronder zijn sierlijke handtekening Ch. H. van der Noordaa, de voorletters (Ch.H.) voorafgegaan door drie horizontaal geplaatste puntjes als teken van zijn vrijmetselaarschap. De handtekening is een stempelafdruk, die we ook in het vervolg van dit artikel nog zullen tegenkomen.

Martinus van Heylerhoff

Op de verso-zijde van de titelpagina is met potlood genoteerd (niet in het handschrift van Van der Noordaa): 'Martin van Heylerhoff, avocat, famille de magistrat.' Met deze persoon

M. J. Van Heylerhoff

Martinus van Heylerhoff, getekend door Arnaud Schaepkens. Uit: *Messenger des sciences historiques* (...), Gand 1859]. Stadsbibliotheek Maastricht.

Tekst van het gedachtenisprentje van Martinus van Heylerhoff (1776-1854). De voorzijde toont een afbeelding van Sint Augustinus. RHCL/GAM, hs. 309. Foto Lou Spronck.

wordt bedoeld: de amateurhistoricus Martinus Joannes van Heylerhoff (1776-1854), die hier overigens ten onrechte 'avocat' genoemd wordt. Nadat Martinus zijn klassieke talenstudie in Leuven vanwege de opheffing van de universiteit in 1797 had moeten afbreken, bracht hij zijn verdere leven door in de schoot van zijn familie. Samen met zijn oudere broer mr. Mathias van Heylerhoff (1769-1829), de vice-president van de rechtbank van eerste aanleg te Maastricht, woonde hij in de Wolfstraat op nr. 18. Hoewel 'magistrat', zal Mathias wel niet bedoeld zijn; dan had er 'frère du magistrat' gestaan. Met de 'magistrat' was hun oom, de jurist Matthias van Heylerhoff (1745-1826) bedoeld. Deze had vóór de Franse Tijd diverse functies aan Luikse zijde in het stadsbestuur bekleed en had een verzameling historische aantekeningen nagelaten, waarvan neef Martinus voor de artikelen in de *Annales* gebruik heeft gemaakt.³

Martinus van Heylerhoff was geen man van daden, maar van studie en beschouwing. Arnaud Schaepkens (1816-1904), die in de *Messenger des sciences historiques* voor een geschreven en getekend portret zorgde, steekt over hem de loftrompet, omdat hij, na de verwoes-

tingen die in de Revolutiejaren in naam van de vrijheid en de gelijkheid waren aangericht, als een van de eersten in de Nederlanden het historisch bewustzijn gewekt had door te wijzen op het belang en de schoonheid van de monumenten van geschiedenis en kunst. Martinus was een uitmuntend latinist, een mededeelzaam geleerde, naar wie het luisteren een genot was. De waardering van zijn stadgenoten kreeg vorm in lidmaatschappen van het kerkbestuur van zijn parochie, het bestuur van Atheneum en Stadstekenschool, de gemeenteraad, en, niet in het minst van het in 1852 opgerichte Geschied- en Oudheidkundig Genootschap, waarvan hij als 'nestor van de Maastrichtse geschiedbeoefenaren' erevoorzitter werd.⁴

Die laatste benoeming dankte hij in het bijzonder aan zijn historische bijdragen in het *Annuaire de la province de Limbourg* voor 1825, 1826, 1827, 1828, 1829, 1830, 1831 en in het *Jaarboek voor het hertogdom Limburg* voor 1846, 1850 en 1851. De teksten waren oorspronkelijk in het Latijn geformuleerd, maar werden in het Frans gepubliceerd. In zijn herdenkingsartikel geeft Arnaud Schaepkens er een opsomming van, met opgave van de behandelde onderwerpen, maar doet hij ook de toch wel verrassende mededeling dat Van Heylerhoff het niet alleen betreurd had dat de Franse vertaling ervan niet altijd exact was, maar ook dat de artikelen gepubliceerd waren zonder vermelding van zijn naam, dit alles nog los van de geringe satisfactie die Van Heylerhoff ervan ondervond vanwege de onverschilligheid in zijn omgeving voor al wat naar kunst en wetenschap zweemde.⁵

Was die droefenis gerechtvaardigd? Had de Société des Amis, die de artikelen in haar *Annuaire* en later in haar *Jaarboek* publiceerde, anders moeten handelen? De wijze waarop de artikelen tot stand zijn gekomen, kan een en ander verklaren.

Van Heylerhoffs geschiedkundige bijdragen aan de Annales

De Société, die na haar oprichting in 1821 voorspoedig gegroeid was, kende drie divisies: Wetenschappen, Letteren en Kunsten, en binnen de divisie Letteren vanaf mei 1825 een afzonderlijke sectie Geschiedenis. In 1823 nam de Société de redactie van de *Almanach de la province de Limbourg* op zich, die vanaf 1824 verscheen als *Annuaire de la province de Limbourg*. Ieder jaar verzorgden leden van de Société daarin enkele informatieve artikelen, product van hun studieuze werkzaamheden op het gebied van sterrenkunde, meteorologie, gezondheidszorg en geschiedenis.⁶ Bij de vergadering van de Divisie Letteren van 20 maart 1824 lazen H. Tripels,⁷ M.J. Cudell⁸ en M. van Heylerhoff voor uit de teksten die zij geschreven hadden over de oudste geschiedenis van de stad. Een week later zetten Tripels en Van Heylerhoff de lezing voort; – Cudell had afgehaakt. Op 3 april ging Tripels verder met zijn exposé. Hij kwam te voorschijn met interessante, nieuwe details, maar merkte ook op dat Van Heylerhoff, die afwezig was, het onderhavige onderwerp 'plus méthodiquement' behandeld had, 'avec beaucoup plus de clarté et de précision'. In de volgende vijf vergaderingen was enkel Van Heylerhoff aan het woord.⁹ Notulen van de vergaderingen tussen 20 mei 1824 en 26 mei 1825 ontbreken, zodat we niet exact weten wat er uiteindelijk beslist is, al

kunnen we gevoeglijk aannemen dat het exposé in het *Annuaire* van 1825 grotendeels het werk is geweest van Van Heylerhoff.

In de vergadering van de sectie Geschiedenis van 23 juni 1825 sprak Van Heylerhoff over de historie van de Onze-Lieve-Vrouwekerk. Daarover maakten de aanwezige leden 'geene verdere aanmerkingen'. In de vergadering van 7 juli 1825 bleek dat Van Heylerhoff werkte aan een artikel over de oude Maasbrug, waarmee hij op 4 augustus gereed was. De sectie besloot vervolgens om zijn bijdragen te gebruiken voor haar aandeel in de *Annales* van 1826 en 1827, en wees een redacteur aan voor het opmaken van de definitieve, aan de sectie nog voor te leggen teksten. Helaas werd tijdens de Algemene Vergadering van de Société op 1 november 1825 bezwaar gemaakt tegen de lengte van het door de sectie geschiedenis ingediende artikel over de oude Maasbrug en werd een revisiecommissie ingesteld. Bij voorbaat tekende de sectie Geschiedenis bezwaar aan tegen ingrepen in essentieel geachte passages. Op 15 december 1825 kwam Charles de Brouckère als lid van de revisiecommissie de sectie informeren. Zijn rapportage stemde blijkbaar tot tevredenheid, want Van Heylerhoff dankte hem en drong aan op spoedige druk. Het was dan ook de hoogste tijd; het *Annuaire* moest immers op 1 januari gereed zijn.¹⁰

Over een periode van ruim anderhalf jaar ontbreken vervolgens de notulen.

In de vergadering van 27 augustus 1827 besloot de sectie Geschiedenis om Van Heylerhoffs artikel over de Sint-Servaas, waarvan de tekst door Godfroid Stas en A.J. Peltzer gereviseerd was, te plaatsen in het *Annuaire* voor 1828. In haar vergaderingen van 11 en 17 december 1827 zag de sectie uit naar de spoedige verschijning van het *Annuaire* voor 1828 en trof ze voorbereidingen voor het historisch artikel dat in het *Annuaire* voor 1829 moest verschijnen. Daarin zouden een grote variëteit van kapellen en geestelijke instellingen behandeld worden. Tripels zou zorgen voor het ontwerp ('le canevas'), terwijl Van Heylerhoff en Cudell zich zouden toeleggen op de invulling ervan. In de daaropvolgende maanden werd vooral door Tripels hard gewerkt. Toen deze in de vergadering van 1 mei 1828 de voorlezing van zijn notities besloot, kreeg Van Heylerhoff de opdracht om Tripels' teksten kritisch door te werken. Over Cudells aandeel in het werk zwijgen de stukken; – gelet op zijn bijnaam ('de vuile Cudell')¹¹ was hij nogal lui van aard. In vier opeenvolgende vergaderingen in juli 1828 deed Van Heylerhoff voorlezing van zijn bewerking. Hij was blijkbaar wat al te eigenzinnig te werk gegaan, want de sectie besloot om de verhandeling door een commissie van drie (A.J. Peltzer, Godfroid Stas en Guillaume de Crassier) te laten herzien, ten einde 'uit de eene en de andere een geheel op te stellen om als geschiedkundige bijdrage in het jaarboek des genootschaps over 1829 te worden geplaatst'. De commissie van drie werd een anders samengestelde commissie van twee, namelijk Guillaume de Crassier en André van Hasselt. Op 8 en 16 oktober 1828 las De Crassier de gereviseerde tekst voor, die op 28 oktober door Van Heylerhoff hier en daar nog wat werd bijgewerkt.¹²

Nadat het artikel van Tripels en Van Heylerhoff in het *Annuaire* voor 1829 verschenen was, werd op 10 januari 1829 besloten om een vervolg daarvan op te nemen in het *Annuaire* voor

1830. Opnieuw gingen Tripels en Van Heylerhoff aan het werk. Voorlezing van hun werk geschiedde tijdens vier opeenvolgende vergaderingen in juli 1829, waarna de beide memoires in handen werden gesteld van Theodoor Weustenraad en Guillaume de Crassier ter 'herziening en verandering van eenige punten overeenkomstig de door de afdeeling gemaakte bemerkingen'. Voorlezing van de door hen gereviseerde tekst geschiedde door Weustenraad in de vergaderingen van 12 september, 16 september, 31 oktober en 7 november.¹³

Hoewel we niet beschikken over nadere gegevens met betrekking tot de historische bijdragen in het *Annuaire* voor 1830 en in de *Jaarboeken* voor 1846, 1850 en 1851, is het aandeel dat Van Heylerhoff heeft gehad in de historische artikelen over Maastricht die door de Société zijn gepubliceerd, nu wel duidelijk. Hij heeft het leeuwendeel van het werk voor zijn rekening genomen en zijn kennis van zaken stond niet ter discussie; – Tripels was de eerste om het te erkennen. Van de andere kant was het geen solistisch werk: collega's van de sectie Geschiedenis maakten kritische aantekeningen, zorgden voor de vertaling van Heylerhoffs Latijn en voor de eindredactie van de teksten. Dat de artikelen vervolgens zonder naamvermelding werden gepubliceerd, gebeurde ook met de andersoortige artikelen die door leden van de Société voor de *Annales* werden vervaardigd.

Desondanks was Van Heylerhoffs auteurschap voor Arnaud Schaepkens geen vraag. In zijn voetspoor deelde de latere stadsarchivaris J.L. Blondin mee, dat de Van Heylerhofflaan naar hem genoemd was vanwege zijn 'voortreffelijke geschied- en oudheidkundige schetsen van de stad Maastricht', waarvoor hij 'alle betreffende schrijvers en archieven' geraadpleegd had.¹⁴ Voorzichtiger dan Blondin was Van der Noordaa, die Van Heylerhoff gekend moet hebben. Hij noemde hem de 'voornaamste bewerker dezer historische schetsen'. Dat laatste blijkt ook uit enkele contemporaine mededelingen in de *Éclaireur politique*. Op 8 januari 1829 prees de krant de bijdrage die de sectie geschiedenis van de Société voor het *Annuaire* geleverd had, ten bewijze waarvan een groot fragment over 'l'origine probable de la franc-maçonnerie dans nos contrées' (de vermoedelijke oorsprong van de vrijmetselarij in onze streken) werd afgedrukt. Daarbij werd aangetekend dat dit stuk geschreven was door 'un homme distingué par ses connaissances variées que par les vertus privées dont l'éclat héréditaire l'environne, lui et tous les membres de sa famille' (een man die zich onderscheidt door velerlei kennis en persoonlijke deugden waarvan de erfelijke luister hem omgeeft, hem en alle leden van zijn familie'). Het anonieme karakter werd dus wel gehonoreerd, maar dat Van Heylerhoff bedoeld werd, hoeft niet te worden betwijfeld. De *Éclaireur politique* van 21 januari 1830 liet het doek vallen: de auteur van het degelijk onderbouwde historische artikel in het *Annuaire* voor 1830, die daarin blijk gaf van 'une érudition profonde et consciencieuse' en van 'un jugement sain et éclairé', was M. van Heylerhoff. Deze woorden vloeiden uit de pen van de redacteur van de krant, Theodoor Weustenraad, die over het auteurschap kon oordelen omdat hij samen met De Crassier de revisie van de tekst verzorgd had.

De conclusie is dat we Martinus van Heylerhoff, zij het met de toevoeging 'e.a.' (et alii; en anderen) de auteur mogen noemen van de hier besproken historische bijdragen, met

uitzondering van het artikel in het *Annuaire* voor 1829, waaraan Tripels als co-auteur kan worden toegevoegd. Hoe we over de kwaliteit van Heylerhoffs historisch werk moeten oordelen is een andere kwestie. De lof van Blonden is waarschijnlijk overdreven. Daarentegen serveren Ubachs en Evers hem af met de opmerking: 'voor zijn onvolkomen geschiedkundig werk maakte H gebruik van de aantekeningen van zijn oom, licentiaat Mathias, oud-stadspensionaris'. Mij lijkt, dat de nestor van de Maastrichtse geschiedschrijvers meer waardering en een genuanceerder oordeel verdient.

Charles Henri van der Noordaa

Zoals gezegd was Charles Henri van der Noordaa de schrijver van de aantekeningen en herinneringen en de maker van de aquarellen die zijn toegevoegd aan de historische artikelen die in de *Annales* 1825-1831 aan Maastricht gewijd werden. Charles (of Karel) van der Noordaa was opgegroeid in een protestants, Hollands ambtenarengezin. Al op jonge leeftijd werd hij lid van de vrijmetselaarsloge La Persévérance, waarin hij meer dan vijftwintig jaar een prominente rol speelde. In zijn hoedanigheid van protestant en vrijdenker stond hij kritisch tegenover de katholieke geest van zijn omgeving, maar als eigenaar van een ijzergieterij in de Sint-Antoniusstraat en door zijn hobby's – tekenen, het verzamelen van tekeningen, het optekenen van historische, contemporaine en autobiografische gebeurtenissen – had hij veel locale contacten en vergroeide hij met het leven van de stad, die hij vertederd 'mijn lieve moederstad' noemde.¹⁵

Vader Hendrik van der Noordaa

Zijn vader, Henricus Carolus Cornelius van der Noordaa, geboren te Leiden op 18 september 1794 als zoon van predikant Simon van der Noordaa, behoorde tot de Hollandse ambtenaren die bij de aanvang van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden (1815-1830) in Maastricht benoemd waren; – benoemingen die de regering door de autochtoon-katholieken niet in dank waren afgenomen.¹⁶

Vanaf 1 december 1815, toen hij als commies 2e klas werd aangesteld bij het provinciaal bestuur, klom hij op tot hoofd van de 2e afdeling (1839) en van het bureau van de griffie (1850). In Maastricht leerde hij Margaretha Maria Cornelia Brinkman kennen, geboren op 6 februari 1803 te Meerkerk, dochter van een officier van gezondheid, in garnizoen te Maastricht. Ze trouwden op 21 november 1825. Uit hun huwelijk werden vier zonen en drie dochters geboren: Karel Hendrik (Charles Henri) (1826), Hendrik Simon (1828), Flora Henrietta (1831), Emma (1834), Willem George (1838), Mathilde Leonie (1842) en George François (1845).¹⁷ Het gezin woonde achtereenvolgens in de Vijfharingenstraat, waar Charles Henri geboren werd, vanaf mei 1827 in de Vogelstruis aan het Vrijthof nr. 15, geboortehuis van Hendrik Simon, en vanaf ongeveer 1829 Langs de Maas (of Langs de Wal, later:

Van Hasseltkade, met v.l.n.r. de woonhuizen genummerd 12, 11, 10, 9, anno 2011. Op nummer 9, hoek Van Hasseltkade – Raamstraat, woonde de familie Van der Noordaa. Foto Lou Spronck.

Kanaalkade, nu: Van Hasseltkade) op nr. 1819-bis, nu: 9.¹⁸ Dit pand (met achterhuis) op de hoek van Raamstraat en Van Hasseltkade werd volgens de volkstelling van 1829 bewoond door de familie Francken, bestaande uit de weduwe Maria Catharina Francken-Mathieu, haar zoon Leopold Joachim en haar dochter Anna Isabella, en door de Hollands-protestantse familie Van der Noordaa-Brinkman met twee kinderen en een katholiek dienstmeisje uit Itteren. Leopold Joachim Francken en Hendrik Van der Noordaa kenden elkaar als collega's op het gouvernement. De Van der Noordaa's bewoonden de eerste etage aan de voorzijde en hadden een vrij uitzicht over de Maas, met aan de overzijde het open gebied ten noorden van de Wijckerpoort. Naast de Van der Noordaa's, op nr. 1819, nu: 10, woonde de uit Brabant afkomstige, katholieke familie Sassen-Sobels (vader, moeder, acht kinderen, een neefje bij tijdelijk verblijf, twee dienstmeisjes en de 76-jarige Adelaide van Hasselt). Met advocaat Jacob Jan

Van Hasseltkade 9, circa 1960, vóór de restauratie. RHCL/GAM, foto nr. 12246.

Sassen (1783-1845) en zijn vrouw Johanna Catharina Sobels (1781-1849) waren de Van der Noordaa's al bevriend nog voor ze Langs de Maas kwamen wonen.¹⁹ Bij de volkstelling van 1840 bleek de familie Sassen verhuisd te zijn naar de Markt nr. 1596, nu: 37. Ook de familie Francken was naar elders vertrokken. Het gezin Van der Noordaa, dat inclusief dienstmeisje intussen uit acht personen bestond, kon de vrijgekomen ruimte goed gebruiken.

Bij de toewijding waarmee vader Hendrik van der Noordaa zijn ambt vervulde, paste zijn verlichte vaderlandsliefde, die in de spannende jaren 1830-1831 vurig oplaaide, en zijn dienstbetoon aan de protestantse gemeente. In de jaren twintig was hij secretaris van het Maastrichtse departement van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen en tussen 1835 en 1864 was hij vele jaren ouderling van de hervormde gemeente.²⁰ Aan zijn bescheiden muzisch talent danken we een tekeningetje, dat zoon Charles zorgvuldig bewaarde, en een viertal gedichten, die hij op 's konings verjaardag, 24 augustus 1831 – de Tiendaagse Veldtocht nog vers in de herinnering – offereerde aan generaal B.J.C. Dibbets 'als de hulde van een getrouw Nederlander aan den bevelhebber die in zoo hachgelijke omstandigheden door moed en onafgebroken beleid, Maastricht voor het vaderland behield'. Ronkende verzen van een warm orangist:²¹

*Het bloed kookt ons in 't Neerlands hart,
Te lang zijn wij gesmaad,
Te lang zijn we ongestraft gesart,
Wee ! die den leeuw van Holland tart.
(uit: De marsch der jagers)*

*O Belgen! O Belgen! wijk van deez muren af.
Nooit zal uw voet die wal betreên,
Dan over onze lijken heen,
O Belgen! O Belgen! hier wacht u slechts het graf.
(uit: Maastrichts krijgslied)*

Voortaan had Hendrik van der Noordaa bij generaal Dibbets een streepje voor.

Na de jaren van de belegstaat (1830-1939) en twee golven van Limburgs separatisme in de jaren 1843-1844 en 1848 verloor de antithese 'Hollenders-Mestreechtenere' rond 1850 haar scherpe kanten. De Sociëteit Momus, een typisch Maastrichtse vereniging tot nut en vermaak, die begin jaren veertig door het gouvernement nog suspect geacht werd, mocht in 1851 Charles Henri en Hendrik Simon van der Noordaa als leden inschrijven, terwijl het jaar daarop zelfs Hendrik senior toetrad. Een steile ouderling zal hij wel niet geweest zijn.

Omstreeks 1860 verhuisde de voltallige familie naar de Maastrichter Brugstraat nr. 1034, nu: 26, het mooie pand met de huisnaam 'In den gecroonden bergh – A la montagne couron-

née'. Hier zette zoon Hendrik Simon de boekhandel voort, die hij eerder in de Grote Staat geëxploiteerd had. Op de 'gecroonden bergh' was plaats genoeg, zelfs voor kostgangers: in de jaren 1863-1867 maakten twee kwekelingen, protestantse jongens uit Meerlo en Weert, deel uit van het gezin. Maar doordat drie zonen het huis verlieten, kwam er ook ruimte vrij: Charles Henri trouwde in 1862 en ging wonen in de Sint-Antoniusstraat, Willem George, luitenant der infanterie, werd in 1864 verplaatst naar Bergen op Zoom, en George François, die landmeter wilde worden, vertrok in datzelfde jaar naar Middelburg. De laatste keerde in 1872 vanuit Assen weer terug in het ouderlijk huis.

Op 26 februari 1864 stierf moeder, 61 jaar oud. Twee jaar later, op 18 maart 1866, overleed vader; hij was 71 jaar oud geworden. Van nu af stond zoon Hendrik Simon aan het hoofd van de familie, bestaande uit twee broers en drie zussen, allen ongehuwd.

Charles van der Noordaa: ondernemer

Geboren in de Vijfharingenstraat op 24 september 1826, bracht Charles van der Noordaa zijn eerste levensjaren door in de Vogelstruis aan het Vrijthof, vanwaar de familie zoals reeds vermeld in 1829 verhuisde naar Langs de Maas nr. 1819-bis, nu: Van Hasseltkade 9.

Over zijn schoolopleiding weten we alleen dat hij een lagere school bezocht in de Hondstraat. Waar hij zijn opleiding voortzette is niet bekend; hij is in ieder geval geen leerling van het Maastrichtse Atheneum geweest. Wel moet hij degelijk voortgezet onderwijs hebben gehad, want men kon hem later voor een boodschap sturen. Hij beschikte over zakelijk inzicht en kennis van materialen, bewoog zich gemakkelijk in kringen van Frans- en Duitstaligen, kon zich schriftelijk helder uiten, en toonde bijzondere belangstelling voor tekenkunst en geschiedenis.

'Deze mijnen stamhouder,' schreef vader Hendrik op 14 juni 1842, 'wordt weldra 16 jaren, en begint het tijd te worden om voor iets voor hem om te zien; doch uiterst moeilijk valt de keuze.' In een zuiver administratieve functie zag vader voor zijn zoon geen heil. 'Wij zullen het dan eens in [een] handel[s]huis alhier beproeven.'²² Bij gebrek aan gegevens weten we niet of dat gelukt is. Toen Charles jaren later, op 24 januari 1854, optrad als aangever van de geboorte van Maria Emilia, de dochter van zijn vriend de ijzergieter Rochus Josephus Rousseau, gaf hij als zijn beroep 'boekhouder' op. Als zodanig zal hij wel verbonden zijn geweest aan Rousseau's ijzergieterij, die gelegen was aan de noordzijde van de Sint-Antoniusstraat op nr. 878, later genummerd 6-8-10-12, op het punt waar deze uitkwam op de kade van het recent gereedgekomen kanaal Luik-Maastricht, vlak bij het Bassin. (Vóór 1850 lagen daar de restanten van kerk en klooster van de Antonieten.) Ruim twee jaar later, bij de geboorte van een tweede dochter, Mathilde Cathérine Josephine, op 6 november 1856, liet hij als zijn beroep 'ijzergieter' noteren. Blijkbaar was hij Rousseau's compagnon geworden. Van zijn professionele belangstelling voor metalen en materialen gaf hij in zijn 'Herinneringen' herhaaldelijk blijk.²³

De compagnons beperkten zich niet tot de uitvoering van zakelijke opdrachten, maar

Het Boschstraatkwartier op de Parijse maquette uit 1752. RHCL/GAM, foto nr. 36298, uitsnede.

stelden zich ook open voor vragen uit hun omgeving. Zo maakt de *Kroniek* van Philippe van Gulpen melding van een merkwaardig experiment dat zich in 1850 in de gieterij afspeelde:

*1850 Den 11 Maart werd in de ijzergieterij van H. Rousseau alhier door H. Stein-Parvé en Kerkhofs, professoren, een proef genomen om sijne handen in gesmolten ijser te steken. Zij staken hunne handen eerst in koud water en hebben het gedaan, zonder letsel te ondervinden, maar het gesmolten moet op den hoogsten graad zijn.*²⁴

Verder werd in de ijzergieterij, waarschijnlijk in 1855, de vier meter hoge windwijzer (een afbeelding van de aartsengel Michaël) vervaardigd, die boven op de kasteelruïne van Valkenburg prijkt.²⁵ Charles had plezier in zijn werk. Vader Hendrik schreef op 22 januari 1856 aan zijn familie in Dordrecht: 'Mijn zoon Karel is nog althoos met genoeg in de ijzergieterij en doet er wat hij wil.'²⁶

Theodoor Dorren vertelt dat Alexander Schaepkens (1815-1899), die in zijn jonge jaren een verzameling munten en penningen aanlegde, daarbij geholpen werd door Charles van der Noordaa, 'die uit het oude koper de waardevolle numismatica liet uitzoeken voor zijn jongen vriend'. Op zijn beurt kreeg Charles van der Noordaa van Alexander diverse tekeningen en schetsen cadeau, 'waardoor vele dezer jeugdwerkjes voor ons zijn bewaard gebleven in de verzameling van den heer Arthur van der Noordaa te Meerssen' (waarover later meer).²⁷ In de jaren 1850 nam Charles actief deel aan het kerkelijke en sociale leven: hij was twee jaar diaken van de hervormde gemeente en van 1851 tot 1864 lid van de Sociëteit Momus.²⁸

Rochus Josephus Rousseau, Charles' vriend en compagnon, stierf op 21 juli 1860, te jong, nog geen 31 jaar oud. Twee jaar later, op 1 mei 1862, trouwde Charles met de nog jonge weduwe Félicie Cathérine Elise Disière. Hij kende haar al vanaf 1847.²⁹ Félicie was een Waalse, geboren op 12 december 1831 in Leffe bij Dinant.³⁰ Charles was nu de directeur van de gieterij. De tekst van het firmastempel luidde: *Chs H. van der Noordaa / Firma J. Rousseau & Co / Yzergieterij / St Antoniusstraat No 878 / Maastricht*.³¹

Het huwelijk van Charles met Félicie Disière werd gezegend met drie zonen: Maximilien Charles Henri Louis (2 februari 1863), Arthur George Olivier Waleram (8 juli 1867) en George Henri Anatole Gaston (27 maart 1871). De dood van Félicie op 27 februari 1877, betekende voor Charles een zware klap. Hij bleef achter met zijn drie jongens van 14, 10 en 6 jaar en twee huwbare dochters uit Félicie's eerste huwelijk. Op 30 oktober 1878 noteerde hij, terugdenkend aan de eerste ontmoeting met zijn 'lieve Félicie': 'Wat heeft de stroom des tijds al niet intusschen weggesleept. Nu zit ik eenzaam en verlaten op mijn klein kamertje in afwachting dat ik mag gaan waar zij die ik zoo lief hadt, mij wachten.' Charles was toen pas 52 jaar oud.

Waarschijnlijk heeft Charles na de dood van Félicie de ijzergieterij van de hand gedaan. Op 1 juli 1879 is hij ingetrokken bij zijn broers en zussen in de Maastrichter Brugstraat. Maar uitgeblust was hij niet. Een nieuwe liefde voerde hem in december 1881 naar Tilburg, waar hij op 20 september 1882 in het huwelijk trad met de anderhalf jaar jongere weduwe Cornelia Petronella Antonia Tissot van Patot.³² Met haar is hij naar Rotterdam verhuisd, maar het nieuwe geluk was van korte duur. Al op 20 december 1884 werd zijn tweede echtgenote hem door de dood ontnomen.

In april 1885 keerde Charles terug naar Maastricht. Van toen af zou zijn leven nauw verbonden zijn met dat van zijn tweede zoon, Arthur George Olivier Waleram, die nu bijna 18 jaar oud was. Deze had een baan gevonden bij de Staatsspoorwegen, werd regelmatig verplaatst en wisselde bijgevolg vaak van adres. Het Adresboek 1890 vermeldt de namen van Arthur ('ambtenaar Staatsspoorwegen') en van Charles ('zonder beroep') op het adres Wijker Brugstraat nr. 28. In december 1892 werd Arthur aangesteld in Winschoten en in april 1894 als stationschef in Zevenbergen. Charles trok met hem mee. In Zevenbergen is hij op 27 oktober 1898 overleden.

Ruim drie jaar later, op 20 maart 1902, vertrok Arthur naar Semarang op Java, een week nadat hij in de Bredase loge 'Het Vrij Geweten' als leerling-vrijmetselaar was aangenomen. Hij kreeg een aanstelling bij de Nederlands-Oost-Indische Spoorwegen en klom er op tot inspecteur. Te Ambarawa op Java trouwde hij op 21 december 1911 met Marie Annette Twiss, die op 1 mei 1879 in Soerabaja was geboren. Zij kregen een zoon die jong gestorven is. In juni 1920 keerde Arthur met echtgenote en een stiefzoon, Daan Willem, terug naar Nederland. Korte tijd woonden zij in Ginneken bij Breda; in september 1921 verhuisden zij naar Meerssen. Arthur stierf te Maastricht op 6 november 1937; zijn vrouw op 28 maart 1949 te Meerssen.

Charles van der Noordaa: vrijmetselaar

De belangstelling voor de vrijmetselarij had Arthur van geen vreemde. Vader Charles had in de Maastrichtse loge La Persévérance een werkzame periode achter de rug van bijna dertig jaar, waarin hij zich bijzonder verdienstelijk had gemaakt.³³

Charles was pas vijftientwintig jaar, toen hij op 12 november 1851 als lid van La Persévérance werd aangenomen. Op 10 maart 1852 werd hij als meester geïnaugureerd, kort daarna benoemd tot adjunct-secretaris en in 1853 tot 1e secretaris, – 'hetgeen mij hard viel,' merkte hij op, 'want de Loge was zeer talrijk en had veel correspondentie, bijzonder met België en Duitschland'. In volgende jaren bekleedde hij binnen de loge diverse andere functies (opnieuw 1e secretaris [1860], 1e redenaar, 1e onderzoeker) en was hij lid van diverse commissies. Als 1e onderzoeker verbleef hij vier dagen in Krefeld voor het screenen van kandidaten over wie tegenstrijdige berichten ontvangen waren. Als afgevaardigde van La Persévérance nam hij diverse malen deel aan maçonnieke plechtigheden in Den Haag, Aken, Luik en Brussel. Toen hij op 12 november 1876 zijn zilveren jubileum vierde, trad ook zijn broer George tot de loge toe, maar diens lidmaatschap zou niet meer dan drie jaar duren.³⁴

Op 1 maart 1863 vierde La Persévérance haar eeuwfeest, met als gasten enkele leden van het hoofdbestuur en broeders uit Amsterdam, Verviers, Aken en Luik. Tijdens de plechtigheid hield secretaris Charles van der Noordaa een inleiding over de geschiedenis van de vrijmetselarij in Maastricht. Die was omstreeks 1750 begonnen, maar in de woelige jaren van de Franse revolutie was de zaak verlopen en tot 1842 'werd er geen hamer gevoerd en geen truffel gebruikt'. Op 5 februari 1843, na een jaar van voorbereiding, waren de werkzaamheden hervat, en onder het voorzitterschap van de in 1847 aangetreden Jhr. C.P.G. von Geusau was een nieuwe periode van bloei begonnen. In La Persévérance leefde nu voort al wat er in de vroegere Maastrichtse loges bestaan had 'aan vrijzinnige denkbeelden, afschuw van gewetensdwang, haat aan Jesuitisme en geestverwantschap met de leer der Koninklijke Kunst', aldus Charles van der Noordaa. Opmerkelijk was de korte rede die groot-officier Jacob van Lennep, de bekende romancier, vervolgens uitsprak. Hij stelde dat niet alleen de hydra van het Jezuitisme de vijand van de Orde was, zoals hij in voorgaande toespraken meermalen gehoord had, maar evenzeer haar tegenvoeters: bepaalde orthodox-protestanten, zelfs sommige vrijdenkers en zogenaamde mannen van wetenschap. De dwaasheid van die tegenstrij-

digheden 'moet te méér òns doen waken om niet óók deze blaam te verdienen', aldus Van Lennep. Hij riep daarom op tot rustige waardigheid in de strijd: 'Liefde moeten wij toonen (...), al onze daden moeten er van getuigen; dan zal ook de wereld aan de vrucht den boom leeren kennen.' Maar voor Von Geusau, die zijn broeders bezwoer 'één [te] zijn in liefde, en één van geest, waar het de vrijheid geldt des gewetens', bleef het bevechten van de vijanden van de Orde toch van primair belang, en waarschijnlijk gold dat ook voor zijn 'medestrijders tegen vooroordeel en gewetensdwang, tegen Jezuitisme en ultramontanisme'.³⁵

Verwondering hoeft die instelling niet te wekken. Men leefde in de dagen, dat een steeds roomser wordend katholiekendom het monopolie opeiste in de heerschappij over de eigen zielen en waarin de grens tussen 'eigen' en 'anders' steeds meer als scheidinglijn tussen 'goed' en 'kwaad' gepresenteerd werd. Wie koos voor het eigen geweten en zelfstandig denken werd al gauw tot het kamp van de vijand gerekend. Het lidmaatschap van de loge maakte iemand maatschappelijk verdacht. Volgens Van der Noordaa was 'het eigenlijk Maastrichts element' in de loge dan ook 'uiterst beperkt': 'Ik weet niet een eenige te noemen die, geboren Maastrichtenaar, het vijf jaren volhield.' De in Maastricht historisch gegroeide omgangsoecumene tussen katholieken en andersgelovigen kwam onder grote druk te staan, ook voor de gemengd gehuwde protestant-vrijmetselaar Charles van der Noordaa. Wat hij naar buiten misschien niet liet blijken, vertrouwde hij wel toe aan het papier. Zo voegde hij aan een artikeltje over 'Guizot en het Concilie' in een exemplaar van *De ware Maastrichter Almanak* voor 1870 de afsluitende zin toe: 'en Guizot³⁶ is in deze een groote wauwelaar. AMEN' en ter toelichting schreef hij op een stuk papier, dat hij in de almanak vastplakte, de volgende tekst:

*Het oecumenisch Concilie van 1869-70 is alles behalve eenstemmig geweest. Eerst is door de jesuiten hemel en aarde bewogen om de bisschoppen en prelaten te winnen voor de onfeilbaarheidsverklaring van de Paus. Om daartoe te geraken zijn alle influenties gebruikt, bedreigingen gedaan en beloften gegeven, en echter heeft er alles behalve unanimiteit in geheerscht. Het ergste voor de drijvers was, dat veele der eminentste Prelaten niet over te halen waren, bijzonder Duitschers en Franschen, – de Italiaansche violette ezels stemden al wat men wilde. De onfeilbaarheidsverklaring had plaats met 450 stemmen, – 62 stemden conditionneel en 88 ertegen, non placet. Denzelfden dag dat den zotten Pius IX God na de kroon stak en zich eene Goddelijke hoedanigheid aanmatigde – dien worm! – verklaarde Frankrijk den oorlog aan Duitschland, waarvan het onmiddelijk gevolg was, dat den zot van 't Vaticaan zijn aardsche kroon kwijt raakte, die Victor Emmanuel binnenpalmd. Zoo volgde de straf op de misdaad, als den donderslag op het weerlicht.'*³⁷

Zo'n tekst liegt er niet om. Maar in zijn maçonnieke memoires oordeelde hij ook over de eigen kring zonder blad voor de mond. Zo vond hij dat Von Geusau, die ruim tweeëntwintig jaar regerend meester was, van 'een zeer onmaçonnieke ondeugd' getuigde door het erop aan te leggen dat hij 'in den vollen glans van onmisbaar te zijn zoude uitblinken'. En

overeenkomt en haar voordeel is. Wij mogen derhalve van deze Kerkvergadering met zekerheid iets goots voor de eer van God en tot heil der zielen verwachten.

Guizot en het Concilie.

Guizot is genoeg bekend als een uitstekend orthodox protestant van Frankrijk. Op een vergadering van geestelijken en leken te Notre-Dame-de-Dozulé in Normandië, heeft hij, zoo als de Revue du monde mededeelt, de opregtheid gehad in de volgende woorden te spreken over de Kerk en het aanstaande Concilie: „Gij Priesters, gij hebt geloof; het geloof is uw gods, en dan zelfs als er schijn is geweest van onvoorzichtigheid in uwe handelingen, rechtvaardigt de uitdaging u ten laatste altoos. Op die wijze houdt de Katholieke Kerk zich staande, gelukkig en voor Frankrijk en voor de wereld... Reen, de priesterschap sterft niet; reën, het Faadum valt niet. Pius IX heeft blij gegeven van bewonderenswaardige wijsheid door de bijeenroeping der groote vergadering, waar wellicht het heil der wereld van uit zal gaan, onze maatschappijen toch zijn ziek; en groote kwalen behoeven groote geneesmiddelen.” en Guizot is in de

een groote trawel aan
A MEN.

Bladzijde uit de Ware Maas-
trichter Almanak voor (...) 1870, met de eraan vastge-
hechte notitie van Charles van
der Noordaa over de pauselijke
onfeilbaarheidsverklaring.

Het beëindigende Concilie van 1869-70 is alles behalve onstemmig geweest - erket is door de jesuiten bevestigd en door de bisschoppen en de bisschoppen en de bisschoppen te vermen-
voor de onfeilbaarheidsverklaring van den Paus - om doordat te geraken. Zijn alle influenties gebruikt. De bewegingen gebaan en beloften gegeven - in echter heeft - or alle behalve eenen memortie in gekonst. Het ergste voor de dryers was - dat wel - des onmenste-
Proleten met overhalen waren - heren-
dw. Deutschers in Franschen - de Ita-
liaansche violette ereld stonden al wat men-
wilde. - de onfeilbaarheidsverklaring had
placato - met 450. Stemmen. 62 stem-
den Conditionneel in 88 tegen - non-
placet. Dezelfden dag - dat den
zotten Pius IX - God van de Kroon-
Stak - in zich een Goddelijke heidening
had aannatigde - den worm! - der
Klaarde Frankrijk den oorlog - aan
Duitsch land. waaraan het onmed-
delijk gevolg was - dat den lot van t
Pictor van zijn aardsche Kroon
kunt reukte - den Pictor Emmanuel
Communalomb - zo volgde de Staf
op de mudraad - als den donderdag
op het overloeken

over J.G.G.H. Strengaerts, die door Van der Noordaa nota bene voor het voorzitterschap was aanbevolen, schreef hij: 'Strengaerts timmerde niet hoog, is zelfs buiten zijn vak (oud-overste van het Oost-Indische Leger, gedecoreerd met de Militaire Willemsorde enz.) zeer geborneerd, maar een goed mensch.' Voor zijn eigen wat narcistisch aandoende zelfingenomenheid had Charles weinig oog. Die minder sympathieke karaktertrek blijkt ook uit de overdaad van stempelafdrukken met zijn handtekening in het hierboven genoemde almanakje uit 1870. Maar tegelijk was hij realist, scherp waarnemer van zijn omgeving, een man ook met een warm hart: voor zijn vader, voor zijn lieve Félicie, zijn zoon Arthur en... voor zijn stad.

Toen Charles van der Noordaa in 1851 tot de loge toetrad, was La Persévérance geves-

tigd aan de Kleine Looierstraat nr. 8, later, vanaf 1855, in een nieuw huurpand aan de Statenstraat nr. 9. Toen tegen 1875 het huurcontract ten einde liep, kocht de loge een oud kruithuis dat op het terrein van het ziekenhuis Calvarieberg gelegen was. Dit kruithuis kon spoedig daarna met grote winst worden doorverkocht, – de koper was ongetwijfeld geleid door de wens om vrijmetselaarsactiviteiten op ‘katholiek’ terrein tot elke prijs te voorkomen. Met de opbrengst kon de loge nu het gebouw aan de Statenstraat, dat als gevolg van het overlijden van de eigenaar in de verkoop was gebracht, aankopen én inrichten, mede dank zij de winst op de materialen die uit het kruithuis gestript waren toen dat nog in bezit van de loge was. Bij deze ingewikkelde, maar succesvolle operatie had Charles van der Noordaa een glansrol gespeeld, al moest het hem in zijn maçonnieke memoires van het hart ‘dat ik moest werken met lieden, die van zaken doen geen notie hebben’; immers ‘zonder hunne bekrompen gezichtseinder in zaken’ zou het resultaat ‘nog veel brillanter’ geweest zijn.

Op 13 januari 1878 werd de vernieuwde loge officieel in gebruik genomen. Het gebeurde tijdens een viering waarbij ook afgevaardigden van de loges uit Luik, Verviers, Hoei, Krefeld en Aken aanwezig waren. Bij die gelegenheid werd Van der Noordaa tot meester van eer van La Persévérance benoemd. Naast het desbetreffende perkamenten brevet ontving hij ‘een prachtig inktkoker, zwart marmer met cristallen kokers, in het midden verheft zich een fraai zilver beeld met een laauwertak en spiegel in de handen, de zilverdeksels van de kokers versierd met gouden maçonnieke zinnebeelden, (...) een paar honderd gulden waard, maar onbruikbaar door mooiheid.’ Zijn mooiste beloning evenwel was de erkenning dat door zijn inspanningen voor de verwerving van een eigen gebouw het voortbestaan van La Persévérance voor lange tijd verzekerd was.³⁸

Bladzijde uit de Ware Maastrichter Almanak voor (...) 1870, met stempelfafdruk van de handtekening van Charles van der Noordaa.

Titelpagina van de Ware Maastrichter Almanak voor (...) 1871, uitsnede, met stempelfafdruk 'Chs. H. van der Noordaa / Firma J. Rousseau & Co., ijzergieterij, St. Antoniusstraat no. 678, Maastricht'.

De Collectie van der Noordaa

Wie zich voor de geschiedenis van Maastricht interesseert, kent de Collectie van der Noordaa, omdat daaruit voor vrijwel iedere publicatie over de stad geput wordt.³⁹ De verzameling is aangelegd door Charles van der Noordaa en bestaat voornamelijk uit tekeningen en aquarellen van Philippe van Gulpen (1792-1862). Daarnaast bevat ze enkele aquarellen van de verzamelaar zelf, een tekening van de hand van zijn vader Hendrik, een aquarel van Eduard Sobels, een prent van Gustaaf Nierstrasz en ongeveer 25 stuks waarvan we de maker niet kennen. De aquarellen van Charles van der Noordaa hebben vaak als onderwerp de ruïne van kerk en klooster van Sint-Anthonius, in de schaduwen waarvan hij opgroeide (Langs de Maas) en werkte (Sint-Antoniusstraat). Zij zijn van een pretentieuze naïveteit.⁴⁰ De tekening die hij van zijn vader ontving, noemde hij 'een schetsje'. Op de achterzijde noteerde hij: 'Door Papa geteekend den 11 November 1847 (...) Ik had het den goeden man verzocht om in mijne verzameling, waar ik toen druk aan bezig was, ook iets van zijne hand te hebben.'⁴¹ De aquarel van Eduard Sobels getuigt van een zeker talent.⁴² Charles kreeg hem cadeau van Eduards zus, zijn buurvrouw J.C. Sassen-Sobels, met wie Charles' ouders bevriend waren. Ook de prent van G. Nierstrasz, – waarschijnlijk was dat zijn collega-vrijmetselaar Jan Gustaaf Nierstrasz – zal hij wel om niet verworven hebben.⁴³ Zoals eerder (noot 27) vermeld, maakten ook een aantal schetsen van Alexander Schaepkens deel uit van de Collectie van der Noordaa. Deze zijn na de dood van Charles' zoon Arthur (1937) waarschijnlijk aan derden geschonken of verkocht.

Gelukkig bleven de circa 450 Van Gulpens bij elkaar en werd de moeite die Van der Noordaa deed om ze te vergaren, ook na zijn dood gehonoreerd. Zelf merkte hij daarover op: 'Ik kocht van Van Gulpen al zijne originele tekeningen, terwijl hij voor zichzelf er copies van nam. Er zijn veele jaren over heen gelopen, voor ik zijne heele collectie machtig was.' Maar behalve kopieën zijn nog duizenden Van Gulpens – kopieën, maar ook wel originelen – méér bewaard, zoals elders door mij beschreven.⁴⁴ Charles van der Noordaa verzamelde zijn Van Gulpens aan de achterzijde meestal van zijn handtekening, beginnend met een grote zwierige C, en van een jaartal dat aangaf wanneer de prent gemaakt was of gemaakt kon zijn. Vaak schreef hij er het onderwerp van de tekening bij, een enkele maal vergezeld van een toelichting, zoals we reeds zagen.

Philippe van Gulpen was ruim 34 jaar ouder dan Charles. Waarschijnlijk hebben ze elkaar voor het eerst ontmoet toen Charles nog een jongetje was. Philippe van Gulpen was namelijk bevriend met de familie Francken, de benedenburen van de Van der Noordaa's (zie hiervóór noot 15). Met het verzamelen van tekeningen moet Charles al vroeg begonnen zijn; op een-entwintigjarige leeftijd was hij er, zoals hijzelf getuigt, 'druk aan bezig'. Charles' periode van collectiedrift en de jaren waarin Philippe honderden 'ansichten' van de stad heeft getekend (1839-1850) sloten mooi bij elkaar aan. Ik heb de indruk dat het contact tussen Philippe en Charles vrij zakelijk is geweest. Het leeftijdsverschil was groot en waarschijnlijk speelde ook sociaal verschil een rol, dit mede gelet op Van der Noordaa's typering van Van Gulpen als

‘een klein renteniertje’. Gelijken waren zij in hun belangstelling voor de historie en de monumenten van de stad. Bij beiden is die mede gewekt door de grote veranderingen die in de bebouwing plaatsgrepen. Van der Noordaa ervoer ze in zijn directe woon- en werkomgeving: de aanleg van het kanaal Luik-Maastricht dwars door de stad, de ermee samenhangende afbraak van de Bokstraat en de verwijdering van de indrukwekkende resten van de kloosters van Nieuwe Biesen en Sint-Antonius. Die historische belangstelling vond bij Philippe van Gulpen haar neerslag in duizenden tekeningen, bij Van der Noordaa in zijn maçonnieke memoires en in de hierachter volgende Herinneringen bij de *Annuaire*s. Beiden hielden intens van hun stad, van de monumenten en de koffiehuisen, van het kleurrijke leven van het volk en het garnizoen, van kermisviering, spookverhalen, begrafenissen en executies.

Toen Charles van der Noordaa in 1898 stierf, ging zijn collectie over in de handen van zijn zoon Arthur. Zoals we hiervoor zagen, was deze, na een verblijf van bijna twintig jaar in Nederlands-Indië, met zijn echtgenote Marie Annette Twiss, in 1921 teruggekeerd naar Limburg en in Meerssen neergestreken. Na enige tijd werd hij bestuurslid, in 1932 secretaris van de Stichting Kasteel van Valkenburg te Valkenburg aan de Geul. Hij werd bevriend met zijn achttien jaar jongere collega in het dagelijks bestuur, A.J. Crolla (Jos Crolla jr., 1885-1973). Na Arthurs dood (6 november 1937) schreef zijn weduwe op 21 november aan Jos Crolla: ‘Op zijn ziekbed heeft mijn man mij gezegd dat hij u zoo graag de antieke aquarellen van Zuid-Limburg wilde nalaten als een bewijs van zijn gevoel van vriendschap voor u. Het zijn er een paar honderd in een paar groote portefeuilles.’ Jos Crolla heeft de schenking aanvaard.⁴⁵ Na zijn dood kwamen ze in bezit van zijn zoon A.A. (Alphonse) Crolla (1920). In januari 1983 heeft de Maastrichtse stadsarchivaris Toon Jenniskens ruim 400 tekeningen en aquarellen van Alphonse Crolla kunnen overnemen. Een restant van de collectie bleef vooralsnog in Valkenburg. In de jaren 2004-2006 heeft Alphonse Crolla er nog een aantal overgedragen aan instellingen en particulieren.

Het grootste deel van de oorspronkelijke Collectie van der Noordaa is nu opgenomen in

De inscriptie ‘C.H. van der Noordaa’, aangebracht op een muurstuk van de kasteelruïne in Valkenburg aan de Geul, is voorzien van het jaartal 1855 en twee vrijmetelaarssymbolen (a. passer en winkelhaak, b. drie puntjes als teken van de troffel). Ze herinnert aan het gieten van de grote windwijzer (te zien op de achtergrond) door Charles van der Noordaa. Foto Alphonse Crolla.

de topografisch-historische atlas van het Gemeentearchief van Maastricht, onderdeel van het Regionaal Historisch Centrum Limburg. In de afgelopen vijftientig jaar zijn de tekeningen en aquarellen voor talloze publicaties gebruikt. De verzameldrift van Charles van der Noordaa is zeer vruchtbaar gebleken. Hij zou dat zo voorspeld kunnen hebben.

De 'Herinneringen' nader beschouwd

Het ontstaan van de tekst

Van der Noordaa was tweeëntwintig jaar toen hij de historische artikelen uit de *Annales* bijeenbracht en er blanco blaadjes aan toevoegde voor het maken van aantekeningen. Aan de artikelen van 1825, 1826, 1827 en 1828 voegde hij steeds 8 blaadjes (16 pagina's) toe, aan de artikelen van de jaren 1829, 1830 en 1831 respectievelijk 6, 10 en 4 blaadjes (12, 20 en 8 pagina's).

Met de toegevoegde pagina's van 1826 kwam hij niet toe: het vervolg van p. 92 schreef hij bij op p. 143 (onder *Annuaire* 1827). Dat gold ook voor de toegevoegde pagina's van 1829: het vervolg van p. 311 werd genoteerd op p. 377 (onder *Annuaire* 1830). Van de pagina's toegevoegd aan 1828, 1830 en 1831 bleven respectievelijk 6, 16 en 1 pagina's blanco.

De oudste aantekeningen dateren van eind 1848 – begin 1849 (zie *Annuaire* 1826, 79, *Annuaire* 1827, 137-138, *Annuaire* 1829, 300, 303, *Annuaire* 1831, 445), maar de meeste zijn uit de jaren 1873-1881. De laatste zijn geschreven op 7-8 mei 1895 (*Annuaire* 1830, 377-378). Van der Noordaa was toen bijna 70 jaar oud.

De besproken onderwerpen

Van der Noordaa's aantekeningen beginnen met kritische kanttekeningen bij wat in het *Annuaire* 1825 (*Notice sur l'origine de la ville de Maestricht et sur les enceintes qu'elle a eue à diverses époques*) gezegd wordt over de Grote en Kleine Staat, de Lenculenpoort, de Muntstraat en het eerste stadhuis. Maar al gauw gaat hij over tot kroniekachtige aanvullingen met zelf beleefde gebeurtenissen: over de aanleg van een riool door de fundamenteën van de vroegere Gevangenpoort⁴⁶ (over de rioolaanleg rond de Onze-Lieve-Vrouwekerk schrijft hij in 1827, 141), over de verbreding van de Maastrichter Brugstraat en de uitbreiding van het Stadspark, over leerlooierijen en Maastrichts leer. De aantekeningen worden tot memoires als hij verhaalt over de verdienstelijke rol die hij als lid en ondernemer in de loge La Persévérance gespeeld had. Uitvoerig vertelt hij zijn jeugdherinneringen aan de jaren 1830-1839, toen Maastricht een gesloten stad was, omgeven door 'vijandelijk' Belgisch gebied: het zijn kostbare en kostelijke notities.

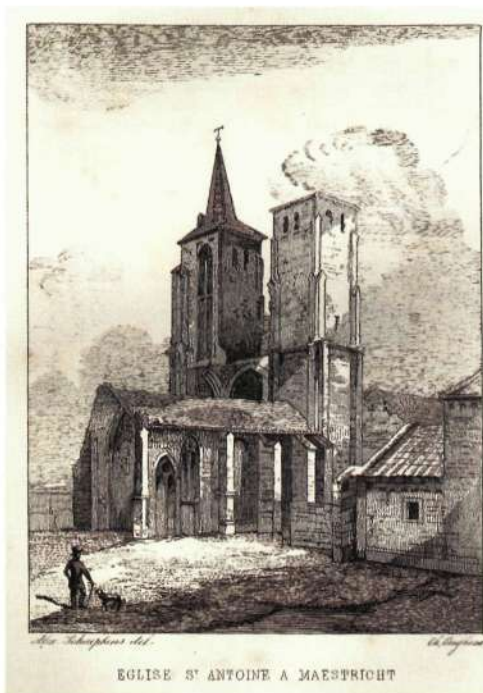
Op een aantal van de bij 1825 behandelde onderwerpen zal hij later nog terugkomen: de verbreding van de Maastrichter Brugstraat (*Annuaire* 1826, 83, 83-b), de loge La Persévérance (1826, 82-83; 1827, 140) en de tijd van de Belegstaat 1830-1839 (1827, 147-149).

De aantekeningen bij de historische artikelen in het *Annuaire 1826* (*Développemens ultérieurs sur la dernière extension de la ville de Maestricht, faisant suite à la notice insérée dans l'annuaire de l'an 1825* en *Notice historique sur le pont de la Meuse, à Maestricht*) hebben betrekking op de vervanging van de stenen borstwering van de oude Maasbrug door een ijzeren hekwerk, de ingreep in de binnenstad door de aanleg van het kanaal Luik-Maastricht (vervolgd in 1827, 138-139), het hoogwater van februari 1850 (vervolgd met de overstromingen van 1879 en 1880, in 1826, 83-a, 83-b, 85-86), wijzigingen in het stadsbeeld aan de oostzijde (afbraak van de Lindenkruispoort, aanleg van spoorrails naar de Sphinx, veranderingen aan het begin van de Zuid-Willemsvaart, aanleg van de Statensingel) en het aanzicht van de Lieve-Vrouwepoort anno 1845. Pièce de résistance zijn Van der Noordaa's levendige herinneringen aan het koffiehuisleven en de brouwerijen. Een mooie toegift zijn daarna de aantekeningen over begrafenisgebruiken (gevolgd door informatie over lijkwagens in *Annuaire 1829*, 301, 303), over kermisgebruiken en kinderspelen (vervolgd in 1827, 143).

Het historisch artikel in het *Annuaire 1827* (*Notice historique sur l'ancienne église de Notre-Dame à Maestricht*, met een lithografie van de kerk) was voor Van der Noordaa aanleiding om de plek aan te wijzen waar zich op de dakrand van de kerk vroeger een beeld van de Lieve-Vrouw bevond. Veel aandacht schenkt hij aan de veranderingen in het stad: de slechting van de vestingwerken, de aanleg van de waterleiding (over het aanbrengen van glazen gasbuizen door Regout spreekt hij in 1829, 302-303), amusement bij de aanleg van Fort Willem, de ingrepen in het noordoostelijk deel van het Boschstraatkwartier (door het slopen van de kloostercomplexen van Nieuwe Biezen en Sint-Antonius). Kleurrijke items zijn de verhalen over spoken (de Blanke Modder en de Lange Man), over de IJzeren Juffrouw, de duels die in de Franse Tijd achter de Beeze werden uitgevochten, twee terechtstellingen van militairen in de jaren 1830-1839, executies door ophanging en publieke bestraffing aan de schandpaal. Tenslotte volgt een beschrijving van het bezoek van koning Willem I, toen nog soeverein vorst, aan de stad op 24-25 september 1814.

Van der Noordaa's aantekeningen bij het historisch artikel in het *Annuaire 1828* (*Notice historique sur l'Église primaire ci-devant collégiale de St.-Servais, à Maestricht*) zijn gewijd aan de herstelwerkzaamheden die in de jaren 1872-1881 aan de Sint-Servaas zijn uitgevoerd.

Aan de historische bijdrage in het *Annuaire 1829* (*Continuation de la description des monumens de la ville de Maestricht, avec indication des principaux souvenirs historiques qui s'y rattachent*) koppelt Van der Noordaa zijn herinneringen aan de afbraak in de jaren 1848-1850 van Sint-Antonius ('den Teunis', het kloostercomplex van de Antonieten) en aan de hervatting van de eredienst in de O.L.V.-kerk in 1837, gevolgd door de afbraak van de Sint-Nicolaaskerk. Verder vertelt hij over de Sint-Janskerk: de plaatsing van nieuwe banken, de aankoop van een zilveren avondmaalsbeker en de restauratie van de toren. Bij de herin-

De Antonietenkerk, gezien vanuit het noordoosten.
Gravure door Alexander Schaepkens bij zijn artikel in
de *Messenger der sciences historiques*, Gand 1850.
Stadsbibliotheek Maastricht.

neringen aan de Antonieten hoort het relaas over de gruwelijke executie van twee soldaten vanwege hun inbraak in de Sint-Antoniuskerk in 1713. Hij informeert ons verder over de huisvesting van militairen in zogenaamde 'ruiterhuizen' en over de naamgeving van enkele straten. Dit laatste leidt tot een beschouwing over de vraag waaraan de Havenstraat haar naam ontleent (met een kort vervolg in 1830, 377).

In het *Annuaire* 1830 draagt de historische bijdrage dezelfde titel als in 1829 (*Continuation de la description des monumens de la ville de Maastricht, avec indication des principaux souvenirs historiques qui s'y rattachent*). Van der Noordaa maakt daarbij diverse korte aantekeningen over kerken, kloosters en de opeenvolgende synagogen, over Abrahamslook en over veranderingen in en bij de Kommelstraat. Hij sluit af met enkele intrigerende herinneringen aan de publieke pompen, waarvan er vele verdwenen na de aanleg van de waterleiding in 1886-1887.

Het historisch artikel in het *Annuaire* 1831 (*Communautés religieuses de femmes*) leidt opnieuw tot enkele korte aantekeningen, nu over vrouwenkloosters, gasthuizen en refugiehuizen. De notitie over de verplaatsing van de geesteszieken uit het voormalig Grauwzustersklooster aan het De Bosquetplein naar Calvariënberg aan de Abtstraat en de tijdelijke bestemming van het Grauwzustersklooster tot cholerahuis in december 1848 leidt tot een informatief bericht over de cholera-epidemie van 1849.

De aquarellen

De surprise bij het terugvinden van Van der Noordaa's autograaf waren de illustraties van zijn eigen hand in de vorm van vijftien geaquarelleerde tekeningen. Ze fleuren de autograaf op door hun naïeve charme en worden compleet bij de tekst van de 'Herinneringen' afgedrukt.

Charles van der Noordaa bedreef het tekenen en aquarelleren als een oprechte amateur, wiens gebrek aan vaardigheid zonneklaar is. De kwaliteiten van Philippe van Gulpen, van wie Van der Noordaa zo'n indrukwekkende collectie verwierf, zijn vele malen groter, al is ook hij nooit volledig aan het niveau van de amateur-kunstenaar ontstegen.

De uitgave van de tekst

Gestreefd is naar een gemakkelijk leesbare presentatie zonder daarbij de originele tekst geweld aan te doen.

Gemakkelijke leesbaarheid vraagt om toepassing van de tegenwoordig geldende regels voor hoofdlettergebruik en interpunctie, alsmede voor het gebruik van het koppelteken en het verbinden van bij elkaar horende woorelementen, c.q. het scheiden van aaneengeschreven woorden. In de Franse teksten zijn de spaarzaam gebruikte accenttekens aangevuld. Afkortingen zijn opgelost. Getallen worden gespeld in letters als dit tegenwoordig gebruikelijk is. Woorden die in de tekst onderstreept werden, zijn cursief of vet gezet. Titels van boeken zijn gecursiveerd, titels van artikelen staan tussen enkele aanhalingstekens. Als er aanleiding is tot het maken van correcties en opmerkingen in de tekst, zijn deze tussen vierkante haken [] geplaatst.

De verschillende tekstonderdelen zijn zichtbaarder gemaakt door het aanbrengen van alineëring en door signaalwoorden cursief te drukken.

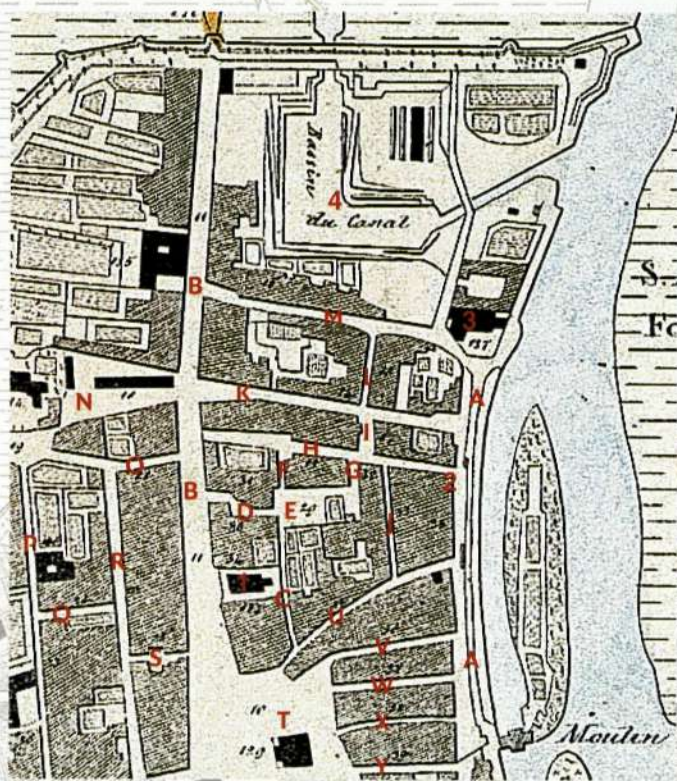
Het teken y is vervangen door ij, tenzij de huidige spelling de y voorschrijft. Maar verder is aan Van der Noordaa's nogal wilde spelling niet geraakt, ook niet aan de spelling van eingenamen, toponiemen, plaats- en straatnamen. Zonodig wordt in een noot voor verduidelijking gezorgd. Spelfouten en spellingvarianten zijn dus niet verbeterd. Hetzelfde geldt vanzelfsprekend voor stilistische onvolmaaktheden. Op deze wijze wordt gemakkelijke leesbaarheid van de tekst gekoppeld aan de wens om het originele karakter ervan te behouden.

De aantekeningen zijn geplaatst op de oneven bladzijden tegenover de tekst van Van der Noordaa (met uitzondering van pagina 87). Daarbij is, zonder er steeds expliciet naar te verwijzen, veelvuldig gebruik gemaakt van

- de registers van de Burgerlijke Stand,
- de volkstellingen en de bevolkingsregisters,
- het *Register van huisnummers te Maastricht, aangebracht in 1806, 1850 en 1888, aangevuld tot 1927* (concordantielijst huisnummers),
- J.W. Salie, *Le guide impartial du voyageur à Maestricht, ou Indicateur général de la ville et de ses habitants*, Maastricht 1855,
- *Adresboek van Maastricht en Wijk*, Maastricht 1875,
- *Adresboek van Maastricht 1884*, Maastricht 1884; idem 1890, idem 1896.
- de bekende biografische woordenboeken: *Biografisch woordenboek der Nederlanden* (Van der Aa), *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* (NNBW), *Biographie Nationale de Belgique* (BNB), *Nationaal Biografisch Woordenboek* (NBW).

Al deze bronnen en publicaties zijn aanwezig in het Regionaal Historisch Centrum Limburg (RHCL) te Maastricht.

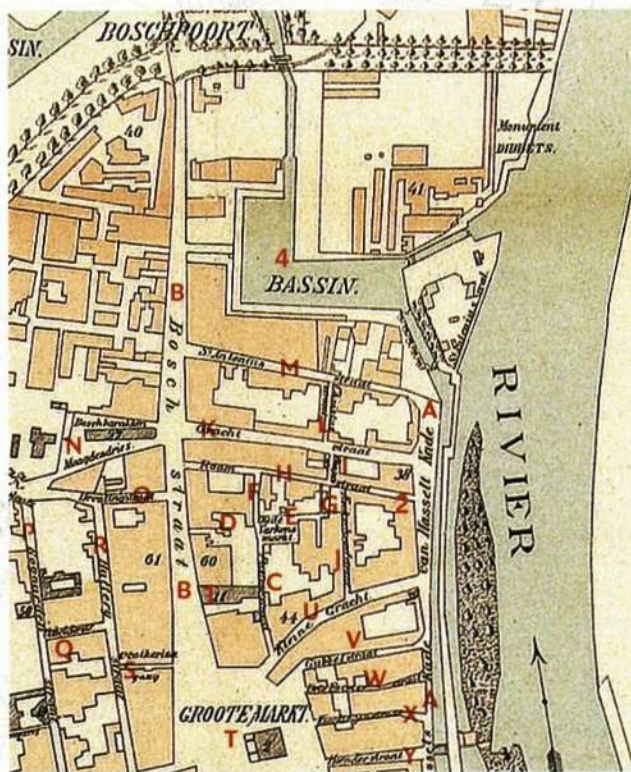
]

Legenda

A Langs de Maas	P Bogaardenstraat
B Boschstraat	Q Uitbelderstraat
C Pastoorstraat	R Batterijstraat
D De Beeldt	S St. Catharinastraat
E Varkensmarkt	T Markt
F Zwanenstraat	U Kleine Gracht
G 88 Taliënstraat	V Gubbelstraat
H Raamstraat	W Drie Emmerstraat
I Pompenstraat	X Koevliegenstraat
J Koekschroefstraat	Y Hoenderstraat
K Grachtstraat	1 St. Mathiaskerk
L Christusstraat	2 Woning familie Van der Noordaa
M St. Antoniusstraat	3 Antonietencomplex
N Maagdendries	4 Bassin
O Breulingstraat	

Plan de la ville de Maestricht [omstreeks 1830], Steendruk van Houtman te Utrecht, uitsnede. RHCL/GAM, historisch-topografische atlas.

Legenda

A Kesselskade/
Van Hasseltkade	O Breulingstraat
B Boschstraat	P Bogaardenstraat
C Pastoorstraat	Q Uitbelderstraat
D De Beeldt	R Batterijstraat
E Varkensmarkt	S St. Catharinastraat
F Zwanenstraat	T Markt
G 88 Taliënstraat	U Kleine Gracht
H Raamstraat	V Gubbelstraat
I Pompenstraat	W Drie Emmerstraat
J Koekschroefstraat	X Koevliegenstraat
K Grachtstraat	Y Hoenderstraat
L Christusstraat	1 St. Mathiaskerk
M St. Antoniusstraat	2 Woning familie Van der
Noordaa
N Maagdendries	4 Bassin

Plan van de stad Maastricht [omstreeks 1880], uitgave van de Maastrichtsche Stoomdrukkerij, uitsnede. RHCL/GAM, historisch-topografische atlas.

L.
(95)
1825

HISTOIRE.

&

DESCRIPTION

DE LA VILLE DE

MAESTRICHT

*NOTICE sur l'origine de la ville de Maestricht
et sur les enceintes qu'elle a eues à diverses
époques.*

Maestricht est située sur la Meuse, au point où le Jaar se jette dans cette rivière, à $50^{\circ} 51' 7''$ de latitude, et à $3^{\circ} 20' 46''$ de longitude à l'est de l'Observatoire royal de Paris.

La hauteur moyenne du sol de la ville est de 8 aunes au-dessus du zéro au pont de la Meuse, qui lui-même est de 42,0358 aunes au-dessus des moyennes eaux de la mer du Nord. Le sol s'élève en s'éloignant de la Meuse, et acquiert, vers l'extrémité occidentale de la ville, une hauteur qui excède d'environ onze aunes celle des quartiers situés le long de la rivière.

La ville de Maestricht est bâtie sur un terrain de transport; une couche plus ou moins épaisse de terre argi-

Histoire et description de la ville de Maestricht

Ch. H. van der Noordaa

[daaronder een doorgekraste stempelafdruk van de handtekening van Ch. H. van der Noordaa

[p. 1] In de ruimte boven het begin van de historische bijdrage van het *Annuaire* 1825 herhaalde Van der Noordaa de titel *Histoire & description de la ville de Maestricht*.¹ Zie de afbeelding op pagina 86 hiernaast.

Annuaire 1825

[p. 1-33] De pagina's van de *Notice sur l'origine de la ville de Maestricht et sur les enceintes qu'elle a eue à diverses époques* (*Annuaire*, p. 95-127) zijn door Van der Noordaa genummerd van 1 tot 33. Op de niet bedrukte onderste helft van p. 33 beginnen zijn aantekeningen.

[p. 33] Wat den heer Heijlerhof (voornaamste bewerker dezer historische schetsen) omtrent de naamsoorsprong van de *Groote en Kleine Staat* zegt, gaat niet op als men in het oog houdt dat gemelde straten vroeger (1725) de *Groote en Kleine St. Jorisstraat* genoemd werden. – Zie *Annuaire* van het jaar 1825, bladzijde 106, 2e alinea (in deze verzameling folio 12).

Zie dienaangaande: *Bachiene* deel V, bladzijde 915, 3e alinea.²

Beschrijving van de steden van het Landt van Luyck etc. door een liefhebber des Landts, anno 1738, bladzijde 38, alinea 2.³

[p. 34] *Den Maestrictschen Waersegger voor het jaer ons Heeren 1734*, bij Lambert Bertus (ongefolieerd), artikel 'Oudt Stadthuys'.⁴

Het is méér dan waarschijnlijk dat gemelde straten dien naam ontleenden aan eene ka-

- 1 Foto's en scans van de aquarellen, tekeningen en tekstfragmenten van Charles van der Noordaa werden vervaardigd door Noël Notermans.
- 2 Willem Albert *Bachiene* (1712-1783) was vanaf 1759 predikant van de hervormde gemeente in Maastricht. Van zijn hand verscheen in vijf delen: W.A. *Bachiene, Beschrijving der Vereenigde Nederlanden (...)*, Amsterdam-Utrecht 1773-1779. In deel 5, 915-916, behandelt hij de Grote en de Kleine Staat.
- 3 *Beschrijvinge der steden van het landt van Luyck (...)* door een liefhebber des landts, bij Lambert Bertus, Maestricht 1738, 38. De 'liefhebber' is Lambertus de Heers.
- 4 *Den Maestrictschen waersegge voor het jaar onzes Heeren M.DCC.XXXIV (...)*, tot Maestricht, bij Lambert Bertus is een ongepagineerd volksalmanakje, dat in het tweede, variabele gedeelte o.m. een 'Beschrijvinge der stad Maestricht' bevat. Daarin is een enkele alinea gewijd aan 'het Oudt Stadthuys gelegen in St. Joris straet'.

de Spilstraat en Groote Staat gelegen was (zie folio 249).⁵ Bachiene noemt dezelve [in] deel V, bladzijde 891, de St. Joriskapelle.

Gevangenpoort, folio 16.⁶

In 1862, bij gelegenheid van den aanleg van de groote riolen, is dat riool door de fondamenten van de Gevangenpoort geleid. De groote uitgestrektheid en hechtheid dier werken vertraagden het werk zeer. Ik heb de arbeiders verscheiden weken met de uiterste inspanning erin zien werken. De ontmoeting van die restes waren schuld [p. 35] dat den aannemer van dat werk (den heer Sanders)⁷ een zeer slechte rekening maakte.

Linkulepoort (bladzijde 21)⁸

Bachiene is van meening (V, folio 935) dat die poort vroeger Lijmkuilenpoort genaamd was, niet, zoals Heijlerhof meend, wyl ze na[ar] leemkuilen (des fosses à argile) maar naar lijmkuilen (des fosses à colle) voerde, 'en zij dus genoemd zijn, van [lees: naar de] veelvuldige kuilen, in welke de lijm van de overgeschooten stukken der vellen aldaar plagt bereid te worden'. Dit is wel aan te nemen daar de leerbereiders in zeer grooten getale in de onmiddelijke nabijheid dier poort en der Lenkule- (Lijmkuile-)straat hunne fabriekatie hadden, zoodat twee grachten en een straat van [lees: aan] hunne fabrieken hun naam ontleenen;⁹ – zie folio 41 [hierna]. Zoude aan Bachiene den lof niet toekomen die op bladzijde 27¹⁰ aan Pélerin wordt toegezwaid?¹¹

[p. 36] Folio 12.¹² Zoude de *Muntstraat* haar naam niet ontleenen aan den gevelsteen van het tweede huis linksch, inkomende van de Kleine Staat?¹³ Volgens Franquinet was het tweede huis in den Groote Staat (van het oud St[ad]huis¹⁴ komende regts) het hoekhuis;¹⁵ gevolgelyk was dan ook het tweede huis op den Munt het oirt- of hoekhuis.¹⁶ Dat huis voert nog heden het afbeeldsel van een zeer oude munt (ten tijde dat Vlaanderen nog een onafhankelijk graafschap was) tot gevelsteen en heet *In den Roosen nobel*. (De steen verbeeld den graaf staande, gekroond en geharnast in een kogge, met randschrift.) De *Vijfharigen*-, *Driemmer*-, *Kapoen*-, *Koe*-, *Helmstraten* enz. ontleenden hunne namen aan gevelsteen, waarom niet de Munt? Van der Noordaa, 12 december 1874.

Het eerste *Stadhuis* heeft gestaan op de Kaarsenmarkt¹⁷ op een destijds bestaan hebbend plijntje. Het kan best zijn dat een gedeelte van dat gebouwtje tot gevangenis diende. Misschien wel waren er de er- [p. 37] onder liggende kelders voor bestemd. Men noemde destijds iemand gevangen zetten: iemand *in de stok sluiten*, waarvan nog *stokbewaarder* thans in gebruik. Dit zoo zijnde komt het mij aannemelyk voor dat de Stokstraten vandaar hun naam ontleenen. Want gezegde Kaarsenmarkt lag destijds tusschen dat gedeelte van de Wolfstraat, nu nog Kaarsenmarkt genaamd, de Stokstraat, de Smedenstraat en de Brugstraat; zie folio 38 [hierna]. Van der Noordaa

- 5 Folio 249 is pagina 120 in *Annuaire* 1829.
- 6 In *Annuaire* 1825 is dit pagina 110.
- 7 E.D. Sanders, aannemer en houthandelaar, woonde in de Kapoenstraat. [Salie 1855] In: A.J.A. Flament, *Chroniek van Maastricht van 70 na Chr. tot 1870*, Maastricht 1915, 174, luiden de voorletters van Sanders: C.L.
- 8 Lenculenpoort: in *Annuaire* 1825 pagina 115.
- 9 Van der Noordaa bedoelt: de Lenculenstraat, de Kleine Looiersgracht en de Grote Looiersgracht.
- 10 Bladzijde 27 is pagina 121 in het *Annuaire* van 1825.
- 11 Bachiene, deel 5, 935, attendeert op de opvatting, 'dat de naam van *Linkele straat* (...) bij verkorting, niet anders zeggen wil dan de *Lijmkuilenstraat*, en zij dus genoemd zij van veelvuldige *kuilen*, in welke de *lijm* van de overgeschooten stukken der vellen aldaar plagt bereid te worden.' Adriaan Louis Pélerin (1738-1804), jurist en historicus, lid van de Waalse gemeente, vrijmetselaar; hij schreef *Essais historiques et critiques sur le Département de la Meuse-Inférieure, en général, et la ville de Maestricht, chef-lieu, en particulier*, Maestricht 1803.
- 12 In *Annuaire* 1825 is dit pagina 106.
- 13 De uit circa 1700 daterende gevelsteen in het pand Muntstraat nr. 48 stelt een Engelse rozenobel voor. Op deze munt staat de vijftiende-eeuwse koning Eduard afgebeeld met geheven zwaard en wapenschild, ten halven lijve geplaatst in een koggeschip. Het randschrift luidt: D[omi]n[u]s Re[x] Eduard[us] Dei Gra[tiae] Rex Ang[liae] et Fran[ciae].
- 14 Met 'het oud Stadhuis' wordt bedoeld het Dinghuis, nu: VVV-kantoor. Het tweede stadhuis was echter niet het Dinghuis, maar was gevestigd in de panden Lancroon en Liebaert in de Grote Staat. Het stadhuis werd ook wel praetorium (gerechtsgebouw) genoemd, omdat er de Luikse en Brabantse schepenbaken zetelden. Het Dinghuis (gerechtshuis) was tot 1664 de zetel van de beide hooggerechten. [*Historische encyclopedie*, 145-146, 394, 501]
- 15 Guillaume Désiré Frankuinet (1826-1900) was jurist, archivaris, onderwijsinspecteur, taal- en letterkundige en dichter in Maastrichts dialect. Zijn losse aantekeningen over Maastrichtse straatnamen zijn later door archivaris J.M. Nuijts bewerkt tot: *Oorsprong, afleiding en geschiedenis der Maastrichtse straatnamen*, Maastricht 1910. In deze publicatie vinden we de door Van der Noordaa aangehaalde opmerking van Franquinet overigens niet terug.
- 16 oirt: muntstuk ter waarde van een kwart stuiver.
- 17 Kaarsenmarkt: Kersenmarkt, gelegen tussen Smedenstraat en Maastrichter Brugstraat. [*Historische encyclopedie*, 275-276]

De verbreding van de Brugstraat is in 1877 op twee huizen na voltooid.¹⁸ De twee nog staande huizen zullen in 1877 afgebroken en door nieuwe woningen vervangen worden. De straat is van de brug over het kanaal¹⁹ tot aan het huis genaamd La Montagne Couronnée²⁰ opgehoogd. Voor het hoekhuis Stassen Marres no. 1046²¹ is die ophooging wel 60 centimeter, zoodat de straat waterpas ligt met de vensterbank van het winkelraam (kijkuit); voor no. 1034²² slechts 15 centimeter. [vervolg zie pagina 39]

[p. 38] Op bladzijde 11²³ van het oud Stadhuis (Praetorium) spreekende, zegt Heylerhof dat gezegd gebouw in de middeleeuwen zoo genaamd geworden is. Heylerhof wist niet dat het primitief²⁴ oud Stadhuis op de Kaarsenmarkt (toen een plein) gestaan heeft en *het latere oud Stadhuis of Dinghuis* toen (vóór 450 jaren) eene particuliere woning was, genaamd De Mei (bloemkrans). (zie *Jaarboekje voor Limburg* 1874).²⁵

Het Park heeft in den zomer van 1878 eene groote uitbreiding gekregen naar de Maaskant. Een steenen dam, gebouwd van den hardsteenen muur en de opvaarten die voorheen voor het lossen der schepen dienden en eveneens door hardsteene muren omzoomd waren, ter lengte van 500 meter, is in de Maas gelegd en met puin en afbraak vol gevaren [lees: gereden, gestort] [en] zal met teelaarde overdekt en beplant worden. Den dam loopt van het uiterste (zuidelijkste) gedeelte van het park met een elboog de Maas in en strekt zich vandaar uit tot waar de Jeker in de Maas valt.

[p. 39] Een dubbel huis (twee huizen in één bouw) is naast het groot hoekhuis (Brugstraat-Kaarsenmarkt) opgetrokken. Op het terrein na, waar het huis *Bosch*²⁶ stond, is nu alles volbouwd, trottoirs aangelegd en eene dubbelde rij stadsgazlantaarns geplaatst. – november 1878-

De Loge *La Persévérance* is den 1e maart 1763 te Maastricht gevestigd. In 1786 had ze in een tijd niet meer gewerkt maar is toen weder hersteld tot 1793 als wanneer ze haren arbeid opnieuw staakte. Den 15 oktober 1842 hervatte zij haren werkkring. De vergaderingen in de vorige eeuw hadden plaats in de Windmolen, Groote Staat.²⁷ De eerste vergaderingen in 1842 wierden gehouden in het Comediegebouw.²⁸ Daarna vanaf den 3 décembre 1845 in de Kleine Looijerstraat tegenover het Fransche brugske no. 2499.²⁹ Ik ben daar den 12 november 1851 als Leerling-Vrijmetselaar aangenomen en in het voorjaar van 1852 als Gezel en Meester. In 1855, den 25 april, betrokken wij de nieuwe Loge in het Statenstraatje, gewezen klooster van de Witte Vrouwen, no. 1750.³⁰ Dit laatste gebouw behoorde in '55 aan den heer Van Riemsdijk,³¹ daarna aan zijn schoonzoon den baron Verschuur,³² die het verkocht

- 18 Bedoeld is uiteraard: de Maastrichter Brugstraat. De plannen voor de verbreding dateerden al van 1558, maar werden pas vanaf 1873 geëffectueerd. [Franquinet/Nuijts, *Maastrichtse straatnamen*, 105]
- 19 Waar vroeger het kanaal liep, bevindt zich nu de tunnel van de Maasboulevard.
- 20 De gevelsteen met de tekst 'A la montagne couronnée / In den gecroonden bergh' bevindt zich in het pand Maastrichter Brugstraat nr. 26. Hij dateert uit de tweede helft van de zeventiende eeuw.
- 21 Nu Maastrichter Brugstraat nr. 2. Daar was gevestigd de banketbakkerij van E. Stassen.
- 22 Maastrichter Brugstraat nr. 1034, nu 26: 'In den gecroonden bergh / A la montagne couronnée'.
- 23 Pagina 105 in *Annuaire* 1825.
- 24 Het woord 'primitief' wordt door Van der Noordaa veelvuldig gebruikt met de betekenis 'oorspronkelijk'.
- 25 *Jaarboekje voor Limburg*, Maastricht 1874, waarin opgenomen een artikel van G.D. Franquinet over 'De oude stadhuizen van Maastricht', zie p. 167-168.
- 26 Het huis Bosch was nr. 1052, nu: 11. Zie ook blz. 83.
- 27 'De Windmolen', afgebroken in 1931, was eeuwenlang de bekendste herberg van de stad. [Historische encyclopedie, 585]
- 28 Comediegebouw: Na de opheffing van de Jezuïetenorde in 1773 werd de Jezuïetenkerk verbouwd tot stedelijke schouwburg. [Historische encyclopedie, 256, 492, 506]
- 29 Kleine Looierstraat nr. 2499, nu: 8. De naam 'het Fransche brugske' kan verklaard worden doordat men via dat bruggetje over de door de Looierstraat lopende Jeker de Waalse kerk kon bereiken. Zie de oude foto in: Gérard Dielemans, *Vrijmetselarij in Maastricht. 260 jaar en meer.... geschiedenis van voor- en tegenspoed van haar loges en leden*, Maastricht 2005, 108.
- 30 Statenstraat nr. 1750, later nr. 9. De loge lag aan een doodlopend zijstraatje van de Statenstraat. In 1917 werd het pand verkocht aan een wijnhandel. Ten behoeve van de bouw van het Theater aan het Vrijthof (1992) werd het gesloopt. Zie ook: Dielemans, *Vrijmetselarij*, 110-114.
- 31 Jhr. Mr. Adriaan van Riemsdijk (1777-1855), agent van de algemene rijkskassier te Maastricht ('betaalmeester'), was een vooraanstaand burger: lid van Provinciale Staten, lid van de gemeenteraad, voorzitter van de Maastrichtse afdeling van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, bestuurslid van het Maastrichtse Atheneum, agent van de Maatschappij ter bevordering van de nationale nijverheid, ouderling van de hervormde gemeente, en vanaf 1842 lid van de Limburgse ridderschap. Volgens het bevolkingsregister van 1829-30 woonde hij in het zgn. Generaalshuis aan het Vrijthof nr. 785, nu: 47, en beschikte over drie bedienden. [Nederland's adelsboek 43 (1950); *Annuaire* 1827; Spronck, *Weustenraad*, 89-90; Blondin, *Naamlijst der leden van de Maastrichtse vroedschap van 1796 tot 1927*, Maastricht 1931, 12; Bax, *Hervormde Gemeente*, xxxiv; Bos, *Notabele ingezetenen*, 236]
Opm. In: Spronck, *Weustenraad*, 89-90, wordt Adriaan van Riemsdijk abusievelijk aangeduid met de initialen van zijn zoon en naamgenoot, Jhr. Adrianus Willem Gerrit van Riemsdijk (1803-1871). Deze werd eveneens agent van de algemene rijkskassier te Maastricht ('arrondissements-betaalmeester'). Ook vervulde hij enkele maatschappelijke functies: diaken van de hervormde gemeente en bestuurslid van de caritatieve vereniging Dorkas, samen met zijn vrouw W.C. van Riemsdijk, geb. de Jonge. Toen hij begin jaren vijftig benoemd werd tot lid van het muntcollege in Utrecht, vertrok hij uit Maastricht. [Nederland's adelsboek 43 (1950); Bax, *Hervormde gemeente*, xxxii; *Jaarboek Hertogdom Limburg* 1852]
- 32 Barthold Frans Johan Anne baron van Verschuur (1811-1886), in 1840 getrouwd met Jkvr. Anna Wilhelmina Carolina Frederica Catherina van Riemsdijk (1815-1895), dochter van Adrianus van Riemsdijk (1778-1855). [Nederland's adelsboek 33 (1935), 43 (1950)]

aan den heer Startz³³ Na diens overlijden kwam het gebouw in handen van Harger en [p. 40] Van Engelshoven.³⁴ Het bestuur der Loge kocht het van deze beide laatsten aan voor P.B. f. 6300³⁵ in het najaar 1876. In 1877 heb ik de Loge geheel vertimmerd en vernieuwd en den ingang aan de noordzijde gebragt tegenover de nieuwe Alexander-bewaarschool,³⁶ die in 1878 is gebouwd. De toegang tot de Loge was voorheen naar de zijde van het Statenstraatje. Ik vond bij het graven een aantal vermoldme zerken. Voordat wij eigenaars van onze Loge waren geworden, hadden wij een oud kruithuis achter de tuinen van Calvarieberg³⁷ van het rijk voor 5730 gulden gekocht. Nadat wij eigenaar van de Loge geworden waren, hebben wij dat kruithuis publiek verkocht dat toen 10.600 gulden heeft opgebracht (aan Eugène Regout³⁸). Intusschen had ik het kruithuis met groote winst afgebroken en al de materialen verkocht, zoodat Regout alleen het bloot terrein kreeg, die hetzelfde in october 1878 met den Algemeene Armen³⁹ heeft verruild tegen terreinen aan het station van Staatsspoorwegen gelegen. Habets, den huurkoetsier,⁴⁰ bouwde [e] tegen de Alexander-bewaarschool nieuwe stallen en remisen voor zijn bedrijf.

[p. 41] Deze bladzijde bevat een geaquarelleerde tekening *hoek Tafelstraat / Kleine Looijersstraat* met de volgende toelichtende tekst:

Leurebabel of alarmklok die in oude tijden in geval van revolte getrokken wierd, alsook om de menschen te waarschuwen als de lakenwevers naar huis gingen, en daarom alle avonden om half negen geluid wierd. De Leurebabel stond aan den ingang van de Kleine Leurestraat.⁴¹ Hij bestond nog in het jaar 1800.

Vóór honderd jaar (1780) waren er meer dan 100 leerlooijerijen in Maastricht. Toen ik in 1859 de mis te Franckfort⁴² bezocht vond ik er uitstallingen van leder met Cuire de Maëstricht.⁴³ Zulks was een leugen, slechts een voortteeren op een oude reputatie.

[p. 42] Toen de *Belgische Revolutie* uitbrak (1830) lag hier het 5e [Regiment] ligte dragons.⁴⁴ Het waren meest Zuid-Nederlanders, waarvan een menigte overliepen tot de opstandelingen. Eens trok een troep van 25 hunner tot het doen eener verkenning de poort uit; 23 deserteerden. Alleen de luitenant en den trompetter keerden terug. De bevolking van Maastricht was hevig Belgisch gezind. Den Opperbevelhebber, generaal Dibbets,⁴⁵ had een zeer moeilijke taak de stad in bedwang te houden. Hij had een ruim getal spionnen tot zijn dienst. Als hij door dezen vernam dat de bevolking wat wilde uitvoeren, in verband, en met verstandhouding van⁴⁶ generaal Mellinet,⁴⁷ die met een bende van 10.000 (meest onge-regelde troepen) om de vesting lag en zwierf, liet hij het gerucht uitstrooijen dat 6 of 8.000 Pruisen van Aken zouden komen, ofwel dat den Hertog Van Saxen-Weymar⁴⁸ verwacht wierd, en daarmede joeg hij de woeligen den angst in, en het bleef rustig. Maar bizonder, die laatste kunstgreep was al zoo dikwijls gebruikt dat men [p. 43] ongelovig antwoordde: 'Ja, den Hertog van Saxen-Wachtmaar komt.'

- 33 E.J. (Edmondus Josephus Stephanus Dominicus Hubertus) Startz was handelaar in koloniale waren, fabrikant van zeep en cichorei en bestuurslid van Handels-sociëteit De Eendragt. Hij woonde op het adres O.L.V-plein/Bredestraat nr. 2745, nu: 29, en overleed te Maastricht op 15 maart 1876. [Salie 1855; *Jaarboek Hertogdom Limburg* 1852]
- 34 Vóór Van Engelshoven voegde Van der Noordaa later de naam Muller toe.
Een poging tot identificatie van de heren *Harger*, *Muller* en *Van Engelshoven* leverde het volgende op:
- a. M. Harger, broodbakker en fabrikant, Spilstraat nr. 1166, nu: 18 [Adresboek 1875], Vrijthof nr. 1759, nu: 47 [Adresboek 1884];
 - b-1. P.H. Muller, fabrikant van cichorei, Langs de Wal in het stadsdeel Wyck. [Salie 1855, 43],
 - b-2. Jos Muller, brouwer, Markt nr. 993, nu: 55 (In de blaauwe hand) [Adresboek 1884],
 - b-3. J.A. Muller- van Engelshoven, 'in cigaren en likeuren', Vrijthof nr. 1758, nu: 46. [Adresboek 1884],
 - b-4. G.E. Muller wordt in de *Groote Almanak voor het Hertogdom Limbuirg. Jaar 1855* vermeld als lid van het bestuur van het Gereformeerd Weeshuis, waarin H.C.C. van der Noordaa zijn collega was.
- Opm. De naam Muller figureert met 17 anderen op een medaille die bij het eeuwfeest van de loge La Persévérance in 1863 werd geslagen. (Dielemans, *Vrijmetselarij*, 156)
- c-1. H.P.L. van Engelshoven, winkelier, Smedenstraat nr. 2932, nu: 16 [Adresboek 1875],
 - c-2. S. van Engelshoven, deurwaarder bij de rechtbank [*Jaarboekje Hertogdom Limburg* 1847, 144]
- 35 P.B. f. 6300, dus: Nederlandse (Pays-Bas) guldens.
- 36 Alexander-bewaarschool: de eerste neutrale bewaarschool. [*Historische encyclopedie*, 317]
- 37 Calvariënberg was het stedelijke ziekenhuis van 1821 tot 1950. [*Historische encyclopedie*, 30, 111]
- 38 Eugène Regout (1831-1908), zoon van Petrus Regout.
- 39 'den Algemeene Armen': het Burgerlijk Armbestuur. [*Historische encyclopedie*, 38-39, 107-108] Zie verder p. 140, noot 136.
- 40 J.E. Habets, rijtuigverhuurder, Statenstaat nr. 1741-1742, nu: 1 (stal).
- 41 Leure-; Looiers-. Kleine Leurestraat: Kleine Looiersstraat.
- 42 De Frankfurter Messe.
- 43 Cuire de Maestricht: zie ook *Historische encyclopedie*, 317.
- 44 De Belgische Revolutie begon op 25 augustus 1830. Dragonders waren militairen te paard.
- 45 Bernardus Cornelis Johannes Dibbets (1782-1839) was op 16 september 1830 benoemd tot hoogste ambtsdrager in het Vijfde Groot Militair Commando, tevens belast met het opperbevel in de vesting Maastricht. Op 19 september dankte hij voor deze benoeming en beloofde dat 'ik niets onbeproefd zal laten om (...) Zijner Majesteits gezag met nadruk de doen handhaven en eerbiedigen'. [Spronck, *Weustenraad*, 166]
- 46 'van': er stond eerst 'met'.
- 47 Anne François Mellinet (1768-1852), Frans emigrant, leidende figuur bij de gevechten tegen de Hollanders tijdens de Septembere dagen in het Park te Brussel. Populair generaal, had hij vanaf oktober 1830 de leiding over een weinig gedisciplineerd Belgisch vrijcorps, dat zich in de streken rond de vestingstad niet erg geliefd maakte.
- 48 Bernard hertog van Saksen-Weimar-Eisenach (1792-1862), luitenant-generaal, was in 1815 als kolonel in Nederlandse dienst getreden. In: A.J. van der Aa, *Biographisch woordenboek der Nederlanden*, Haarlem 1852 (reprint: Amsterdam 1969) lezen we: hij 'verrichtte den togt naar Maastricht en ontzette deze vesting'.

Ik zelf heb hem echter zien binnen komen in den laten herfst van 1830. Ik was nog maar een kind, maar liep aan de hand van mijn vader mede. Het was tegen 10 uur s'avonds. Ze waren in één dag van Valkenswaard gemarcheerd, ± 4500 man.⁴⁹ Hierbij waren ruim 500 kurassiers.⁵⁰ De troepen waren zoo moede, dat veele op de Boschstraat (ze kwamen de Boschpoort binnen) op de kelderluiken bleven liggen. Ze wierden bij de burgers ingebilleteerd.⁵¹ Er moest dadelijk voor hen geschafd worden.⁵² Bij Vranken, op wier bovenkwartier wij woonden,⁵³ kregen ze twee kurassiers. De kurassiers bleven hier, alsook de koloniale (een primitief voor Oost-Indië bestemde troep). Dat waren ongemakkelijken ruwe kerels. Van hen werd de 'colonne mobiele' geformeerd onder bevel van kapitein Duijcker.⁵⁴ Ze trokken alle poorten uit en waren de schrik der boeren.

Twee poorten, de Brusselsche en de nieuwe Wijker,⁵⁵ had Dibbets [p. 44] met mest laten vullen en bleven dus negen jaar lang gesloten. Aan de overige poorten⁵⁶ had Dibbets de wachthuizen laten palisadeeren met schietgaten om de burgers te beletten de poorten te forceeren. Die versterkingen noemde men *tamboers*. Bij mistig weder werd *geen* poort geopend, dan konde niemand uit of in. Bij klaar weder wierden de poorten even geopend op bepaalde tijden. Dan ging uit wie verkoos. Dan werd echter de poort achter hen gesloten, vóór de eerste ophaalbrug werd nedergelaten. Was men die over, ging deze weder omhoog. Dán de barrière. Achter de uitgaanden weder digt. Dan de tweede brug met dezelfde voorzorgen. De avancé-wacht⁵⁷ in het geweer, en zóó tot men voorgoed eruit was. Zoo ben ik wel, als jongen, op vollen middag naar de kermis te Heer, met onze dienstmaagd die daar geboren was, gesukkeld. Alle poortwachten wierden door officieren gecommandeerd. Behalven dezen was er aan iedere poort nog een vast (bestendig) officier, die de [p. 45] bevolking van buiten *zijn* poort geacht wierd te kennen. Aan de Boschpoort was 't kapitein Knodser, aan de Pieterspoort den adjudant Driessen,⁵⁸ enz.

De politie was militair. Kapitein Hennequin was kapitein van politie.⁵⁹ Zijn kantoor was noordzijde Stadhuis. Talrijke patrouilles doorkruisten dag en nacht de stad. Op marktdagen reden patrouilles kurassiers met getrokken pallas⁶⁰ tusschen de boeren.

De troepen lagen behalven in de casernes in veele grootte huizen die daarvoor gerequireerd wierden.

- 49 Niet vanuit Valkenswaard, maar vanuit Hechtel kwamen de troepen onder leiding van Saxen-Weimar op 21 november 1830 aangemarcheerd. Ze hadden die dag ongeveer 40 km gelopen. [P.H. van der Kemp, *Maastrichts belegstaat van 1830-1839 onder generaal B.J.C. Dibbets gedurende het eerst jaar der Belgische revolutie*, Den Haag 1909, 49-52] Over deze mars ook: *PSHAL* 21 (1884), 110-125, met op p. 113-121 het rapport (gedateerd: Eindhoven, 27 november 1830) van Bernard van Saksen Weimar aan luitenant-generaal Van Geen, opperbevelhebber van het mobiele leger te Breda.
- 50 kurassiers zijn cavaleristen, voorzien van helm en borstharnas.
- 51 billetteren: inkwartieren
- 52 schaften (als overgankelijk werkwoord) betekent: opdissen een maaltijd verschaffen.
- 53 *Vranken*, lees: *Francken*: De familie Francken woonde Langs de Maas nr. 1819-bis, nu: 9. Ze bestond uit: Leopold Joachim Francken (geboren te Maastricht op 13 augustus 1798, overleden te Heer op 20 januari 1883), zijn moeder, Maria Catharina Francken- Mathieu, die sinds 1828 weduwe was, en zijn zus Anna Isabella Francken. L.J. Francken trouwde op 18 september 1834 met Marie Agnes Genot, geboren te Luik op 15 september 1788, weduwe van Pieter Jozef Langersdorff. Evenals de bij hem inwonende H.C.C. van der Noordaa was Francken ambtenaar bij het provinciaal bestuur.
- 54 De acties van kapitein H.E.K. Duycker waren voor Dibbets van kapitaal belang. Met een mobiele colonne deed Duycker steeds opnieuw verrassingsuitvallen vanuit de vesting, teneinde de vijand op afstand te houden. Zodoende bleef de communicatie van de stad met de omgeving in stand en konden de boeren uit de omringende dorpen de stad blijven bevoorraden. Zie bijvoorbeeld: v.d. Kemp, *Belegstaat*, 37-38, 84, 102, 118.
- 55 De Nieuwe Wyckerpoort of St. Maartenspoort werd in 1783 gebouwd aan het einde van de Rechtstraat. De oude Wyckerpoort (ook Duitsepoort, Akerpoort of Hoogbruggepoort genoemd) lag aan het einde van de Hoogbrugstraat. [Ingrid M.H. Evers, Jos Notermans e.a., *Geslechte vestingwerken van Maastricht*, Maastricht 2005, 34, 50-55; hierna aangehaald als: *Geslechte vestingwerken*]
- 56 Met potlood is 'de overige' doorgestreept en vervangen door 'alle'.
Achter 'poorten' is toegevoegd 'ook aan de Hoofdwacht'.
- 57 avancé-wacht: vooruitgeschoven wachtpost.
- 58 Kapitein *Knodser*: niet te verwarren met generaal-majoor F. Knotzer, de commandant van de 1e brigade van 'de marsch- of reserve-divisie' o.l.v. luitenant-generaal C.M. Cort-Heijligers, die in 1842 lid werd van het Hoog Militair Gerechtshof. Nadere gegevens over 'kapitein Knodser' heb ik niet gevonden.
Adjutant *Driessen*, lees: *Van Driesten* (?). Deze behoorde tot de militaire politie-ambtenaren onder leiding van kapitein Hennequin. In maart 1831 had 'adjutant Van Driesten' de leiding over een mobiele colonne, die de inwoners van Valkenburg aanspoorde tot het leveren van graan en levensmiddelen aan de vesting. [G.J.B. Verbeet, *Limburg op de tweesprong. Welvaart en politiek dilemma 1814-1839*, Maastricht 1978, 227, 238] Meer gegevens over 'den adjudant Driessen' heb ik niet kunnen vinden.
- 59 J.J. *Hennequin* (1796-1880) was kapitein bij de mineurs, maar werd, na zijn benoeming tot hoofd van de geheime politie, Dibbets' rechterhand bij het bewaken van de orde in de stad. [Th. Wingens, 'Twee Hennequins: J.H. Hennequin (1772-1846) en J.J. Hennquin (1796-1880)', in: *De Limburgse leeuw* 11 (1963) 63-68; Verbeet, *Op de tweesprong*, 112; v.d. Kemp, *Belegstaat*, passim]
- 60 pallas: ruitersabel.

De grootte parades hadden plaats op Markt en Boschstraat. De sappeurs⁶¹ van het vooraanstaande Regiment infanterie stonden aan den ingang van de Spilstraat, dan den geheele Boschstraat langs, tot aan de Boschpoort. Daar stond op het plein (bij het Bassin) de bereede artillerie.

Wij hadden vijf generaals: Dibbets Opperbevelhebber [der] Vesting, [p. 46] Van Boecop Infanterie, Verkouteren Artillerie, Croisset Genie, en Brade Stadscommandant.⁶² Den aan- nemer van brand en kaarsen had 154 wachten te voorzien als⁶³ aan de casernen en de veele groote huizen die daarvoor dienden, de forten, de wachten in de buitenwerken, aan de poorten, de avancéwachten, en die in de stad als Hoofdwacht, die op de Maasbrug, Visschermaas,⁶⁴ Bassin enz. enz. De wachten ontvingen steenkolen, turf, brandhout en vetkaarsen. In het vleeschhuis en het pand van St. Servaaskerk waren magazijnen van gezouten vleesch.

Het geld kwam in vaten op karren geladen en door maréchaussées geëscorteerd over Aken. Het Zuid-Willemskanaal was te Hocht door de Belgen onbruikbaar gemaakt. Het gebruik maken van de Maas langs Maastricht [was] voor de Belgen verboden. Wat van Luik naar lager af moest, wierd per schip tot Den Vuilen Vinger (tegenover [den] Roden Haan te St. Pieter) gevoerd, daar op karren geladen, die over Gronsveld naar Borgharen reden, en daar in andere schepen naar lager af gevoerd.⁶⁵

Wij woonden Langs den Wal [p. 47] op den hoek van de Raamstraat Zuidzijde.⁶⁶ Eens hoorden wij midden in de nacht hevig kanon- en geweervuur. Wij vlogen de bedden uit en dachten aan een overval. Het was een Luiker schipper, Gavache genaamd, die het gewaagd had de Maasbrug door te varen met een schip steenkool. Gavache wierd een been afgeschoten en een knecht bleef dood; hij kreeg een kogel in de keel, vlak boven zijn harnas.⁶⁷ Toen liet Dibbets een zwaren ketting maken (bij den smid Bertram⁶⁸) en die over de Maas spannen, aan de Wijkerzijde in de muur van een aan de Maas liggend fortje bevestigd, aan de linkerkant aan een vlotbatterij. Die vlotbatterij was gemaakt van twee schepen, met balken verbonden, van schanskorven voorzien en met kanon bewapend.⁶⁹ Ze lag waar nu het huis of landgoed van Lhoust is gebouwd.⁷⁰ Destijds stond daar een groot wit huis dat tot wacht diende.

- 61 De sappeurs zorgden voor de aanleg van loopgraven.
- 62 Generaal-majoor Cornelis Gerardus Iman baron *Van Boecop* (1781-1841) werd in augustus 1829 provinciaal commandant van Luik. Toen Luik eind augustus 1830 in opstand kwam, moest hij zich terugtrekken in de citadel, waar hij door gebrek aan voedsel op 6 oktober tot overgave gedwongen werd. Met 900 gezagsgetrouwe soldaten vertrok hij naar Maastricht en stelde zich ter beschikking van generaal Dibbets.
- Jacob Willem *Verkouteren* (1779-1861): kolonel in 1823, generaal-majoor in 1831, luitenant-generaal in 1841; ging na een effectieve diensttijd van vijftig jaar in april 1841 met pensioen. Hij woonde aan de Brusselsestraat nr. 822, nu: 71. Hij was een trouw lid van de protestantse gemeenschap: ouderling in jaren 1828-1832 en in 1838-1839. [NNBW III, 1293-1295; *Annuaire* 1830; Bax, *Hervormde gemeente*, 164, 196, xxxiii, xxxiv]
- Arnold *Croiset* (1753-1838): sedert 1816 directeur van de Vijfde Directie der Fortificatiën te Maastricht; werd luitenant-generaal in 1826 en ging in 1830, na een 62-jarige officiersdienst, met pensioen. Hij woonde aan de Brusselsestraat nr. 826, nu: 77. [*Historische encyclopedie*, 137; *Annuaire* 1830]
- Kolonel (vanaf 1833 generaal-majoor) Antonie Frederik *Brade* (1794-1869) was garnizoenscommandant in de periode 1821-1840. Hij woonde vóór zijn huwelijk in de Grote Staat 708, nu: 22, daarna aan de Brusselsestraat eerst op nr. 831, nu: 89, later op nr. 911, nu: 4.
- 63 als: zo bijvoorbeeld
- 64 Visschermaas, nu: Vissersmaas: oorspronkelijk de vismarkt aan de Maas. [Franquinet/Nuijts, *Maastrichtse straatnamen*, 61]
- 65 Op de plaats van De Vuile Vinger verrees later de uitspanning Köbbes. [Lou Spronck, 'Köbbes, De Roej Hin, De Roejen Haon en Slavante', in: *Gruetes* 2006, nr. 3, 114-118]
- 66 'Langs den Wal op den hoek van de Raamstraat Zuidzijde' is nu: Van Hasseltkade 9. 'Langs den wal', ook wel genoemd 'Langs de Maas' of 'supra Mosam', soms met de toevoeging 'eundo versus St. Anthonium', is altijd maar aan één zijde bebouwd geweest. [Franquinet/Nuijts, *Maastrichtse straatnamen*, 36-37]
- 67 De gebeurtenis vond plaats op 14 december 1831 om twee uur 's nachts. [RHCL, Militair Archief, inv. nr. 237: brieven van generaal Dibbets aan het Ministerie van Oorlog, d.d. 14, 15, 16 december 1831] In zijn *Kroniek* deelt Philippe van Gulpen mee, dat geschoten was met 'een twaalf pponder met schroot geladen'. [De Maasgouw 1889, 164]
- 68 Nadere gegevens over 'den smid *Bertram*' heb ik niet kunnen vinden.
- 69 De vlotbatterij was uitgerust met twee kanonnen, 'welke het vaarwater aldaar goed bestrijken'. Ze werd op 28 februari 1832 met enige plechtigheid in gebruik genomen. Ook werden toen 'eenige schoten gedaan om den terugloop der stukken te beoordeelen, zoo mede de drukking, die de losbranding op het vlot zelve veroorzaakt.' [RHCL, Militair Archief, inv. nr. 237: brieven van generaal Dibbets aan het Ministerie van Oorlog, d.d. 29 februari en 27 april 1832]
- Schanskorven zijn met aarde gevulde cilindrische manden.
- 70 De omstreeks 1885 gebouwde villa van directeur Léon *Lhoest* (1837-1893), genaamd La Motterie, ligt aan de Blekerij, recht tegenover het Provinciehuis aan de overzijde van de Maas. [Honderd jaar papierfabriek 1850-1950, Maastricht 1950, 92] Voor de voorgeschiedenis, zie: Jean Philippens, 'Het huis "La Motterie"', thans afgebroken, gelegen binnen de vrije heerlijkheid, later voormalige gemeente Sint Pieter, aan de Blekerij, langs de Maas te Maastricht', in: *De Limburgse Leeuw* 13 (1965) 15-31.

Alle nachten wierd de Grootte Grind bezet.⁷¹ De soldaten wierden ingescheept op de Maasmolen en smorgens weder afgehaald.

Alle morgens trokken alle poorten veldondekkingen uit.⁷² [p. 48] Ik ben honderde malen achter zoo'n troep (50-60 man) die de Pieterspoort uit moest, naar school gekuijerd (onze school lag in de Hon[d]straat).⁷³

De officieren met hunne dames hadden tot eenige buitenuitspanning het huis van Bel Janssen aan den voet van St. Pietersberg, links bij den opgang.⁷⁴ Bella was beroemd voor haar lekkere koffij en rijstebrij. Men beweerde dat haar geheim wat de koffij betreft bestond om er gebrand of geroosterd zaad van asperges bij te mengen. De soldaten hadden tot uitspanningsoord de aan de kom van de Zuid-Willemsvaart gelegen kroegen. Er waren destijds een massa publieke huizen in de stad, bijzonder in onze buurt; de Raamstraat was er vol van, dito Grachtstraat, Driesch etc.⁷⁵

Zoodra in 1839 de vrede geteekend was, verloor kapitein Hennequin zijn Militair Commissariaat van Politie en verliet de stad. Op zijn verkoop kocht Coquelle⁷⁶ een secretaire en vond in een geheim laadje de lijst van hen die als spioen hadden dienst gedaan. Coquelle was niet discreet [p. 49] en er wierd menigeen genoemd die wij zeer goed kenden, o.a. een procureur, en diverse barbiers en anderen.

Wij woonden vlak aan den Wal en onze zitkamer zag daarop uit. Nu gebeurde het herhaalde malen dat wij (en al wat aan de Wal woonde) geen licht mochten branden. Dan zaten wij in de slaapkamer van vader en moeder, die op de Raamstraat uitzag. Men vreesde voor lichtsignalen. Men mogt op straat niet met meer dan drieën staan te praten. Vlak bij ons huis schoot een schildwacht van het 8ste op een troepje van vier-vijf dat niet op zijne waarschuwing uit elkaar was gegaan. Men zeide dat er wel 350 kanonnen op de wallen stonden. De schildwachten stonden zeer dicht bij elkaar en er wierden aanhoudend rondes gedaan.

Ik was vier jaren toen de Révolutie uitbrak en groeide in die toestand op en wist derhalve niet beter of het hoorde zoo. Buiten de stad kende ik een eindje kanaal waar vader met speciale promissie van Dibbets mogt gaan visschen, en het begin van St. Pieter. Voilà tout. En zoo bereikte ik mijn 13e jaar.

Na de kurassiers kregen wij husaren.⁷⁷ [p. 50] Daar waren schatrijke officieren bij. Toen in plaats van dezen een regiment lanciers⁷⁸ en in mei 1845 een dito zware dragonders. Wij hebben in 1841 of 42 nog eens versterking van garnizoen gehad, bij gelegenheid van de zoogenaamde vrijwillige leening.⁷⁹ Men (de hooge regeering) was bevreesd, dat hier daartegen verzet zou worden ondervonden. Wij kregen toen eenige batterijen bereden artillerie, want naar het sluiten van de Vrede in 1839 was het garnizoen zeer ingekrompen. Het liep hier kalm af, en de artillerie vertrok weder. Successievelijk verdwenen artillerie (vesting-) en cavallerie. Tijdelijk kregen wij daarvoor in de plaats mineurs.⁸⁰ Ook deze gingen weêr heen en de infanterie kromp eindelijk in tot één bataljon.

Dibbets overleed vrij onverwacht (in 1839). Generaal Van Boecop nam het Opperbevel over, maar het scheen dat men in 's Hage aan zijn beleid twijfelde, want met extra post kregen wij den luitenant-generaal Destombes tot generaal-en-chef.⁸¹ Van Boecop voelde

- 71 De 'Grootte Grind': toen nog een eiland in de Maas (Sint-Antoniuseiland, ook wel 'Grient' genaamd.) [*Historische encyclopedie*, 33-34, 206] Alfons Olterdissen, *Prozawerken*, Maastricht 1961 (1e druk 1926) 99, duidt met 'de Green' het eiland aan waarop de grote Maasmolen lag: 'De meule (...) deilde de Green, et sjèderechtig eiland mèt z'n zwoer buim, in twee stökker, de kleine veur en de groete Green achter de Meule.'
- 72 veldondekkingen, lees: veldontdekkingen: soldaten die de velden rond de vesting gingen controleren.
- 73 Het *Register van huisnummers* vermeldt in de Hondstraat een school op nr. 2394, later: 9-11, tegenover de Lutherse kerk.
- 74 Nadere gegevens over *Bella Janssen* en haar uitspanning heb ik niet kunnen vinden. Miets Morreau suggereerde dat zij misschien de opvolgster was van de weduwe Prick, uitbaatster van een bekend koffiehuis aan de Glacisweg.
- 75 Driesch: de Maagdendries.
- 76 *Coquelle*: Als de belangstelling van *Coquelle* voor de secretaire beroepsmatig was, gaat het hier mogelijk om 'meubelwerker' Michel François *Coquel*, woonachtig op de Boschstraat nr. 1278, nu: 36, geboren te Maastricht op 26 augustus 1805 en gehuwd met Theresia Heynen.
- 77 De huzaren behoorden tot de lichte cavalerie.
- 78 Lansiers: ruiters van de lichte cavalerie, gewapend met lans en/of pistool en/of gebogen sabel.
- 79 Floris Van Hall, die in 1843 minister van financiën werd, wist een staatsbankroet te voorkomen door middels een lening tegen 3% oude schulden (met hogere rente) in te lossen. Zie E.H. Kossmann, *De Lage Landen 1780-1940. Anderhalve eeuw Nederland en België*, Amsterdam-Brussel 1976, 127.
- 80 Mineurs vormden een onderdeel van de genie; hun taak was het graven van mijnen.
- 81 Andries J.J. baron *Des Tombe* (1787-1845) werd in 1831 bevorderd tot generaal-majoor en was van 1841 tot 1845, met de rang van luitenant-generaal, opperbevelhebber van de vesting Maastricht en der troepen in het Hertogdom Limburg én bevelhebber der 3e divisie (vanaf 1844: 1e divisie) infanterie. Des Tombe stierf in februari 1845.
- De juiste volgorde van de in deze en de volgende noot genoemde opperbevelhebbers is: Dibbets (1830-1839), Van der Capellen (1839-1841), Des Tombe (1841-1845), Van Limburg Stirum (1845-1850), Serraris (1850-1852), Coenegracht (1855-1861), Knoop (1861-1867).
- Van der Noordaa heeft luitenant-generaal Hubar over het hoofd gezien. Met de rang van generaal-majoor was Sebastianus Trudo Adrianus *Hubar* (1788-1879) in de jaren 1852-1855 opperbevelhebber der vesting Maastricht en der troepen in het Hertogdom Limburg, tevens commandant van de 1e brigade infanterie en waarnemend provinciaal commandant der nationale militia. Zijn nageslacht tooide zich met de familienaam Van Hellenberg Hubar. [*Nederland's Patriciaat* 57 (1971)]
- Bij de opheffing van de vesting in 1868 werd ook het plaatselijk commando te Maastricht opgeheven, maar de plaatselijk commandant bleef wel in functie, voortaan met de titel 'garnizoenscommandant'.

zich gekrenkt, en vroeg [p. 51] pensioen. Na Destombes overlijden trad generaal Van der Capellen op en vervolgens successievelijk Van Limburg Styrum, Van Aijlva Rengers, Serraris, Coenengracht en eindelijk Knoop.⁸² Na Knoop werd een kolonel garnizoenscommandant. Na Hennequins aftreden als militair commandant (kapitein) van politie kregen wij Willich als civiel commandant van politie.⁸³ Hij hadt twee adjuncten en maar vier agenten van politie (dienders) ter zijner beschikking. In 1848 was hier en daar op het platteland (niet in Maastricht) geneigdheid tot aansluiting bij den Duitschen Bond. Broeinesten waren Sittard, Heerlen en Eijsden.⁸⁴ Maar het duurde kort. De opruijers waren spoedig tot kalmte geraakt. Ik bezocht die plaatsjes tijdens het opstootje. In Sittard lag een bataljon infanterie, in Eijsden eene compagnie en een détachement dragonders op het kasteel. Dr. Schous, die te Eijsden de belhamel was geweest,⁸⁵ had de plaat gepoetst en de neiging tot aansluiting bij de Germanen zeer bekoeld. Niemand hunner wilde er meer van hooren spreken.

Annuaire 1826

[p. 52-77] Het artikel over de stadshistorie in het *Annuaire* 1826, p. 94 (halverwege) – 119, bestaat uit twee delen: *Développemens ultérieurs sur la dernière extension de la ville de Maestricht, faisant suite à la notice insérée dans l'annuaire de l'an 1825* (p. 94-99) en *Notice historique sur pont de la Meuse, à Maestricht* (p. 99-119).

Van der Noordaa, pagina 52.

[p. 52] Boven het begin van de historische bijdragen op p. 94 is een geaquarelleerde tekening geplakt met het onderschrift *Hospice St. Nikolaas in 1650. Brusselsche straat bij de Kommel*,⁸⁶ zie folio 56,⁸⁷ voorzien van het stempel van Van der Noordaa's handtekening.

- 82 Van der Noordaa rekent Van Aylva Rengers ten onrechte tot de opperbevelhebbers der vesting. Generaal-majoor Lamoraal Hans Willem baron *Van Aylva Rengers* (1795-1866) werd in april 1855 benoemd tot provinciaal commandant belast met de zaken van de nationale *militie* (de opperbevelhebber van de vesting was verantwoordelijk voor de *militaire* zaken van het provinciaal commando). N.B. Abusievelijk zette Van der Noordaa een scheidingsteken tussen 'Van Aylva' en 'Rengers', alsof het verschillende personen waren.
- Luitenant-generaal Frederik Benjamin Alexander Philip baron *Van der Capellen* (1781-1854) volgde in 1839 Dibbets op als opperbevelhebber en ging op 1 januari 1841 met pensioen. Nadat hij ruim 25 jaar adjudant van de Prins van Oranje (de latere Willem II) geweest was, werd luitenant-generaal Otto Jan Herbert graaf *Van Limburg Stirum* (1789-1851) bij K.B. van 7 maart 1845 benoemd tot opperbevelhebber van de vesting Maastricht en van de troepen in het Hertogdom Limburg en tot commandant van de 1e divisie infanterie. In april 1852 werd hem eervol ontslag en pensioen verleend.
- Generaal-majoor Jan Theodoor *Serraris* (1787-1855) werd op 1 januari 1841 benoemd tot provinciaal commandant belast met de taken van de nationale *militie* en tot commandant van de 1e brigade van de 1e divisie infanterie. Bij KB van 8 oktober 1842, nr. 15, werd hij verheven in de Nederlandse adel. Bij korte of langere afwezigheid van de opperbevelhebbers Des Tombe en Van Limburg Stirum trad hij steeds op als hun vervanger. Toen Van Limburg Stirum in april 1850 de dienst verliet, nam Serraris andermaal de taken van hem over ('opperbevel over de vesting en de troepen in het Hertogdom Limburg'). Bij zijn pensionering per 1 oktober 1852 werd hem de rang van luitenant-generaal verleend.
- Opvolger van Serraris was Hubar: zie vorige noot. Na Hubar volgde Coenegracht: Johannes Lambert *Coenegracht* (1798-1861), de enige protestantse Coenegracht, ontving zijn militaire opleiding in Parijs (1812-1815). Hij werd in 1855, met de rang van kolonel-brigadecommandant, benoemd tot opperbevelhebber van de vesting Maastricht en in 1858 bevorderd tot generaal-majoor.
- Willem Jan *Knoop* (1814-1894) werd in 1861 benoemd tot generaal-majoor en volgde toen Coenegracht op als opperbevelhebber van de vesting. Gepromoveerd tot luitenant-generaal vertrok hij in 1867 naar Den Bosch. [o.a. Bax, *Hervormde gemeente*, 164]
- 83 C.E. *Willich*, commissaris van politie te Maastricht. [*Jaarboekje voor het Hertogdom Limburg* 1847]
- 84 Gebeurtenissen en sfeer in Sittard worden treffend getekend door Bernard Pothast in zijn *Kurze Chronik von Sittard (...)*, Sittard 1891, 79; zie ook: A.E.L. Jonkergouw, *Sittard Limburgse stad (de periode van 1815 tot 1920)*, Sittard 1978, 88-89, voornamelijk gebaseerd op: Joseph Douffet, 'Herinneringen uit het jaar 1848', in: *Vereeniging De Kollenberg. Jaarboekje voor Sittard* 1904, Sittard 1904, 118-127.
- 85 Dokter Joannes Jacobus *Schous* (1807-1858) uit Breust-Eijsden werd op 12 mei 1848 gekozen als een van de vier Eijdsense kiesmannen, die later in Valkenburg zouden meestemmen voor de Limburgse vertegenwoordigers in het Frankfurter Parlement. Schous' anti-gouvernementele optreden leidde op die dag tot een rel tussen de Eijdsense jonkheid en 'Hollandse' marechaussees. Daarop besloot de gouverneur tot inkwartiering van ruim 100 militairen in Eijsden ten einde verdere onrust te voorkomen. [Piet Orbons, 'Gronsveld, Rijckholt en Eijsden 150 jaar bij Nederland', in: *Grueles* 10 (1990) 57-61; Henk Boersma, *Eijsden, een Maasdorp in ontwikkeling*, 1851-1860, Maastricht 2011, 114]
- 86 Sint-Nicolaasgasthuis met Sint-Nicolaaskapel. [*Historische encyclopedie*, 370]
- 87 Folio 56: pagina 98 in *Annuaire* 1826.

[p. 77] Op p. 119, de laatste bladzijde van de historische bijdrage, is in de resterende ruimte een geaquarelleerde tekening geplakt met het bijschrift *ouden kruittoren bij St. Maarten te Wijk 1850*,⁸⁸ opgesierd met het stempel van Van der Noordaa's handtekening.

[p. 78] De steene borstweering [van de *oude Maasbrug*] is in 1838 of 1839 door een fraai gothiek hek van gegoten ijzer vervangen.⁸⁹ Alstoen zijn ook de vier gegoten ijzere lantarens op de brug geplaatst en is de wagt die vroeger op de brug zelf stond, te Wijk vlak aan de brug herbouwd. De ijzere balustrade was primitief alleenlijk in de steen gesoldeerd op ballen, doch dit werd niet solied genoeg geacht door de regeering, zoodat den aannemer door regterlijke uitspraak is gedwongen geworden om geslagen ijzere staven aan de buitenkant aan te brengen teneinde het hek goed vast te zetten. Daarna is het hek gebronzeeerd en zijn er trottoirs voor voetgangers aan weerszijde van de brug aangelegd.

[p. 79] In 1849 is *het kanaal* gegraven tot aan de Maasbrug en daardoor [is] de bedekte boog of ark van de brug geopend geworden.⁹⁰ Dezelve is in denzelfden trant gebouwd als de overigen. Het volgend jaar zal dezelve waarschijnlijk vervangen worden door een ophaalbrug of wel draaibrug.

In 1849 is de Bokstraat (Maaskant) geheel afgebroken, op één huis na dat nog in proces is,⁹¹ en het kanaal daar ter plaatsen vanaf de Maasbrug tot in het Bassin zoogood als voltooid. Ook is dit jaar de schroefbrug voor de Hoenderstraat geplaatst en de nieuwe Lieve-Vrouwenpoort voltooid; idem: de ophaalbrug voor gezegde poort gemaakt.

In het buitenfront der in 1849 afgebroken en verbouwde Lieve-Vrouwenpoort waren eenige merken van *hooge waterstanden* uitgehouwen (boven Amsterdams Peil):⁹²

Het merk geteekend	1643	lag op	47, 93	el ⁹³ boven A.P.
" " "	LE 21 OKTO	" "	47, 83	" " "
" " "	1658	" "	47, 78	" " "
" " "	1740	" "	47, 78	" " "
" " "	1799 28 IAN. L'AN 7,9 PLU	" "	47, 79	" " "
" " "	LE 13 X BRE	" "	47, 44	" " "
" " "	26 IAN	" "	47, 31	" " "
" " "	7 X BRE (1789)	" "	46, 99	" " "
" " "	LE 4 A[V]RIL 1789	" "	46, 85	" " "

- 88 De kruittoren in Wyck werd in december 1868 gesloopt. [*Historische encyclopedie*, 296]
- 89 Volgens Flament, *Chroniek*, 157, gebeurde dit in 1836.
- 90 Het kanaal Luik-Maastricht werd aangelegd in de periode maart 1846 – oktober 1850. Zie: Wil Lem en Rob Kamps, *Le canal de Liège à Maestricht, un chenal oublié / Het kanaal van Luik naar Maastricht, een vergeten vaarweg*, Maastricht 2009, 7-9. Delen van de ‘bedekte boog’ kwamen, na de aanleg van de tunnel in de Maasboulevard, andermaal te voorschijn in 2005 bij het maken van een doorgang voor voetgangers onder de Maasbrug. Over deze boog ook: Régis de la Haye, ‘Over de brug’, in: Rolf Hackeng (red.), *Groot verhalenboek van Maastricht. Sprokkels uit het archief*, Zutphen 2010, 153.
- 91 Olterdissen, *Prozawerken*, 99: ‘Wie ze de Bokstraot gónge aofbreke, wouw eine neet oet z’n woe-ning. Mèt e geweer dreigde heer eederein dee binne dorref te komme, mer wie de wèrreklui oonder z’n veuj de grond weg begóste te graove tot zene kraom bouwvallig woort, besloot heer dan mer liever te verhuize.’
- 92 A.P. (Amsterdams Peil) wordt sedert 1885 aangeduid met N.A.P. (Normaal Amsterdams Peil). De ‘merken’ (inscripties) bevinden zich nu op een stenen stijl bij het begin van de fiets- en wandelweg langs de Onze-Lieve-Vrouwewal. De stijl is een restant van een klein verdedigingswerk tussen kanaal en stadspark. Zie: *Geslechte vestingwerken*, 28.
Het ‘merk’ X BRE = december.
L’AN 7 9 PLU = jaar VII, 9 pluviôse = 28 januari 1799.
- 93 De meter werd verwarrend aangeduid met ‘el’. In de twintigste eeuw bereikte de Maas de hoogste stand in het begin van januari 1926: 46,92 meter.

Van der Noordaa, pagina 77.

[p. 80] Zondag den 3 februarij 1850. Heden was *de Maas* zoo hoog als bij menschen geheugen niet meer is voorgevallen. Het water stond tot in de wacht voor de Lieve-Vrouwepoort. De Pieterstraat, Steenebrug, Plankstraat en Koeijstraat waren onder. Bij de Fransche Kerk⁹⁴ was geen bijkomen, zoodat dezelve ook dien dag is gesloten gebleven. Langs de Maas⁹⁵, van de Kleine Gracht af tot aan de St. Anthoniusstraat stond geheel blank, de heele Grachtstraat, gedeeltelijk de Boschstraat, den Dries enz. Op de Boschstraat was een dienst met wagens om de menschen van het Bassin naar de Markt te varen. In Wijk stond het water in de Grachtstraat alsook op de bleek van de schutterij en dit noch vrij hoog. Het Oeveren was als een zee. Alsook was den Eeker⁹⁶ uitgekomen en heeft de geheele Kleine Leurestraat geïnnondeerd. De circulatie door de stad is geheel gestremd.

Buiten de poorten is het volle zee. Heugem, St. Pieter, Smeermaas, Limmel, Borgharen, Itteren enz. zijn onder. Verscheiden personen zijn verdrongen, onder anderen een reizend commies te Steijn met zijn paard, de burgemeester van Lanaye met meer anderen. Dit hoge water is veroorzaakt door het smelten van grootte massa's sneeuw in de Ardennen. Zonder ijsgang. [p. 81] Te Luik is drie-kwart van de stad ondergelopen, een brug weggespoeld enz. Ook stond het water in de Universiteit. Ook hier heeft men menschenlevens te betreuren. Maandag heeft het water zich den geheelen dag gemainteneerd. Dingsdag den 5 [februari] is het wat gezakt, maar staat toch noch in de straten.

Den aannemer *Weusten*⁹⁷ is thans (10 november 74) bezig met het afbreken van den capitelen wal achter de Capucijnenstraat, Koemarkt⁹⁸ etc. Bij die gelegenheid is de *Lindercruijspoort*, achter Den Driesch, te voorschijn gekomen.⁹⁹ Het is een gewelf met twee zijtorens, ieder voorzien van een trap. Bij het afgraven van den wal komen een massa kanonkogels van 12 à 15 kilograms te voorschijn, ook enkele bommen (gesprongen) van 80 kilos. Ik heb er al een massa van versmolten. *V.d.N.*

*Regout vader*¹⁰⁰ is bezig met een *spoor* aan te leggen vanaf de spoorwegbrug (over de Maas) tot aan zijn fabrieken-ingang aan de gewezen Boschpoort, teneinde direct de wagons binnen zijn fabriek te laden en lossen. – 18 november 74.

[p. 82] In 1875 is door de aannemers *Weusten* en *Houba*¹⁰¹ aangenomen het verbreed en verleggen van de *Zuid-Willemsvaart*, vanaf de Kom dier vaart (Bassin) tot aan het overwulfde gedeelte dier vaart (in de nabijheid waar het spoor na Hasselt die vaart overtrekt). Dat werk is zeer langzaam vooruitgegaan en eerst in 1877 gereed gekomen. Terzelfder tijde is den *Singelweg* vanaf de Boschpoort tot aan de dito Brusselsche voltooid.¹⁰² In 1877 heeft *P. Regout* de genieterreinen tusschen de Koemarkt en zijne fabrieken aangekocht en met een ringmuur omslooten. In 1877 wordt het nieuw bassin achter de oude fabrieken van *Regout* gegraven en is het *Casino Téméraire* volbouwd.¹⁰³

- 94 de Fransche Kerk: de Waalse kerk aan de Sint-Pieterstraat.
- 95 Na het gereedkomen van het kanaal werd de kade tussen Maastrichter Brugstraat en Bassin in eerste instantie aangeduid als Kanaalkade (Quai du Canal), later als Kesselskade (1875, voordien Bokstraat genaamd) en Van Hasseltkade (1879, voordien Langs den Wal geheten). [Salie 1855; Blonden, *Straatnamen*, 10-11]
Toen de Wilhelminabrug gebouwd was (1932) werden de huizen tussen Kleine Gracht en Wilhelminabrug getrokken bij de Van Hasseltkade en de huizen aan de andere kant van de Wilhelminabrug bij de Kesselskade. De aanduiding Langs de Maas heeft de gemeente in 1941 vervallen verklaard.
- 96 Eeker: Jeker.
- 97 De aannemers Joannes Wilhelmus Hubertus *Weusten* (1841-1879) en zijn vader Joannes Henricus *Weusten* (1798-1880) woonden naast elkaar in de Sint-Pieterstraat, op de nrs. 2607 en 2608, later genummerd 1 en 3. De huizen lagen tussen Stenenbrug en Achter de oude Minderbroeders, schuin tegenover de Waalse kerk. De door Van der Noordaa bedoelde aannemer is J.W.H. *Weusten* jr. Zie ook p. 141 noot 138: Chapuis.
- 98 Koemarkt: deel van de Maagdendries.
- 99 Foto's van de Lindenkruispoort in: *Geslechte vestingwerken*, 70-77.
- 100 Petrus *Regout* (1801-1878).
- 101 Aannemer *Weusten*: zie noot 95. Een aannemer *Houba* heb ik in Maastricht niet op kunnen sporen; waarschijnlijk was hij buiten de stad woonachtig.
- 102 Dit gedeelte van de Singelweg werd in 1903 'Statensingel' gedoopt. De delen van de Singelweg ten zuiden en ten westen van de stad heetten van toen af Prins Bisschopsingel en Hertogsingel. [Franquinet/Nuijts, *Maastrichtsche straatnamen*, 146-147]
- 103 Casino *Téméraire* was een café-chantant aan de Herbenusstraat (de 'nuije boelvaar'). Het verliep al gauw. In 1890 opende de Sociëteit Momus daarin haar Oudemannenhuis. [*Historische encyclopedie*, 356-357, 524 (in het kleurkatern onder nr. 54 een aquarel van het Oudemannenhuis van de hand van Fons Olterdissen); Alfons Olterdissen, *Prozawerken*, Maastricht 1961, 37]

In 1877 is de Loge La Persévérance door de vrijmetselaarsvereniging alhier aangekocht [p. 83] en geheel vertimmerd. Het is een gedeelte van het gewezen klooster der Witte Vrouwen gelegen tusschen het Vrijthof en de Groote Gracht. Vóór 25 jaren (1850) lag de Loge tusschen de Jeker en de Zooi tegenover het Fransche bruggetje in de Kleine Leurestraat.¹⁰⁴ Vóór 100 jaren vergaderde ze in de Windmolen in de Groote Staat.

In 1877 zijn vier nieuwe huizen in de Helmstraat gebouwd, Oostzijde.

In 1877 is het Steenen huis (met de Koppen) in de Brugstraat afgebroken.¹⁰⁵ In 1878 is de Brugstraat Zuidzijde, op twee huizen na, op de nieuwe breedte gebragt en volbouwd. Het hoekhuis aan de Kaarsenmarkt (Schoemaker) is geopend.¹⁰⁶ Een groot gedeelte van het Koukschroefstraatje Oostzijde afgebroken. Ook eenige huizen aan het 88 Taeliënstraatje bij de Varkensmart.¹⁰⁷ 1 april 1878. – zie bladzijde 309 [hierna, onder *Annuaire* 1829]¹⁰⁸. –

Ze werd samen gesteld met hoepels, groen
bloemen & gekleurd papier – maar in
straten of buurten, waar de Cronique
scandalouse seijetten te behandel
had – hongen die schuldigen – levens =
groot, in naamak, in plaats van de
kroon – Het was opmerkelyk, hoe de
smalle gemeente met geringe fond
sen en half middelen – op treffende
en in het oogsprongende wyze – de be
doelden. mist ha te bootsen – dat
was de stoffet v.d. Hermis – Teder ging
dat zien, en dan vernam men de geha
te historie – meestal waren het seijetten
van verschillende kenne.
De jonge sloeg onder den Albei. den
pot – of het eitje, de jongelui – jon
gens en meiden, den haan –
een haan werd in een bodem loze
mand – aan de poeten onder de
Albei opgehangen; den kop was al
een zichtbaar – Het gezelschap
(straat of buurt) jongens en meiden
sloeg – (geblinddekt) beurt om beurt
met een Ouden Sabel. naar dien
kop – die hem, afhaakte, was Koning
of Koningin – was het een jongen – dan
Kees – hy eene Koningin – en een
Zoo – Kees eene Koningin – een Koning
zie blad 143 –

[p. 83-a, niet genummerd]

Brug te Maastricht – Maasbrug.

Volgens Lenarts, *Geschiedkundige*
aanmerkingen nopens de opkomst en
den voortgang der Stad Maastricht,
en H.P.H. Eversen, *Eene of twee*
bruggen te Maastricht hebben er te
Maastricht gelijktijdig twee brug
gen over de Maas bestaan. Zie
Publications de la Société d'Archéologie
dans le Duché de Limbourg, Tome II,
folio 413.

Sur la dernière extention de la
Ville, zie hieromtrent: 'Over de
inlijving van de Nieuwstad bij
Maastricht' door H.P.H. Eversen in
de *Publications de la Société d'Archéo*
logie, Tome XIV.¹⁰⁹

Van der Noordaa, pagina 92:
kermisviering.

- 104 Een 'Zooi' (Sooi, Zouw, Zee) is een waterloop die alleen bij overvloed water afvoert. Aangezien de Loge in de Kleine Looierstraat 'tusschen de Jeker en de Zooi' lag, moet de Zooi zich aan de achterzijde van het Loge-pand bevonden hebben. Bij Olterdissen, *Prozawerken*, 100-101 lezen we: 'De Maos zellef en häör breurke, d'n Eker mèt tee z'n haaf breurke de Zooj, kwaom de stad geregeld bij hoeg water bezeuke.' De journalist Bèr Sondeijker beschreef de Zooj als een gedempte 'Jekerarm, die het terrein van de huidige Tapijnkazerne en het hertenkamp doorsneed.' Ik houd het vooralsnog op een waterlossing achter de huizen van de Kleine Looierstraat, dus lopend van de Rode Brug (Sint-Pieterspoort) naar de Grote Looierstraat. [*Historische encyclopedie*, 597-598; *De Limburger*, 18 april 1988] Voor 'het Fransche bruggetje': zie hierboven Van der Noordaa, p. 39.
- 105 Het 'Steenen huis (met de Koppen)' in de Maastrichter Brugstraat was genummerd nr. 1065, later nr. 37. C.W. Pasteur beschreef het bijzondere pand in *Bouwkundige bijdragen* 7 (1852). Een foto van het 'Stenen Huis' en het naastgelegen pand 'De Laars' op de hoek Brugstraat-Kersenmarkt is afgedrukt in: J. Luijten / F. Roebroeks, *Calvariëenberg*, Maastrichts Silhouet nr. 26, Maastricht 1988, 8. Jan Verzijl schreef over 'Het "Stenen Huis" en zijn bewoners' in: *De Maasgouw* 84 (1965), kol. 55-64. Die bewoners waren in de negentiende eeuw Petrus Musch, Hendrik Clemens Gadet (sindsdien droeg het pand de benaming 'Huis Gadet'), Auguste Vermin, Hendrikus Gadet, Pascal Herman Bellefroid, en tenslotte Joannes Hubertus Leonardus van Noorden, gehuwd met Maria Josephina Gilissen (vertrokken 11 mei 1877) en haar broer Hubertus Gilissen (vertrokken 18 juli 1877). 'Het [Steenen huis] is vermoedelijk nog in hetzelfde jaar, samen met de daaraan grenzende huizen de Gouden of Goswinus Toren en de Laars, afgebroken ter verbreding van de Maastrichter Brugstraat.' Op de plaats van het pand 'den Gulden Toren', nr. 1064, kwam het huis genummerd 35. De nrs. 1065 en 1066, het Steenen huis en de Laars, verdwenen definitief. Vroeger volgden op Maastrichter Brugstraat nr. 1066: Kleine Staat (west) nrs. 1067, 1068 etc., nu nr. 24 ('in den halve Maan'), nr. 22 ('in het roode schild') etc.
- 106 Op de plaats van dit nieuwe hoekpand (Maastrichter Brugstraat 35) bevonden zich voorheen de panden 1064 (den Gulden Toren), 1065 (het Steenen Huis) en 1066 (de Laars). Voordien was de tabaks- en sigarenzaak van J.H. *Schuhmacher* gevestigd in het pand 'den Gulden Toren'. [*Adresboek* 1875] Zie ook de vorige noot en hiervóór bladzijde 39.
- 107 'Koukschroefstraatje' en '88 Taeliënstraatje': 'In de Raomstraot laog te kavvelerijkazerne tösse et Ach-en-tachetig-taliejesträötsje en de Kókkjesjroufstraot', aldus Olterdissen in: *Prozawerken*, 67. Koekschroefstraat is een verbastering van Coxstraat, genoemd naar de aanzienlijke familie Cox die op de hoek van die straat met de Kleine Gracht woonde. [*Blonden, Straatnamen*, 38] Voor het 88 Taliënstraatje: zie hierna ook p. 310-311. De Varkensmarkt lag achter de Sint-Mathiaskerk. Ze werd in 1919 herdoopt in Sint-Antoniusplein. [*Historische encyclopedie*, 544]
- 108 309 is met potlood doorgestreept en vervangen door 310. De doorhaling is onjuist. Lees: bladzijde 309-310.
- 109 De hier genoemde publicaties zijn: Lamb[ert] Emm[anuël] Jos[eph] (de) Lenarts, *Opkomst en voortgang der stad Maastricht*, uitgegeven door Jos. Habets, Maastricht [1864-1866] (een overdruk in boekvorm van: J. Habets, 'Geschiedkundige aanmerkingen nopens de opkomst en den voortgang der stad Maastricht, met voorreden', in: *PSHAL* 1 (1864) 154-179, 225-261, 2 (1865) 3-98, 3 (1866) 3-400; H.P.H. Eversen, 'Eene of twee bruggen te Maastricht', in: *PSHAL* 2 (1865) 413-421; H.P.H. Eversen, 'Over de inlijving van de Nieuwstad bij Maastricht', in: *PSHAL* 14 (1877) 3-100.

De *Maas* is den 24 julij 1879 4,30 meter boven het nulpunt aan de Maasbrug geweest. Veele te veld staande aardappelen, wortelen, uijen, poor etc. zijn verdronken. Verschillende nog ongebakken brikkenovens ingestort en omgespoeld en veel hooi weggedreven.

De zuidzijde van de verbrede *Brug*- [p. 83-b, niet genummerd] *straat* is volbouwd. Het laatste huis komt deze maand onder dak. Het staat gedeeltelijk op de plek waar het allereerste huis, om de verbreeding daar te stellen, al voor tien jaren is weggebroken. – augustus 1879.

Den 22 december 1880. De *Maas* stond gisteren 10 en vandaag 40 centimeters hoger als den 4e februari 1850, zijnde hedenavond toen zij haar hoogste punt bereikt hadt 4,90 meter boven het nulpunt aan de Maasbrug. In de Goude Capoen in de Capoenstraat¹¹⁰ stond het water 15 centimeters in de koffijhuiszaal. In den winkel bij Slijpen tegenover het huis genaamd De Trappen stond ook het Maaswater.¹¹¹ Het kwam de oude Wijkerpoort in en het Waterpoortje uit.

Op het bovenste derde deel van deze pagina 83-b bevindt zich een geaquarelleerde tekening met het opschrift *Klooster der Zusters van het Gasthuis, aan het Vrijthof 1790*.¹¹²

[p. 84]

Bovenaan een kleine geaquarelleerde tekening met het opschrift: *Buitenzijde van de oude Kasseijpoort*,¹¹³ en de volgende toelichting:

De Lieve-Vrouwepoort zooals dezelve in 1845 zich voordeed. De oude primitieve poort was van grooten omvang en had een boog van zwaren ruwen steen gelijk aan die waar de wal van is opgetrokken uit de groeven van Jupille en Cheratte. De poort was veel hoger geweest, maar door het ophoogen van den bodem zat het benedengedeelte in den grond, zooals bewezen is bij het afbreken van die poort, toen op last van het gouvernement opgravingen zijn gedaan. De verkleinde poort van hardsteen was nog groot genoeg om hooiwagens te laten passeeren. Boven de poort alsook boven de wal was eene brikke borstweering. Boven de poort bevonden zich twee en naast de poort drie digtgemetselde ramen. De lasten, zegd men, waren een restant van het oud tolhuis.

Onder de tekst rechts een kleine geaquarelleerde tekening met links daarnaast het bijschrift: *Der Torne achter die Swestern 1299 in den tweede walmuur langs de Jeker in de Nieuwstad te Maastricht*]¹¹⁴

[p. 85]

Driekwart van deze pagina is ingenomen door twee geaquarelleerde tekeningen met de opschriften *Kerk der Witte Vrouwen aan het Vrijthof te Maastricht in 1790* en *Waterpoort te Wijk – Maastricht 1880 tegenover de Lieve-Vrouwepoort te Maastricht*.¹¹⁵

- 110 De 'Goude Capoen' in de Kapoenstraat nr. 29 lag tegenover de 'Pompe Anglaise' van Coenegracht, Kapoenstraat 32 (zie hierna p. 87). In het bovenlicht van de 'Goude Capoen' was een reliëf uitgesneden van een naar rechts gewende haan. Dit koffiehuis moet niet verward worden met Kapoenstraat 7, dat tot eind achttiende eeuw de naam 'In die Capuyn' droeg. [S. Minis, *Gebeiteld en verguld. Gevelstenen in Maastricht*, Vierkant Maastricht 18, Maastricht 1991, 98, 178]
- 111 Het huis De Trappen lag in de Kortestraat nr. 2398, nu: 1. Het pand Kortestraat nr. 2397, nu: 2, bevond zich aan de overzijde van de straat. Het *Adresboek* van 1896 vermeldt op dit adres: P. Slijpen en zuster (winkel in garen en band en bonneterieën). Met hetzelfde huisnummer staan ook vermeld: P.H.A. Slijpen, beëdigd klerk ter gemeentesecretarie (in *Adresboek* 1900 aangeduid als 'koopman') en de 'winkelierster' M.H.A. Slijpen. Zij zijn dezelfde als 'P. Slijpen en zuster'. De *Adresboeken* van 1875 en 1884 vermelden P.H.A. Slijpen echter op het adres Kortestraat nr. 2583, later vernummert tot 1 en 3. Dit pand moet gesitueerd worden tussen Koestraat (westzijde) nr. 2582, nu: 2, en Koestraat (oostzijde) nr. 2584, nu: 5. Misschien lag nr. 2583 wel aan het begin (oostzijde) van de Koestraat (schuin tegenover het huis De Trappen). Als dit juist is, moet P.H.A. Slijpen tussen 1890 en 1896 van Kortestraat-Koestraat 1-3 met zijn winkel verhuisd zijn naar de overzijde, Kortestraat 2, welk pand niet schuin, maar recht tegenover De Trappen lag. Inmiddels is de plek van Koestraat nr. 1 ingenomen door de nummers O.L.V.-plein 20 A, 20 B, 20 C-F (de verbouwde westvleugel van het pand O.L.V.-plein 20); Koestraat nr. 3, slechts anderhalve verdieping hoog, wordt momenteel geëxploiteerd als café 'de Blindgenger'.
- 112 Dit gasthuis is het Sint-Servaasgasthuis, gelegen in de zuidoosthoek van het Vrijthof, op de kop van Bredestraat-Platielstraat. De zusters van dit gasthuis waren Augustinessen. [*Historische encyclopedie*, 477]
- 113 In *Annuaire* 1825 wordt op p. 100 over 'la porte actuellement dite de Notre-Dame' gezegd, 'que cette porte était anciennement appelée *Porta Regia*, *Koningspoort*, *Porte Royale*, ainsi que *Kasseypoort*, *Porte de la chaussée*.'
- 114 'Der Torne achter die Swestern' is het zogenaamde Pater Vincktorentje. Het werd gerestaureerd naar het voorbeeld van de gesloopte kruittoren van Wyck. [*Historische encyclopedie*, 403]
- 115 De Waterpoort in Wyck vormde een doorgang naar een loskade aan de Maas, maar werd in de negentiende eeuw onderdeel van een eroverheen gebouwde woning. In 1890 besloot de gemeente het geheel te slopen, maar in 1897 werd het poortje in 'oude luister' hersteld. [Jac. van den Boogard en Servé Minis, *Monumentengids Maastricht*, Leiden 2001, 29]

St. Thomasdag¹¹⁶ anno 1880. De *Maas* 6 centimeters hooger als op 4 februari 1850. Den 22 december 1880 de *Maas* nog fel gewassen. Het heeft nu 4,80 meter boven het nulpunt aan de brug, dus 30 centimeters hooger als in 1850. De *Maas* is verschrikkelijk woest en nog schijnt ze te wassen.

[p. 86] Door de Waterstaat is een teeken met de dagteekening 22 *DECEMBER 1880* aan de Jekerbrug buiten de Lieve-Vrouwepoort gebijtd. Ik heb zelve gezien, en honderd anderen met mij, dat de *Maas* op dien dag *veel* hooger heeft gestaan. Zeer veele ooggetuigen hebben de Jeker, die natuurlijk waterpas stond *met de Maas* zien vloeijen even over de bovenste stang van de leuning van de brug over de Jeker. Dus is de waterstand geweest op dien merkwaardigen 22 December omtrent temidden van de waterstanden van

1643 47,93

Le 21 OCTO 47,83

en is dus geweest 47,88 boven A.P. op dat punt. Zie bladzijde 79.

De juistheid hiervan kan nog dagelijks bevestigd worden. De heele stad toch heeft gezien dat het Jekerwater, opgestuwd door de *Maas*, de gewezen Lieve-Vrouwepoort binnendrong en de Lieve-Vrouwestraat bevochtigde tot zoover als de Lieve-Vrouwekerk met hare twee groote ronde torens zich ten westen uitstrekt. Zoodat, indien men langs de buitenzijde dier twee torens een rechte lijn trekt tot tegen de gevels der huizen in de Lieve-Vrouwestraat, men juist het hoogste punt van den stand der *Maas* door die lijn op dat punt verkrijgt. V.D.N.

[p. 87] Najaar 1887. Men is thans bezig met de herstelling van den zuidelijken toren naast de Janstoren, van de *St. Servaaskerk* en tegelijkertijd is aanvang gemaakt met de restauratie van de Lieve-Vrouwekerk, beginnende met den hoofdingang. De Janskerk vernieuwde dezen zomer het bovengedeelte van de bouwvallige bokken die het koor steunen.

In mijn tijd is in het *koffijhuisleven* al veel veranderd. Schier alle brouwers hielden er eene gelagkamer op na. Bij allen koste het geijkte glas, dat een halve liter moest bevatten, 5 cent, behalve bij Coenengracht (in de Pompe Anglaise); daar was de prijs een halven cent meer.¹¹⁷ Coenengracht woonde vlak tegenover de Goude Capoen (Capoenstraat). Men noemde het de Pompe Anglaise omdat hij de eerste hier was die de bierpomp invoerde. De anderen tappen in de kelder. Men kende nog geen bespannen (met paarden) bierwagens. De knechts, en dikwijls de baas mee, trokken de bierwagen als ze hun bier uitbragten.

In de meeste dier gelagkamers verscheen tegen 5 à 6 uur eene vrouw met mondkost. Ze heete 'kindjeswif'; een kindje was een broodje van bijzondere vorm. Het gerénomeerdste huis van dien aard was dat van den brouwer [p. 88] Prick in de Helstraat (ik spreek van anno 1840-1860).¹¹⁸ Het was bekend van Groningen tot Luxemburg, van Antwerpen tot Den Helder. Wie *niet* bij Prick was geweest, was *niet* uit geweest. Men zat er, bijzonder Zondags, s'Maandags en Donderdags (dit waren vroeger de *spéciale* uitgangsdagen) als gepakte haringen. Men betaalde bij het uitgaan. Contrôle was onmogelijk. Tienduizende ge-

- 116 21 december.
- 117 Brouwerij 'de Pompe anglaise' van Petrus Christiaan Coenegracht (1777-1854) (na 1884: Blom-Roberti) lag in de Kapoenstraat nr. 32. Foto pand en afbeelding briefhoofd in: Rudolf Philips, *Mestreechs Aajt. Geschiedenis van de Maastrichtse brouwers en hun bier*, Vierkant Maastricht 1, Maastricht 1982, 47, 52. Over brouwer Coenegracht, zie: Spronck, *Weustenraad*, 338.
- 118 De gelagkamer van brouwer Servaas S.P. Prick lag in de Helstraat (nu: Sint-Bernardusstraat) nr. 2637, nu: 9 (In den Rosemaryn, vulgo: in de Hel). Servaas was een zoon van Henri Prick, brouwer in Sint-Pieter. Het bedrijf werd voortgezet door E.H.H. Prick-Rutten. [Philips, *Mestreechs Aajt*, 50; idem, *Limburgse brouwerijen en bierdrinkers*, Maastricht 1999, 66] Over Prick en andere Maastrichtse brouwers omstreeks 1875 vertelt Henri Schuhmacher in zijn 'Gedinksjrifte', in: *Veldeke* 12 (1937-1938), 19-20 (herdrukt in: Lou Spronck / Flor Aarts *Boekèt Mestreechs, bloemlezing uit de Maastrichtse dialectliteratuur*, Maastricht 2005, 85). Philips, *Limburgse brouwerijen*, 60-68, gaat nader in op de brouwersfamilies Van Aubel, Bosch, Marres, Prick en Rutten.

Van der Noordaa, pagina 142.

nutte glazen wierden dus ontdooken. Er waren ook liefhebbers, die erop loerden of een der gasten, voor een oogenblik, zijn glas onbeheerd liet staan. Wipl was het ledig én hij kon een nieuw bestellen. Die catégorie noemde men pinteveegers. Prick hadt in zulke neering rijk moeten worden, en wierd het niet. Toen er contrôle (boter bij de visch) wierd ingevoerd, verliep het.

Het kindjeswiif van Prick was vrouw Polman, eene zindelijke vrouw.¹¹⁹ Zij had van alles: broodjes, kaas, eijeren, haringen, bokkemen, slakken (caracollen), worst, [p. 89] garnalen, noten en hazelnoten, krabben enz. Vrouw Polman verlote eijeren. Daartoe had zij een plankje, van 1 tot 10 genummerd. Ieder nummer koste 2 cent en de 10 nummers wonnen 10 eijeren: harten aas 4, de heer 3, vrouw 2 en boer 1. Ieder oogenblik was de plank vol. Men kocht er ad 2 cent een gesmeerd broodje bij, en zóó zijn daar tienduizendtallen van eijeren verslonden.

Langzamerhand schaften de heeren brouwers die gelagkamers af. Ze begonnen zich daar te groot voor te voelen. Pie Bemelmans in de Twee Fonteinen, hoek Papen- St. Jacobstraat,¹²⁰ was (meen ik) nummer één. Toen volgden Marres (vader) in de Plankstraat,¹²¹ Coenengracht in de Pompe Anglaise, de Griek (bijnaam) Timmermans in de Coele Meij, hoek Helmstraat-Grootte Gracht,¹²² Rutten in de Stokstraat,¹²³ den Hoed (bijnaam) Marres in de Valk bij St. Mathiaskerk,¹²⁴ Prick in de Hel, Helstraat, Wijnands in het Zwart Paard, zelfde straat,¹²⁵ Prick in de Drie Leeuwen, meer bekend onder de naam van Het Hemelke, Kleine Gracht,¹²⁶ de voorlaatste was Lam Sougnez in de Pommelet, [p. 90] in den hoek waar

Van der Noordaa, pagina 141.

- 119 Ook Henri Schuhmacher spreekt over deze kleurrijke vrouw (zie: Schuhmacher, 'Gedinksjrifte', 20). Mogelijk is 'vrouw *Polman*' te identificeren als Anna Maria Catharina Hertmanni (Brühl 1815 – Maastricht 1904). Zij overleefde twee echtgenoten: George Elias Andrea von Schmit en Gerardus Joannes Polman. Haar sterven werd aangegeven door schoonzoon Nicolas van Banning.
- 120 Brouwerij 'In de twee fonteinen' van Petrus A. (Pie) *Bemelmans* (1799-1875) lag in de Sint-Jacobstraat nr. 2349, nu: 4 (hoek Papenstraat). Pie Bemelmans was lid gemeenteraad (1853-1871). [Spronck, *Weustenraad*, 338]
- 121 Marres (vader): Michiel *Marres* (1797-1865), 'le roi des brasseurs', nam in 1825 de brouwerij van J.P. Nypels in de Plankstraat (Onze-Lieve-Vrouweplein) over. Zijn jongste zoon *Hubertus Eugenius* (*Eugène*) *Marres* (1847-1922) werd zijn opvolger in het bedrijf. Deze bouwde aan het Onze-Lieve-Vrouweplein een nieuw woonhuis en kocht het ernaast gelegen pand aan als uitschenke-rij (nu: 't Kläöske). De oudste zoon *Michael Jacobus Marres* (1826-1898), beter bekend als 'd'n hoed Marres', begon een brouwerij aan de Boschstraat [*Adresboek* 1884: bierbrouwerij De Valk, nr. 962, nu: 105], die werd voortgezet door diens oudste zoon *Clément Marres* (1848-1927). Vader Michel en zoon Clément waren beiden gemeenteraadslid, respectievelijk in de jaren 1862-1898 en 1898-1919, en wethouder, respectievelijk 1867-1898 en 1915-1919). [internet: www.marres.nl; Philips, *Mestreechs Aajt*, 49; idem, *Brouwerijen*, 63-66; Blonden, *Vroedschap*, 14, 17; Ingrid M.H. Evers / Pierre J.H. Ubachs, *Voorkomen is beter dan genezen. 75 jaar georganiseerde gezondheidszorg te Maastricht*, Vierkant Maastricht 24, Maastricht 1996, 10-11: foto met o.a. 'd'n hoed Marres']
- 122 Een foto van G. *Timmermans'* brouwerij aan de Grote Gracht nr. 29, in: Philips, *Mestreechs Aajt*, 48. De tekst 'In den coele mey' bevindt zich op de bovendorpel van de deuromlijsting, zie de afbeelding in: Minis, *Gebeiteld en verguld*, 110.
- 123 Gustaaf Hubert *Rutten-Coenegracht* verplaatste de brouwerij van de Wolfstraat naar de Stokstraat. Hij was gemeenteraadslid van 1877 tot 1883. [Philips, *Brouwerijen*, 66-67; Blonden, *Vroedschap*, 18]. Een foto van Gustave Rutten, lid van het Burgerlijk Ambestuur, in: Evers / Ubachs, *Voorkomen*, 10-11.
- 124 Clément 'd'n hoed' *Marres*: zie hierboven onder 'Marres (vader)'. In de gevel van brouwerij 'de Valk', Boschstraat nr. 105, bevinden zich twee medaillons met valken, afgebeeld in: Minis, *Gebeiteld en verguld*, 135.
- 125 'In het Zwart Paard' van *Wijnands* bevond zich in de Helstraat (nu: Sint-Bernardusstraat) op nr. 2627, nu: 14. De mooie gevelsteen 'Au cheval noir 1743' is afgebeeld in: Minis, *Gebeiteld en verguld*, 117.
- 126 De familie *Prick* van brouwerij De Drie Leeuwen (het Hemelke) aan de Kleine Gracht nr. 640, nu: 36, was oorspronkelijk afkomstig van Vroenhoven. [Philips, *Brouwerijen*, 66] Het *Adresboek* 1884 geeft als eigenaar H.H. Prick-Lijnen. Omstreeks 1888 heeft deze zijn 'stoombierbrouwerij en mouterij De drie leeuwen' gevestigd op het adres Achter de Molens nr. 2. [*Adresboeken* 1890 en 1896] Internet-site www.maastrichtsegevelstenen.nl vermeldt dat de gevelsteen 'Anno 1731 In de dry leeuwen' (Rechtsstraat nr. 94) afkomstig is uit het pand Kleine Gracht 36. Hij is afgebeeld in: Minis, *Gebeiteld en verguld*, 106.

de ziekenstal gestaan heeft, digt bij het Statenhuis.¹²⁷ De eenig overgeblevene, Harie Prick in de Linculestraat,¹²⁸ sloot zijne gelagkamer in 1882. Die allen heb ik wel bezocht. Anderen waar ik wel van gehoord heb, maar niet gekend heb, waren o.a. het St. Servaas Panhuis, naast den Langen Gang,¹²⁹ bij Hustinx,¹³⁰ de scheut Lemmens,¹³¹ Van Aubel te Wijk¹³² etc. Die gelagkamers waren den geheelen dag geopend. s'Morgens gingen veelen er borrelen. Ik ben honderd malen bij den Hoed J.M. Marres geweest, toen hij al lid van den gemeenteraad was. Zijne vrouw zat altijd in het buffet. J.M. Marres is oorzaak dat den ijk afkwam. Toen wierden de glazen eenderde kleiner en de brouwers rijk.

Evenals den eersten met één of twee paarden bespannen bierwagen heb ik het eerste broodkarretje hier te voorschijn zien komen. In mijn jeugd bragten de bakkers, in een verschoten blauwen kiel, in een mand op den schouder het brood bij hun calanten. Ieder huishouden (dat vertrouwd wierd) had zijn kerfstok. Dit is ook al lang in onbruik. Het geven door de bakkers van Driekoningskoeken is ook zeer [p. 91] verminderd, enkelen doen het nog.¹³³

Bij Roomsche-Catholieke *begravenissen* volgden alle genoodigden in een lange tot de hielen afhanginge zwarte mantel. De rouwverhuurders leverden die voor rekening van de betrekkingen van den overledenen. Er waren echter enkelen die een eigen rouwmantel bezaten, meest lieden die bij ieder afgestorven burger ter lijke gingen (het lijk de laatste eer bewezen). De lijkmantel is voor het eerst *niet* gebruikt in 1876-82 ? bij de begrafenis van Frans Van Halen,¹³⁴ en afgeschafd gebleven.

In mijn jeugd wierden bij gelegenheid van de *Kermis* in de meeste straten *Meijen* uitgehangen. Dit was een koord, met een afhanginge boog van een bovenraam tot het dito bovenraam van het aan de overzijde der straat gelegen huis, gespannen. Die koord was omwoeld met aspergeloof, in het middengedeelte meer dan een voet middeliyn hebbende, maar afnemende na de einde. Dat loof wierd omkruisd met strooken sitspapier. Vlak boven de as van de straat waar zoo'n Mei gespannen was, hing aan een over een catarolletje loopende koord eene kroon ter groote van een kleine waschkuip. [p. 92] Ze wierd samengesteld met hoepels, groen, bloemen en gekleurd papier. Maar in straten of buurten, waar de *Cronique* scandaleuse sujetten te behandelen had, hingen die schuldigen levensgroot, in námaak, in plaats van de kroon. Het was opmerkelijk, hoe de smalle gemeente met geringe fondsen en hulpmiddelen op treffende en in het oog springende wijze de bedoelden wist na te bootsen. Dat was de vóórpret van den *Kermis*. Ieder ging dat zien, en dan vernam men de geheele historie. Meestal waren het sujetten van verschillende kunne.

De jeugd sloeg onder den *Mei* den pot of het eitje; de jongelui, jongens en meiden, *den haan*.¹³⁵ Een haan wierd in een bodemlooze mand aan de pooten onder den *Mei* opgehangen; den kop was alleen zichtbaar. Het gezelschap (straat- of buurt-) jongens en meiden sloeg (geblindoekt) beurt om beurt met een ouden sabel naar dien kop. Die hem afhakte

- 127 In de Pommelet van Gaspar Lambert (Lam) Sougnez, opvolger van J.J. Sougnez, lag aan het Vrijthof nr. 1734, nu: 37. Schuhmacher spreekt over 'Sougnez 'In d'n Hook'. [Spronck / Aarts, *Boekèt Mestreechs*, 85] De vlakbij gelegen ziekenstal (voor de paarden van hetgarnizoen), voorheen tiendschuur, is in 1865 afgebroken. Lam Sougnez Prick had ook een vestiging aan de Grote Gracht nr. 1722, nu: 87 (zie de advertentie van bierbrouwerij en mouterij L. Sougnex-Prick in: *Adresboek* 1884). Lam Sougnez was gemeenteraadslid van 1891 tot 1895 [Blonden, *Vroedschap*, 19] Hij figureert op een foto uit 1892, in: Evers / Ubachs, *Voorkomen*, 10-11 (daar verward met zijn opvolger Jérôme Sougnez).
- 128 Harry Prick-Sougnez, Lenculenstraat nr 2205, nu: 29, was een broer van Servaas Prick in de Helstraat. De brouwerij werd in 1882 voortgezet door A. Prick. [Philips, *Brouwerijen*, 66]
- 129 Tegenover de Lange Gang lag, grenzend aan de hoek van Keizer Karelplein en Julianaplein, de Pisterie (bakkerij) van Sint-Servaas, met annex, aan het Julianaplein, het Panhuis van Sint-Servaas. Met dank aan Jef Moers voor deze informatie.
- 130 De brouwerij van H. Hustinx was gevestigd in de Lenculenstraat nr. 14 en behoorde (in 1855) met een jaarproductie van 2054 hl tot de vijf grootste van de stad. Het *Adresboek* 1875 vermeldt op dit adres: M.T. Hustinx-Becker; een rekening met briefhoofd (uit 1907): Stoom Bier Brouwerij Firma Alph. Hustinx-Hollman. [Philips, *Mestreechs Aajt*, 48-49]
- 131 de scheut Lemmens: mogelijk te identificeren met: W. Lemmens, herbergier, O.L.Vrouwestraat 2698, nu: zonder nummer (tussen OLV-wal 16 west en OLV-plein 14 oost), M.C. Lemmens-Muller, herbergierster, Rechtstraat 177, nu: 42 [*Adresboek* 1875] of H. Lemmens, herbergier, Boschstraat 1211, nu: 94 [*Adresboek* 1884].
- 132 Lambert van Aubel-Willems begon in 1827 een brouwerij in de Jodenstraat, waar zijn gelijknamige zoon de productie voortzette tot 1857. Diens oudste zoon, Lambert Hubert van Aubel, begon in 1857 een brouwerij in de Rechtstraat nr. 163, nu: 14, in Wyck. Het bedrijf kreeg in 1904 de naam De Ridder. [Philips, *Brouwerijen*, 61] Lambert Hubert was gemeenteraadslid van 1873 tot 1899 [Blonden, *Vroedschap*, 14]; hij staat op een foto uit 1892 in: Evers / Ubachs, *Voorkomen*, 10-11.
- 133 Driekoningskoeken: Het was een oud gebruik dat bakkers hun klanten met Driekoningen een koek schonken. Toen ze probeerden aan dit kostbare dienstbetoon een einde te maken (1506, 1648), kwam het stadsbestuur daartegen in het geweer. Hetzelfde gebeurde in Aken met het Paasbrood (de Poschweck). Pas in 1883 bereikten de Akense bakkers – na herhaalde, steeds mislukte pogingen – hun doel. Wel bleef het bakken van Poschweck verplicht, maar de verstrekking geschiedde voortaan tegen betaling. In Nederlands-Limburg is het gebruik dat de bakkers hun vaste klanten met een 'keuningskook' bedachten, uitgestorven, maar in Belgisch-Limburg is het nog een levende traditie. [*Historische encyclopedie*, 154; tekst op verpakking Akense Poschweck; Kitty Jansen-Rompen, 'Het driekoningenfeest in de (Eu)regio', in: Lei Heijenrath (red.), *Veldeke Jaarboek 2010*, Roermond 2010, 65]
- 134 Henri François Joseph Antoine (Frans) van Halen was koopman in manufacturen. Hij was ridder in de Orde van Karel III van Spanje. Hij woonde op de Boschstraat, later in de Grote Staat nr. 1797, nu: 20. Hij bleef ongehuwd en stierf op 14 augustus 1884, 71 jaar oud.
- 135 'De jeugd sloeg (...) den pot of het eitje': deelnemers aan dit kermis spel werden eerst geblinddoekt, vervolgens een paar keer rondgedraaid, en moesten dan proberen met een stok een pot (c.q. een ei) stuk te slaan; zij die niet raakten moesten de stukgeslagen pot (c.q. het ei) betalen. [H.J.E Endepols, *Woordenboek of Diksjaener van 't Mestreechs*, Maastricht 1955, 87, 331] Voor het 'haan slaan': zie Endepols, *Diksjaener*, 129; Olterdissen, *Prozawerken*, 63.

was koning of koningin. Was het een jongen, koos hij eene koningin, en evenzoo koos eene koningin een koning. Zie bladzijde 143 [hierna].

Annuaire 1827

[p. 93] Litho: *Vue de l'église de Notre-Dame à Maestricht. Prise du coté du grand Clocher.* Vergelijk Van der Noordaa's aantekening op p.137.

[p. 94-137] De historische bijdrage in het *Annuaire* 1827, p. 97-140, is getiteld *Notice historique sur l'ancienne église de Notre-Dame à Maestricht*. Bij Van der Noordaa zijn het de bladzijden 94-137. Op het resterende deel van pagina 137 heeft hij een blaadje geplakt waarop hij zijn aantekeningen vervolgt.

[p. 137] Voor ongeveer vijftig jaar (1800) bevond zich op den uitstek van het dak der *Lieve-Vrouwenkerk* een loode gegoten beeld, hetwelk door de Maastrichtenaars wierd beschouwd als voorstellende een engel, ter gedachtenis van een engel (zooals de traditie zegt) die, toen het lijk van St. Lambertus s'nachts met een boot de Maas af wierd gebragt, van dit hooge punt zich vertoonde en de aankomst van het lijk van den heilige (hij wierd te Luik vermoord) scheen af te wachten. Later is gebleeken dat dit beeld, hetwelk tegen oud lood is verkocht geworden, geen engel maar de Lieve-Vrouw voorstelde. (De plaats waar het beeld stond is op bladzijde 93 met een + gemerkt.) – Anno 1848-

[p. 138] Bij gelegenheid van het graven van het nieuwe *kanaal tusschen Luik en Maastricht* (hetwelk geheel door het Belgisch gouvernement is bekostigd) is ook de oude *Batpoort* afgebroken en eene nieuwe van hardsteen (blauwe Namurschen) in de plaats gesteld. Evenwel ziet men aan beide zijde van deze poort de boog welke de oude Kasseijpoort (ten tijde der Romeinen gebouwd) besloeg. Deze poort is vroeger reeds kleinder gemaakt dewijl in de primitieve boog een latere poort is ingebouwd. De tegenwoordige heeft nagenoeg dezelfde proporties als de thans afgebrookene. Zij was op den 15 Junij 1849 geheel voltooid.

De naar de stad gekeerde zijde van de *muren van het kanaal* langs de Maas staan op dezelfde plaats als de vroegere stadswal stond. Hebbende deze wal gediend als muur van het kanaal is [p. 139] uit reden deze muren niet loodregt stonden, [de walmuur] door de tegenwoordige vervangen (van de Maasmolen tot de St. Anthoniusstraat). – julij 1849-

De op den 15 junij 1849 voltooide hardsteene boog der Lieve-Vrouwepoort, welke ik in 49 heb zien optrekken, is thans met de geheele poort afgebrooken ingevolge de gedecreterde *slechtting der vestingwerken*. Zomer van 1868.

Mede is dit jaar afgebroken: de Tongerschepoort en de er voor liggende werken, de

Brusselsche dito en de St. Martenspoort te Wijk, verscheiden ravelijnen (A, B en C) buiten de Boschpoort, het fort Le Roi buiten dezelfde poort, een groot gedeelte van den kapitalen wal vanaf Kat Hoog-Vrankrijk tot aan de gewezen Tongerschepoort, het wachthuis aan de Boschpoort, de wal achter de barrakken te Wijk enz.¹³⁶

De oude dragonders-caserne naast [p. 140] het Jesuitenklooster op de Tongerschestraat rigt men in tot hulpgevangenis, totdat het tegenwoordig *gevangenhuis* zal zijn verbouwd. – *october 1868* – De gevangenen hebben daar den tijd, tot de verbouwing noodig, doorgebracht en zijn thans (1870) in de gevangenis naast het Hof en Tribunaal geïnterneerd.¹³⁷

In 1874 is het kruidmagazijn (op den 24 september) voor 5730 gulden door de vrijmetse-laarsvereeniging aangekocht. Dit *kruidhuis* lag achter den tuin van den Directeur Keyzer (achter de Abtstraat)¹³⁸ tusschen de gewezen Tongersche en Brusselsche poorten. De ver- eeniging heeft het doen afbreken en er circa 500.000 klinkers, 10.000 kilos Zweedsch ijzer, zijnde 64 colossale ankers, 1000 kilos lood, een massa hardsteen en 6000 mergelblokken uitgehaald en verkocht en den 6 november 1877 het bloote terrein voor 10.600 aan den heer Eugène Regout verkocht.

[p. 141] In 1878 is een riool aangelegd komende van de Koestraat langs het Lieve- Vrouweplein, gaande den eenen arm de Wolfstraat in en den anderen naar de Plankstraat.

Volgt een kleine tekening met het bijschrift *Kerkje der Begarden te Maastricht*.

Tuin van Mr. Chapuis (1827, folio 132).¹³⁹ Den tuin van gezegden heer heeft later toebehoord aan den apothecar Konings, oom van Rietschoten, en lag boven de Batpoort, in 1846 afge- broken. Ik ben wel in dien tuin geweest. Men had er een fraai gezigt op de Maas. Chapuis was Fransch docter en woonde in de Wolfstraat in het huis waar later Heylerhof woonde, en Konings [woonde] in het Zwaard in de [p. 142] Maastrichter Brugstraat, nu behoorende aan Rietschoten.¹⁴⁰

Nu volgt een geaquarelleerde tekening, die een halve pagina beslaat, met het onderschrift: *de Batpoort en Lieve-Vrouwewal in 1845*. Bovenop de Batpoort zien we 'de tuin van Mr. Chapuis'.

In 1886 is men begonnen met het aanleggen van de *waterleiding* van deze stad. Ze is voltooid eerste helft 1887.

[p. 143] [vervolg van p. 92:] Dan ging den troep zingend, hand in hand, de stad rond. De koning of koningin voorop, met de sabel in de hand, op welks punt de afgehouden kop ge-

- 136 Tongersepoort: zie de oude foto's in: *Geslechte vestingwerken*, 23, 25, 27.
 Brusselsepoort: zie de oude foto's in: *Geslechte vestingwerken*, 37, 39.
 Sint-Maartenspoort: zie de foto in: *Geslechte vestingwerken*, 35.
 De ravelijnen A, B, C buiten de Boschoort: zie tekst en afbeelding 63 in: L.J. Morreau, *Bolwerk der Nederlanden. De vestingwerken van Maastricht sedert het begin van de 13e eeuw*, Assen 1979, 231, 225.
 Het fort (lees: lunet) Le Roy buiten de Boschoort: Een lunet is een gepunt verdedigingswerk; zie de afbeeldingen 45 en 63 en de tekst in: Morreau, *Bolwerk*, 156-157, 162, 166, 225.
 De kat Hoog-Frankrijk: Een 'kat' is een grondophoging voor het plaatsen van geschut; zie: Morreau, *Bolwerk*, 94, 99.
 De wal achter de barakken in Wyck: op de plaats van de wal loopt nu de Wilhelminasingel; in de 'barakken' waren soldaten gelegerd (de naam is bewaard in de straatnamen Lage Barakken en Hoge Barakken).
- 137 Het gebouw van de rechtbank is thans bestuursgebouw en aula van de Universiteit Maastricht. Zie: Ingrid M.H. Evers, *De Minderbroedersberg*, Maastrichts Silhouet 54, Maastricht 1999.
- 138 De tuin van L.E. Keijzer, directeur-huishouder van Calvariënberg (godshuis, ziekenhuis en krankzinnigengesticht); lag op het terrein van de huidige verpleegkliniek Klevarie. [*Jaarboekje voor Limburg* 1874, 112; B.P.A. Gales, L.H.M. Kreukels, J.J.G. Ruijters, F.H.M. Roebroeks, *Het Burgerlijk Armbestuur. (...)*, band 1, Vierkant Maastricht nr. 26, Maastricht 1997, 54.
- 139 In het *Annuaire* 1827 is dit p. 135.
- 140 *Chapuis*: Van der Noordaa tekende de tuin van Chapuis op p. 142. De hier bedoelde heer Chapuis, die in de Wolfstraat op nr. 978 (later: 2754, nu: 18) woonde, is waarschijnlijk Jacques Joseph Chapuis. Toen zijn zoon, Gregoire Arthur Chapuis, 'werktuigkundige' (geboren te Verviers 1822), op 5 mei 1858 trouwde met Agnes Dreessens (geboren in 1833), was 'Fransch docter' Chapuis al overleden. Getuigen bij dit huwelijk waren: een broer van de moeder van de bruid, aannemer Jan Hendrik Weusten (zie noot 95) en zijn zoon Petrus Hubertus Weusten (1828-1879), hoofdopzichter van de gemeentelijke openbare werken. Na de dood van Gregor Arthur Chapuis woonde zijn weduwe in de Muntstraat nr. 1095, nu: 14 ('In de gulden kan'). [*Adresboek* 1875] Later wordt zij vermeld als: weduwe A. Chapuis, in parfumerieën, Grote Staat nr. 1830, nu: 47 ('De spoor'). [*Adresboeken* 1884 en 1890]
 'Apothecar Konings', lees: Jacob Joannes Coninx. Hij woonde 'in het Zwaard', Maastrichter Brugstraat nr. 1061, nu: 29, een pand dat ca. 1878 eigendom was van zijn aangetrouwde neef (oomzegger) Van Rietschoten Hagens (zie hieronder).
Rietschoten: Dirk Jacob van Rietschoten Hagens, geboren op 23 oktober 1811 in Zaltbommel, trouwde op 10 oktober 1839 in Eijsden met Christina Theodora Vonk. Bij de volkstelling van 1829 was zij woonachtig in het huis van haar oom, de hierboven genoemde apotheker Coninx, een broer van haar moeder. Van Rietschoten Hagens wordt in het *Jaarboekje voor het Hertogdom Limburg* 1847 vermeld als adjunct-commies 2e klasse bij het gouvernement en in het *Adresboek* 1875 als gepensioneerd ambtenaar, wonende aan het Vrijthof nr. 1763, nu: 51. In de periode 1845-1860 was hij vele jaren diaken en ouderling van de hervormde gemeente. [Bax, *Hervormde gemeente*, 212, xxxv] Bovendien was hij in 1847 benoemd tot regent van het Gereformeerd Weeshuis. [*De Maasgouw* 38 (1918) 43] Wanneer en waar de echtgenoten Rietschoten-Vonk zijn overleden weet ik niet.

stoken was. Het gezang luide: *Wij hebben den haan geslagen, tra-la-la-lala. Wij hebben den haan geslagen, tra-la-la. Rij maar uit, wagen wagen. Rij maar uit, wagen. Het is maar Raçe de poux (bis) Het is maar cacadoe – Joe !!!*

In mijn tijd zong men het in Maastrichtsch dialect, en al zeer verbasterd, bijvoorbeeld: *Rijaloet, wagel wagel. Het is mèr rèschepoe – Joe*. Het volk kende noch de beteekenis noch de zin van haan slaan of hun eigen lied. Een en ander was een schimp op de Franschen. Den haan beteekende *Le Coq Gaulois*, die den kop wierd afgehouden. Het *Rij maar uit, wagen! wagen!* en het uitjouwend *Joe!* vergezelde de aftrekkende Franschen, toen deze de stad verlieten om weder door Hollands garnizoen bezet te worden. Waarschijnlijk is het in 1676 in de wereld gekomen en niet in 1749.¹⁴¹

[p. 144] Bij de *occupatie van de Franschen* onder Lodewijk XIV hadden ze zich door hunne veel-eischendheid zeer gehaat gemaakt (mededeelingen van den ouden archivarius Paulussen, overleden december 1842).¹⁴²

Na de laatste occupatie van de Franschen tot mei 1814 wierd het *Fort Willem* op den Couberg¹⁴³ gebouwd. Men was toen al even blij, hier van Franschen verlost te zijn, want honderden heeren en dames gingen als vrijwilligers aan dat fort werken, namentlijk grond kruijen. Op het laatst wierd het gekheid: in plaats van grond wierden de dames gekruid. Deze bizonderheid vernam ik van mijn vader die het had bijgewoond en gezien.

Hoewel de oude Maastrichtenaars beweerden dat de Franschen (1814) de *spooken* hadden medegenomen (dat het geloof aan spooken uit was) regeerden er in mijne jongensjaren toch nog twee straatspooken. *De blanke modder* hield zich op in de Tafelstraat, de beide Grachtjes,¹⁴⁴ Hilariustaatje en Achter de Molens. [p. 145] Hoe dat spook er moest uitzien, heb ik nooit vernomen, maar wel dat vreesachtige lieden zeer ongaarne 's nachts of 's avonds laat die buurt passeerden. Nummer twee was *de lange man*. Hij kon diverse gedaantens aannemen, o.a. van een oud vrouwtje in een falie gehuld. Ze had zeer scherpe, hel blikkende oogen en wierd onder het gaan hoe langer hoe grooter. Ook waren er die beweerden *de lange man* eerst als oud wijfje gezien te hebben en toen in de gedaante van een grooten bal die voor hen uitrolde. *De lange man* vertoonde zich van de Kleine Gracht tot het Bassin, van de Boschstraat tot Langs de Wal.¹⁴⁵

Het *deel van de stad* dat in de laatste eeuw (van 1790 – 1870) meê *de grootste verandering* heeft ondergaan, is vanaf de St. Antoniusstraat tot en met het papierfabriek en het Bassin tot de Boschstraat toe.¹⁴⁶ Tegenover den hoek van de St. Antoniusstraat lag de kerk van het Antoniusklooster, die zich met zijn schuren en tuinen aansloot aan de kloostergebouwen, kerk en tuinen [p. 146] van de Commanderij de Nieuwen Biezen, dat zich uitstreckte tot bijna waar nu de tombe van den generaal Destombes ligt.¹⁴⁷ Die beide geestelijke gestichten hadden ten weste eene¹⁴⁸ rooilijn. Daartegenover, waar nu het Bassin is, lag den bongard (boomgaard). Die was omgeven door een vrij hoogen muur en strekte zich uit tot aan de

- 141 Zie ook: Lou Spronck, 'De "Rij-al-oet wagel" in revisie', in: *De Maasgouw* 118 (1999), 103-106.
- 142 Joannes Petrus Dominicus Paulissen, gepensioneerd archivist bij het gouvernement, wonende Bogaardenstraat nr. 1161, daarna: 1378, nu: 7, stierf op 28 december 1843, ruim 77 jaar oud.
- 143 Couberg, ook: Caberg.
- 144 Lang Grachtje en Klein Grachtje.
- 145 Door J.R.W. Sinninghe, *Limburgsch sagenboek*, Zutphen 1938, 272-275, zijn de sagen van de Blanke Modder en de Lange Man opgetekend, aangevuld met negen andere Maastrichtse spookverhalen. Ook bij Fons Olterdissen, *Prozawerken*, 134, en Pierre Kemp, *Limburgs sagenboek*, Maastricht 1968 (heruitgave), 152, verschijnt de Lange Man in verhaalvarianten. Langa de Wal werd in 1879 omgedoopt tot Van Hasselkade.
- 146 Het Boschstraatkwartier onderging in de jaren 1960-1980 een niet minder rigoureuze metamorfose. Wel bleef de monumentale rand (Boschstraat-Bassin-Van Hasselkade, Kleine Gracht) behouden, maar het binnenterrein werd gesloopt en herschapen in de woonwijk Boschstraat-Oost. Thijs van Vugt zal aan dit stadsdeel een dissertatie wijden (werktitel: *Het Maastrichtse Boschstraatkwartier-Oost van circa 1829 tot circa 1975, een sociaal-ruimtelijke geschiedenis*).
- 147 Literatuur over het Antoniusklooster: P. Noordeloos, 'Een bijdrage tot de geschiedenis van de Commanderie van S. Antonius te Maastricht', in: *PSHAL* 92-93 (1956-1957) 153-254; J.A.K. Haas, 'De opheffing van het Antonietenklooster te Maastricht', in: *Maaslands Melange*, Werken LGOG 14, Maastricht 1990, 66-95.
- Over de Nieuwe Biesen: M. van der Eycken, 'De lotgevallen van het archief van de Duitse Orde in de Nieuwe Biesen te Maastricht', in: *Maaslands Melange*, 121-130; J.M.J. van Term, *Nieuwe Biesen / KNP*, Maastrichts Silhouet 30, Maastricht 1989, 3-26.
- De tombe van generaal Des Tombe: deze lag in de vestingwerken ter hoogte van de huidige papierfabriek en werd in 1925 overgebracht naar het Waldeckpark. [*Historische encyclopedie*, 530-531]
- 148 eene: dezelfde.

Boschstraat. Vanaf den ingang van de St. Antoniusstraat tot aan den Wal (Noordzijde) bestond er dus voor honderd jaar een zeer lang vrij smal slorp¹⁴⁹ zonder zijwegen. Die cul de sac noemde men nog in mijn tijd, hoewel toen reeds onherkenbaar, *Achter de Beeze*.

Welnu, op dat punt, achter die *Beeze*, zijn in den Franschen tijd (1794-1814) honderden doodgestoken. Daar hadden de *duëls* plaats: tusschen militairen en militairen, van alle rangen, tusschen militairen en burgers evengoed. Een burger die een snor dorst laten groeijen, werd direct uitgedaagd door een militair. Dat vechten met de sabel was schier dagelijks brood [p. 147] en zeer dikwijls hadden er op één dag verschillende *duëls* plaats. Men vond het zéér natuurlijk, en de militaire autoriteiten moedigden het veel meer aan als het tegen te gaan. Wee hem, die een tweegevecht dorf te ontwijken. Ik weet dit van zeer vertrouwbare tijdgenooten.¹⁵⁰

Voordat Limburg weder aan Nederland werd teruggegeven, dus van 30 tot 39, kwamen de voor het Maastrichts garnizoen bestemde troepen over de Bessemer,¹⁵¹ Lanaeken en Smeermaas de Boschpoort binnen. Zulks geschiedde met de grootste *voorzorgsmaatregelen*. Een bataljon infanterie bezette de Boschpoort, een compagnie vatte post aan de buitenste barrière, eene sectie toog nog eenige honderde passen verder de inkomende tegemoed. Van die sectie détacheerde zich weder twee man en een korporaal. De inkomende troep avanceerde in gelijke formatie, zoodat ook van deze twee man en een korporaal het eerst de twee man en een korporaal van het garnizoen ontmoeten. Door dezen werd parool en contrasig- [p. 148] ne gewisseld, en nadat men zich deugdelijk verzekerd had met geen verkleden troep Belgen te doen te hebben, raakte den troep binnen.

De *Belgen* lagen in de eerste tijden te Smeermaes, Lanaken, Canne, het zuidelijk gedeelte van St. Pieter, Gronsveld, Heer, Meerssen, Rothem, Borgharen enz. Wij zagen hen uit ons balcon met troepjes door het veld zwerven. Als ik uit school kwam, hoorde ik alle dagen om 4 uur met kanon schieten. Wij konden aan den klank hooren of een metalen (bronzen) of ijzer stuk gelost werd. Wellicht waren dit oefeningen. Maar toch heb ik wel gehoord dat personen die men voor Belgische militairen meende te herkennen tot mikpunten dienden. Zoo wierd er o.a. één te Charn [lees: Scharn] het been afgeschoten.¹⁵² Zeer dikwijls melden zich Belgische *déserteurs* aan de poorten. Ook zag ik herhaalde malen Franschen dito, zeer kenbaar aan hun roode pantalons. Die wierden dan tusschen twee man met een korporaal naar de Hoofdwacht gebragt en voor Oost-Indië bestemd. Ook van ons garnizoen liepen er wel naar de Belgen over.

Tusschen 30 en 39 zijn een kurassier en een infanterie-korporaal [p. 149] in de werken *gefusilleerd*. De kurassier had op zijn majoor met een pistool een schot gelost, wijl dezen hem gecoujongneerd had. De zoon van de majoor had 's kurassiers arm omhoog geslagen, zoodat de kogel in het plafond vloog. Zulks viel voor boven de Groote Societeit. De ruiter was zóó cordaat, dat toen hij naar de strafplaats geleid werd, hij den dominé (Van Epen)¹⁵³ ondersteunde in plaats van dezen hem. Alle vrouwen weenden op de Tongerschestraat.

- 149 slorp, slurp, slurf: doodlopend steegje, pijpenla.
- 150 Het fragment 'Tegenover (...) tijdgenoten (p. 145-147) en verderop het fragment '29 januari 1850 (...) verkocht' (p. 305-306) werden door Rolf Hackeng als een 'aantekening van Henry Schaepkens van Riempst' afgedrukt in 'Rondom de Nieuwe Biesen', in: Hackeng (red.), *Groot verhalenboek*, 74-75. Wij weten nu dat de auteur ervan Charles van der Noordaa is. Blijkens *PSHAL* 68 (1932) 109 beschikte Jules Schaepkens van Riempst over een afschrift van Van der Noordaa's Herinneringen. Zie ook: *PSHAL* 68 (1932) 111-112 (over de loge in de Statenstraat), waar geput is uit p. 40 en p. 140 van de Herinneringen.
- 151 'de Bessemer': gehucht tussen Zutendaal en Lanaken.
- 152 Het gevecht in Scharn op Tweede Kerstdag 1830, met enkele doden en gewonden [v.d. Kemp, *Belegstaat*, 84; Verbeet, 138] was tekenend voor de hachelijke situatie waarin de stad van november 1830 tot en met januari 1831 verkeerde. Pas op 26 januari 1831 was 'het oogenblikkelijk gevaar der berenning geweken'. [v.d. Kemp, *Belegstaat*, hoofdstukken III-XI passim; idem, 92 noot 6]
- 153 Dominee Cornelis van Epen begon in april 1822 zijn werk bij de hervormde gemeente van Maastricht en ging op 1 januari 1841 met pensioen. Hij overleed in 1843. [Bax, *Hervormde gemeente*, 203, 210, X]

In dat tijdvak hadden geene *burger-exécuties* plaats. Van 1815 – 1830 wierden twee personen geëxecuteerd. In 1822 (meen ik) zekeren Rouborg of Roeborgh, die in het Lantaarnstraatje zijn zwager een dodelijke messteek had gegeven. Zij hadden samen den avond bij Coenengracht in de Pompe Anglaise doorgebracht.¹⁵⁴ De tweede was een oud wijf dat Alofs heete, dat een meisje vermoord en in een ketel gekookt had. Zulks moet in 1828 zijn gebeurd.¹⁵⁵ Wij woonden toen in de Vogel Struijs, [p. 150] Vrijthof, hoek Platielstraat. Moeder heeft mij dikwijls verteld dat zij peterselie kapte om de hoeven der paarden niet te hooren van de gensdarmen welken de veroordeelde naar de Markt bragten.

De *beul* heete De Beef; hij woonde vooraan in de St. Antoniestraat. In zijn voorhuis hing aan de balk een groot oorlogsschip. Ik zie het nog. De Beef eindigde met zich te verhangen.¹⁵⁶ De laatste scherprechter hier was den heer Verschueren. Hij was zeer vroom en sloeg nooit over, 's Zondags in de Janskerk, aandachtig te zitten luisteren. Niettegenstaande zijn verschrikkelijk ambt was hij geacht en gezien. Hij volgde met de grootste nauwgezetheid ieder crimineel proces waarin hij betrokken kon raken, en hij zoude zijn ambt hebben nedergelegd, indien hij daar niet de overtuiging had kunnen uit putten, dat den veroordeelde schuldig was. Hij heeft te Maastricht nooit doodvonnissen uitgevoerd.¹⁵⁷ Wel heeft hij in Zeeland De L'oiul opgeknoopt.¹⁵⁸ Zijn collega in die provincie was destijds ziek. Hij zag zeer tegen die reis op, omdat het winter was, *niet* waarvoor hij ontboden wierd. Het toedienen van brandmerken en aan de kaak zetten heb ik hem wel zien uitvoeren.

Kort na elkander zijn [p. 151] er hier twee *doodvonnissen* uitgevoerd. Ik meen in de jaren 1854-55.¹⁵⁹ Ik heb beide onverlaten de eeuwigheid zien instappen. Den eenen, Geurts, had een meisje (nog een kind) misbruikt en het toen met haar schortje verwurgd. Hij was al half dood toen men hem hing.¹⁶⁰ Nummer twee was Nathan, die zijne schoonmoeder vermoord had.¹⁶¹ Die *exécuties* hadden plaats nog gedurende het leven van Verschueren, maar er was toen reeds één algemeene Rijksscherprechter die met het schavot uit Amsterdam kwam (per schip). Dat schavot was een groot vierkant gevaarte, met zwart laken bekleed. De galg stond in het midden. Daar wierd de *délequent* aan vastgestropt en dan liet de knecht van de scherprechter een luik vallen. De lijder zakte dan wel een voet en zijn liggaam draaide langzaam heen en weder. Hij bleef een uur hangen en wierd dan gekist. Hij was al een goeden tijd vooruit onder den trap van het stadhuis gebragt. Die ingang was tot kapel ingerigt. Het speelwerk van de stadhuisklok was stil gezet, niet het slagwerk. Met den eersten slag van middag 162 wierden ze gebonden uitgebragt. Maréchauses en 25 dragonders bewaakten het schavot, de rug naar den galg gekeerd.

[p. 152] Als er een *aan den paal*¹⁶³ stond, van 12 tot 1 (ik meen altijd op zaterdagen) wierd er een wijden kring om hem of haar afgezet. Zijn pet (of een bord) lag aan zijn voeten. Men mogt dien kring verlaten om in die pet een aalmoest, meest 1 cent, voor den *délequent* te offeren. Wij, jongens, maakten, als de beurs het toeliet, van dat regt gebruik om hem eens goed op te nemen. Dat lot viel o.a. ten deel aan den goudsmid F....., die geld gesnoeid had.¹⁶⁴ Ik zie den armen zondaar nog staan.

- 154 Jan Hendrik Roborgh, koopman, geboren te Maastricht, woonachtig in Den Bosch, gehuwd met Maria Theresia van Osch, werd op 26 juli 1820 om 12.00 uur op de Markt geëxecuteerd. De moord op zijn zwager Timmers vond plaats in 1819. Aanleiding was een hoog oplopende ruzie om een erfdeel. Details in: Flament, *Chroniek*, 152; Philippe van Gulpen, 'Kroniek', in: *De Maasgouw* 11 (1889) 152.
- 155 De executie (door ophanging) van Jeanne Alofs, oud 35 jaar, vond plaats op 6 augustus 1828. [*L'Éclaireur* van 7, 8, 13 augustus 1828]
- 156 *De Beef*, lees: Franciscus Christianus Jacobus *De Beefe*, 'scherpregter', die op 8 juli 1832, 43 jaar oud, omstreeks 15.00 uur uit dit leven vertrok. Hij was geboren in Maastricht en weduwnaar van Anna Catharina Boelen. Zijn woonhuis aan de Sint-Antoniusstraat nr. 1426 (later genummerd 825, daarna 5) bestaat niet meer.
- 157 *Verschuieren*, lees: Hendrik Daniel *Verschuure*, geboren te Middelburg en gestorven te Maastricht op 27 maart 1875, 77 jaar oud. De 'gewezen scherpregter' was weduwnaar van Pieterella de Looze en woonde aan de Onze-Lieve-Vrouwewal nr. 3081, later aangeduid en genummerd als: Onze-Lieve-Vrouwekade (nu: Het Bat) nr. 10 (inmiddels gesloopt ten behoeve van nieuwbouw).
- 158 *De L'oiul*, lees: Jean Baptiste *de Loeil*, die op 11 februari 1850 te Middelburg werd opgehangen. De Loeil, geboren op 13 februari 1790 te Exaerde (Oost-Vlaanderen), geneesheer van beroep, was op 7 november 1848 in zijn huis te Koewacht (Zeeuws-Vlaanderen) gearresteerd en op 25 oktober 1849 veroordeeld tot de strop wegens langdurige marteling van zijn vrouw met haar dood als gevolg. Met dank aan mevrouw Maaïke Doorenbos, medewerker Infocentrum van het Zeeuws Archief.
- 159 Van der Noordaa's herinnering faalde: het betrof 1858 en 1860.
- 160 Over het ophangen van Peter Jan *Geurts* op 28 april 1858, zie ook: Schuhmacher, 'Gedinksjrifte', in: *Veldeke* 10 (1935-1936), 574-575, en Olterdissen, *Prozawerken*, 142-146.
- 161 Johan *Nathan* werd opgehangen op 31 oktober 1860. Zie ook: Olterdissen, *Prozawerken*, 144-146; H.J.A.M. Beaumont en J.H. Schrader, 'Een gruwelijke moord op de Broeksittarderweg', in: *Historisch Jaarboek voor het Land van Zwentibold* 18 (1997) 148-172; Frans Roebroeks, 'De laatste terechtstelling in Nederland', in: Rolf Hackeng (red.), *Groot verhalenboek van Maastricht. Meer sprokels uit het archief*, Zutphen-Maastricht 2011, 130-133. Frank Jansen schreef over de zaak-Nathan de historische roman *Engel der gerechtigheid*, Zoetermeer 2010. De rechtszaak werd nagespeeld op 28 oktober 2010 in de hal van het Maastrichtse stadhuis bij gelegenheid van het juridisch congres aan de Universiteit Maastricht 'De doodstraf voorbij', op 28-29 oktober 2010.
- 162 middag: het middaguur.
- 163 de paal: de schandpaal, de kaak.
- 164 geld snoeien: de randen van gemunt geld afhaken. De goudsmit E..... heb ik niet kunnen identificeren.

Koning Willem I, destijds Souverein en Vorst der Nederlanden, bracht zijn eerste bezoek aan Maastricht 24 en 25 september 1814.¹⁶⁵ Hij kwam van Brussel over Hasselt. Luitenant-generaal De Constant Villars¹⁶⁶ en verdere commissie trokken hem met [een] détachement hussaren tot op de grens van de generaliteitslanden tegemoed. Hij kwam de

Van der Noordaa, pagina 85.

- 165 Van der Noordaa volgt hier het verslag in de *Journal de Maestricht* van maandag 26 september 1814.
 166 Luitenant-generaal baron De Constant-Villars was in 1814 de Nederlandse opperbevelhebber (gouverneur) te Maastricht [br. Winifred Ubachs (= Pierre J.H. Ubachs), 'De Nedermaas niemands-land 1814-1815', in: *PSHAL* 100 (1964), 203, 217-218] Zie ook volgende noot: generaal Von Kleist.

Van der Noordaa, pagina 84.

Tongerschepoort binnen onder 101 kanonschoten. Buiten de Tongerschepoort, in eene tent, werd hem eerst de sleutels der stad en den eerewijn aangeboden. Een groot aantal fatsoenlijke, uniform gekleede burgers met oranje sluijers aan den arm verzochten en verkregen vergunning de paarden te ontspannen en zijn rijtuig te trekken. Zoo kwam Willem I binnen. Aan het Gouvernementshotel afstappende, stonden er in een kring de eerste jongedames van de stad geschaard, o.a. freule De Constans Villars, [p. 153] J. van den Santheuvel, de drie gezusters Van den Santheuvel Collard, Gyer, Belliché de Val en Sart, Rigano, Van Aken, De Massen, Hollard enz. Zij strooiden bloemen. De eerste bood hem een bloemkrans en hield een toespraak. De geestdrift in de heele stad was onbeschrijflijk groot. De geheele stad was met boomen beplant, overal eerebogen, en de lucht weergalmde van het gejuich. Verder illuminaties, diners, tocht naar het Fort St. Pieter, den berg in, bal in de Redoutezaal. De Pruisische generaals Van Kleist en Von Muffling kwamen hem complimenteren. Parades en revus. Den 25 September ging Willem naar de Janskerk onder het gehoor van professor Verloren. Weder audienties, diné en tal van oraties enz. S'namiddags ten half zes vertrok hij naar Tongeren, waar hij vernachte. Hij werd met groot gejuich en veel ceremonieel weder uitgeleid.¹⁶⁷

[p. 154, 155, 156] Afbeeldingen met betrekking tot de Onze-Lieve-Vrouwekerk uit het *Annuaire*.

Van der Noordaa, pagina 83-b.

167 Freule *De Constant-Villars*: waarschijnlijk te vereenzelvigen met Georgine Marie Cathérine de Constant Villars, gedoopt in de Waalse kerk op 11 juni 1789, dochter van Jacques Constant en Cathérine Seymour.

J. *Van den Santheuvel*: hoewel geen 'jongedame', is hier waarschijnlijk Jeanne Henriette Van den Santheuvel, geb. Roman (1754-1834) bedoeld, de vierde vrouw van Jhr. Adriaan van den Santheuvel (1756-1845), die voor, tijdens en na de Franse tijd in Maastricht diverse aanzienlijke functies bekleedde: directeur der directe belastingen in Limburg (1816-1823), lid van de gemeenteraad (1815-1819), lid van de Limburgse Ridderschap. Het echtpaar woonde in de Wolfstraat nr. 993, nu: 15. [NNBW VII, 1096; *Almanach de la province de Limbourg* 1820; *Blonden, Vroedschap*, 12] Uit het huwelijk van Adriaan van den Santheuvel met zijn in 1800 overleden derde echtgenote, Gertrude Wilhelmine van Hogendorp, had hij een zoon, Onno, en drie dochters, de drie gezusters *Van den Santheuvel*: Carolina Wilhelmina, (1794-1864), Frédérique Amélie (1796-1865) en Antoinetta Catharina (1790-1871). [*Nederland's adelsboek* 92 (2006-2007)]

Collard was de naam van een vooraanstaande protestantse familie in Maastricht. [Bax, *Hervormde gemeente*, passim] De Collards waren onder meer geparenteerd aan de families Geijer en Van Slijpe. Mr. Quirin Alexandre Collard (1766-1805), gehuwd met Sara van Slijpe. Hun dochter Sara Alexandrina werd geboren in 1789. Hun zoon Isaac Lodewijk Collard (1800-1839) trouwde met Maria Geertruida Coenegracht. [*Nederland's patriciaat* 3 (1912), 55-63]

Gyer, lees: Geijer: Het overlijden van Quirin Alexandre Collard (1766-1805) werd aangegeven door zijn 51 jaar oude schoonbroer Isaac Hendrik Geijer. Deze was gehuwd met Joanna Catharina van Slijpe, welke voor en na de Franse tijd figureerde op de lijst van Moeders Regentessen van het Gereformeerd Weeshuis. Uit hun huwelijk werden geboren: Louisa Catharina Petronella (1787) en Sara Joanna (1789).

Belliché de Valensart, lees: *Billehé de Valensart*. Théodore Joseph baron de Billehé de Valensart (1769-1836) was lid van de Limburgse ridderschap en schepen van Maastricht van 16 mei 1815 tot 3 juli 1817. Hij woonde in een riant pand aan de Tongersestraat nr. 343, nu 53-65 (UM, het voormalige Jezuïetenklooster) en had niet minder dan zeven personeelsleden in dienst. [*Almanach* 1820; *Blonden, Vroedschap*, 11; Bos, *Notabele ingezetenen*, 231, 236] Zijn dochter Pauline (Brussel 1800 – Maastricht 1842) trouwde op 21 mei 1822 met Charles Ghislain Guillaume burggraaf Vilain XIII (Brussel 1803-Leuth 1878) [Wikipedia].

Rigano. De protestant Louis Rigano (ca. 1749-1799), die in 1797 het complex van Calvariëenberg aankocht, was lid van de municipaliteit van 31 december 1795 tot 16 augustus 1798, de laatste vier maanden als president. Hij had vijf dochters, van wie de jongste in september 1814 zestien jaar was. De weduwe Rigano-Lemarchand bewoonde in 1821 een kostbaar huis op het Sint-Servaasklooster, later woonde ze, met drie personeelsleden, aan het Vrijthof nr. 780 ('In de klok'), nu: 52. [J. Luijten / F. Roebroeks, *Calvariëenberg*, Maastrichts Silhouet 26, Maastricht 1988, 25-27; *Blonden, Vroedschap*, 6; Bos, *Notabele ingezetenen*, 231, 236]

Van Aken. Léon. G. van Aken (Maastricht 1750 – 1817), gewezen schepen, was lid van de gemeenteraad van 16 mei 1815 tot 29 september 1817. Hij behoorde tot de hoogst aangeslagenen in het belastingjaar 1811-1812. Uit zijn tweede huwelijk werden drie dochters geboren die in september 1814 negentien, zeventien en dertien jaar oud waren. Zijn zoon, H.J.W. (Jan) van Aken (1796-1860), zou in 1855 burgemeester van de stad worden. [Bos, *Notabele ingezetenen*, 210-211; *Blonden, Vroedschap*, 10, 13; J.H.J. Gulikers, 'De burgemeesters van Maastricht 1800-1900', in: *De Limburgse Leeuw* 13 (1965) 55-56]

Annuaire 1828

[p. 157-213] De historische bijdrage in het *Annuaire* 1828, p. 103-159, is getiteld *Notice historique sur l'Église primaire ci-devant collégiale de St.-Servais, à Maestricht*. Bij Van der Noordaa zijn het de bladzijden 157-213.

[p. 214-219] Deze bladzijden bevatten een *Liste des Grands Prévôts de St. Servais*, lopend van 1087 tot de Franse Revolutie. Het overnemen van deze lijst is niet zinvol; een verwijzing naar P. Doppler, 'Lijst der proosten van het vrije Rijkscapittel van St. Servaas te Maastricht (800-1797)', in: *PSHAL* 72 (1936), 141-239, moge volstaan. Vanaf p. 220, waar de laatste Hoogproost bijzondere aandacht krijgt, nemen we Van der Noordaa's aantekeningen weer over.

[p. 220] 1792. Guillelmus Jacobus Thomas baron de Wassenaar, fils d'Albert baron de Wassenaar Warmont et de Marie Alexandrine de Cannaerts de Hamale, né le 10 Septembre 1792 [lees: le 1 Septembre 1740], chanoine le 26 mai 1755, fut investi de la prévôté par les États Généraux de Hollande pour la somme de 30.000 florins. Il eut pour coadjuteur Adrien comte d'Oultremont, chanoine de St. Lambert de Liège. Ce fut le dernier prévôt du chapitre, qu'il honora par ses vertus chrétiennes. Déporté par ordre du Directoire Français pour le refus de prêter serment à la République, il souffrit avec résignation la déportation à travers la France où il fut conduit d'une prison à l'autre. Heureusement un changement de gouvernement en France prévient son exil en Cayenne¹⁶⁸ et il put enfin regagner sa patrie, la ville de Liège, où il mourut le 17 Septembre 1817. Le personnel attaché au clergé de St. Servais a été nombreux et on comptait [p. 221] à sa suppression 250 sujets. Les revenus d'un grand prévôt montait à peu près à 100.000 florins P.B.¹⁶⁹

1872. Voor eenigen tijd is het loden dak van de *St. Servaaskerk* afgenomen en door groote leijen vervangen. Men is voortdurend bezig met de kerk uitwendig te restaureren. Het koor is in 1876 en 1877 hersteld, de oude vergane steenen uitgenomen en Fransche steenen ingevoegd. De twee torens op het Vrijthof zijn hooger opgetrokken. De zijkapellen tegenover de Janskerk idem gerépareerd, en een fraai geslagen hek langs de kerk en om het koor aangebragt. Voor vijf jaren (72) is de keizerlijken arend boven de nok van het koor geplaatst. Ook is een gedeelte van den Langen Gang (klooster) hersteld; de heiligdomskamer gebouwd, en ook daar een gothiek hek geplaatst.¹⁷⁰

[p. 222] De groote klok van St. Servaas, die circa voor twintig jaren (58 à 60) is gerepareerd *U*,¹⁷¹ wierd na dien tijd door een traptostel geluid. Dat was een slechten klank. De klok luide niet uit. In 1877 heeft men weder door middel van wielen gaan luiden, dat is beter. Hij die de klok hersteld heeft, een Franschman, was eenig in zijn vak. De *St. Servaasklok* was de laatste welke hij herstelde. Die operatie was zeer ongezond.¹⁷²

De Massen: Willem (Guillaume) Eugène de Massen (Amsterdam 1753 – Wylre 1820), gewezen kapitein in het Staatse leger, kocht in 1803 de voormalige heerlijkheid Wylre; hij was, gelet op de lijst van hoogst aangeslagenen in 1811-1812, puissant rijk. Hij had drie dochters en een zoon. De oudste dochter, Eugénie Eléonore Charlotte (1784-1867), trouwde in 1802 met François Xavier Mathias Aloys Lambert Otto Kerens (1775-1856), die vanaf 1821 door het leven ging als 'Jonkheer Kerens de Wylre' en in 1822 werd toegelaten tot de Limburgse Ridderschap; hij was lid van Provinciale Staten en burgemeester van Heer. Guillaume's tweede dochter, Josephina Adelaide Ursula (1785-1843), trouwde met Hyacinthe Ferdinand de Liedekerke. De jongste, Marie Gabrielle Augustine de Massen (ca. 1798-1854), bleef ongehuwd; zij woonde te Maastricht aan de Boschstraat nr. 1251, nu: 88, en beschikte in 1830 over drie bedienden. [Régis de la Haye, 'Een heer? Geen heer! Wylre op het breukvalk van de Franse Revolutie', in: *Historische en heemkundige studies in en rond het Geuldal* 1992, 107-108, 114; Bos, *Notabele ingezetenen*, 212-213, 236; *Nederland's adelsboek* 13 (1915)]

Hollard: George Hollard (1752-1823) was na een militaire carrière in Maastricht werkzaam als belastingambtenaar en lid van de magistraat, zowel voor als na de Franse tijd. Uit zijn tweede huwelijk met Anna Catharina Josepha barones de Crassier werden zes dochter geboren, van wie Julie, Josephine, Hubertine en Mimie intussen zestien jaar of ouder waren. [Cees Claessen, Frank Claessen, Ben Hollard, *George Hollard 1752-1823. Beroepsmilitair, belastingambtenaar, stadsbestuurder*, Zoetermeer 2007]

Generaal Von Kleist: Friedrich Heinrich Graf Kleist von Nollendorf (1762-1823), in 1814 opperbevelhebber van de Pruisische troepen op de linker Rijnsoever met Aken als hoofdkwartier. [*Allgemeine Deutsche Biographie*, XVI, 124-127] Von Kleist stond op goede voet met De Constant-Villars. [Ubachs, 'Niemandslân', 204]

Generaal Von Müffling: Waarschijnlijk is dit Wilhelm Freiherr von Müffling (1778-1858), die in 1816 commandant was van de Pruisische troepen in de Bondsvestingen Mainz en Luxemburg. [*Neue Deutsche Biographie*, XVIII]

Jacobus Verloren (1749-1827): predikant in Maastricht, 1786-1819; vanaf 1816 president van het provinciaal kerkbestuur van Limburg. [*Historische encyclopedie*, 549; Bax, *Hervormde gemeente*, 144, 202, 327, X]

168 Cayenne: strafkolonie in Frans Guyana.

169 P.B.: Pays-Bas, dus Nederlandse guldens. Een Nederlandse gulden was ruim twee Luikse guldens waard.

170 heiligdomskamer: schatkamer. Achter 'gebouwd' staat met potlood geschreven: 'door Kaiser'. Dit is de architect Johannes Kayser (1842-1917), de bekendste leerling van Pierre Cuypers.

171 De v verwijst naar p. 223 ('Zie folio 222').

172 In zijn 'Kroniek' doet Philippe van Gulpen nadere mededelingen over de manier waarop de klok op 4 mei 1855 gerepareerd werd. [*De Maasgouw* 11 (1889) 187-188]. Veel meer over 'Grameer', de grote klok van de Sint-Servaas, in: *Historische encyclopedie*, 203-204.

De muur welke van de Hoofdwacht tot aan het koor van St. Servaaskerk liep, is weggebroken, zoodat nu ook die vleugel bloot ligt. Daarin is eene verandering in de ramen gebragt. Die ramen zijn nu op deze wijze verbouwd:

[tekening van twee 'gotische' ramen met ertussen aan de bovenzijde een vierpas]

Een nieuw Christusbeeld, met gothiek ijzere kapwerk omslooten, is aan de buitenzijde van het koor aangebragt. -1878-

[p. 223] Men gaat met de réparation van de kerk voort. Het dak boven den gothieken ingang achter St. Jan is afgenomen. -1878-

Nu volgt een geaquarelleerde tekening, die bijna een halve pagina beslaat, met het onderschrift: *St. Pieterspoort (buiten) in 1798.*

Zie folio 222: **U**. Men wierd de scheur in de groote klok gewaar in het begin van juni 1853. Zie *Courier de la Meuse*, nummer 130, 5-7 juni 1853.

De bokken van St. Servaaskerk, die van gebakken steen waren, zijn in 1879 en 80 met hardsteen overdekt, bizonder die aan de zuidzijde (tusschen de kerken). Ook is in 1880 een nieuwen ingang aan de kerk aangebragt aan de zuidzijde tegenover St. Jan.

[p. 224] De bovenste helft van de pagina bevat een geaquarelleerde tekening van de *Oude Proostdij van St. Servaas. Ingang kapel en gerechtszaal (onder de bogen)*, met het bovenschrift *Anno 1850* en rechts in de bovenhoek: *Zie folio 206.*¹⁷³

In 1874 is weder voor de eerste maal, na eeuwen gestaakt te zijn geweest, het heiligdom¹⁷⁴ vertoond.

In 1881 werden de krochten onder het koor en het kruis van de St. Servaaskerk weder hersteld, zooals ze ten tijde van het kapittel waren. Er worden honderde karren grond uitgevaren.¹⁷⁵ – april 1881 -

[p. 225-230] blanco

[p. 231] Litho met het onderschrift *Vue des Eglises de St. Jean et de St. Servais ainsi que du grand corps de garde à Maestricht, du côté de la place d'armes.*

[p. 232-233] Afbeeldingen met betrekking tot de St. Servaaskerk uit het *Annuaire*.

- 173 In het *Annuaire* 1828 is dit p. 152.
 174 het heiligdom: de relieken. Het tonen van de relieken geschiedde bij gelegenheid van het herstel van de zevenjaarlijkse Heiligdomsvaart in 1874.
 175 Voor nadere oriëntatie, zie: B.C.M. van Hellenberg Hubar, *St. Servaaskerk II. De Romaanse kerk*, Maastrichts Silhouet 10, Maastricht 1982, 29-34 (De crypten), speciaal p. 33.
 Gedetailleerde gegevens over het cryptencomplex, zie: Aart Mekking e.a., 'Bijdragen tot de bouwgeschiedenis van de Sint Servaaskerk te Maastricht. Deel I: De Oostpartij', in: *PSHAL* 115 (1979), 19-20 (periode 900-1100), 29 (periode 1100-1300), 66-78 (interpretatie van de beschikbare gegevens), 94-108 (poging tot reconstructie).

Van der Noordaa, pagina 93, met de litho van de O.L. Vrouwekerk uit het *Annuaire* 1827. Met een kruisje gaf Van der Noordaa de plek aan waar zich het beeld bevond waarover hij schrijft op pagina 137.
 Of Van der Noordaa de plaats van de engel correct aangeeft, is twijfelachtig. Volgens Ad Welters, 'Een engel op de kerk van O.L. Vrouw te Maastricht', in: *De Nedermaas* 2 (1924-1925) 80-81, bevond het beeld zich van oudsher op de nok van het dak van de absis. In 1505 werd de engel hersteld en in 1668 vernieuwd. Mogelijk is het beeld later verplaatst. Maar op een gravure van de O.L. Vrouwekerk circa 1740, naar een tekening van Jan de Beijer, bevindt zich op de uitstek een eenvoudig stalen kruis, nog altijd geen engel.

Annuaire 1829

[p. 234-295] De historische bijdrage in het *Annuaire* 1829, p. 105-166, is getiteld: *Continuation de la description des monumens de la ville de Maestricht, avec indication des principaux souvenirs historiques qui s'y rattachent*. Bij Van der Noordaa zijn dit de bladzijden 234-295.

[p. 296-297-298] Afbeeldingen van wapens en zegels uit het *Annuaire*.

[p. 299] *Le commandeur des Vieux Joncs*¹⁷⁶ avait sous ses ordres 12 autres commanderies, savoir: 1. Gruitrode, 2. Gemert, 3. St. Gilles, 4. Bockevoort, 5. Zeestorf, 6. Remmersdorf, 7. Aken, 8. Jongebiesen of Niewen Biesen te Maastricht, 9. Keulen, 10. Bernersheim, 11. Ardingen, en 12. St. Truyen. Idem à Fouron St. Martin / Pierre, voyez Delvaux, rive droite, page 175 et 177, voyez Cahier no. 2.¹⁷⁷

In 1848 omtrent de maand oktober is men begonnen den *Teunis* (St. Anthoniuskerk en -klooster) af te breken, aanvangende met de torens, waaraan een goede poos is doorgewerkt, totdat de arbeiders kwamen tot op een afstand van omtrent tien à twaalf voeten van den grond. Het bovenste gedeelte was mergelsteen; hier ving de blauwe hardsteen aan. De schuren digt bij het Bassin alsook den tuinmuur zijn nedergesmeten en men werkt sedert de maand november aan het graven van het kanaal dat reeds goed [p. 300] vorderd. Men breekt echter tot heden (26 januarij 1849) noch niet aan het klooster, waarin de bureaux van de geëmployeerde is.¹⁷⁸ Naast de hoofdboort en de Biezestraat heeft men het kleine huisje afgebroken, bij welke gelegenheid men op den 15 november jl. een menigte zilveren *munten* heeft gevonden. Het waren Spaansche, Hollandsche, gravelijke, bisschoppelijke Luiksche, Geldersche en Limburgsche. Er waren twee grootte en een kleinder stuk door de abdis van Thorn in Limburg geslagen bij, ook een stuiver (zilver) van Maastricht. Het geld lag in lossche aarde, een voet onder de plavuizen. Het jongste stuk was 200 jaar oud, zoodat het denklijk bij de belegering van Frederik Hendrik is begraven (1632). De ploeg die het vond is weggejaagd.

[p. 301] Men heeft bij latere graving verscheiden houten *doodkisten* gevonden. Ook heeft men tien à twaalf voet onder den grond digt bij de Maassluis aan de kant van het Bassin een klein vierkant metselwerk, met plavuizen aan alle kanten bekleed, gevonden omtrent ter grootte van een schilderhuis.¹⁷⁹

De drie hervormde gemeentebesturen (Nederduitsch Hervormden, Franschen en Hoogduitschen) te Maastricht hebben uit onderlinge bijdragen, de eerste genoemde ten bedrage van 500 gulden Nederlandsch en de beide andere ieder 250 gulden bij den rijtuigmaker Roekx een *lijkwagen* doen vervaardigen ten behoeve dezer drie gemeentens.¹⁸⁰ Dezen wagen kan nagelang den stand van den afgestorvenen versierd worden met lantarens, doodskoppen en beenderen, kapellen en draperiën, het al na zijn qualiteit en betrekking, zijnde eigentlijk verdeeld in drie klassen: rijk, burger en armen. De kosten zijn na rato.

- 176 Vieux Joncs: Aldenbiezen.
 177 Zie: Henri Del Vaux (de Fouron), *Dictionnaire géographique de la province de Liège. Première partie. Rive droite de la Meuse*, Liège 1841. Del Vaux behandelt op p. 174-178 Sint-Pietersvoeren, 'ci-devant commune libre, gouvernée par un commandeur du baillage des Vieux Joncs, ordre teuto-nique (...)'. De *Dictionnaire* van Del Vaux zal wel in losse afleveringen ('cahiers') aan de intekena-ren zijn verzonden.
 178 Het klooster werd een jaar later afgebroken: zie p. 305.
 179 schilderhuis: wachthuisje.
 180 H.G. Roekx, rijtuigmaker, Batterijstraat 1335, nu: 40.

Van der Noordaa, pagina 222.

[p. 302] *St. Jan*, folio 250.¹⁸¹ In 1838 of 39¹⁸² heeft de Nederlandsch Hervormde gemeente zich uit bijdragen door de gemeente bijeengebragt eene zilvere nachtmaalskan aangeschaft, door den zilversmid Nijss te Maastricht vervaardigd.¹⁸³

Een jaar of acht later zijn door bijdragen dierzelfde gemeenten de banken in de kerk vernieuwd en de preekstoel verplaats, die vroeger tegen den derde pilaar, inkomende van het klooster, stond. (De Koning heeft hieraan bijgedragen).

St. Mathijskerk, folio 258.¹⁸⁴ Bij gelegenheid van het leggen der glaze gazbuizen in deze kerk is in oktober 1848 een marmer graf met een dito zerk ontdekt. Een en ander diende tot begraafplaats van een protestantsche dame, wier portret zich vroeger ook aldaar bevond (Cramer genaamd).¹⁸⁵ Het is 60 jaar geleden dat zij begraven werd. Een en ander is in den toestand gelaten waarin men het vond.

De heer *P. Regout* heeft in 1848 de particuliere woningen wier eigenaars zulks verkozen met gaz verlicht, welke door glaze buizen wordt aangebragt. [p. 303] De stadsverlichtig geschiedt alsnog door lantaarnen.

De stad heeft twee *lijkwagens* doen vervaardigen ten dienste voor de Roomsche-Catholijken en Israëlieten (terzelfder tijd als de protestanten de hunnen hebben laten maken (1849); voor de Catholijken wordt erboven een kruis op geplaatst). Deze zijn gemaakt bij den rijtuigmaker Léonard op het Klooster.¹⁸⁶ Vroeger wierden de dooden begraven met lijkkoeien, die men tot dat einde bij rijtuigverhuurders huurde. Dit is alsnu verboden (1849).

De *Lieve-Vrouwekerk* is op den 10 oktober 1837 aan de eerdienst teruggegeven ter vervanging van de Nicolaaskerk die men kort daarna zoowel wegens bouwvalligheid als om de te kleine ruimte heeft afgebroken. [p. 304] Op den 9 oktober 1837 werd de wijding door het luiden der klokken aangekondigd en den volgenden dag had deze plegtigheid plaats. Om 9 uren smorgens werd deze kerk door den Z.E. Heer Geestelijken uit naam van Zijne Hoogwaarde den Vicarus ingewijd. Om 11 uren begaven zich de genoodigde autoriteiten naar de St. Nicolaaskerk om de processioneele overbrenging der Heilige Zaken bij te wonen, welke overbrenging ten half twaalf uren plaats had. Bij het binnentreden van de Lieve-Vrouwekerk werd het *Veni Creator* en het gebed voor Zijne Majesteit den Koning gezongen. Het feest werd gesloten door den Bisschoppelijken Zegen. Den 11 oktober 1837 werd eene plegtige Hoogmis in tegenwoor- [p. 305] digheid der genoodigde autoriteiten gehouden en besloten met den lofzang *Te Deum Laudamus*.

De *St. Nicolaaskerk* wierd bij afbraak vrij caducque bevonden. Een fraai huis besloeg wel dra een gedeelte van de plek waarop zij stond, zoodat er voor de Lieve-Vrouwekerk een plein gevormd werd, dat van stadswegen met boomen is beplant geworden. De klokken die vroeger in St. Nicolaaskerk hingen, zijn door de artillerie in de Lieve-Vrouwekerk geheschen geworden. De grootte klok heeft aanvankelijk een onaangename klank gehad. Later is dit gebeterd. (De Lieve-Vrouwekerk is gebouwd voor 5000 personen, St. Servaas idem voor 7000.)

- 181 In het *Annuaire* 1829 is dit p. 121.
- 182 Erboven is in een ander handschrift met potlood geschreven: 't Was in 1837 blijkens opschrift.
- 183 Nijss, lees; *Nijst*. Waarschijnlijk te identificeren met Petrus Lambertus Nijst, geboren te Maastricht op 21 floréal an 8 (11 mei 1800) en aldaar overleden op 26 juni 1869. Hij woonde in zijn geboortehuis: Muntstraat nr. 1018, nu: 41 ('In de fortuin'). Zijn vader, ook zilversmid, droeg dezelfde voornamen. De Adresboeken van 1875 en 1884 vermelden nog: W.R. Nijst, goudsmid, Kleine Staat 1076, nu: 6 (In het goyde herdt) [*Adresboek* 1875 en 1884]; P.C. Nijst, goudsmid, Sint-Servaasklooster 1880-c, nu: 7 [*Adresboek* 1875].
- 184 In het *Annuaire* 1829 is dit p. 130.
- 185 Cramer, lees: *Craan*. Het betreft: 'Het vrij kostbaar grafteeken, in 1790 ter nagedachtenis van mevrouw Craan opgericht'. Philippe van Gulpen maakte er een tekening van, met de toelichting: 'Monument élevée sur le tombeau / de madame Craan, en marbre blanc / dans le Choeur de St. Mathieu, / dans le temps qu'elle étoit Eglise protestante / en 1788'. [Bax, *Hervormde gemeente*, 254 en bijbehorende afbeelding].
- 186 De weduwe *Léonard*, fabricant d'équipages (rijtuigmaker), was gevestigd op het Sint-Servaasklooster aan het Vredeplein (Place de la paix), nu Henric van Veldekeplein.

Van der Noordaa, pagina 223.

29 januarij 1850. Vandaag is men begonnen met het *klooster St. Anthonius* alhier af te breken. Eergisteren en gisteren wierd het dakwerk, dat er stevig uitzag, afgenomen. De hoofdpoot staat noch altijd alsook een gedeelte van den tuinmuur. Het kanaal is reeds lang hier geheel gereed.

[p. 306] Bij het vergrooten van het papierfabriek van de firma Lhoust en Co. ter plaatse waar voorheen de Commanderie de Nieuwen Biesen stondt,¹⁸⁷ is door een arbeider een prachtig *beeld gevonden in massief zilver*, een Duitsch ridder te paard voorstellende. Het is verdonkerd en onder 's hands verkocht.

Van de *St. Janskerk* is in het najaar 1877 de spits afgenomen. De zijbeuken zijn gerépareerd. In 1878 zal een nieuwe hoogere spits worden aangebragt. Den toren wierd zeer caducque. Bij den laatsten zwaren storm voorjaar 76 hadt hij veel geleden.

Men is goed bezig met de restauratie van den Janstoren. In den nazomer van 78 was den toren vanaf de eerste gallerij tot aan de bovenste bedekt met stellingen en zijn de vernieuwingen met kracht voortgezet. De bovengallerij is vernieuwd en reeds veel gebrekkigs hersteld. Om de Janstoren te herstellen heeft men de steigers die voor den bouw van den Dom van Keulen gediend [p. 307] hebben doen opzenden.

Zie folio 173.¹⁸⁸ Storm van november 1800.¹⁸⁹ Vader heeft mij honderd malen van dien vreeselijken dag verhaald die hij beleefd hadt en zich goed herinnerde. – V.d.N. –

Hieronder een geaquarelleerde tekening, die een halve bladzijde beslaat, met het onderschrift *Kloosterke en kerkje der grijze zusters*.

In de nacht van 15-16 januari 1713 braken twee soldaten in in de kerk van het klooster St. Antonius. Zij hoorden tot een Phaltisch Regiment hier in garnizoen. Zij smeten de hosties in een secreet en stolen het ciborie etc. De bevolking was zeer verontwaardigd. Den 20 februari kreeg de krijgsraad hen in handen. Zij wierden *door het* [p. 308] *militaire gerigt veroordeeld*, den meest schuldige om eerst de vijf vingers van de regterhand afgekapt te krijgen – zegge afgebrand te worden met eene gloeiende tang -, aan *beide* de regterhand afgekapt te worden en vervolgens levend verbrand te worden. Die straf is aan hen volvoerd aan het zieke¹⁹⁰ buiten de oude Wijkerpoort in tegenwoordigheid van hun geheel regiment.

De 'tradition populaire' waarvan Heijlerhof op bladzijde 294¹⁹¹ van gewaagd, was in mijne kinderjaren nog geensints uitgestorven. Men noemde het *de IJzere Jufvrouw*. Volgens het in omloop zijnde verhaal moest de délequent die opgeruimd moest worden, een onderaardsche gang doorloopen. Aan het eind van die spelonk stond een IJzere Dame met twee zwaarden. Door het trappen op een veer sloeg de Jufvrouw met de zwaarden in een halve cirkel den ongelukkigen het hoofd af. Men beweerde dat die onderaardsche exécutieplaats zich

- 187 Het betreft de uitbreiding met het terrein van de voormalige Rijks-affuitenloods in 1878. [Honderd jaren papierfabriek 1850-1950, Maastricht 1950, 88-90]
- 188 Folio 173 is pagina 119 van het *Annuaire* 1828. Daar staat: 'Dans l'année 1800, au mois de novembre, un violent ouragan emporte une grande quantité de plomb de la toiture de notre église' [de Sint-Servaaskerk].
- 189 De exacte datum is door Van der Noordaa niet ingevuld. Volgens de *Kroniek* van Philippe van Gulpen was het 9 november 1800. [De Maasgouw 11 (1889), 147]
- 190 Het zieke (het siecken, de lazerij, de leprozerij) lag buiten de Duitsepoort aan de weg naar Scharn ter hoogte van de huidige Eburonenweg. [Historische encyclopedie, 483]
- 191 Dit is pagina 165 in het *Annuaire* 1829.

Van der Noordaa, pagina 224.

moest bevinden in den omtrek waar nu het grafmonument van generaal Destombe zich bevind.¹⁹² – V.D.N. –

[p. 309] Voordat Maastricht eigentlijke casernens bezat tot *huisvesting van de bezetting*, waren de ingezetenen verplicht één of meer soldeniers ten hunnent te huisvesten. Veelen stonden daartoe eene kamer af op de verdieping die langs een trap van de straat te bereiken was, zonder met de woning waartoe ze behoorde in communicatie te staan. Ik heb nog eene op die wijze ingerigte huizing in het Uitbelderstraatje gezien. Welgestelden vereenigden zich, stelden gezamentlijk eene stalling voor paarden en woning voor ruiters tot beschikking van het garnizoen en raakten daardoor vrij van de persoonlijke huisvesting van soldeniers. Nagelang de ruimte der voor ruiters ter huisvesting verstrekke gelegenheid maakte dit meer of minder burgers van de persoonlijke huisvesting vrij. Die inrichtingen noemde men *ruiterhuizen*.¹⁹³ Een voormalig, zeer groot ruiterhuis heb ik gekend. Het diende tijdens de revolutiejaren 1830-39 als garnizoensziekenstal en lag tegen over den Langen Gang van St. Servaas aan den Anker.¹⁹⁴ Een tweede lag in de Raamstraat, tussen het 88 Taliënstraatje en het Zwanenstraatje.¹⁹⁵ Men noemde het in mijne jeugd de Husarenpoort. Tijdens de Fransche overheersching 1795-1814 lagen er bruine husaren, bekend onder de naam van Chambrangs.¹⁹⁶ In de revolutiejaren lagen er, meen ik, geen soldaten in, maar toch [p. 310] wandelde er een schildwacht voor de poort. Ik denk dat het toen voor garnizoenshooi- en stroo-magazijn diende. Later was het eene onaanzienlijke melkboerderij. Aangezien onder de Vereenigde Nederlanden Maastricht het zwaarste garnizoen van de Republiek bezat en in die tijden de ruitery zeer sterk bij de legers vertegenwoordigd was, heeft Maastricht zeker een groot aantal van die ruitershuizen en -huisjens bezeten, en ik vermoed dat het Ruitersstraatje te Wijk aan zoo'n huis haren naam ontleend. – V.D.N. –

De *Wolfstraat* dankt haren naam aan een gevelsteen *in den Wolf*. Het hoekhuis van de Wolfstraat en Achter het Vleeschhuis voerde dien steen. Dat de *Raamstraat* haar naam ontleend aan de ramen waar de wevers (gewandmakers, tisserands en laine) de door hen vervaardigde doeken op lieten droogen, is vrij zeker. Maar A. Perreau in zijne *Recherches sur les corporations des métiers de la ville de Maestricht* wil ook den naamsoorsprong van het in de Raamstraat uitlopend straatje, genaamd 88 *Taliëstraatje*, aan het gewantmakersambacht ontleenen.¹⁹⁷ Ik acht het meer eene schertsende aan- [p. 311] wijzing op de zeer geringe lengte van dat straatje, zijnde 88 taliën, maar een klein eindje.¹⁹⁸ Zie bladzijde 83.

De heer *Heijlerhof*, die op folio 11¹⁹⁹ eene reeks veronderstellingen maakte om van het oude stadhuis, Groote en Kleine Staat, Munt-, Smedenstraat enz. het punt te zoeken waar de primitieve Romeinsche vestiging plaatshad, is in al het veronderstelde niet gelukkig geweest. Ik acht het eveneens het geval te zijn met zijne supositie dat de *Havenstraat* (bladzijde 9)²⁰⁰ haar naam van de Romeinsche haven (die hier waarschijnlijk nooit bestaan heeft) kan ontleend hebben. De oude naam van de Havenstraat (in 1400) is toch niet Havenstraat, maar *Hoefstat*. Volgens Taco de Beer²⁰¹ (zie zijne verk[l]aring van verouderde uitdrukkingen in Oltmans' *Volledige*

- 192 Het grafmonument van generaal Des Tombe werd verplaatst naar het Waldeckpark: zie hiervóór p. 146. Over het martelwerktuig 'de IJzeren Dame' of 'de IJzeren Juffrouw', zie: *Annuaire* 1829, 65-166; *Revue belge* 3 (1837), 5e deel, 471-472; H. Welters, *Limburgsche legenden, sagen, sprookjes en volksverhalen*, Maasbree 1982 (reprint van de uitgave uit 1875), I, 209-211; Olterdissen, *Prozawerken*, 99; *Historische encyclopedie*, 242.
- 193 Over deze 'ruitershuizen' wordt ook gesproken in het *Jaarboek voor het hertogdom Limburg*, 1851, 261-262.
- 194 *Historische encyclopedie*, 30: Het Anker, nu: Julianaplein, gelegen tussen de Grote Sociëteit en het voormalig hoofdpstkantoor.
- 195 Het 88 Taliënstraatje en het parallel daaraan lopende Zwanenstraatje verbonden de Raamstraat met de noordoosthoek, respectievelijk de noordwesthoek van de Varkensmarkt.
- 196 Met potlood staat onder 'chambrangs' geschreven: 'chamboran'. Chambrang is een verbastering in Maastrichtse mond van Chamborand; – de Maastrichtenaar kende het woord 'sja(m)brang' (uit het Franse 'chambranle') al in de betekenis: lijst van een deur of raam. Het huzarenregiment van Chamborand (de naam van een plaats in de Limousin) dateert uit de tijd van Lodewijk XVI.
- 197 Zie: A. Perreau, *Recherches sur les corporations des métiers de la ville de Maestricht et sur leurs méreaux*, Bruxelles 1848, 55.
- 198 Volgens Endepols, *Diksjenaer*, 421, is een talie een-zestiende deel van een el; de Maastrichtse talie was 42 mm lang.
- 199 Dit is pagina 105 in het *Annuaire* 1825.
- 200 Dit is pagina 103 in het *Annuaire* 1825.
- 201 Taco de Beer (1838-1923) was leraar en publicist op taal- en letterkundig gebied.

Kloosterke en Kerke der grysse Zusters

Van der Noordaa, pagina 307.

Werken, Xe hoofdstuk, folio 2) waren hoefslagen (ruimtens of perken, verbredingen van den weg) gemeenschappelijk eigendom van de burgers, waar dezen zich in tijd van nood verzamelden, hunne loopplaats hadden. Deze verklaring komt in het oogvallend overeen met de situatie van de Havenstraat voor 400 jaren. Het pleintje, waarmede de Havenstraat – zie folio 377 –

Annuaire 1830

[p. 312-374] De historische bijdrage in het *Annuaire* 1830, p. 102-164, is getiteld: *Continuation de la description des monumens de la ville de Maestricht, avec indication des principaux souvenirs historiques qui s'y rattachent*. Bij Van der Noordaa zijn dit de bladzijden 312-374. Pagina 164, resp. bladzijde 374 bevat de laatste 14 regels van de bijdrage; de onderste helft is afgeplakt met een blaadje dat de volgende tekst en tekeningetjes bevat:

[p. 374] De kerk der Capucijnen dient thans tot gymnastie[k]school (1874 – V.D.N.) Achter de kerk der Capucijnen is thans de *Israëlitische kerk* gebouwd, 1840. De Israëlieten deden vroeger hunnen dienst op de Kleine Gracht, van de Maas komende links, op de verdieping.²⁰²

Volgen twee tekeningetjes die de nummers 1 en 2 dragen en het bijschrift: *N[ummer] 1 H. Geestkapel, Groote Staat 1800 2. Parochiekerk St. Catherine in 1780.*²⁰³

Het was een groote zaal of zolder boven de remiezen van het grootsche hoekhuis Zuidzijde, destijds bewoond door den heer Van Vloten.²⁰⁴

[p. 375] Sedert 1847 is er te Maastricht eene *industriële school* opgericht in hetzelfde gebouw waar het Koninklijk Atheneum gehouden wordt.²⁰⁵

Den 11 januarij 1642 woonde de predikant Ludovicus in het huis waar vroeger de *Recolletten* hun klooster hielden, teneinde een oog op de weezen te houden.²⁰⁶ Deze Recoletten alsmede de Jezuïten hadden dit klooster moeten verlaten wegens deel in een verraad. De eersten woonden te Slavanten. Echter vreesde men noch altijd dat zij met den vijand zouden heulen, zoodat op den 10 mei 1645 aan eenieder werd verboden eenige briefwisseling met hen te houden op straf van voor verrader te worden aangemerkt.

In 1875 is eene verandering in de *Kommelstraat* gemaakt. Men heeft een stuk tuin onteigend en vanaf de gieterij van Van Oppen tot aan de Refuge van Herkenrade dien tuin met een muur dwars doorsnede[n] en het buitenste gedeelte tot openbare straat gemaakt, zoodat het nu een pleintje vormd voor de Kruisheeren.²⁰⁷

[p. 376] *Croisiërs, Couvent des.*²⁰⁸ Le côté droit de l'église a des chapelles avec des autels en bas relief représentant des mystères de la religion, le grand autel corinthien; le fond de la

- 202 Over de kapucijnenkerk, gelegen in de Capucijnengang, zie: *Historische encyclopedie*, 269.
De synagoge op de Kleine Gracht wordt ook genoemd in: Flament, *Chroniek*, 161, en in de *Kroniek* van Philippe van Gulpen, *De Maasgouw* 1889, 168. De laatste meldt bovendien dat de Joden hun diensten vanaf 1794 eerst hielden in een huis achter het Stadhuis en dat zij hun samenkomsten in 1807 verplaatsten naar de Kleine Gracht. Volgens J.M. Lemmens, *Joods leven in Maastricht*, Vierkant Maastricht 15, Maastricht 1990, 23, 27, 33, 74-79, was de synagoge achter-eenvolgens gevestigd aan de Markt nr. 53 (vanaf 1782), de Kleine Gracht nr. 3 (vanaf 1797) en de Bogaardenstraat, ingang aan de Capucijnengang nr. 2-4 (vanaf 21 augustus 1840)
- 203 De Heilige Geestkapel lag aan het Heilige Geeststraatje, eertijds een verbinding tussen de Grote Staat en de Markt. De Sint-Catharinakapel aan de Boschstraat, gelegen schuin tegenover de Sint-Matthijkskerk, diende van 1633, toen de Matthijs aan de protestanten werd toegewezen, tot de Franse Tijd als parochiekerk; ze werd in 1860 gesloopt. [*Historische encyclopedie*, 220, 117-118]
- 204 Het betreft het prachtige woonhuis aan de Van Hasseltkade 20 (voorheen: Langs de Maas / le long de la Meuse nr. 1812, daarna aangeduid met Kleine Gracht nr. 618, later Kleine Gracht nr. 1), dat oorspronkelijk bewoond werd door notaris J.Th. van Gulpen. Na de Tweede Wereldoorlog was er lange tijd de Regionale Omroep Zuid in gevestigd.
Willem Cornelis van Vloten (Amsterdam 1776 – Maastricht 1848) was vanaf 1810 op diverse plaatsen directeur der directe belastingen, laatstelijk in Maastricht. Hij was actief lid van de in 1821 opgerichte Maastrichtse afdeling van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen en was voorzitter van het 1827 gestichte zanggezelschap Orphée. Zijn zoon, Carel Cornelis van Vloten (1804-1872) was in de jaren 1823-1832 ook werkzaam bij de belastingen op diverse plaatsen in Limburg. [*Nederland's patriciaat* 88 (2007-2008), 366; Spronck, *Weustenraad*, 63, 89-90, 110]
- 205 De Industrieschool of Tweede Afdeling van het Koninklijk Atheneum, voorloper van de H.B.S. (1864), werd op 3 januari 1848 officieel geopend. [H.H.E. Wouters, in: *Van Atheneum tot Lyceum. Honderd jaar gemeentelijk V.H.M.O. in Maastricht*, [Maastricht 1965], 55-57]
- 206 Philippus Ludovicus (1592-1667) was in 1632 door de Staten-Genraal aangesteld als predikant van de hervormde gemeente in Maastricht. [Bax, *Hervormde gemeente*, 38-62]
De Recollecten waren Franciscanen. Als betrokkenen bij het zgn. Verraad van 1638 werden zij in 1639 uit de stad verwijderd. In hun kloostergebouw aan de Sint-Pieterstraat werd in 1640 het protestants weeshuis gevestigd. Ook de Jezuïeten werden in 1639 uit de stad verdreven. Hun klooster, kerk en schoolgebouw lagen tussen Wolfstraat en Bredestraat. [*Historische encyclopedie*, 176, 574; 255-256, 491-492]
- 207 Over de aan de Kommel gevestigde ijzergieterij Van Oppen, zie: *Historische encyclopedie*, 390. De refugie van Herkenrode was gelegen tussen Kommel en Sint-Servaasklooster en is nu opgegaan in de kloostergebouwen van de Liefdezusters van de H. Carolus Borromeus. [*Historische encyclopedie*, 223.
- 208 *Annuaire* 1830, p. 135-136.

nef une tribune d'un beau dessein contourné soutenu de six colonnes Toscanes. L'église et le couvent sont bâtis en 1471.

*St. Anthoine, l'église de.*²⁰⁹ Le grand autel le tableau représente le sauveur en croix; tabernacle en marbre blanc et noir, soutenu de dix colonnes en marbre blanc et noir, et ornemens dorés.

*Dominicains.*²¹⁰ Dans le chœur un riche lambris bien travaillé en bois et de magnifiques confessionaux.

*Hôpital de St. Servais.*²¹¹ Subsistait déjà en 1171; fut fondé pour loger les pèlerins Français qui venaient chercher la guérison d'une maladie pédiculaire.²¹²

In 1877 is naast het gesticht St. Joseph op de *Kommelstraat* een nieuw kerkje gebouwd (naar de zijde van de Refuge van Herkenrade).²¹³ Het eerste, gelijkvormig met het nieuw gebouwde, bestaat mis- [p. 377] schien eene twintig jaren.

Het zoogenaamd *Abrahamslook*, eene schietkat *vlak tegenover* [lees: driehonderd meter ten westen van] de Refuge van Herkenrade, gelegen aan het einde van de Calvariebergstraat bij de oude manege, bestond geheel uit leem en is sederd het opheffen der vesting af en toe gesloopt en tot brandstof verbruikt. - 1878 -. Het Abrahamslook was vroeger een kruithuis en vloog in 1761 in de lucht. De kanonnier die oorzaak van het kruithuis ontploffen was heete Abraham van Sisteren. Boven dat kruithuis lag of stond een wacht, de Hooge Schuur genaamd. In oude tijden heete het de Hacke-kamer.²¹⁴

Zie 311 [lees: vervolg van 311]

eindigde, was eene verbreeding van haar loop en ook publiek eigendom. Want het eerste Tric[h]tsch Domus Civium²¹⁵ wierd er opgetimmerd, en dan wil volgens mijne meening Havenstraat – Hoefstad – Hoefslagen zeggen: loopplaats voor de verweerders, bij nood, aanval en gemeenschappelijk gevaar. – V.d.N. 7 mei 95 -

[p. 378] Sederd het aanleggen van de waterleiding zijn er veele *pompen* verdweenen, ook publieken. Eene publieke pomp stond in het Pompenstraatje en zal daar wel de naams-oorsprong van zijn.²¹⁶ Onder de weggeraakte publieke pompen was er eene van groote réputation wegens haar bizonder helder en lekker water. Men beweerde dat ze boven eene wel stond, en om het middaguur zag men veele menschen met caraffen en potten er water komen halen om bij het maal te drinken. Ze is weggeraakt bij het verbreeden van de Helmstraat. Ze stond tegen het toen afgebroken hoekhuis van de Groote Gracht – Helmstraat tegenover de brouwerij de Coele Meij.²¹⁷

De eerste in Maastricht opgestelde pomp was die van het huidige Stadhuis. Men moest een deskundigen daartoe uit Aken ontbieden. In M[aastricht] kende nog niemand dat ambacht. Voor de invoering der pompen had men op veele plaatsen in de stad poelen, o.a. op de Markt, Vrijthof, aan de oude Brusselsche poort, Boschstraat enz. Het hoekhuis van de St. Antoniusstraat en Boschstraat Noordzijde, thans eene melkboerderij, draagt nog de naam

- 209 *Annuaire* 1829, p. 158-159.
- 210 *Annuaire* 1830, p. 110-117.
- 211 *Annuaire* 1829, p. 105-111.
- 212 luizenziekte.
- 213 De congregatie van de zusters van de H. Jozef, gevestigd aan de Kommel, was gesticht in 1853 en richtte zich onder meer op de opvoeding van arme, verlaten kinderen. [*Historische encyclopedie*, 598, 599]
- 214 Hacke-kamer, zie: *Historische encyclopedie*, 212, i.v. Hakenkamer.
- 215 Domus Civium: huis van de burgers, stadhuis.
- 216 Het Pompenstraatje was een verbinding van de Grachtstraat met de Raamstraat.
- 217 Zie hiervoor bladzijde 89.

Van der Noordaa, pagina 374.

van Het Poelke, omdat het op de plek gebouwd is, waar voorheen zich een publieke poel bevond.²¹⁸ – V.D.N. 8 mei 1895 -

[p. 379-395] blanco

Annuaire 1831

[p. 396-442] De historische bijdrage in het *Annuaire* 1831, p. 102-148, is getiteld: *Communautés religieuses de femmes*. Bij Van der Noordaa zijn dit de bladzijden 396-442. Pagina 148, resp. bladzijde 442 bevat de laatste 21 regels van de bijdrage, eindigend met de zin: Dans notre notice prochaine, nous traiterons des monumens et des établissemens civils. De onderste helft van de pagina is door Van der Noordaa afgeplakt met een blanco blaadje. Tussen de laatste zin van de bijdrage en dat blaadje schreef Van der Noordaa:

[p. 442] De Belgische Revolutie was oorzaak van zeer lange staking.²¹⁹

[p. 443] *Nieuwenhof*.²²⁰ Le couvent du Nieuwenhof est battie sur la fin du 12e siècle sur une place hors la porte de St. Pierre ou se trouvaient les ruines d'un chateau des seigneurs de oud Vroenhoven. On ne connaît pas les armoiries de ces seigneurs. Peut-etre n'en avaient-ils pas parceque ce n'était pas connu avant les croisades.

Klooster der Grijze Zusters, pag. 418.²²¹

Dit klooster diende tot den laatsten april 1846 tot gekkenhuis, als wanneer (1 mei) de gekken in rijtuigen naar het nieuwe gekkenhuis (de kerk van het voormalig klooster Calvarieberg en bijgebouwde woning) vlak naast het stadszieken- en -gebrekkighuis zijn overgebracht. Het voormalig gekkenhuis (klooster der Grijze Zusters) dient sedert 5 december 1848 tot cholerahuis. Er is een doctor, apothecar, een opzichter en een paar knechts of oppassers in. Er zijn verscheiden personen in overleden alsook den opzich[t]er zelve.

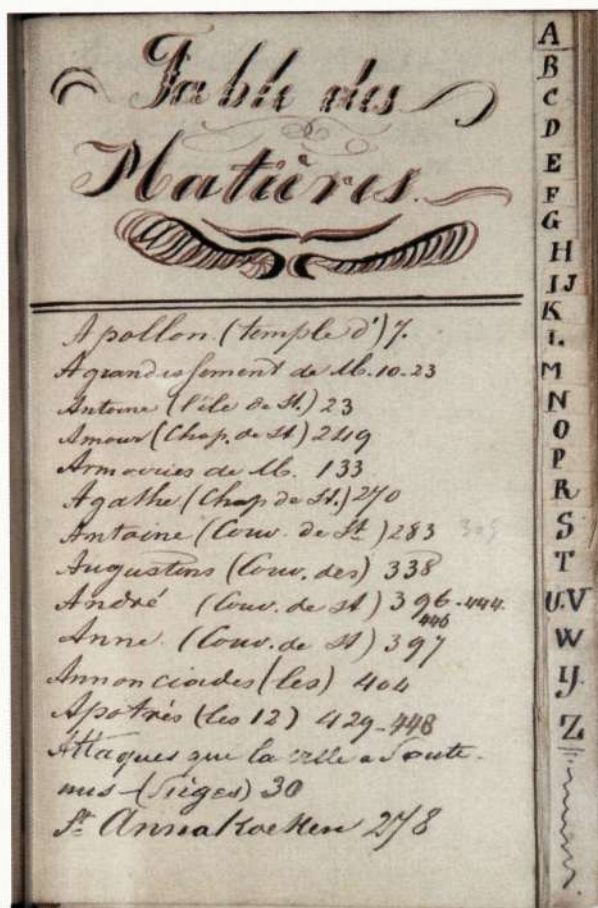
[p. 444] *Gereformeerd weeshuis*, folio 430.²²²

In het jaar 1848 is eene collecte door het geheele land gedaan om de fondsen van het weeshuis bij te staan, Deze collecte heeft 22.000 gulden opgebracht. Thans is het getal der verzorgd wordende wezen van vier reeds tot dertien geklommen.

St. Andriesklooster, zie pag. 396.²²³

De schrijver zegt dat het getal der zusters bij de vernietiging der kloosters slechts uit zeven bestond. De reden ligt hierin, dat er in dit vrouwenklooster zeer weinig harmonie bestond, zoo zelfs, dat de zusters wel eens handgemeen wierden. Eene St. Andries-zuster on-

- 218 Op de noordelijke hoek van de Sint-Antoniusstraat (nu: Sint-Teunisstraat) en de Boschstraat ligt nu het Bastion Hotel Maastricht.
- 219 Van der Noordaa bedoelt dat er na 1831 geen *Annuaire*s meer verschenen. De ‘staking’ werd beëindigd in 1846, toen het ‘Genootschap van vrienden van wetenschappen, letteren en kunsten, te Maastricht’ een *Jaarboek voor het hertogdom Limburg* uitbracht, met daarin een vervolg van de (Franstalige) historische bijdragen. In 1850 en 1851 volgden nieuwe afleveringen, maar het vierde deel van het *Jaarboek* (1852) bevatte alleen feitelijke almanakgegevens.
- 220 *Annuaire* 1831, 105.
- 221 *Annuaire* 1831, 124.
- 222 *Annuaire* 1831, 136.
- 223 *Annuaire* 1831, 102.

Van der Noordaa, de eerste bladzijde van de 'Table des Matières'.

der andere (geboren Jufvrouw Joppen²²⁴) sloeg de andere nonnen zeer dikwijls. Dit kwam ten laatste aan de ooren van den Prinsbisschop van Luik, die alstoen een bevel uitgaf geene nieuwe zusters in dit klooster op te nemen en het op deze wijze te doen uitsterven, om, nadat de laatste zuster dood zoude zijn, er nieuwe in te plaatsen. Voordat het klooster echter geheel uitgestorven was, werden de geestelijke gestichten door den Franschen opgeheven.

[p. 445] In 1849 den 10 juni is de *cholera* opnieuw uitgebroken in deze stad. Er waren op den 29 dito reeds 119 menschen aangetast, waarvan 46 dood. Hierbij een tiental militairen allen uit de Drieskazerne van het 2e Regiment. Het kolerahuis is dus weder in werking gesteld. Het meeste woedt deze ziekte in de Raam-, Gracht-, St. Anthonius-, Christus- en Boschstraat.²²⁵ In deze straaten zijn wel 100 gevallen, terwijl in de rest van de stad slechts het overige.

19 Julij 1849. Op heden beliep het getal aangegevene 319. 97 zijn bezweken. Men bemerkt dat, gedurende de ziekte heerscht, de raven en een deel zwaluwen de stad verlaten hebben, zoo zelfs dat de jongen dood in de verlaten nesten gevonden zijn. Ook bevind men dat het niet onweerd.²²⁶

In julij 1855 is de *cholera* weder uitgebroken en heerscht voornamentlijk in de Koukschroef-, Raam-, Koevliegenstraatjes, Varkensmarkt en buurt.²²⁷ Zie 447.

[p. 456, lees: 446] Couvents de Maestricht.

*Religieuses St. Sepulcre.*²²⁸ Le sanctuaire de leurs eglise etait pavé en marbre, la galerie des religieuses était une tribune soutenue de deux rangs de piliers.

*Religieuses Penitentes.*²²⁹ Le choeur des religieuses couvrait l'église jusque sur le sanctuaire ou il formait une demi lune soutenue pas deux piliers d'ordre toscan.

*Religieuses St. André.*²³⁰ Le choeur des religieuses couvrait la plus grande partie de l'église, formant une tribune sur une voûte gothique soutenue par des piliers de pierre. Le sanctuaire contenait trois autels, le grand autel corinthien.

*Religieuses Bayard.*²³¹ Le sanctuaire pavé en marbre; tribune porté sur un rang de piliers qui partage l'église.

*Refuges te Maastricht, folio 425.*²³²

De refuge [sc. van Hocht] is tegenwoordig (1873) weder één gebouw, hoek van de Raamstraat Zuidzijde, en behoort aan P. Regout. Het wordt door verschillende gezinnen bewoond. Zie over dat gebouw: Bachiene.²³³

De refugie van Herkenrade is voor eenige jaren geheel verbouwd.

De refugie van Val-Dieu (Godsdaal) lag op de Bokstraat tegenover de Jodenstraat, aan de gewezen Maes- [p. 447] poort. Ik heb dezelve in 1847 zien afbreken.

De refugie van de Dames van St. Gerlach lag voorheen in de Stokstraat in het huis naast den Oliphant.²³⁴ Er staat nog een torentje op de plaats en draagt no. 3053. De latere refugie van dat klooster, nu bewoond door den notaris Wilmar – no. 1960 – lag op de Brusselschestraat.²³⁵

- 224 Juffrouw *Joppen*: Op de naamlijst van religieuzen, wier de kloosters volgens de wetten van 1 september 1796 en 25 november 1797 waren opgeheven, komt zuster Joppen niet voor. [*PSHAL* 31 (1894), 118-131. Zij zal het Sint-Andriesklooster dus eerder verlaten hebben. Nadere gegevens heb ik niet kunnen vinden.
- 225 Christusstraat: verbindingsstraatje tussen de Sint-Antoniusstraat en de Grachtstraat.
- 226 RHCL/GAM, Archief Gemeentebestuur, inv. nr. 1338, bevat aantekeningen van dokter J.H.J. Schreinemacher over zijn patiënten bij de cholera-epidemieën van 1848-1849 en 1866.
- 227 De Koekschroefstraat (in het Maastrichts: Kókkeleers- of Kóksjroufstraot), later officieel Coxstraat genaamd, was een verbinding tussen Kleine Gracht en Raamstraat. De Koevliegenstraat of Kwadevliegenstraat (in het Maastrichts: Koojvlegestraot of Kovelingestraot) werd gesloopt in 1931 bij de bouw van de Wilhelminabrug. De naam Koevliegenstraat werd in het Frans vertaald met 'Rue de la vache volante', dit had moeten zijn 'Rue des males mouches'. [Franquinet/Nuijts, *Maastrichtse straatnamen*, 132-133; Blonden, *Straatnamen*, 38-39; Endepols, *Diksjenaer*, 533]
- 228 *Annuaire* 1831, 121.
- 229 *Annuaire* 1831, 128.
- 230 *Annuaire* 1831, 102.
- 231 *Annuaire* 1831, 104.
- 232 *Annuaire* 1831, 131.
- 233 Voor de refugie van Hocht, nu: Boschstraat 69-71, zie: *Historische encyclopedie*, 228. Bachiene spreekt erover in deel 5 (1779), 904-905: 'eene zogenaamde *Refugie* van de Adellijke Vrouwen *Abtdij* van *Hoicht*, waarin die Dame's, in tijden van oorlog, haaren intrek konden nemen, wanneer 't buiten, ter oorzaak der stroopende partijen, zeer onveilig is. Dit gebouw staat omtrent 't midden der *Boschstraat* en is van een groote ruimte. De *Religieusen* der genoemde *Abtdij* hebben daar somwijlen noch haaren intrek; doch de eene helft daarvan is verhuurd aan den Kommissaris der Posterij op 's *Bosch*, en is dus nu het *Bossche Posthuis*.'
- 234 De refugie van Sint-Gerlach bevond zich in een woontoren ('*turris domicellarum de sancto Gerlaco*') in de Stokstraat op nr. 59. De gevelsteen met de afbeelding van een olifant (anno 1652) siert nog steeds het pand Stokstraat 57. [*Historische encyclopedie*, 192; Minis, *Gebeiteld en verguld*, 116]
- 235 De refugie van St. Gerlach op de Brusselsestraat nr. 1960, nu: 77, is het zgn. huis De Stuers. Frederik Jacob Anton *Wilmar*, geboren op 5 april 1816 in Meerssen, was eerst notaris in Meerssen en vanaf 1866 in Maastricht; hij was ouderling van de hervormde gemeente in Meerssen, later in Maastricht.; in 1870 werd hij geregistreerd als bezitter van een 'paard van weelde' en werkgever van drie personeelsleden [*Jaarboek voor het hertogdom Limburg* 1846, 1850, 1851; *Jaarboekje voor Limburg* 1874, 82; Bax, *Hervormde gemeente*, 335, XXXVII; Bos, *Notabele ingezetenen*, 259] Hij is omstreeks 1880 uit Limburg vertrokken. Plaats en jaar van overlijden zijn mij niet bekend.

De refuge van Hocht is door Duitsche nonnen aangekocht (1876-77), die er een pensionat in hebben overgebracht. Het zijn meest Duitsche meisjes die er onderwezen worden.

Cholera. De regering of het bestuur van het gesticht Calvarieberg is in 1864 door ruiling en dading in het bezit geraakt van de loods (artillerie) op achterstaand kaartje voorkomende²³⁶ als vlak tegenover [lees: ten westen van] het nieuwe Minderbroedersklooster gelegen, en die met het eene eind uitkwam op de Abtstraat en met het ander aan het kruidhuis op bladzijde 140 vermeld. Tegelijk met die loods, groot 9,30 aren, verkreeg dat bestuur twee bestrate gangen naast die loods en een stuk grond erachter, tezamen groot 9,26 aren. [p. 448] Ten derde [lees: bovendien] een tuin, eigenlijk een gedeelte van het kruithuisterrein ter grootte van 6,77 aren.²³⁷ Van die loods is toen een choleragasthuis getimmerd en de choleralijders van 1866 zijn daar, wat de behoeftigen betreft, verpleegd.

St. Catherinedal, zie 402.²³⁸

Dit klooster heeft na 1815 (waarschijnlijk [18]20 à 30) tot kretshospitaal gediend.²³⁹ De krets heerschte hier in die jaren ontzettend onder het garnizoen, hetwelk aangestoken wierd door de publieke vrouwen waarvan er veele met, zoo als men het toen noemde, *ongeneesbare krets* bezocht waren. In de revolutiejaren diende de kloostergebouwen van de feilkens²⁴⁰ of St. Catharinadal tot caserne van de colonne mobile onder kapitein Duijcker.

*Apostelen.*²⁴¹ Voor eenige jaren (in 1870) waren drie Kerenssen en Van der Vrecken regenten van dat gesticht. De heeren Kerens zijn ongehuwd overleden en Van der Vrecken is overleden zonder een zoon na te laten, maar zijne [p. 449] dochter is getrouwd met een heer Stevens. Dus zal het regentschap waarschijnlijk in die familie zijn overgegaan.²⁴²

[p. 450 vlg.]

Na de blanco pagina 450 begint een niet genummerd zaakregister (*Table des Matières*, 22 blaadjes), dat niet slechts betrekking heeft op de aantekeningen van Van der Noordaa, maar ook op de historische bijdragen in de *Annuaire*s.

- 236 Dit kaartje is niet meer aanwezig.
- 237 Het betreft hier een gedeelte van het terrein van de huidige verpleegkliniek Klevarie.
- 238 *Annuaire* 1831, 108.
- 239 krets: schurft.
- 240 feilkens: faliezusters.
- 241 *Annuaire* 1831, 135.
- 242 Voor de heren Kerens komen in aanmerking twee zonen uit het huwelijk van Jhr. François Xavier Mathias Aloys Lambert Otto Kerens de Wylré (1775-1856) met Eugénie Eleonore Charlotte de Massen (1784-1862):
- a. Jhr. Willem (Guillaume) Eugène Frans Xavier Mathias Kerens de Wylré (1805-1880), lid van de Limburgse Ridderschap, lid van Provinciale Staten, lid der Tweede Kamer, lid van de gemeenteraad Maastricht; adres: Witmakerstraat nr. 2413, nu: 25;
 - b. Jhr. Joseph François Mathias Xavier Kerens de Wylré (1806-1883); en twee zonen uit het huwelijk van Jhr. Guillaume Dominique Aloys Kerens de Wolfrath (1775-1845) met Maria Lucia Eugénie Ruys de Beerenbrouck (1792-1875):
 - a. Jhr. Edmond Guillaume André Kerens de Wolfrath (1822-1875), jagermeester van koning Willem III, luitenant-kolonel commandant van de Maastrichtse d.d. schutterij, lid Gedeputeerde Staten;
 - b. Jhr. Maximiliaan Frederik Justus Kerens de Wolfrath (1825-1877), rentenier.
- De gebroeders Kerens de Wolfrath woonden samen op het adres Tongersestraat nr. 2162, nu: 6. [*Nederland's adelsboek* 13 (1915); *Adresboek* 1875]
- Valérie Dorothée Marie Françoise van der Vrecken (1841-1922) – dochter van Alexander Antonius van der Vrecken (1804-1875), raadsheer van het Provinciaal Gerechtshof, en van Jkvr. Maria Eleonora Francisca Judith Kerens de Wylré (1808-1853) – was in 1864 getrouwd met Gustave Nicolas Stevens (1838-1903), een zoon van de aannemer en wapenfabrikant Petrus Stevens (1800-1863).

Noten

- 1 Mogelijk was dit het afschrift waaruit Jules Schaepkens van Riempst een aantal gegevens haalde voor de serie artikelen met de titel: 'Het oude Tricht. Eenige bijzonderheden omtrent straten, pleinen en bewoners', in: *PSHAL* 67 (1931) 187-232, 68 (1932) 71-112, 69 (1933) 63-86.
- 2 Rudolf Philips, *Mestreechs Aajt. Geschiedenis van de Maastrichtse brouwers en hun bier*, Serie Vierkant Maastricht 1, Maastricht 1982, 53-54; Gérard Dielemans, 'Karel Hendrik van der Noordaa', in: *De Maaspost*, woensdag 20 september 2002.
- 3 Pierre Ubachs en Ingrid Evers, *Historische encyclopedie Maastricht*, Zutphen-Maastricht 2005, 226-227 (hierna steeds aangehaald als: *Historische encyclopedie*); Lou Spronck, *Theodoor Weustenraad (1805-1849) en de 'Percessie van Scherpenheuvel'*, Maaslandse Monografieën 72, Hilversum 2009, 384.
- 4 Arnaud Schaepkens, 'Martin-Jean van Heylerhoff 1776-1845', in: *Messenger des sciences historiques ou archives des arts et de la bibliographie de Belgique. Année 1859*, Gand, 272-276; G.H.A. Venner, 'De stichting en eerste jaren van het Oudheidkundig Genootschap in het hertogdom Limburg', in: *PSHAL* 139 (2003) 151-152.
- 5 Arnaud Schaepkens, 'Martin-Jean van Heylerhoff', 274-276.
- 6 Over de Société schreven: Ingrid M.H. Evers, 'Op- en neergang van een geleerd genootschap te Maastricht. De Société des Amis des sciences, lettres et arts, 1822 – ca. 1855', in: *PSHAL* 127 (1991) 183-222; G.H.A. Venner, 'De stichting en eerste jaren van het Oudheidkundig Genootschap in het hertogdom Limburg', in: *PSHAL* 139 (2003) 147-151; G.H.A. Venner, 'De aanlopen tot het Provinciaal Museum voor Oudheden in Limburg', in: *De Maasgouw* 124 (2005) 56-58; Spronck, *Weustenraad*, 87-88. Venner (2005) en Spronck (2009) konden beschikken over weer opgedoken notulenregisters van de divisie Letteren (1823-1824, 1829) en van de sectie Geschiedenis (1825-1829), welke intussen berusten op het RHCL/RAL.
- 7 H. Tripels was ontvanger/rentmeester van verschillende armen- en bejaardenhuizen; hij hield kantoor op de Brusselsestraat en was lid van het kerkbestuur van Sint-Servaas [Evers, 'Op- en neergang', 219; *Jaarboekje Hertogdom Limburg* 1847, 182-184]
- 8 Martin J. Cudell (1773-1845) was commissaris van politie in Maastricht en woonde in de Grote Staat nr. 712, nu: 16. Over hem: E.X. Schobben, in: *Het Land van Herle* 30 (1980) 25-39, 64-73, 96-106; J.T.J. Jamar, in: *Maaslands melange. Opstellen over Limburgs verleden*, Werken LGOG 14, Maastricht 1990, 182-200.
- 9 RHCL/RAL, *Société des Amis*, Notulenregister van de divisie Letteren.
- 10 RHCL/RAL, *Société des Amis*, Notulenregister van de sectie Geschiedenis.
- 11 P.H. van der Kemp, *Maastrichts belegstaat van 1830-1839 onder generaal B.J.C. Dibbets gedurende het eerst jaar der Belgische revolutie*, Den Haag 1909, 26.
- 12 RHCL/RAL, *Société des Amis*, Notulenregister van de sectie Geschiedenis.
- 13 RHCL/RAL, *Société des Amis*, Notulenregister van de sectie Geschiedenis.
- 14 J.L. Blonden, *De straatnamen van Maastricht die door den gemeenteraad vanaf 1859 gegeven werden*, Maastricht 1933, 17-18.
- 15 'mijn lieve moederstad', aldus Van der Noordaa aan het eind van zijn maçonnieke memoires, die hij op de folio's 259-293 uitschreef in het register met de titel *Statuts & réglémens & résolutions Loge La Constance*; bewaard in het Cultureel Maçonniek Centrum Prins Frederik, Den Haag. De

- loge La Constance, opgericht in 1745, was de eerste loge van Maastricht en een van de oudste in de Republiek der Verenigde Nederlanden.
- 16 Spronck, *Weustenraad*, 103-104.
- 17 Op het kerkhof aan de Tongerseweg bevinden zich de volgende graven, waarvan het eerste en het derde zijn afgebeeld in: Huub Noten en Paul Mellaart (foto's), *Tuinen van stilte*, Maastricht 1998, 127, resp. 27:
- a. het graf van Henricus Carolus Cornelius van der Noordaa (Leiden 1794 – Maastricht 1866) met zijn zoon George François van der Noordaa (Maastricht 1845 – Maastricht 1892), ongehuwd, landmeter bij het kadaster;
 - b. het graf van Margaretha Maria Cornelia van der Noordaa-Brinkman (Meerkerk 1803 – Maastricht 1864) en haar zoon Hendrik Simon (Maastricht 1828 – Maastricht 1893), ongehuwd, boekhandelaar, achtereenvolgens in Grote Staat, Maastrichter Brugstraat 26 en Spilstraat 8;
 - c. het graf van Willem George van der Noordaa (Maastricht 1838 – Maastricht 1905), kolonel-commandant van het 2e regiment infanterie, officier in de orde van Oranje-Nassau, commandeur in de orde van de Pruisische Kroon, en van zijn zoon H.A. Eduard van der Noordaa (Maastricht 1871 – Den Haag 1957) en diens echtgenote Juliette Lahaye (Maastricht 1879 – Vught 1958).
- 18 Over de bouwgeschiedenis van het pand Van Hasselkade 9 (Sectie A 4427) en van de eraan gerelateerde panden Van Hasselkade 10 en 11 (Sectie A 4617), zie: *De monumenten voor geschiedenis en kunst in de provincie Limburg. (...) Eerste stuk: De monumenten in de Gemeente Maastricht. Vijfde aflevering*, 's-Gravenhage 1953, 610-612; Ch. Thiels, 'Krulgevels in het Maasland: beredeneerde catalogus van voluutgevels in Zuid-Limburg en hun herkomst', in: *Nederlands kunsthistorisch jaarboek* 22 (1971) 66-69; J.H.J. Gulikers en J.W. Matthijsen, 'Oude, Maastricht sierende stenen', in: *De Maaspost*, 16 februari 1978; *Lijst van beschermde monumenten in de Gemeente Maastricht, vastgesteld door de Minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk bij beschikking van 19 november 1965, no. 111590, bijgewerkt tot 1 augustus 1981*, 43a-44. Met dank aan Michel Creemers, de huidige bewoner van het pand Van Hasselkade 9.
- 19 Jacob Jan Sassen was een der getuigen bij het huwelijk Van der Noordaa-Brinkman op 17 november 1825. Bij de volkstelling van 1840 was het gezin Sassen naar elders verhuisd. Getuigen bij het huwelijk van Joachim Leopold Francken met Maria Agnes Genot op 18 september 1834 waren een drietal ambtenaren van het gouvernement én Philippus Jacobus Wilhelmus van Gulpen, 'heelmeeester', oud 41 jaar. De aquarellist Philippe van Gulpen (1792-1862) was dus bevriend met de Franckens en het ligt bijgevolg voor de hand dat Philippe in hun huis kennis gemaakt heeft met de Van der Noordaa's. Charles Henri van der Noordaa, die later een grote verzameling tekeningen van Philippe zou verwerven, was in 1834 nog pas acht jaar oud.
- 20 Spronck, *Weustenraad*, 89-90; W. Bax, *Gedenkboek der Nederlandsche Hervormde Gemeente van Maastricht 1632-1932*, Maastricht 1932, xxxi, xxxiv-xxxvi.
- 21 RHCL/RAL, Militair Archief, inv. nr. 32: H.C.C. van der Noordaa aan generaal B.J.C. Dibbets, Maastricht, 24 augustus 1931, met als bijlage een dubbelgevouwen blaadje met vier bij Straatmans gedrukte gedichten: Maastrichts krijgslied, De kielensmarsch, De marsch der jagers, Holland en België. Het 'Maastrichts krijgslied' werd door Charles Thewissen uitgegeven in zijn bloemlezing *Zes-en-dertig dichters en de stad Maastricht*, vierde oplage, Maastricht 1965, 70.
- 22 H.C.C. van der Noordaa aan S.H. van der Noordaa te Dordrecht (Maastricht, 14 juni 1842), in: Centraal Bureau voor Genealogie, Den Haag: Familiearchief van der Noordaa, doos 3.

- 23 Zie hierna de Herinneringen op de pagina's 78, 81, 137, 140.
- 24 *De Maasgouw* 11 (1889) 180. Dr. P.J. van Kerkhof en Dr. D.J. Steyn Parvé doceerden aan de Tweede Afdeling (de latere H.B.S.) van het Koninklijk Athenaeum van Maastricht.
- 25 Centraal Bureau voor Genealogie Den Haag, Genealogie van der Noordaa, sign. nr. 47: Collectie Groenveld- Noordaa, B.J., map 47a, 19; Felix Rutten, *Limburg*, Amsterdam 1918, 171-172. Het gieten van de aartsengel bezorgde Valkenburg een aparte plaats in Van der Noordaa's hart. Aan zijn zoon Arthur gaf hij 'Waleram' als vierde doopnaam, een herinnering aan de onversaagde ridder Walram de Rosse, heer van Valkenburg in de jaren 1268-1302. Arthur zou die voorliefde erven.
- 26 H.C.C. van der Noordaa aan de weduwe S.H. van der Noordaa-Grimm te Dordrecht (Maastricht, 22 januari 1856), in: Centraal Bureau voor Genealogie, Den Haag: Familiearchief van der Noordaa, doos 3.
- 27 *NNBW IX* (1933), 957. Theodoor Dorren en Arthur van der Noordaa kenden elkaar; ze waren beiden bestuurslid van de Stichting Kasteel van Valkenburg.
- 28 Bax, *Hervormde gemeente*, xxxv; RHCL/GAM, Archief Sociëteit Momus: ledenlijsten, inv. nrs. 6 vlg.
- 29 Hij had met Félicie kennis gemaakt, toen zij in juli 1847 een bezoek aan Maastricht bracht; zie: Lou Spronck, *Philippe van Gulpen 1792-1862, chroniqueur met pen en penseel*, Vierkant Maastricht 40, Maastricht 2005, 49.
- 30 Getuige bij het huwelijk was Charles' jongere broer Willem George, toen ze luitenant bij het 3e regiment infanterie. Hij zou op 19 juni 1867 in Venlo in het huwelijk treden met Marie Joséphe Léonie Disière (1844-1922) die ook uit Dinant afkomstig was. Ze was geen zus, waarschijnlijk wel een nicht van Félicie.
- 31 Bronnen voor de volgende alinea's: Spronck, *Philippe van Gulpen*, 46, 49, 131 noot 100; Brabants Historisch Informatie Centrum (BHIC); Bevolkingsregister Maastricht (RHCL); Gemeentearchief Winschoten; Regionaal Archief West-Brabant; Centraal Bureau voor Genealogie, Den Haag: Genealogie van der Noordaa, sign. nrs. 46-47; Gemeente Meerssen: schrijven d.d. 14 november 1974 aan Alphons Crolla te Valkenburg.
- 32 In de huwelijksakte wordt Charles van der Noordaa aangeduid als 'fabrieksdirecteur wonende alhier' (Tilburg). Het is dus mogelijk dat hij effectief in die functie werkzaam was.
- 33 Diverse gegevens voor deze paragraaf komen uit: Gérard Dielemans, *Vrijmetselarij in Maastricht*, [Maastricht] 2005; Ch.H. Van der Noordaa: *Bouwen, het logegebouw in de Statenstraat*, bewerkt door G. Dielemans, [Maastricht] 1999.
- 34 Maçonnieke memoires van Ch.H. van der Noordaa, in: *Statuts & réglémens & résolutions Loge La Constance*, Cultureel Maçonniek Centrum Prins Frederik, Den Haag. Hij schreef ze omstreeks 1879. Ik maakte gebruik van eigen aantekeningen en van een in 1963 door A. van Dam getypt afschrift.
- 35 B.S. Bloemendal, 'Verslag van de feestviering wegens het honderdjarig bestaan der Achtbare loge La Persévérance in het Oosten van Maastricht [op 1 maart 1863]', in: *Nederlandsch jaarboekje voor vrijmetselaren*. J.d.W.L..5864, Amsterdam [1864] 116-147.
- 36 François Guizot (1787-1874), Frans staatsman en historicus.
- 37 *De Ware Maastrichter Almanak voor het jaar Onzes Heeren 1870*, Maastricht, bij J. Wijnands-Gulikers, Boekhandelaar in de Muntstraat. Het hier besproken exemplaar is in mijn bezit.
- 38 Dielemans, *Vrijmetselarij in Maastricht*, 110-111; Maçonnieke memoires van Charles van der Noordaa.
- 39 De verzameling is beschreven in: Spronck, *Philippe van Gulpen*, 34, 45-54.

- 40 Aan Charles van der Noordaa worden dertien tekeningen en drie plattegronden uit de Collectie toegeschreven. Twee ervan zijn afgebeeld in: Spronck, *Philippe van Gulpen*, 46 (CvdN 28) en, 47 (CvdN 407), met verwijzingen naar CvdN nrs. 26, 402, 407, 438. Op p. 46 wordt ook gesproken over een der plattegronden: 'Kaart der dorpen om Maastricht, door ons te voet bezocht' (CvdN 454).
- 41 De tekening vader Hendrik is CvdN 109: 'Refectorium van het klooster der Jesuiten, achter de Komedie te Maastricht, gebouwd in 1609, herbouwd en bewoond door den Architect S. Yerna.'
- 42 De 'Vue de Maestricht', in 1826 getekend door Eduard Sobels (CvdN 463) is afgebeeld en besproken in: Spronck, *Philippe van Gulpen*, 51, resp. 52-54.
- 43 De prent van Gustaaf Nierstrasz is CvdN 86.
- 44 Spronck, *Philippe van Gulpen*, 54-66.
- 45 Notulenregister van de Stichting Kasteel van Valkenburg, vergadering 9 juni 1932, vergadering november 1937 (met in memoriam A.G.O.W. v.d. Noordaa); schrijven van M.A. van der Noordaa-Twiss aan Jos Crolla (Meerssen, 21 november 1937). Met dank aan Alphons Crolla.
- 46 De Gevangenpoort lag op de Markt, bij het begin van de Grote Gracht.

De kerkelijke ambtstaal in Limburg in de lange 19^e eeuw

Antoine Jacobs

Het gebied dat thans de huidige provincie Limburg vormt, was eertijds een ‘land zonder grenzen’, waar drie cultuurgebieden en talen bijeenkwamen. Dat het Frans met name in Maastricht behoorlijke invloed had, zoals het Duits in de oostelijke helft van Zuid-Limburg is bekend. In deze bijdrage wil ik nader ingaan op de taalsituatie vanaf 1815 en dan meer in het bijzonder op het gebruik van Duits, Frans en Nederlands in de religieuze context en de wijze hoe wereldlijke en kerkelijke overheden daarmee omgingen.

Het gebied tussen Maas en Rijn was tot de komst van de Fransen in 1794/1795 een staatkundige lappendeken.¹ Delen van wat uiteindelijk, in 1839, de provincie Nederlands-Limburg zou worden, behoorden tot Pruisen, Gulik, de Oostenrijkse Nederlanden, het prinsbisdom Luik, rijksheerlijkheden of werden als Generaliteitsland rechtstreeks vanuit Den Haag bestuurd. Doorheen de staatkundige grenzen liepen de taalgrenzen tussen Frans, Nederlands en Duits. Daarnaast spraken de autochtonen het plaatselijke dialect. De lagere overheden dienden zich in hun correspondentie met de landsregering te richten naar de taal die in de betreffende kanselarijen gevoerd werd. Veelal sloten de kerkelijke autoriteiten zich hierbij aan.

De Fransen gebruikten uiteraard hun eigen taal als ambtstaal. In het departement Nedermaas, waaruit grosso modo de latere provincies Belgisch- en Nederlands-Limburg ontstonden, was echter ook Nederlands toegestaan, zoals in het departement Roer het Duits. Na de Franse Tijd voerden zowel het Verenigd Koninkrijk als het koninkrijk Pruisen een taalpolitiek die erop gericht was rijks- en taalgrens te laten samenvallen.² Koning Willem I (1815-1840) wenste tevens het Frans uit het ‘Vlaamse’ deel van het koninkrijk te bannen. Vandaar dat in 1823 de Nederlandse regering bepaalde, dat in de toen nog ongedeelde provincie Limburg het Nederlands de ambtstaal werd voor het provinciale bestuur en de gemeentebesturen. Een bepaalde ambtstaal was voor de Limburgse pastoor daarentegen in de negentiende eeuw niet voorgeschreven.

De vrijwel exclusief katholieke bevolking van Limburg was internationaal georiënteerd hetgeen zijn oorzaak vond in de lange grens met het buitenland, het verleden van staatkundige versnippering, de slechte verbindingen met de rest van Nederland en het wantrouwen ten opzichte van het protestants gedomineerde Noorden. Literator François Erens

(1857-1935) verwoordde het aldus: 'Ik ben een plant geteeld ver van Holland in het zuiden van Limburg (...) In mijn kinderjaren heb ik alleen het dialect van onze streek gehoord en Duits of Frans, en evenals mijn dorps- en streekgenoten deed de klank van het Hollands mij eerder weëig aan dan nobel beschaafd'.³ Tussen 1839 en 1848 werden diverse pogingen ondernomen onder het Nederlandse bewind uit te komen. Gestudeerd werd in Antwerpen, Leuven en Luik, de economie richtte zich op het Waalse industriebekken en het Rijnland, betaald werd met Belgische franken en Pruisische Thaler, gelezen werden Belgische en Duitse kranten. Ofschoon de Limburgers in de loop van de negentiende eeuw stilaan steeds meer Nederlander werden, verbaasde menige Noord-Nederlander zich nog lang over het on-Nederlandse karakter en taalgebruik in Limburg.⁴

In deze bijdrage wordt beschreven van welke talen de Limburgers en meer in het bijzonder de Limburgse clerici – die spilfiguren waren in de plaatselijk gemeenschap – zich in de negentiende en het begin van de twintigste eeuw bedienden.

De officiële ambtstaal: het Latijn

De officiële taal van de rooms-katholieke kerk was van oudsher het Latijn. In de loop van de eeuwen groeide echter vooral in de steden de wens de volkstaal in het kerkelijk leven in te voeren. In de Middeleeuwen ontstond een vroomheidscultuur die zich in de volkstaal uitdrukking verschaftte. Gedacht kan daarbij worden aan preken, catechismus, liederen, maar ook Bijbelvertalingen. Terwijl de reformatoren Luther, Zwingli en Calvijn de volkstaal tot kerkelijke ambtstaal verhieven, hield het Concilie van Trente (1545-1563) vast aan de Latijnse liturgie, waardoor deze vrijwel uitsluitend een zaak van clerus bleef. Er zij echter opgemerkt, dat de rooms-katholieke kerk minderheden nooit verbood hun eigen taal te gebruiken.⁵ Het Latijn is tot op de huidige dag de officiële taal van de Kerk, ofschoon de taal der Romeinen in recente tijden aan betekenis heeft ingeboet. Ongeveer twintig jaar geleden heeft de faculteit kerkelijk recht van de Gregoriana in Rome als laatste van onderwijs in het Latijn afstand genomen. Encyclieken worden echter nog steeds in het Latijn geschreven. Ook de *Codex Juris Canonici* (het kerkelijk wetboek) benadrukt het gebruik van het Latijn voor de opleiding van de seminaristen in de eucharistie (can. 249, 928). Vertalingen van liturgische geschriften, de catechismus en de bijbel uit het Latijn mogen pas na officiële goedkeuring gebruikt worden (can. 825 §2; 826 §2; 827 §1; 838 §2-3).⁶ Nochtans is ook in de canon duidelijk plaats voor de lokaal gesproken taal. De *Acta en statuta* van het bisdom uit 1867 schreef overigens geen bepaalde taal, het Nederlands bijvoorbeeld, voor ten gebuik van preek of catechismus.

In de negentiende eeuw was de positie van het Latijn nog onaangevochten. De Mis werd wereldwijd volgens de Romeinse ritus gecelebreerd. Geleerde priesters konden het Latijn als *lingua franca* gebruiken. Het bisdom Roermond vormde hierop geen uitzondering.

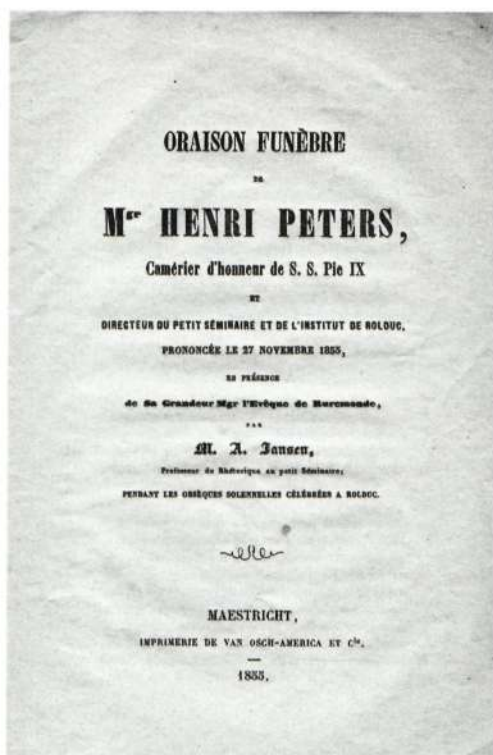
Een aantal pastoors, onder wie deken F.X. Rutten van Maastricht (1868-1893) en deken A.J. Deutz van Kerkrade (1883-1908), schreven de parochiekroniek in het Latijn, ofschoon er ook passages in het Duits, Frans en het Nederlands opgenomen zijn.⁷ Er waren enerzijds geestelijken die Latijnse poëzie schreven, anderzijds waren er ook clerici die deze taal slechts matig beheersten. De erudiete burgemeester van Schaesberg, baron Von Lommessen, heette eens de nieuw benoemde pastoor met een Latijnse toespraak welkom en was zeer teleurgesteld toen zowel de pastoor als de deken van Heerlen in het Duits antwoorden.⁸

Voor de zielzorg echter was het Latijn ongeschikt, aangezien de taal voor vrijwel iedereen, behalve het handjevol lieden dat het gymnasium bezocht had, onverstaanbaar was. Wij weten weinig van het gebruik van het Latijn bij geestelijken onderling. Mgr. Van Bommel wende dat op het kleinseminarie van Rolduc de leerlingen vanaf de 'troisième', ook buiten de lessen, Frans of Latijn spraken. De voertaal in de lessen was eveneens of Frans of Latijn.⁹ Of dit gebruik lang stand gehouden heeft? Nadat Rolduc op 1 mei 1843 overgegaan was naar apostolisch-vicariaat Limburg – de voorloper van het in 1853 opgerichte bisdom Roermond – wordt nergens meer melding gemaakt van het Latijn als voertaal.

De positie van het Frans

Het Frans nam met name in het zuiden van de provincie in en rondom Maastricht een voorname plaats in.¹⁰ Het was de taal van de maatschappelijke elite van aristocratie en goede burgerij, zoals dat ook elders in Europa vaak het geval was. Het Frans was vanouds in Maastricht aanwezig, vanwege het feit dat de prins-bisschop van Luik één van de twee heren was en de stad economisch sterk op Wallonië was aangewezen. De verfransing schreed in de achttiende eeuw weliswaar voort, maar het Nederlands had eveneens een sterke positie, terwijl de bevolking zich vooral van het plaatselijk dialect bediende. De Fransen poogden vanaf 1794 – Maastricht werd hoofdstad van het departement Nedermaas – het Nederlands uit te bannen en te vervangen door het Frans. Vooral op bestuurlijk vlak had deze politiek succes. De Franse overheid kon immers gebruik maken van een reeds bestaande bestuurlijke elite die het Frans beheerste. De pogingen het onderwijs te verfransen verliepen minder soepel, omdat de meeste onderwijzers die taal onvoldoende beheersten. Na de Franse Tijd werd de positie van het Frans te Maastricht ondergraven en actief teruggedrongen door de taalwetten van koning Willem I, die het Nederlands als ambts- en onderwijstaal wende in te voeren. De protesten tegen deze opgelegde vernederlandsing waren met name in Maastricht groot, zo schrijft Wijnands.¹¹ Sedert 1823 werden alle ambtelijke stukken in het Nederlands gesteld. Tijdens de Belgische Opstand bleef Maastricht onder Nederlandse vlag. Buiten Maastricht werd Frans wederom ambtstaal en aangezien er vrijheid van onderwijs werd afgekondigd, kon het Frans in principe weer aan terrein winnen. Deze terrein-

winst ging echter mede gepaard met kwaliteitsverlies, omdat de toezichhoudende functie van de overheid van voor 1830 teloorving. De positie van het Frans bleef echter bij de Maastrichtse elite gedurende de eerste helft van de negentiende eeuw sterk. Het was naast het Maastrichts de taal van de Sociëteit Momus en naast het Nederlands tevens de taal van Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap. Er bestonden tussen 1830 en 1892 twaalf Franstalige bladen, die weliswaar kleine oplages kenden, maar wier oplagen tot 1860 groter waren dan de lokale Nederlandse periodieken. De *Courrier de la Meuse* was de laatste vrijwel geheel Franstalige krant. Er zij op gewezen dat de advertenties dikwijls in het Nederlands opgesteld waren! De *Courrier* bleef tot 1892 bestaan. Nochtans werden de officiële almanakken na 1839 niet meer in het Frans, maar enkel nog in het Nederlands gedrukt. De volksalmanakken waren altijd al in het Nederlands gedrukt. Vanaf het midden van de eeuw rukte de positie van het Nederlands verder op. Het Maastrichtse dialect had altijd al een sterke positie gehad en werd ook door de elite graag en met overtuiging gesproken. Er ontwikkelde zich tevens een bloeiende dialectliteratuur. Duits werd door veel Maastrichtenaren niet verstaan en er was, naar het schijnt, ook weinig animo zich deze taal eigen te maken.¹²

Het Frans als kerktaal

De studenten van de Bisschoppelijke Colleges en het officieuze kleinseminarie Rolduc waren verplicht Frans te spreken. Dit gebruik, dat nog uit de Luikse tijd stamde, verwaterde in de loop der negentiende eeuw steeds meer en werd begin twintigste eeuw afgeschaft, in 1913 te Rolduc. Omstreeks 1870 was het Frans te Rolduc zeer waarschijnlijk niet meer de voertaal tijdens de lessen.¹³ In Roermond werd streng de hand gehouden aan het verplicht Frans spreken.¹⁴ Een sfeerteekening van het bisschoppelijk college van Roermond leverde cultuurhistoricus Gerard Brom (1882-1959), die daar eind negentiende eeuw op kostschool zat. De

Afb. 1 Oraison funèbre de Mgr. Henri Peters (1855) (Collectie A. Jacobs).

priesterleraren spraken dialect of Frans. Nederlands was hun min of meer vreemd. Zij lazen hoofdzakelijk Franstalige Belgische kranten zoals *Le bien public* en *Le vingtième siècle*. Bidden, declameren en toneelspelen gebeurde in het Frans en op het spreken van Nederlands of dialect stond straf. Brom zelf, een Utrechter, hoorde op zekere dag aflezen: 'a parlé patois, Brom, Gerard'.¹⁵ De prefect van Rolduc, Louis Tijssen (1865-1929), lette er bijzonder op dat geen Nederlands of dialect gesproken werd. Indien leerlingen hem in het Frans adresseerden leverde dat een zekere welwillendheid jegens hen op.¹⁶ De kennis van het Frans die de meeste Limburgse priesters bezaten, was van dien aard dat ook tussen 1850 en 1900 een kleine honderd Nederlands-Limburgse priesters en seminaristen de overstap maakten naar het bisdom Luik, dat met een groot priestertekort kampte. In het voormalige moederdioceses konden zij, juist vanwege hun tweetaligheid, zowel in het Vlaamse deel (Belgisch-Limburg) als in het Waalse deel (Luik) van het dioceses ingezet worden.¹⁷ Binnen de internaten van chique ordes zoals de ursulinen en de dames de Sacré Coeur (te Vaals), alsmede in de kleinseminaries van de uitgeweken Franse religieuzen waaronder de heren lazaristen te Helden-Panningen en de montfortanen te Schimmert, had het Frans eveneens een eminente positie.

Aangezien het Frans vooral de taal was van een kleine bovenlaag, kon de geestelijkheid zich voor de uitoefening van de zielzorg nauwelijks van deze taal bedienen.¹⁸ Dit wordt bevestigd door onderzoek. De notulen van de kerkfabrieksraad en het kerkbestuur van de Sint-Servatiuskerk vanaf 1826 zijn in het Nederlands geschreven. Zoals boven reeds vermeld is, schreef deken Rutten de parochiekroniek in Latijn, Frans en Nederlands. Zijn opvolger, L. Sevriens, bediende zich vanaf 1894 vrijwel uitsluitend van het Nederlands.¹⁹

De reglementen, voorschriften, notulen, kasboeken, ledenlijsten, correspondentie, inschrijfformulieren, prentjes en wat dies meer zij van de broederschappen binnen de Sint-Servaaskerk en de O.L. Vrouwekerk zijn eveneens in het Nederlands geschreven.²⁰ Zelfs de archivalia van de exclusieve Sint-Barbarabroederschap, die zijn leden bij ballotage rekruteerde uit de mannelijke leden van de stedelijke bovenlaag, zijn enkel in het Nederlands.²¹ Alleen het reglement van de broederschap van het Onbevlekt Hart van Maria uit 1843 is tweetalig, Frans en Nederlands.²² De door de jezuïeten geleide, deftige 'Jongheherencongregatie', die officieel 'O.L. Vrouw Onbevlekt Ontvangen en de H. Aloysius' heette, en in 1853 in de Sint-Servaaskerk werd opgericht, kende tot 1862 Franse preken en religieuze oefeningen. Het Franse handboek bleef tot 1864 in gebruik.²³

De in 1869 onder Rutten opgerichte parochiekrant van Maastricht, de *Sint-Servatius-Klok. Kerkelijk weekblad voor Maastricht*, is uitsluitend in het Nederlands gesteld.²⁴ In de parochiekrant worden de diensten genoemd van de Servaaskerk, de O.L. Vrouwekerk, de Martinuskerk, de Mathiaskerk, de kapellen van de jezuïeten, minderbroeders, ursulinen en liefdezusters. Franse preken worden niet apart genoemd. Ook de overige mededelingen zijn allemaal in het Nederlands. Literator Felix Rutten (1882-1971) herinnerde zich evenwel dat bij het jaarlijkse familiediner ten huize van zijn oom deken F.X. Rutten feitelijk alleen Frans en dialect werd gesproken.²⁵ Het gezin, waaruit Felix Rutten stamde,

was vanwege het feit dat vader Rutten in Luik zijn opleiding tot leerlooier had gevolgd op het Luikse georiënteerd. Vader Rutten las tot op het eind van zijn leven de katholieke *Gazette de Liège*. Hollandse vrienden van Felix hadden moeite zijn vader te verstaan vanwege de vele Franse woorden, waarmee hij de conversatie doorspekte. Felix zelf studeerde in Leuven en Luik en sprak vloeiend Frans. Het te Maastricht voorkomende koeterwaals van Frans en Nederlands nam hij echter op de korrel: 'Een libere entree voor het territoire om er bij het gonfleren van de ballon te assisteren'.²⁶ Een variant hierop toont aan, dat de Maastrichtenaren zelf met de verfransing van hun dialect eveneens de draak staken: '...geer moot neet zoevööl Franse expressies in eur pourparlers mêleere, anders retombeert geer in de barbaries van de Moyen-Age'.²⁷

De conclusie met betrekking tot het Frans in Maastricht luidt, dat het de taal was van de toonaangevende bovenlaag van de bevolking – hetgeen mede verklaart dat nogal wat Franse woorden doordrongen in het te aldaar gesproken Nederlands en dialect – maar dat de grote meerderheid van de bevolking het Frans niet of nauwelijks beheerste.

Duits in het maatschappelijk leven

De grootmoeder van literator François Erens (1857-1935) las, naast de Akense *Echo der Gegenwart*, het Amsterdamse *Handelsblad* en was daarmee een uitzondering in het vroeg-negentiende-eeuwse Schaesberg, aangezien de meeste inwoners het Nederlands onvoldoende beheersten om die krant te kunnen lezen. In plaats daarvan werd het Duits als cultuurtaal door rijk en arm, jong en oud, geschoold en ongeschoold gebruikt.²⁸ Hiermee had deze taal dus een geheel andere positie dan het Frans te Maastricht. Deze situatie was historisch zo gegroeid. In de loop van de tweede helft van de zestiende eeuw rukte het Hoogduits op als cultuurtaal. De kanselarij van het hertogdom Gulik ging zich vanaf 1553 van deze taal bedienen. Ook in andere Rijnlandse steden genoot het Hoogduits zoveel prestige, dat de tot dan toe gebruikte Rijn-Maaslandse schrijftaal verdrongen werd door het Hoogduits. Nochtans drong het Nederlands vanuit het westen op. Was men economisch of politiek op Brabant georiënteerd dan ging het Nederlands overheersen. Was men op het Rijnland gericht, dan overheerste het Duits. De diffuse taalgrens tussen Nederlands en Duits liep vanaf de zeventiende eeuw in het Maas- annex Rijnland dwars door de hertogdommen Gelre en Gulik en de territoria ten zuiden daarvan. De ambtstaal van de wereldlijke overheid bepaalde in belangrijke mate in hoeverre deze ook als onderwijs-, kerk- of cultuurtaal werd gebruikt. Doch meertaligheid – Nederlands, Duits en lokaal dialect – was in het gebied van de taalgrens wijd verspreid. Onder invloed van een bewuste taalpolitiek in Nederland en in Pruisen gingen in de negentiende eeuw rijks- en taalgrens samenvallen.²⁹

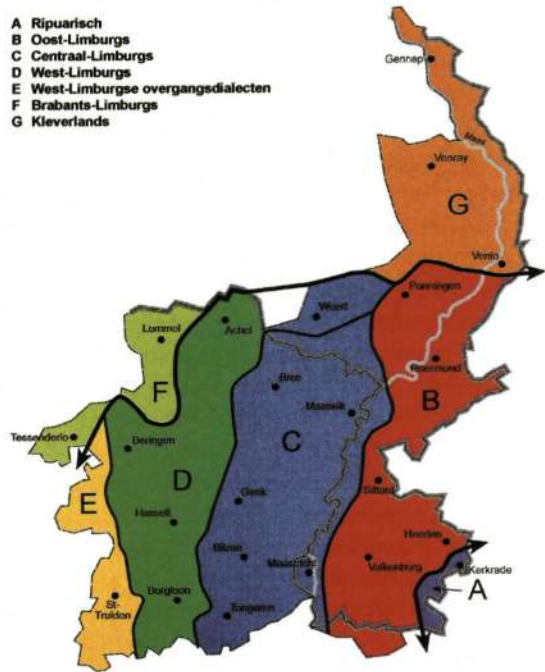
Factoren die in de literatuur wel zijn aangehaald om de invloed van het Duits in het negentiende-eeuwse Limburg te verklaren, zoals het lidmaatschap van het hertogdom

Limburg van de Duitse Bond (1839-1866), de trekarbeid naar het Rijnland en de vestiging van Duitse kloosterlingen tijdens de 'Kulturkampf' zijn alle niet overtuigend. Nederlands Limburg was in eerste instantie een Nederlandse provincie en fungeerde na 1848/1849 nauwelijks binnen de Duitse Bond. De arbeidsmigratie vond ook plaats vanuit Midden-Limburg, waar geen Duits gesproken werd.³⁰ Hooguit kan men stellen, dat de trekarbeiders uit oostelijk Zuid-Limburg zich gemakkelijker verstaanbaar konden maken in het Rijnland. Tot slot waren de Kulturkampfkloosters zeker niet exclusief in Zuid-Limburg gevestigd. De soms sterke presentie van Duitse kloosterlingen, zoals in Steyl, heeft nimmer geleid tot een verduitsing ter plaatse.

Dat het Hoogduits in het maatschappelijke leven zo'n prominente positie kon innemen en zich lang wist te handhaven, hing eerder samen met de in oostelijk Zuid-Limburg gesproken dialecten. Het in de zuidelijke helft van het Rijnland gesproken ripuarisch-Frankisch, waartoe onder andere de dialecten van Aken en Keulen behoren, wordt ook in de Zuid-Limburgse grensstreek (van Eygelshoven tot Vaals) gesproken. Het is derhalve niet verwonderlijk, dat het gebied waar Duits kerkelijke ambtspraak was, samenviel met het ripuarisch gebied en het daaraan grenzende overgangsged. De grens van het Duits als cultuurtaal viel samen met lijn 'zègke-sage'. Oostelijker ligt de lijn 'make-mache', die bijna samenvalt met de Benratherlinie die het ripuarisch-Frankisch scheidt van het ripuarisch overgangsgebied.³¹ Het Duits als kerktal hield in het ripuarisch gebied het langste stand. Dat de Zuid-Limburgse dialecten – al dan niet ripuarisch – Duitsers zeer verwant in de oren klonken, is veelzeggend. Duitse benedictijnen die zich in 1893 in Merkelbeek wilden vestigen, merkten op: 'men spreekt er half Nederlands, half Duits'.³² Gevluchte Duitse en Poolse joden vestigden zich in de jaren dertig bij voorkeur in de oostelijke Mijnstreek (Heerlen-Kerkrade), omdat zij zich er goed konden redden met hun Jiddisch, dat overeenkomsten vertoonde met het plaatselijk dialect.³³

Indeling van de Limburgse dialecten

- A Ripuarisch
- B Oost-Limburs
- C Centraal-Limburs
- D West-Limburs
- E West-Limburs overgangsdialecten
- F Brabants-Limburs
- G Kleverlands

Afb. 2 De dialectgrenzen in beide Limburen. Uit: Riek van klank. Inleiding in de Limburgse dialecten (Sittard, 2007), p. 15.

De voorname positie van het Duits weerspiegelt zich onder meer in de uitgave van Duitse kranten. In Heerlen werd vanaf 1847 de krant *Limburger Courier. Politisches- Unterhaltungs- und Anzeigblatt* (vanaf 1858 als ondertitel voerend *Heerler Wochenblatt*) in het Duits uitgegeven.³⁴ Vanaf 16 oktober 1868 werd het blad Nederlandstalig, mogelijk vanwege commerciële redenen om ook in de rest van Zuid-Limburg verspreiding te vinden. Nochtans kwam de redactie haar veelal nog Duits georiënteerde lezers tegemoet door vanaf september 1869 wekelijks een bijvoegsel onder de titel *Heerler Zeitung* mee te zenden: 'den vielseitigen Wunsch, auch einiges Deutsche in die Spalten des Limburger Couriers aufzunehmen, erfüllen wir damit, und zwar passender, dass wir sämtlichen 1026 Abonnements des *Limburger Couriers* wöchentlich eine Deutsche Beilage, unter dem Titel 'Heerler Zeitung', gratis, ohne Erhöhung des Abonnementspreises beifügen'.³⁵ Ook Kerkrade had een Duitstalige krant, de *Kirchrather Volkszeitung*, die tussen 1907 en 1911 wekelijks verscheen.³⁶ De opvolger van de *Volkszeitung*, de *Nieuwe Kerkraadsche Courant* (1911-1912), was overwegend in het Nederlands gesteld, ofschoon in het eerste nummer van de *Nieuwe Kerkraadsche Courant* de redactie zich in het Duits tot de lezers richtte. De krant bevatte nog geruime tijd Duitse advertenties, ingezonden brieven en feuilletons. Dit gold ook voor het *Nieuwsblad van Kerkrade* (1910-1911).³⁷ Bovendien werden de *Geilenkirchener Zeitung* en de *Aachener Volksfreund* voor de Eerste Wereldoorlog veel gelezen.³⁸ Na de Eerste Wereldoorlog verscheen nog enige jaren het *Limburger Tageblatt*. Deze krant bevatte nauwelijks nieuws over Limburg en was qua inhoud identiek aan de Akense krant *Echo der Gegenwart*. Waarschijnlijk was het *Limburger Tageblatt* vooral bestemd voor de in Limburg werkzame Duitse mijnarbeiders.³⁹ In Vaals verscheen vanaf 1902 de *Limburger Volksfreund. General-Anzeiger für holländisch-Limburg und für den belgischen Grenzbezirk*, die tweemaal per week verscheen en geheel in het Duitse fractuurschrift was gedrukt.⁴⁰ Tot in de jaren dertig van de twintigste eeuw werd in Vaals de tweetalige *Vaalser Anzeiger. Lokalblatt für Vaals und Umgebung* uitgegeven. Mogelijk was dit blad de opvolger van de *Limburger Volksfreund*. De kerkelijke berichten in het bijgevoegde 'Kirchenblatt' waren uitsluitend in het Duits.⁴¹

Duits als onderwijstaal

Het Duits als onderwijstaal kende een lange traditie in oostelijk Zuid-Limburg. De koster-schoolmeester te Schaesberg diende in 1699 Duits te kunnen lezen en schrijven.⁴² Te Kerkrade werden in 1801 door de kapelaan annex onderwijzer lees- en schrijflessen gegeven in het Duits en het Nederlands. Daarnaast werd er ook kennis overgedragen van het Latijn en het Frans. De catechismusles was daarentegen in het Duits.⁴³

Toen in 1815 het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden werd gesticht, trad de onderwijswet uit 1806, die in de Bataafse Republiek was aangenomen, in werking.⁴⁴ De wet bepaalde dat onderwijzers een examen moesten afleggen waarin zij er blijk van moesten geven enige

kennis van de beginselen van het Nederlands te hebben. Door burgemeesters ingezonden staten aangaande de toestand van het onderwijs in hun gemeentes, en inspectiereizen in oostelijk Zuid-Limburg tussen 1818 en 1822 van schoolopziener W.A. Pillera, die verantwoordelijk was voor het eerste onderwijsdistrict (Maastricht en het grootste deel van Zuid-Limburg), maakten duidelijk, dat er vooral onderwijs in het Duits gegeven werd.⁴⁵ In de plaatsen Bocholtz, Eygelshoven, Gulpen, Rimburch, Schaesberg, Simpelveld en Vijlen werd in 1822 enkel of hoofdzakelijk Duits onderwezen. In Klimmen en Vaals werd Nederlands en Duits onderwezen. Enkel in Heerlen was het onderwijs Nederlandstalig.⁴⁶ Doorgaans stonden Nederlands (ook Brabants of Nederduits geheten), Frans en soms Latijn op het tweede plan. De nabijheid van Pruisen werd een enkele maal als reden opgegeven om een onderwijzer aan te trekken die behalve Nederlands ook (enig) Duits beheerste.⁴⁷

Het Nederlands werd de onderwijstaal, maar het Duits bleef een voorname plaats innemen. In 1822 en 1823 waren geregeld klachten te vernemen van de schoolopzieners omtrent de houding van de gemeentes. Die stelden te weinig geld beschikbaar voor de scholen. Zij schrokken terug voor de hoge kosten en het feit dat de geestelijkheid het Hoogduits gebruikte, zodat de inwoners die taal moesten leren. Dit was niet alleen een uitsluiting van de officiële landstaal, maar tevens een hinderpaal ter verbetering van het onderwijs, dat gegeven werd door een Duitser of een ingezetene die het Duits beheerste.⁴⁸ Van overheidswege werd erop aangedrongen, dat gemeenten waar het Duits overheerste, een rijksjaarwedde konden krijgen om een onderwijzer aan te trekken die het Nederlands machtig was, alsmede geld om Nederlandse leerboeken aan te schaffen.⁴⁹

De invloed van het Duits was een doorn in het oog van hoofdinspecteur Van den Ende die zich op 20 juni 1823 richtte tot gouverneur Charles de Brouckère (1815-1828). Van den Ende wilde de invloed van de geestelijkheid breken. Hij vond het onjuist: 'Dat geheele dorpen, waar het Nederduitsch altijd gebruikelijk was, thans genoodzaakt worden het Hoogduitsch te leeren, alleen om tegemoet te komen aan de traagheid of vadsigheid van den pastoor, die zich de moeite niet geven wil van zich in het Nederduitsch te oefenen'.⁵⁰ Het is overigens allerm minst zeker, dat er sprake was van een voortschrijdende verduitsing omstreeks 1820. Van den Ende deed de suggestie met ingang van het nieuwe schooljaar het onderwijzen van het Duits te verbieden. De gouverneur reageerde pas in juni 1825, na consultatie van de schoolinspecteurs Pillera en E.J. Page, die het tweede schooldistrict onder zijn hoede had waarin eveneens veel Duits gebruikt werd.⁵¹ In 1825 waren er binnen het Duitstalige gebied van het district Maastricht slechts vier plaatsen waar Nederlands onderwezen werd: Heerlen, Gulpen, Vaals en Vijlen. In het district Limbricht was dat slechts één gemeente op de zeven, zijnde Munstergeleen. Page rapporteerde in 1823 dat de Sittardse ondermeester H.C. de Greef collega's die in het Duits les gaven, leerde hoe zij les moesten geven in het Nederlands.⁵² Het onderwijs liet bijna overal te wensen over. Als redenen voor het Duits als onderwijstaal gaven de inspecteurs Pillera en Page aan, dat er een gebrek was aan tweetalige onderwijzers. Verder was het Duits de kerktaal van katholieken en protes-

tanten. Pillera en Page waarschuwden ervoor, dat een van hogerhand opgelegde invoering van het Nederlands gezien zou worden als een anti-godsdienstige maatregel. Tot slot wezen zij erop, dat de ouders zeer hechtten aan het Duits en enkel schoolgeld betaalden als dit vak onderwezen werd. Gouverneur De Brouckère nam hun zienswijze over. Het simpelweg verbieden van het Duits was onder de gegeven omstandigheden geen optie. Beter ware het bij de bezetting van vakante pastoors- en onderwijzersplaatsen te letten op de taalvaardigheid van de kandidaten. Het financieel onafhankelijk maken van de onderwijzers zou een stap in de goede richting zijn. In 1826 werd via de toekenning van rijksjaarwedden aan de onderwijzers in Broeksittard, Eys, Gulpen, Herkenbosch, Mechelen, Melick, Munstergeleen, Slenaken en Urmond bedongen dat er voortaan in het Nederlands werd onderwezen. In 1827 werd er 100 gulden uitgetrokken voor de ondermeesters die belast waren met het geven van Nederlands aan de scholen van Berg aan de Maas en Dieteren, terwijl de gemeente Herkenbosch 500 gulden ontving voor het bouwen van een schoollokaal. De inspecteurs Pillera en Page ontvingen geld om Nederlandstalige schoolboekjes te verspreiden binnen de Duitstalige gemeenten en om onderwijzers aan te moedigen Nederlands te leren.⁵³ Niet overal waren de inwoners gekant tegen Nederlands onderwijs. Te Brunssum verheugde men zich erover aangezien velen in de zomermaanden als seizoensarbeider naar Holland trokken.⁵⁴

De Belgische Tijd (1830-1839) vormde op onderwijsgebied een periode van achteruitgang. De gemaakte vorderingen om de kwaliteit van het onderwijs op te krikken en het Nederlands te doen invoeren ten faveure van het Frans en het Duits gingen goeddeels weer verloren. In 1829 was de onderwijzer van Sevenum Johann Caspar Poell in Heerlen tot schoolmeester benoemd vanwege zijn kennis van het Hoogduits.⁵⁵ De behoefte aan Duitse taallessen leidde er in 1835 toe, dat de schoolcommissie van Heerlen toestemming vroeg aan de gouverneur van Limburg om naast het Nederduits als nevenvak ook het Hoogduits te mogen invoeren. In de omliggende gemeentes, zoals Ubach over Worms, Schaesberg, Kerkrade en andere was dat reeds het geval. Er waren reeds ouders die hun kinderen naar een andere school stuurden, vanwege het ontbreken van het vak Duits. Als argumenten voor invoering werden aangevoerd, dat Heerlen economisch sterk op Duitsland was aangewezen en dat het Duits de voertaal was binnen de katholieke en de hervormde kerk.⁵⁶ Overigens werd in 1884 in de lagere school van Heerlen de dag geopend met een Duits gebed.⁵⁷

Na 1839 gold wederom de Nederlandse onderwijswet van 1806. Maar men dient wel te bedenken dat er toentertijd twee soorten scholen waren. De openbare school, die gefinancierd werd uit openbare middelen van rijk, provincie, gemeente of kerk. En de bijzondere school, die gefinancierd werd uit private middelen. Op dit laatste schooltype had de overheid geen invloed en daar kon dus het Duits niet alleen als vak gegeven worden, maar ook als onderwijstaal in alle andere vakken worden gebruikt. Bovendien gingen nogal wat kinderen de grens over om Pruisische scholen te bezoeken. Toen Gedeputeerde Staten in 1847 besloten het schoolgeld te verhogen, leidde dat tot protesten o.a. uit Bocholtz. Veel

kinderen zouden naar de goedkopere Pruisische scholen gaan, die ze voordien ook al bezochten. Bovendien beschouwden de Bochtolter inwoners het Duits als hun moedertaal.⁵⁸ De gemeenteraad van Ubach over Worms zond in 1852 een rekwest aan de minister van Binnenlandse Zaken om de gemeenteonderwijzer een landstrakement te verschaffen. De gemeente had onvoldoende middelen om de onderwijzer een goed salaris te bieden. Het lesgeld verhogen was niet mogelijk. Omdat veel ouders hun kinderen naar de goedkopere lagere school in het Pruisische Scherpenseel zonden, had de raad het lesgeld juist verlaagd 'om onze kinderen niet naar Pruisen te zien overloopen en eene vreemde taal te leren'.⁵⁹ Die 'vreemde taal' werd overigens al in 1846 - met het Frans - onderwezen. Vanaf 1 januari 1859 zo bepaalde het schoolreglement zou onderwijs gegeven worden in de beginsele van het Hoogduits, omdat Ubach over Worms aan Duitsland grensde.⁶⁰ De inwoners van Waubach waren gewoon, indien zij iets op papier zetten, dat in het Hoogduits te doen, ook al was dat niet altijd volledig zuiver qua grammatica en spelling. Een fraai specimen is het verslag, dat Jongen in de jaren zeventig van de negentiende eeuw schreef over de bouw van de nieuwe parochiekerk te Ubach over Worms: 'Erinnerung wie es sich in Waubach mit Schule und neue Kirgche zugetragen hat'.⁶¹ Ook rekeningen, zakboekjes en notulen werden veelal tot na 1900 in het Duits geschreven.⁶² Doorslaggevend daarbij is niet het niveau van het gebezigde Duits, maar het feit dat in deze taal en niet in het Nederlands geschreven werd. Dat ouders het Duits van groot belang achtten, kan afgeleid worden aan de hand van gegevens over de lagere school van Nieuwenhagen. Deze werd in 1860 door slechts 55 kinderen bezocht. De reden was onder meer dat hoofdonderwijzer Peter Joseph Reumkens geen getuigschrift had voor het Hoogduits. Deze akte van bekwaamheid verwierf Reumkens in 1873. Mede daardoor groeide het aantal leerlingen in zijn school.⁶³

Gouverneur P.J.A. van der Does de Willebois schreef in 1857 aan de minister van Binnenlandse Zaken: 'Ik heb mij wel is waar op meerdere plaatsen overtuigd dat desniettemin de kinderen de Nederlandsche taal tamelijk goed uitspraaken bij oefeningen welke ik in de gemeente-school deed houden: - en dan vond ik dat bij de betrachtung van een naar de ligging der oorden gewijzigde tongval de zaken, onder dat opzigt, al niet veel slechter gesteld ware dan in andere grensprovinciën des Rijks'.⁶⁴ Nochtans leed het onderwijs onder het gebruik van het Duits als kerktaal. 'Inderdaad hebben mij meerdere onderwijzers zulks te kennen gegeven en het is mij ook gebleken dat terwijl het onderwijs in de Nederlandsche taal op voorgrond en dat in de Hoogduitsche op eene tweede lijn staan moest, het tegenovergestelde schier noodzakelijkerwijze plaats heeft'.⁶⁵ De rapporten van de schoolinspecteurs maakten hier echter geen gewag van.⁶⁶ De Willebois berichtte de minister van Binnenlandse Zaken in 1858 dat iedereen in oostelijk Zuid-Limburg het Nederlands verstond 'wanneer hij, die deze taal spreekt zich de moeite geeft in zijn uitdrukkingen wat op de landstaal (dialect, A.J.) te letten'. Enkel in de streek rond Wittem en Vaals lag dat anders. De nabijheid van Aken speelde daarbij een belangrijke rol. De kerk van Vaals werd trouwens veel door Akenaren bezocht, omdat zij dichterbij lag dan de kerken in de stad.⁶⁷

Scherdin beweerde in 1937 dat het Duits in oostelijk Zuid-Limburg ook onderwijstaal geweest was. 'In den Grenzdörfern erhielten die Kinder nur soviel niederländischen Sprachunterricht, wie sie als zukünftige holländische Staatsbürger notwendig hatten'. Datgene wat zij leerden, vergaten zij snel omdat zij geen Nederlands bezigden. In Vaals zou tot aan de Eerste Wereldoorlog slechts zoveel Nederlands gegeven worden als wettelijk voorgeschreven was.⁶⁸ Op Scherdins opinie kwam na de Tweede Wereldoorlog (!) kritiek.⁶⁹ Cajot houdt echter een slag om de arm en meldt dat er aanwijzingen zijn, dat Duits in Simpelveld inderdaad onderwijstaal was.⁷⁰ Zoals boven reeds beschreven, dient er een onderscheid gemaakt te worden tussen de openbare en de bijzondere scholen. Rolduc kende tot 1891 een 'Institut Allemand', later omgezet in een 'Deutsche Realschule', maar die instituten richtten zich vooral op het Rijnland. Dat gold ipso facto ook voor de (kost)scholen van de tijdens de 'Kulturkampf' naar Nederland uitgeweken Duitse kloosterlingen.⁷¹ Het Nederlands had op de openbare school een vaste positie die zeker na de Belgische Tijd onaangevochten was. Doch tevens moet worden vastgesteld, dat in heel oostelijk Zuid-Limburg het Duits als schoolvak eveneens een voorname plaats innam. In hoeverre de openbare scholen Duits ook als *onderwijstaal* aanwendden, is niet duidelijk.⁷² Er zijn enkel aanwijzingen, dat dit geregeld het geval is geweest. De hoogbejaarde Frans Crombach van Kerkrade-Spekholzerheide vertelde in 1985, dat rond 1900 op school in het Duits werd lesgegeven. Pas na de Eerste Wereldoorlog werd dat veranderd.⁷³ In Schaesberg werd rond de eeuwwisseling van 1900 les gegeven in het Duits. In de derde klas van de lagere school werd de 'Fibel' gebruikt: het eerste leesboekje. Daaruit leerde men de gotische druk- en schrijffletters. Onderwijzer Vliegen gaf Duitse dictees. Lesboeken van andere vakken waren dikwijls ook in het Duits, o.a. Schusters' *Biblische Geschichte*. In Heerlen en Bocholtz was de situatie vrijwel eender.⁷⁴ Ook in Vijlen zou nog omstreeks 1912 in de lagere school alles Duits zijn geweest, wat de klok sloeg.⁷⁵ Een soortgelijke situatie bestond rond 1900 in Vaals.⁷⁶ Meer onderzoek naar dit verschijnsel is gewenst.

Het Duits als kerктаal

Als kerктаal had het Duits eveneens diep wortel geslagen.⁷⁷ In Simpelveld bijvoorbeeld kreeg pastoor Anton Jamar (1616-1641) een kapelaan toegevoegd die in de volkstaal – Duits – preekte en catechismus gaf.⁷⁸ Op het einde van het Ancien Régime werd in het westelijk gelegen Margraten, dat vanouds tot het bisdom Luik behoorde, in het Duits gepreekt.⁷⁹ In het eertijds tot het hertogdom Gulik behorende Sittard werd tot in het begin van de jaren twintig van de negentiende eeuw Duits gebruikt in de katholieke en protestantse kerken en in de synagoge. Nochtans was het Nederduits (Nederlands) in Sittard en de omliggende dorpen couranter dan het Hoogduits.⁸⁰

In 1823 overleed de pastoor van de Sittardse Sint-Petruskerk, de uit Vaals afkomstige Gilles Jacobi. 'Dann kommt allmählig die Holländische Sprache in Anwendung für

Afb. 3 Titelblad van Die christliche Familie (GA Kerkrade; foto A. Jacobs).

Katechismus und Predigt', noteerde kroniekschrijver Dunckel. Dit werd enige jaren later bevestigd door Pieter Ecrevisse, die eraan toevoegde, dat vrijwel alle inwoners van Sittard het Nederlands en het Frans machtig waren. Hij zal daarbij wel de bovenlaag van de bevolking in gedachten gehad hebben.⁸¹ Chroniqueur, componist en priester Bernard Antoine Pothast (1824-1904), een neef van Dunckel, schreef dat het in Sittard gebruikelijk was kinderen 'op wissel te sturen': Sittardse kinderen gingen bij Luikse families wonen om Frans te leren en Luikse kinderen vertrokken naar Sittard om er Duits, en later Nederlands te leren.⁸² Dit was overigens ook het geval in Beek en Gronsveld.⁸³ In die gevallen dat Pothast in Sittard preekte, deed hij dat in het Duits. Zijn kronieken waren in het Frans of het Duits gesteld.⁸⁴ Nog geruime tijd waren in Sittard de straatnaamborden tweetalig: Duits en Frans. Dit was een relict uit de tijd, dat Sittard bij het Franse departement Roer behoorde, waar, in 1810, verordeneerd werd, dat alle uithangborden, advertenties en dergelijke in deze twee talen opgesteld moesten worden.⁸⁵ In Born onderwees de van Duitse origine zijnde pastoor Hunscheidt (1813-1827) omstreeks 1821 de kinderen de catechismus in het Duits, dat door de plaatselijke bevolking echter maar met moeite verstaan werd. Hunscheidt was in dit opzicht een uitzondering in Born. Er zijn verder geen aanwijzingen dat Duits in Born kerktaal

was.⁸⁶ In Munstergeleen was Duits tamelijk lang kerktaal. Tot in de twintigste eeuw werd het Lof in het Duits gehouden.⁸⁷ Het Hoogduits werd anno 1816 ook in diverse protestantse gemeentes gebezigd. In Maastricht door de Lutherse gemeente en in Urmond, Sittard en Vaals door de hervormde gemeentes. Te Heerlen werd een predikant verlangd, die zowel het Hoogduits als het Nederlands beheerste. De predikant te Vaals moest behalve het Duits ook het Frans machtig zijn.⁸⁸ Het programma voor de inwijding van de nieuwe synagoge te Sittard was in 1853 in het Duits opgesteld, maar dat kan ook te maken hebben gehad met de intensieve contacten die met het Rijnland onderhouden werden.⁸⁹

Het vòòr de Franse Tijd eveneens tot Gulik behoord hebbende Noord-Limburgse Tegelen bleef onder het pastoraat van J.J. Orths (1815-1841) aanvankelijk Duitstalig. Hij preekte en catechetiseerde in het Duits en ook een deel van de kerkelijke liedcultuur was Duits. Zijn in 1824 aangestelde kapelaan L.J. Mosk daarentegen bediende zich van het Nederlands, zodat Tegelen tot 1841 kerkelijk gezien tweetalig was en na Orths' overlijden in 1841 enkel nog Nederlands werd gebruikt.⁹⁰

De oostelijke helft van Zuid-Limburg was in elk geval wat de kerktaal betreft Duits georiënteerd. Pastoor Rouillon van Heerlen schreef in 1853 en 1854 getuigschriften in het Duits voor de onderwijzers Durlinger en Fransen. In hetzelfde archiefbestand zitten ook getuigschriften uit Vaals – door twee 'Hausväter' – en Bocholtz. Het in het Nederlands geschreven bewijs van goed gedrag uit Bocholtz is weliswaar ondertekend door pastoor Daelen, maar het briefje is niet van zijn hand. Omdat hij het Nederlands onvoldoende beheerste?⁹¹ Priesters en gelovigen gebruikten Duitse kerk- en gebedenboeken. Deken Deutz van Kerkrade en pastoor Van Wersch van Spekholzerheide schreven zelf boeken: *Wegweiser für die Jugend und Heil im Gebet*. Sedert 1897 werd te Kerkrade uitgegeven *Die Christliche Familie. Sonntagsblatt zur religiösen Belehrung und Unterhaltung für das katholische Volk*.⁹² Bisschoppelijke brieven werden in het Duits vertaald.⁹³ Bidprentjes en grafinscripties waren bijna exclusief Duitstalig. In tegenstelling tot de bidprentjes zijn de meeste grafmonumenten inmiddels verloren gegaan.⁹⁴ In Heerlen, Kerkrade, Simpelveld en Vaals zijn nog vrij veel wegkruisen met op hun sokkel of tekstborden Duitse inscripties.⁹⁵ Ook de teksten op glas-in-loodramen en kruiswegstaties waren veelal in het Duits gesteld. Opgemerkt zij hier tevens, dat de pastoors en kerkbesturen van oostelijk Zuid-Limburg graag in Akense/Rijnlandse ateliers bestellingen deden.⁹⁶

In Heerlerheide werd omstreeks 1884 behalve Nederlands ook Duits gebruikt. Nochtans waren de meeste pastoors waarschijnlijk Nederlandstalig. Een aanwijzing hiervoor kunnen hun bidprentjes zijn, die met uitzondering van één allemaal in het Nederlands gesteld zijn.⁹⁷

Gedurende de negentiende eeuw was Duits ook in Wylre kerktaal. De proclamanda uit de jaren 1863-1880 zijn in het Duits gesteld, evenals een gebedenboekje van de 'Seelen-Bruderschaft' uit 1838.⁹⁸ De notulen van het kerkbestuur daarentegen zijn in het Nederlands opgetekend.⁹⁹ Het gebruik van het Duits wekte in 1884 bevreemding. 'Iets wat ons opmerkelijk voorkwam is de omstandigheid dat in deze nieuwerwetse kerk nog het ge-

Afb. 4 Kruiswegstatie met Duitse inscriptie in de St. Jozefkerk van Waubach (Foto A. Jacobs).

bruik bestaat om in de duitsche taal te preken en te catechiseeren'. Dit was vooral vreemd omdat Wylre temidden van dorpen lag 'die den vaderlandschen tongval spreken'. De schrijver weet dit – ten onrechte – aan het gegeven, dat Wylre eertijds een vrije rijksheerlijkheid was geweest. 'Men zou anders kunnen denken dat men te Wilre aan Vorst Bismarck wilde toeroepen "Kom goede prins, neem ons maar, wij zijn klaar om geannexeerd te worden"'.¹⁰⁰

Als kerktaal wist het Duits zich lange tijd te handhaven. In Speckholzerheide werd rond 1900 nog Duits in de kerk gebruikt. Dit gold ook voor Epen, waarover de Amsterdamse geoloog Eli Heimans, die daar in augustus 1903 op vakantie was, opmerkte: 'Een mooi land en vriendelijke levenslustige mensen, die alle moeite doen om Nederlands te spreken; wat de meesten alleen enigszins lukt bij een Hollander die een beetje Duits en Frans kent (...) de pastoor preekt in het Duits'.¹⁰¹ Te Ubachsberg werd tot circa 1900 in het Duits gepreekt.¹⁰² Wanneer de omslag naar het Nederlands plaatsvond, is niet bekend. Tot in de jaren 1913, 1914 en 1915 werden vrij veel bidprentjes nog in het Duits opgesteld, terwijl in de jaren twintig en dertig de Marialiederen nog in het Duits gezongen werden.¹⁰³ In Schaesberg was het Duits eveneens kerktaal. Literator François Erens (1857-1935) herinnerde zich hoe hij met pastoor Bursgens (1821-1865) enkel Duits sprak. Van Bursgens' opvolgers Mühlenberg (1865-1886) en F.M. Dämkes (1886-1903) is bekend dat zij zich eveneens van het Duits be-

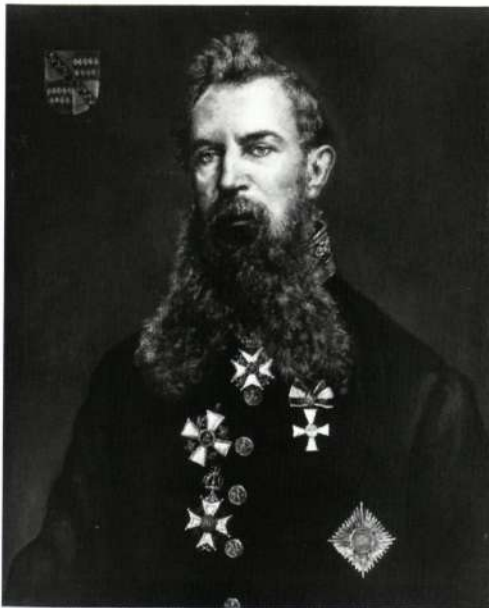
dienden. Dämkes sprak zelfs uitsluitend Duits.¹⁰⁴ Er zij op gewezen dat een flink deel van de kerkelijke boekhouding in het Nederlands geschreven was.¹⁰⁵ De situatie te Simpelveld was eender. De bidprentjes van de pastoors, burgemeester en onderwijzer, de opschriften van congregatievaandels, memoriekruisen, broederschapsboekjes waren tot na de Eerste Wereldoorlog in de Duitse taal.¹⁰⁶ De boeken van de in 1904 opgerichte bibliotheek waren ook vrijwel uitsluitend in het Duits.¹⁰⁷ Over het niveau van het door de parochieherders gebruikte Duits valt niet veel te zeggen, aangezien er geen preken bewaard zijn gebleven. Van pastoor Schiffelers van Waubach heette het echter, dat hij een vlammend 'Kanzelredner' was, die zijn Hoogduitse preken doorspekte met Vaalser dialect.¹⁰⁸

In 1857 werd Duits als kerktaal ook gebruikt in Brunssum en Oirsbeek. In het geïsoleerd liggende Midden-Limburgse grensdorp Koningsbosch was de kerktaal in de jaren zestig en zeventig van de negentiende eeuw zeer waarschijnlijk ook Duits. Kruisen hadden Duitse opschriften, evenals het lijkbord. Een sterke aanwijzing was de benoeming in 1879 van de exclusief Duitstalige F.M. Dämkes (1879-1886) tot pastoor van Koningsbosch.¹⁰⁹

De houding van de rijks- en provinciale overheid

Dat de wereldlijke overheid sceptisch stond tegenover het gebruik van het Duits, hebben wij reeds gelezen. In 1857 constateerde de pas benoemde gouverneur Van der Does de Willebois (1856-1874) tot zijn niet geringe verbazing, dat in bepaalde streken van de pro-

vincie, en meer in het bijzonder de dekenaten Kerkrade en Gulpen, 'de kanselrede en het godsdienstig onderwijs' in het Duits gehouden worden.¹¹⁰ Ook in twee hervormde kerken, die van Sittard en Vaals, was dat het geval en dat terwijl 'de landstaal vrij algemeen en het Nederlandsch genoeg nabij is, om deze te doen betrachten als geschikt om in de behoefte der ingezetenen te kunnen voorzien'. De Willebois maakte de kanttekening, dat de dialecten in de zuid-oosthoek van Limburg meer aan het Duits dan aan het Nederlands verwant waren. Aan het gebruik van het Hoogduits waren vol-

Afb. 5 Statieportret van gouverneur P.J.A. van der Does de Willebois (Commissie Iconografie van LGOG).

gens de gouverneur twee ernstige bezwaren verbonden. Ten eerste stond het Duits de volkomen overgang van oostelijk Zuid-Limburg tot de 'Nederlandsche Nationaliteit' in de weg.¹¹¹ Veelvuldig maatschappelijk verkeer, bloedverwantschap en huwelijken tussen 'vermogende en Edele grondeigenaren die de kasteelen ten plattelande bewonen' enerzijds en anderzijds het gebruik van het Duits als kerkelijke taal 'welke gewissen invloed vooral op de menigte heeft, geven duurzamen voet aan het Duitsche element'. De gouverneur weet daaraan een deel van de separatistische bewegingen van 1845 en 1848 die in het arrondissement Maastricht sterker waren dan in het arrondissement Roermond.

Het tweede bezwaar was dat het gebruik van het Duits niet in het belang was van de school. Deze taal ging, doordat de clerus zich ervan bediende, het Nederlands zelfs verdringen.

De gouverneur had zelf nog geen actie ondernomen in deze zaak 'zoo teder als die der gebruiken der Kerkgenootschappen in derzelve boezems en inwendige eerediensten'. Hij wilde niet handelen zonder toestemming en opdracht van de regering te Den Haag, maar volgens hem was de zaak rijp om aangevat te worden. De katholieke kerk had immers behalve het Latijn geen ambtstaal, maar bediende zich afhankelijk van land of streek van de daar gebruikte taal. De clerus was enkel gehecht aan het Duits, omdat hij dacht anders niet door de bevolking verstaan te worden. Na verloop van tijd zou met behulp van de onderwijzers het Duits plaats maken voor het Nederlands. Bisschop Paredis was evenmin gecharmeerd van het Duits als kerkelijke voertaal, omdat het hem beperkte in zijn benoemingsmogelijkheden. 'Van die zijde beschouwd ware de zaak welligt door minzame onderhandeling zachtjes aan zeer wel af te doen'. Het ging hierbij immers niet om een kwestie 'in sacra' maar slechts om een kwestie 'circa sacra'. Juist op dat gebied oefende de regering al invloed uit. Verstrekte men immers geen subsidies en traktementen? De kerk kon zich dus niet aan de wens van de regering het Duits terug te dringen onttrekken. Het gebruik van het Duits zou een hefboom kunnen zijn voor diegenen die wederom een separatistische beweging zouden willen bevorderen. De gouverneur bood tot slot aan een statistisch onderzoek uit te voeren.

De minister achtte in zijn reactie een met alle omzichtigheid omgeven onderzoek naar het gebruik van het Hoogduits de moeite waard. Hij zou graag weten wat de oorzaken van dit specifieke taalgebruik waren en of dit de wens was van de bevolking of van de clerus.¹¹²

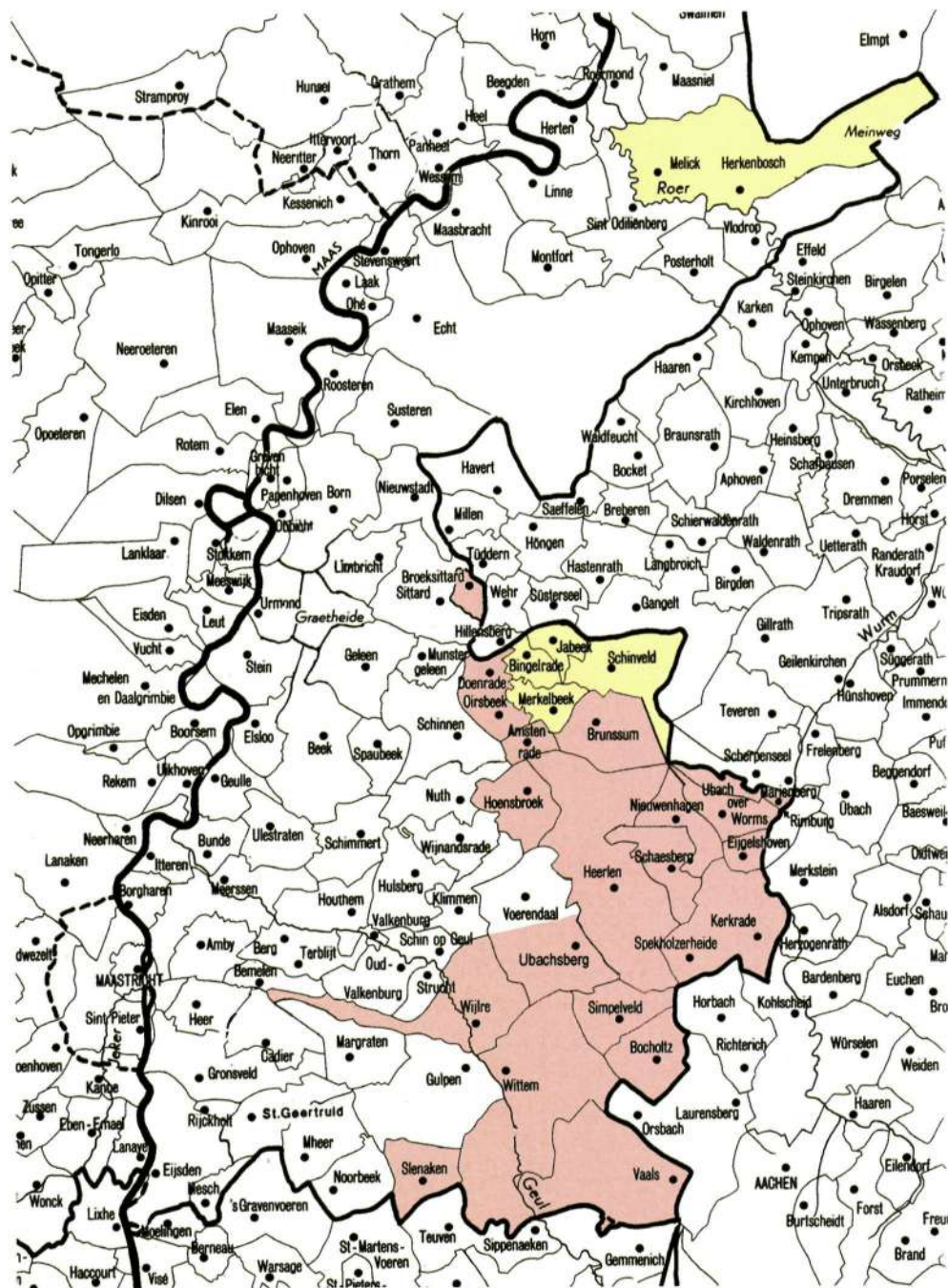
Op 2 maart 1858 verzond De Willebois zijn verslag getiteld 'Kerkelijke zaken. Gebruik van de Hoogduitsche taal', dat gebaseerd was op een rondreis door het arrondissement Maastricht, aan de minister.¹¹³ Het Duits was in de volgende kerken gelegen binnen vier dekenaten de voertaal. Dekenaat Gulpen: Epen, Eys, Mechelen, Wittem, Slenaken, Vaals, Holset en Vijlen; dekenaat Kerkrade: Kerkrade en Spekholzerheide, Bocholtz, Eygelshoven, Heerlen en Heerlerheide, Nieuwenhagen, Schaesberg, Simpelveld, Ubachsberg, Ubach over Worms; dekenaat Schinnen: Brunssum, Oirsbeek; dekenaat Sittard: Broeksittard.

Voorts gebruikten de hervormden te Sittard en Vaals, alsmede de lutheranen te Vaals

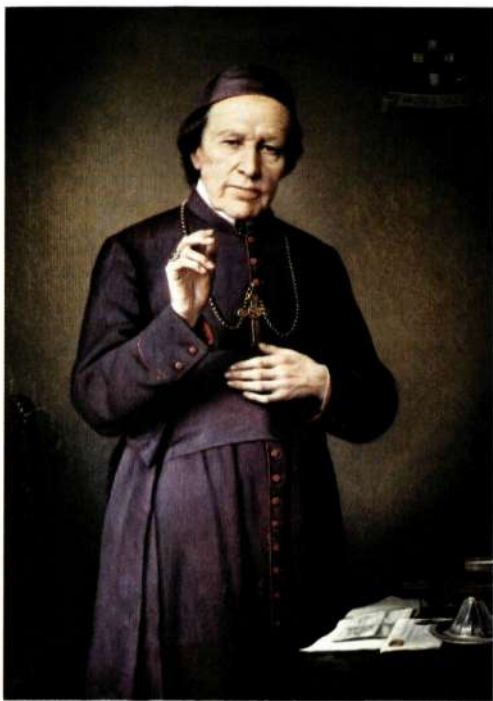
het Duits als kerktaal. In de twaalf synagogen werd behalve het Hebreeuws Nederlands gebruikt voor lessen en preken. De opperrabijn was weliswaar van Duitse komaf, maar hij bekwaamde zich in het Nederlands.

Het kwam erop neer, dat zo'n 30.000 inwoners van Zuid-Limburg regelmatig Duitse godsdienstoefeningen bijwoonden. Voor de bediening der gelovigen, de preek en de catechismus werd het Duits gebezigd. De gouverneur was zelf onder de indruk van de uitkomsten van zijn veldwerk. Hij had niet voor niets gewaarschuwd, toen hij wees op het belang van de 'ineensmelting van het Hertogdom Limburg in de Nederlandsche Nationaliteit' en van het onderwijs in de vaderlandse taal. Er waren echter lichtpuntjes. In Hoensbroek en Melick-Herkenbosch was tot voor enige jaren ook het Hoogduits gebruikt, maar de pastoors aldaar preekten thans in het Nederlands.¹¹⁴ Te Slenaken, Oirsbeek en Broeksittard waren kapelaans benoemd die zich van het Nederlands bedienden, zodat enkel de pastoor nog Duits sprak.

Het gebruik van het Duits geschiedde, zo was de indruk van De Willebois, niet zozeer op wens van de gelovigen. Bisschop Paredis was ertegen, want het belemmerde hem in zijn benoemingenbeleid. Bovendien beheerste hij het Duits niet. De lagere geestelijkheid kon in drie groepen verdeeld worden. De overgrote meerderheid wees het af, omdat zij die taal onvoldoende beheerste. Een klein deel was ervoor, namelijk de pastoors die het Nederlands niet voldoende machtig waren en dan was er nog een kleine groep kapelaans die zich bewust in de Duitstalige parochies liet benoemen om van daaruit carrière te maken.¹¹⁵ Het Duits was van geen speciale betekenis voor de godsdienst. Ook werd het niet verder gepropageerd. De Willebois ried – evenals voordien de Pillera en Page – af aan te sturen op een plotselinge overgang naar het Nederlands. Beter ware het een geleidelijke overgang te bewerkstelligen, zoals te Broeksittard, Oirsbeek en Slenaken. Met hulp van de bisschop en de meerderheid van de clerus moest het mogelijk zijn binnen enig tijdsverloop overal het Nederlands in te voeren. Bij Vaals en Wittem lag dat wellicht anders. De Willebois was op zijn reis door de kerkenraad van de hervormde gemeente te Vaals expliciet verzocht een Duitstalige predikant te laten benoemen, omdat de Nederlandstalige predikanten die tijdelijk invielen, onvoldoende verstaan werden. De Willebois stelde de minister voor, dat, indien de regering ermee instemde, hij tijdens zijn rondreis door het arrondissement Roermond de kwestie met omzichtigheid zou aankaarten bij Paredis. Deze was naar de overtuiging van De Willebois welgezind en handelbaar in zaken, die de wezenlijke belangen van de Kerk en de gevoeligheid der geestelijkheid niet aantastten. Een antwoord van de minister op dit voorstel is niet gevonden. Het Duits als kerktaal werd zowel door de kerkelijke als de wereldlijke overheid ongemoeid gelaten. Dit stond in schril contrast tot de gebieden aan de Nederrijn, waar het Nederlands tot in de eerste helft van de negentiende eeuw kerktaal was. Het Pruisisch provinciaal bestuur te Düsseldorf verzocht de bisschop van Münster in 1827 en 1836 het Nederlands als kerktaal terug te dringen. In 1832 kwam het tot een conflict tussen de bisschop en de pastoor Tilmans van Straelen die

Afb. 6 In lichtrood de plaatsen waar in 1857 het Duits nog kerktaal was. Van Bingelrade, Jabeek, Merkelbeek en Schinveld, alsmede Melick en Herkenbosch (op de kaart geel gekleurd), is niet zeker of er toen nog Duits werd gebruikt.

Afb. 7 Statieportret mgr. J.A. Paredis (Collectie bisdom Roermond).

vast bleef houden aan het Nederlands en uiteindelijk afgezet werd. Om de zaken niet op de spits te drijven, ging men voortaan omzichtiger te werk. Een enkele pastoor bleef tot in de jaren veertig van de negentiende eeuw vasthouden aan het Nederlands.¹¹⁶ De zuidelijker gelegen plaatsen Niederkrüchten en Wegberg verloren in de eerste helft van de negentiende eeuw eveneens hun Nederlands karakter.¹¹⁷ De 'Eindeutschungspolitik' werd door het koninkrijk Hannover toegepast in Ost-Friesland, Bentheim en Lingen, waar het Nederlands de kerktaal van de 'Reformierten' was.¹¹⁸

Het is best mogelijk dat Paredis het gebruik van het Duits maar hinderlijk vond, maar klaarblijkelijk achtte hij het probleem niet groot genoeg om er tegen op te treden. Dit had hij gemakkelijk kunnen doen door in zijn eigen grootseminarie de sociëteit van de uit oostelijke Zuid-Limburg afkomstige priesterstudenten, die veelzeggend de 'Deutsche

Kaffeeesellschaft' heette, te verbieden zich van het Duits te bedienen.¹¹⁹ De notulen van de Kaffeeesellschaft werden echter tot 1941/1942 in het Duits opgetekend. Tot eind negentiende eeuw werd 'Sutterlinschrift' gebruikt. Een directe nood aan priesterstudenten uit 'das deutsche Eck' was er waarschijnlijk evenmin. Zeker vanaf de jaren zestig van de negentiende eeuw nam het aantal roepingen zodanig toe, dat er priesters aan het bisdom Luik konden worden afgestaan. Wij wezen daar reeds op. Misschien was Paredis ook wel bevreesd dat een radicale vernederlandsing van de zielzorg tot onrust in de parochies zou leiden. In Eys immers, waar, in elk geval tot 1858, Duits de kerktaal was, werd op zeker moment het Nederlands ingevoerd. Pastoor Cleijnen (1855-1894) zag zich hierdoor geconfronteerd met problemen.¹²⁰ Nochtans hield Paredis de Duitstaligheid ook niet onnodig in stand. Toen Doenrade in 1871 tot parochie werd verheven liet hij de stichter, de Luikse vicaris-generaal J.C. Warblings, weten dat er geen Duitstalige, maar een Nederlandstalige herder werd aangesteld.¹²¹

Een anti-Duitse houding kan Paredis evenmin worden aangewreven. De Duitse kloosterlingen en bisschoppen die in Limburg tijdens de Kulturkampf onderdak vonden, wer-

Afb. 8 Statuten van de Deutsche Kaffee Gesellschaft uit het jaar 1853 (RHCL, Archief bisdom Roermond; foto A. Jacobs).

den door hem met open armen ontvangen. De Duitse kloosterlingen op hun beurt konden vrij gemakkelijk werkzaam zijn in de zielzorg. 'Omdat in die dagen de Duitse taal in dit gedeelte van Limburg nog veel gesproken werd, zelfs in de kerk en op den kansel, konden de Duitse paters zich zeer nuttig maken in de zielzorg', heet het met betrekking tot de Beierse ongeschoeide karmelieten van Geleen.¹²² Soortgelijke opmerkingen maakten de Duitse benedictijnen van Merkelbeek.¹²³ Tot slot zij erop gewezen dat de *Acta et statuta* uit 1867 van het bisdom Roermond geen specifieke taal voorschreven voor de preek en catechismus.¹²⁴

De snelle teruggang van het Duits vanaf 1900

Een en ander verklaart weshalve in geheel oostelijk Zuid-Limburg het Duits tot circa 1900 zijn positie als kerktaal kon handhaven. Pas onder invloed van de zich snel ontwikkelende mijnbouw schoof de taalgrens in rap tempo richting rijksgrens. Ondanks het feit dat de mijnbouw zeker in de beginjaren sterk op Duitse expertise steunde, was de toestroom van Duitse mijnwerkers niet zo groot dat die de balans in het voordeel van het Duits weer konden doen omslaan. In 1930 bedroeg het aantal Duitsers dat in de Mijnstreek woonachtig was 37.504, dat wil zeggen 20 procent van de totale bevolking. Daarna liep het aantal Duitsers, wier kinderen immers Nederlandse scholen bezochten en vernederlandsten, snel terug.¹²⁵ Tot die gevolgtrekking kwam in 1937 ook Scherдин, die met name de Eerste Wereldoorlog als een cesuur beschouwde. De grenzen gingen dicht, Limburg koesterde zich in de Nederlandse neutraliteit en raakte zodoende meer met het Noorden verbonden. Veel niet-Limburgers stroomden toen naar het zuiden om als mijnwerker of mijnbeambte een baan te vinden.

Door vooraanstaande katholieke leken en jongere priesters, zoals dr. Henri Poels, werden de op zich niet zo progressieve bisschoppen Boermans (1886-1900) en Drehmanns (1900-1913) ertoe aangezet de zielzorg onder de mijnwerkers niet op zijn beloop te laten, maar er zich intensief mee te bemoeien om het socialisme geen kans te geven. Een goede parochiële zielzorg was daarbij van wezenlijk belang. De pastoors en kapelaans moesten voor de vele nieuwkomers verstaanbaar zijn. Bij de benoeming van de Heerlense deken Wimmers in januari 1899 droeg bisschop Boermans hem op dat 'de stichtelijke onderrichtingen en prediciatieën voor de geloovigen gebeuren voor *tweederde* in de hollansche (sic) en voor *eenderde* in de duitse taal'.¹²⁶ Ruim twee jaar later werd in de parochiekroniek genoteerd: 'Van nu af aan wordt uitsluitend in 't Nederlandsch gepreekt'.¹²⁷

Te Kerkrade voerde de uit Maasbree afkomstige deken Schijns in 1908 in zijn eigen Lambertuskerk op zon- en feestdagen de Nederlandse preek in. De vernederlandsing schreed geleidelijk voort. De volksmissie van 1912 was tweetalig, waarbij het Duits toen weliswaar nog overheerste. De volksretraites van 1917 en 1918 daarentegen waren geheel in

Afb. 9 Grafsteen van pastoor J.S.J.H. Slenter (1835-1900) op het kerkhof te Holset (Foto A. Jacobs).

het Nederlands. Enkel de Antoniusnoveen werd nog tot 1926 in het Duits gehouden, maar dat had ook te maken met de toestroom van Duitse pelgrims.¹²⁸ In de overige Kerkraadse parochies ging eveneens de overgang van Duits naar Nederlands langs lijnen van geleidelijkheid. In Spekholzerheide was tot 1913 alles in het Duits. Pastoor P.J.H. Jongen (1911-1924) preekte in dat jaar voor het eerst in het Nederlands en wel in de vroegmis. Die was toch niet zo druk bezocht en dus viel de verandering nauwelijks op. In 1916 werden twee missen 's zondags in het Nederlands gepreikt en in 1923 was Nederlands de kerktaal geworden.¹²⁹ De in 1907 gestichte Petrusparochie te Chevremont werd vanaf 1908 langzaam maar zeker Nederlands. In 1919 was alleen het liedrepertoire nog Duits. Weliswaar werd op verzoek van veel oudere parochianen in 1921 op zondag de derde mis weer in het Duits gelezen, maar die herstelde traditie werd spoedig weer afgeschaft.¹³⁰ De jongere parochies en rectoraten te Haanrade (1925), Kaalheide (1925), Holz (1928) waren vanaf hun ontstaan Nederlandstalig. Enkel de kerkgezangen waren Duits. Op de Holz werd nog lange tijd een Duitse mis gecelebreerd die druk bezocht werd.¹³¹ De overgang van Duits naar Nederlands was ook te volgen in de aantekeningen in de parochiekroniek die door de opeenvolgende Kerkraadse deken Deutz (1882-1908), Schijns (1908-1922), Franck (1920-1926) en Van Ormelingen (1926-1940) geschreven werden. Deutz schreef in het Latijn met glossen in het Duits. Schijns' aantekeningen waren in het Nederlands. Franck, afkomstig uit Vaals, stond weliswaar sympathiek tegenover het Duits, maar de kroniek schreef hij in het Nederlands met Duitse verklaringen. Van Ormelingen schreef alleen maar Nederlands.¹³²

In 1916 verving pastoor Schatten van Schaesberg de Duitse catechismus door de Nederlandse. Hij begon toen ook in het Nederlands te preken. Zijn kapelaan, Houben, preekte tot 1920, toen hij tot pastoor van Slenaken benoemd werd, in het Duits. Uiteindelijk viel in 1937 het doek voor het Duits in Schaesberg, toen de 'Andacht zu Ehren Unser lieben Frau von der immerwährende Hilfe', die in 1904 was ingesteld, voortaan ook in het Nederlands werd gehouden. De meeste oudere mensen en kinderen verstonden het Duits inmiddels niet meer.¹³³ In Ubach over Worms werd tot omstreeks 1925 het Duits als kerktaal gebezigd. De overgang naar de nationale landstaal hing ook hier samen met de veranderende omstandigheden en een pastoorswisseling. Toen pastoor Scheepers in 1925 stierf en opgevolgd werd door Venlonaar J.A. Peters (1926-1940) werd het Nederlands ingevoerd. Maar nog in 1923 werd een devotieboekje over de H. Kruisrelik in het Duits uitgegeven.¹³⁴

Toen de Duitse franciscanen die zich in 1875 als gevolg van de Kulturkampf in Kerkrade-Bleijerheide gevestigd hadden, in 1910 ingeschakeld zouden worden in de parochiële zielzorg, was bisschop Drehmanns van mening dat er een 'Hollandsche priester' tot rector benoemd diende te worden – mede met het oog op een Rijkstoelage – en dat de catechismus in het Nederlands uitgelegd werd en niet, zoals gevraagd, in het Duits. Nederlands was op dat moment in de moederparochie, de Lambertusparochie te Kerkrade, reeds ingevoerd. Deken Schijns van Kerkrade tekende niettemin protest aan. Hij vroeg een Duitse priester

en verklaring van de catechismus in het Duits. Op het laatste punt gaf de bisschop toe. Hij schreef 'eilverstanden'. Ook in de rectoraatskerk werd tot 1918, toen de laatste Duitse pastoor vertrok en er enkel nog Nederlandse franciscanen waren, het Duits gebezigd.¹³⁵

Binnen de godsdienstige verenigingen die elke parochie telde was het Duits vrijwel altijd ook de voertaal. Zij vernederlandsten eveneens, maar meestal met enige vertraging. De oudere generatie hield vast aan het vertrouwde Duits, terwijl de jongeren al het Nederlands gebruikten.¹³⁶

Als kerktaal handhaafde het Duits zich het langst in het agrarische, uiterste zuidoosten van de provincie dat vanouds sterk gericht was op Aken. In Epen werd tot omstreeks 1930 in de kerk Duits gebruikt.¹³⁷ De machtsvername van de nazi's in 1933 versnelde de vernederlandsing. De *Vaalsen Anzeiger* werd het *Vaalsen Weekblad*. Aanvankelijk nog tweetalig, schakelde het weekblad geheel om op het Nederlands. In de parochiekerk werd tot mei 1940 afwisselend in het Duits en het Nederlands gepreekt.¹³⁸ Daarna werd het Duits als teken van protest vervangen door het Nederlands.¹³⁹ In de notulen van de Deutsche Kaffeegesellschaft werden er evenmin doekjes om gewonden. Het verslag over het studiejaar 1940/1941 is nog in het Duits geschreven 'gehoorchend dem Zwange der Tradition'. Het verslag over 1941/1942 is in het Nederlands gesteld: '...wij zijn van mening dat het in onze tijd niet principieel en voor de komende generaties niet te verantwoorden is, wanneer wij niet van houding veranderen en totaal breken met de taal van een volk dat ons van onze vrijheid beroofde, dat ons hele vaderland, ons koningshuis, onze samenleving, onze godsdienst en vrijheid onder de voeten heeft gelopen. Nu is 't niet langer mogelijk traditieargumenten aan te voeren die alles willen laten bij 't oude'.¹⁴⁰ In het nabij Vaals gelegen Vijlen was tot in de jaren veertig het Duits als kerktaal in gebruik. De overgang vond plaats hetzij in 1940 als protest tegen de Duitse inval, hetzij na het verscheiden van pastoor W.J. Vorage, toen zijn opvolger H.H. Jongen (1944-1961) het Nederlands invoerde.¹⁴¹

Conclusie

De taalvaardigheid van de Limburgse pastoor in de negentiende eeuw was groot. Opgeleid in het Frans en deels in het Latijn, beheerste hij die talen op zijn minst passief. Het Latijn was als ambtstaal in de directe parochiële zielzorg echter nauwelijks toepasbaar. Voor het gebruik van het Frans gold, dat het een elitaire aangelegenheid was, zelfs in de meest francophone stad van Nederland: Maastricht. Het Nederlands nam een belangrijke positie in, vooral in Midden- en Noord-Limburg, maar ook in de westelijke helft van Zuid-Limburg. In oostelijk Zuid-Limburg daarentegen was naast het Nederlands het Duits prominent aanwezig. Het Duits werd daar door brede lagen van de bevolking als cultuurtaal en/of moedertaal gezien. Het Duits was in die regio kerktaal en nam het dezelfde positie in als het Nederlands in de rest van de provincie, inclusief Maastricht. De vernederlandsing zette ech-

ter gedurende de negentiende eeuw door. Het Frans verdween meer en meer uit het openbare leven van Maastricht. De rijks- en provinciale overheid trachtten via het onderwijs het Duits geleidelijk uit te bannen. Dat lukte slechts ten dele. Er zijn immers aanwijzingen dat het Duits nog geruime tijd als onderwijstaal is gebruikt. Noch de wereldlijke, noch de geestelijke overheid verbood het gebruik van het Duits binnen de kerkgebouwen. Dit staat in schril contrast met buurland Pruisen. Het door grote bevolkingsgroepen gesproken Duits hield met name binnen het kerkgebouw lang stand, mede vanwege het gezag dat de lokale geestelijkheid genoot. Het Duits ging pas op zijn retour door de gewijzigde economische en politieke verhoudingen: de opkomst van de mijnbouw omstreeks 1900, de sluiting van de grens in 1914-1918 en de Duitse inval van 1940.

Noten

- 1 Deze bijdrage is de Nederlandse versie van: Antoine Jacobs, 'Die Sprachverhältnisse in Niederländisch-Limburg, unter besonderer Berücksichtigung der kirchlichen Amtssprache', in: W. Cortjaens, J. De Maeijer en T. Verschaffel (red.), *Historism and Cultural Identity in the Rhine-Meuse Region / Historismus und kulturelle Identität im Raum Rhein-Maas* (Leuven, 2008; KADOC Artes 10) 113-135.
- 2 Georg Cornelissen, *Das Niederländische im preußischen Gelderland und seine Ablösung durch das Deutsche (1770-1870)* (Geldern, 1986; Veröffentlichungen des Historischen Vereins für Geldern und Umgegend 86) 138 e.v.
- 3 Harry G.M. Prick (ed.), *Frans Erens. Vervlogen jaren* (Amsterdam, 1989) 350.
- 4 Piet Orbons en Lou Spronck, 'Limburgers worden Nederlanders: een moeizaam integratieproces', *PSHAL* 102 (1966) passim; Gerard Venner (ed.), 'Jos Habets. Chronijkje', *De Maasgouw*, 96 (1977) 115; J. Craandijk, *Wandelingen door Nederland. Limburg* (Haarlem, 1887³) 21, 28, 56-58, 61, 168; Rico op den Camp, "'Wandelend in den vreemde" Limburg en de Nederlandse natie in de reisverslagen van J. Craandijk', *De Maasgouw* 113 (1994) 167-170.
- 5 Erwin Gatz, *Kirche und Muttersprache. Auslandsseelsorge nichtdeutschsprachige Volksgruppen* (Freiburg im Breisgau, 1992; Geschichte des kirchlichen Lebens in den deutschsprachigen Ländern seit dem Ende des 18. Jahrhunderts, 2), 17-21.
- 6 *Codex iuris canonici/Wetboek van canoniek recht. Latijns-Nederlandse uitgave* (Brussel/Hilversum, 1987).
- 7 Regionaal Historisch Centrum Limburg (RHCL) te Maastricht, PA Sint-Servaas (PASS), inv. nr. 139.
- 8 A.M.P.P. Janssen, 'Negentiende-eeuwse neolatinisten', in: G. Janssen e.a. (red.), *Sittardse cultuurdragers 1299-1999* (Sittard, 1999) 191-211; Prick (ed.), *Frans Erens. Vervlogen jaren*, 62-63.
- 9 Mark Hanson, *Van Frans naar Nederlands. De taalsituatie in het Limburgs middelbaar onderwijs 1830-1914* (Leeuwarden/Maastricht, 1990; Maaslandse Monografieën 49) 200.
- 10 De taalsituatie te Maastricht is recent beschreven door Marina Kessels-Van der Heijde, *Maastricht. Maestricht. Mestreech. De taalverhoudingen tussen Nederlands, Frans en Maastrichts in de negentiende eeuw* (Hilversum, 2002; Maaslandse Monografieën 65). Zij besteedt - zeer opmerkelijk - nauwelijks aandacht aan het gebruik van Frans in de context van kerk en religie.
- 11 Paul H. Wijnands, 'Was Maastricht tot aan het begin van de twintigste eeuw een tweetalige stad?', *PSHAL* 136-137 (2000-2001) 378.
- 12 E. Jaspar (ed.), 'Oet te gedinksjrifte van J.H. Schuhmacher. Mastreech in 1850-1882', *Veldeke* 11 (1936) 606-607.
- 13 Marcel van der Heijden, 'Van Langue Flamande tot Nederlands. Over het vak Nederlands en de Nederlandstalige cultuur op het tweede en derde Rolduc (1831-1920)', *PSHAL* 140 (2004) 237.
- 14 *Een leven uitgemeten. Herinneringen van P.W.H. Paulussen te Maastricht* (Beek, 1985²; Wat Baek ós bud 1) 48.
- 15 Jan Luykx en Jan Roes (ed.), *Gerard Brom. Een katholiek leven* (Baarn, 1987) 52-53.
- 16 Antoine Jacobs, *Louis Tijssen (1865-1929). Biografie van een Limburgse zielzorger* (Nijmegen, 2001) 77, 79.
- 17 Antoine Jacobs, 'Limburgse priesters in het bisdom Luik', in: R. de La Haye e.a. (red.), *Religie aan de grens. Aspecten van de Limburgse geschiedenis* (Delft, 1997) 125-141.

- 18 Endepols, 'Taaltoestanden', 605, 613. Wijnands' opmerking dat de priesters naast Nederlands en Latijn ook Frans bezigden is hiermee niet in tegenspraak. Wijnands, 'Was Maastricht (...) een tweetalige stad?', 380.
- 19 RHCL, PASS, inv. nrs. 5, 6 en 7.
- 20 RHCL, PASS: Barbarabroederschap (inv. nr. 1644-1647, 1650, 1652), broederschap gedurende aanbidding van het Allerheiligst Sacrament (inv. nrs. 1653-1655), broederschap O.L. Vrouw Bijstand in de Nood (inv. nrs. 1665, 1666, 1668, 1679, 1680), broederschap O.L. Vrouw van Kevelaer (inv. nrs. 1682, 1686), broederschap O.L. Vrouw van Scherpenheuvel (inv. nrs. 1687, 1688), Broederschap van het Onbevlekt Hart van Maria (inv. nr. 1690), broederschap van de H.H. Monulphus en Gondulphus (inv. nr. 1696), Broederschap van de H. Petrus (inv. nr. 1698). Van de O.L. Vrouwekerk zijn de archieven van twee broedersschappen onderzocht: broederschap van O.L. Vrouw Onbevlekt Ontvangen (inv. nrs. 1994, 2001-2003, 2009, 2010), aartsbroederschap van de H. Jozef (inv. nrs. 1026-2029).
- 21 RHCL, PASS, inv. nr. 1644, 1645, 1646, 1647.
- 22 RHCL, PASS, inv. nr. 1690.
- 23 J. Tesser, *De jezuïeten te Maastricht 1852-1952* (Maastricht, 1952) 133.
- 24 RHCL, PASS, inv. nr. 96 e.v.
- 25 Lou Spronck en Peter Schulpen, *Felix Rutten. Terugblik 1880-1930* (Sittard, 2003) 42.
- 26 Ibidem.
- 27 Jaspar (ed.), 'Oet te gedinksjrifte', *Veldeke* 14 (1939/1940) 57.
- 28 François Erens maakt in zijn memoires vaak gewag van de sterke invloed van het Duits in oostelijk Zuid-Limburg. Zie: Prick (ed.), *Frans Erens. Vervlogen jaren*, 17-18, 33-34, 37-39, 48, 61-63, 73, 350-351.
- De eerste die een grotere studie wijdde aan het Duits als cultuurtaal in oostelijk Zuid-Limburg was de SS-er Scherdin. Zijn werk (Georg Scherdin, *Verbreitung der hochdeutschen Schriftsprache in Süd-Limburg. Beitrag zur kulturellen Entwicklungsgeschichte einer deutsch-niederländischen Grenzlandschaft* (Berlin, 1937)) was in menig opzicht nogal oppervlakkig. Scherdin baseerde zich voornamelijk op grafinscripties en 'oral history'. Zijn werk dat een onderdeel was van de nationaalsocialistische 'Grenzlandpolitik' was politiek zeer beladen. De kritiek was dan ook niet mals. 'Il faut juger les écrits d'après leur date', aldus A. Kessen, 'Duitsche historiografie over Limburg', *De Maasgouw* 49 (1939)). Na de Tweede Wereldoorlog en onder invloed hiervan deed Roukens zijn best het belang dat het Duits als cultuurtaal had te bagatelliseren (*De taal der Limburgers*, 1947, (met name p. 46-50); 'Hollandse expansie', 1949). Een recent overzicht van het gebruik van het Duits in Limburg biedt Ann Marynissen 'Niederländisch und Deutsch nebeneinander im Südosten der niederländischen Provinz Limburg. Belege aus seiner zweisprachigen Grenzregion', *Volkskultur an Rhein und Maas* 20 (2002) nr. 2, 41-52.
- 29 Lou Spronck, 'Jacob Kritzaedt en de streektaal', *PSHAL* 139 (2003) 6-9.
- 30 Serge Langeweg, 'Werken over de grens. Limburgers naar Duitsland', *Studies voor de sociaal-economische geschiedenis van Limburg* 47 (2002) 27-48.
- 31 Jan G.M. Notten, 'De eigen taal. Dialecten in het Geuldal', *Historische en heemkundige studies in en rond het Geuldal* (2000) 8, 12-13, 17, 27.
- 32 J.J.Th. Roex, 'De stichting van de abdij St. Clemens te Merkelbeek in 1893', *Jaarboek Onderbanken* (1995) 55.
- 33 Hélène Vossen, 'Opvang van joodse repatrianten na de bevrijding van Zuid-Limburg. Over ge-

- mêleerde ervaringen, paradoxen en uitersten', *Studies voor de sociaal-economische geschiedenis van Limburg* 47 (2002) 84.
- 34 N. Eussen, 'Stichting en stichter van de Limburger Koerier te Heerlen', *Het Land van Herle*, 21 (1971) 14-21, 54-64.
- 35 Otto S. Lankhorst en C.Th.H. Reul, *Bibliografie van katholieke Nederlandse periodieken* (Nijmegen, 1999) 146, nr. 128.
- 36 Klaus Bischof, *Persbiografie*, 23-40; Lankhorst / Reul, *Bibliografie*, 322, nr. 313. In het GA Kerkrade worden enkele kopieën uit de jaargangen 1909-1910 bewaard.
- 37 GA Kerkrade. Krantendocumentatie.
- 38 J.J. Jongen, 'De vernederlandsing van de grensstreek in oostelijk Zuid-Limburg', *Het Land van Herle*, 19 (1969) 2. Zie ook: Eussen, 'Stichting Limburger Koerier', 55.
- 39 Voor zover bekend zijn van het *Limburger Tageblatt* slechts drie nummers bewaard. Eén in het 'Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis' te Amsterdam, één in de Stadsbibliotheek van Maastricht en één in het Zeitungsmuseum te Aken.
- 40 De *Limburger Volksfreund* verscheen op woensdag en zaterdag. De drukkers/uitgevers waren J. Souren en A. Laufenberg uit Vaals. Twee exemplaren bevinden zich in het 'Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis te Amsterdam' (17-3-1906) en het 'Zeitungsmuseum' te Aken (4-4-1906). Met dank aan drs. Emile Ramakers van de Stadsbibliotheek te Maastricht.
- 41 Scherdin, *Verbreitung*, 85.
- 42 J.J. Jongen, 'Iets over het onderwijs in Schaesberg', *Het Land van Herle*, 2 (1952) 67.
- 43 J. Driessen, 'Overzicht van de ontwikkeling van het lager onderwijs in Kerkrade voor 1900. I. 1614-1819 de kapelaan-onderwijzer', *De Maasgouw*, 82 (1963) 97.
- 44 Zie ook: Marynissen, 'Niederländisch und Deutsch', 45.
- 45 Er waren in de nog ongedeelde provincie acht onderwijsdistricten.
- 46 RHCL, Onderwijsarchief, inv. nr. 191 rapport Pillera 15-4-1822. Zie ook: Crutzen, 'Onderwijs op het platteland', 157, 166-167; Idem, 'Abraham Ouburg's modelschool', 138, 174.
- 47 Idem, 'Abraham Ouburg's modelschool', 138.
- 48 Driessen, 'Overzicht lager onderwijs Kerkrade', 102.
- 49 Ibidem.
- 50 A. De Jonghe, *De taalpolitiek van koning Willem I in de Zuidelijke Nederlanden (1814-1830). De genesis der taalbesluiten en hun toepassing* (Sint-Andries bij Brugge, 1967) 166-168. Onderwijsinspecteur Pillera had zich in vrijwel dezelfde bewoordingen uitgedrukt. Zie: RHCL, Onderwijsarchief, inv. nr. 191 rapport Pillera, 15-4-1822.
- 51 Voor Page zie: J.M.E. Vleeshouwers, 'Van koster tot onderwijzer. Pastoor Page en de onderwijsvernieuwing in het begin van de 19de eeuw', in: P.J.H. Ubachs e.a. (red.), *Magister artium. Onderwijs kunst en kerk in Limburg* (Sittard, 1992) 182-200; Idem, 'Frans Joseph Page (1771-1834). Pastoor in Limbricht en schoolinspecteur', *Het Land van Zwentibold*, 8 (1987) 135-162. Page was Duitser van origine, maar hij ondersteunde de school- en taalpolitiek van koning Willem I en zocht via het onderwijs overal het Nederlands ingevoerd te krijgen.
- 52 RHCL, Onderwijsarchief inv. nr. 195 rapport Page 14-7-1823.
- 53 De Jonghe, *De taalpolitiek*, 166-168; Jaak Brepoels, *Het lager onderwijs in de provincie Limburg (1815-1830)* (Assen-Amsterdam, 1976) 266-267. De opinie dat het Duits zich in oostelijk Zuid-Limburg genesteld had, vanwege het politieke getouwtrek tussen Nederland en Pruisen in de jaren 1814-1815 snijdt geen hout. Dat Hoogduits in Melick, Herkenbosch en Vlodrop schooltaal en kerktaal

was, wordt bevestigd door een rapport van Page uit 1826. Zie: H.C. Lucas, 'Lager onderwijs in de Roerstreek 1800-1850', *Roerstreek* (1991) 88-90. Melick en Herkenbosch maakten deel uit van het hertogdom Gulik en na de Franse Tijd van Pruisen. Pas in november 1816 werden de dorpen Nederlands. Kerkelijk waren de dorpen tot 1821 deel van het bisdom Aken. In een brief van architect Pierre Cuypers meldt deze, dat zijn moeder, die afkomstig was uit Melick-Herkenbosch enkel Duits sprak. Vriendelijke mededeling van dr. Lidwien Schiphorst.

- 54 Brepoel, *Het lager onderwijs*, 268.
- 55 Georg Cornelissen, *Kleine Niederrheinische Sprachgeschichte 1300-1900* (Geldern-Venray, 2003) 101-103.
- 56 SA Heerlen, PA H. Pancratius, inv. nr. 482.
- 57 J. Jongeneel, *Een Zuidlimburgsch taaleigen. Proeve van vormenleer en woordenboek der dorpspraak van Heerle* (Heerlen, 1884) XXI.
- 58 Vriendelijke mededeling Frans Crutzen, die een artikel voorbereidt over de lagere school te Bocholtz.
- 59 H.M.H. Goossens, *Het onderwijs te Waubach: een historische bijdrage* (Ubach over Worms, 1978) 14.
- 60 Goossens, *Het onderwijs te Waubach*, 15.
- 61 H.M.H. Goossens, *Ubach over Worms. Van Overworms kwartier tot gemeente Landgraaf* (z.p., [1981]) 235-237 [fragmenten].
- 62 Goossens, *Ubach over Worms*, 573.
- 63 H. Meens, 'School en onderwijs te Nieuwenhagen in de vorige eeuw', *Het Land van Herle* 16 (1966) 40-41; Hein H. Steinen, *Nieuwenhagen gisteren. Een aanzet tot de beschrijving van de geschiedenis van Nieuwenhagen* (Landgraaf, [1999]) 78.
- 64 RHCL, PA 1814-1913, inv. nr. 509, kab. nr. 4522, brief gouverneur aan min. BiZa, Maastricht 25-8-1857.
- 65 RHCL, PA 1814-1913, inv. nr. 509, kab. nr. 4522, brief gouverneur aan min. BiZa, Maastricht 25-8-1857.
- 66 RHCL, OA 273, jaarverslagen 1857 van het eerste en het derde schooldistrict.
- 67 RHCL, PA 1814-1913, inv. nr. 510, kab. nr. 34, brief gouverneur aan min. BiZa, Maastricht 2-3-1858.
- 68 Scherdin, *Verbreitung*, 50, 84.
- 69 W. Roukens, *De taal der Limburgers als spiegel van volk geschiedenis en cultuur* (Nijmegen, 1947) 48.
- 70 José Cajot, 'Nieuwe taalgrensvorming aan de oostgrens. In hoeverre is de Nederlands-Duitse staatsgrens tot taalgrens aan het evolueren', in: Jan Sengers (red.), *Taalgrensvorming in Zuid-Limburg* (Hasselt, 1983).
- 71 F. Sassen, 'Rolduc van 1843 tot 1943. Geschiedenis eener eeuw', in: J. Damen, *Rolduc 1843-1943* (Kerkrade, 1948) 49, 60.
- 72 Put en Van Dijk geven aan niet te weten of op de openbare school van Heerlen het Nederlands de voertaal was. Zie: M.M.J. Put en M. van Dijk, *2000 Jaar Heerlen. Van Romeinse nederzetting tot moderne stad* (Heerlen, 1998) 225.
- 73 L.C. Loffeld, 'Spekholzerheide rond de eeuwwisseling; een ooggetuige vertelt...', *Kerkrade onderweg*, deel 1 (Kerkrade, 1993) 80. Dit werd mij in 2004 bevestigd door de uit Spekholzerheide stammende dr. ir. R. Schaeps, die zich herinnerde, dat zijn vader dat eveneens vertelde.
- 74 Jongen, 'Vernederlandsing', 1. Te Bocholtz waren in 1865 Nederlandse methodes in gebruik voor rekenen en (Nederlandse) taal, maar Duitse boeken voor geschiedenis en aardrijkskunde. Vriendelijke mededeling van Frans Crutzen.

- 75 Vriendelijke mededeling van de heer J. Horbach, secretaris van het kerkbestuur van Vijlen. Zijn moeder, die in 1906 geboren was, vertelde hem dat indertijd.
- 76 Frits Kern, *Tussen twee grenzen 1900-2000* (Vaals, 2000) 12. Het onderwijs werd in het Duits gegeven en het Nederlands stond op het tweede plan.
- 77 Marynissen, 'Niederländisch und Deutsch', 46-47.
- 78 H. van Wersch, '750 Jaar parochie Simpelveld', *Het Land van Herle* 3 (1952) 13; Luc Wolters e.a., *St.-Remigius te Simpelveld. Kerk en parochie gedurende acht eeuwen* (Simpelveld, 2003) 185.
- 79 Fr.H.G.M. Crutzen, 'Gevecht om een kerk: Oud-Valkenburg versus Sibbe-IJzeren', *Historische en heemkundige studies in en rond het Geuldal* 12 (2002) 65: inwoners van Sibbe-IJzeren kerkten in naburige parochies, de sermoenen en catechismus daar in het Duits (bisdom Luik) daaruit halen zij 'weynigh geestelijck voetsel'. (RHCL, PA Sibbe, inv. nr. 38 brief pastoor aan bisschop [1782], rekest pastoor en burgemeester aan bisschop [1781]).
- 80 Lou Spronck, 'De talen van Sittard', Guus Janssen e.a., *Lof der schranderheid, erebundel voor Jan Schrader. Historische opstellen aangeboden aan Jan Schrader bij gelegenheid van zijn afscheid van het Euregionaal Historisch Centrum Sittard-Geleen* (Sittard, 2011) 30-32.
- 81 A. Dunkel en B.A. Pothast, *Kurze Chronik von Sittard* (Sittard, 1893) 52; J.H. Koten (red.), *De familie Pothast te Sittard door B.A. Pothast 1824-1904 Een beschrijving van familielevens, werken, denken en geloven in de vorige eeuw* (Sittard, 1989) 30; Pieter Ecrevisse, *Nieuwe Sittardsche almanak tot nut en vermaak tot 1837* (Sittard, 1837).
- 82 Koten, *De familie Pothast*, 30.
- 83 *Een leven uitgemeten*, 51; vriendelijke mededeling van mr. J. van Rensch.
- 84 De *Kurze Chronik* (in navolging van zijn Duitstalige oom en voorganger Augustin Dunkel) in het Duits; de familiechroniek en de kroniek van Rolduc in het Frans. Zijn 'Autobiographie musicale' is eveneens in het Frans gesteld.
- 85 M. Jansen, 'Fransche en Deutsche uithangborden', *De Maasgouw* 1 (1879) p. 147-148.
- 86 A.M.P.P. Janssen, 'De kerkvisitaties van het kanton Sittard in 1822', *Het Land van Zwentibold* 25 (2004) 131.
- 87 M.J.H.A. Schrijnemakers e.a., *Munstergeleen. Een monografie over een Limburgse gemeente* (Geleen, 1963) 442. Wanneer de overgang naar het Nederlands plaatsvond, is niet bekend.
- 88 W.A.J. Munier, 'Voorbode van de PKN in 1816?', *Tijdschrift voor Nederlandse kerkgeschiedenis* 7 (2004) 3-7.
- 89 Peer Boselie, 'Sittardse synagogen', *Sittards verleden*, 4 (2005) 3-4.
- 90 Th.W.J. Driessen, *Geschiedenis van Tegelen* (Tegelen, 1952) 227-229, 233. Tegelen kwam net als Melick-Herkenbosch pas in 1816 bij Nederland en behoorde tot 1821 tot het bisdom Aken. Zie noot 45.
- 91 RHCL, Onderwijsarchief, inv. nr. 190, getuigschriften Heerlen d.d. 23-3-1853 en 17-3-1854; getuigschrift Vaals 22-3-1853 en getuigschrift Bocholtz 24-3-1853. De suggestie van Marynissen dat het Nederlands het Duits in Bocholtz omstreeks 1870 helemaal heeft verdrongen, mag kloppen voor zover het de resterende schriftelijke bronnen betreft, maar als taal binnen het kerkgebouw heeft het Duits een veel taaier leven geleid. Marynissen, 'Niederländisch und Deutsch', 47.
- 92 Een volledig Duits exemplaar van 14 juni 1914 is bewaard gebleven in het GA Kerkrade, alsmede enige Nederlandse nummers uit de jaren twintig.
- 93 Winand Roukens, 'De "Hollandse expansie" in het Land van Rode en haar betekenis voor het Kerkrads dialect', *PSHAL* 85 (1949) 603.

- 94 Op de kerkhoven van Heerlen, Bocholtz, Mechelen, Vijlen, Wahlwiller, Nyswiller, Holset, Kerkrade en Ubachsberg, die ik op 11 en 13 maart 2004 bezocht, waren vrijwel geen Duitse inscripties meer te vinden. Sommige pastoorsgraven, die uit piëteit niet waren geruimd, getuigden nog van de oriëntatie op Duitsland.
- 95 Peter Nissen en Koos Swinkels (red.), *Monumenten van vroomheid. Kruisen, kapellen en vrijstaande heiligenbeelden in Limburg* (Zutphen, 2005) 94, 96, 98, 168-170. Zie tevens de bijgeleverde CD-rom.
- 96 Goossens, *Ubach over Worms*.
- 97 Jongeneel, *Een Zuid-Limburgsch taaleigen*, XXIII; J.H.M. Hoen, 'Vier dont ut zelf' 150 Jaar geschiedenis van een parochie (Heerlerheide, 1989) 56, 137.
- 98 RHCL, PA Wylre, inv. nr. 585.
- 99 RHCL, PA Wylre, inv. nrs. 158-160 notulen 1833-1916; inv. nrs. 192-193 proclamanda 1863-1880 (de proclamanda 1915-1920 (inv. nr. 195) zijn in het Nederlands).
- 100 'Archeologische wandelingen door Limburg. Wilre bij Wittem', *De Maasgouw* 6 (1884) 1005.
- 101 Loffeld, 'Spekholzerheide rond de eeuwwisseling', 80; Rosalie Sprooten (red.), *Eli Heimans. Waar zo makke koeien grazen* (Maastricht, 1999) 11.
- 102 Scherdin, *Verbreitung*, 63. Oudere mensen hadden hem dat medegedeeld.
- 103 Vriendelijke mededeling van de heer Jan Willem Offermans te Ubachsberg (* 1922 te Ubachsberg) op 14 oktober 2004. Ten huize van de familie Offermans bad in de jaren twintig en dertig vader Offermans het rozenhoedje in het Duits, zijn kinderen echter in het Nederlands.
- 104 Jongen, 'Vernederlandsing', 1; F.J.M. Wiertz, *Geloven in Schaesberg. Een beknopt overzicht van de geschiedenis van Schaesberg en vooral van zijn kerkgemeenschap 1700-1975* (Schaesberg, 1975) 96, 101, 111, 114.
- 105 Emile Ramakers, *Schaesberg en zijn kerk. Petrus en Paulusparochie 300 jaar* (Landgraaf-Schaesberg, 2000) 65.
- 106 Wolters, *St. Remigius te Simpelveld*, 91, 98, 100-101, 104, 174, 191-194.
- 107 Vriendelijke mededeling van de heer H.N.J.J. van Wersch uit Simpelveld (8-2-2004).
- 108 Goossens, *Ubach over Worms*, 240.
- 109 E. Huisman, *De parochie Koningsbosch. Haar geboorte en groei* (Koningsbosch, 1981) 36. Er zijn minder concrete aanwijzingen dat ook in Merkelbeek en Schinveld tot het Duitstalige gebied gerekend kunnen worden. In 1893 heet het met betrekking tot Merkelbeek: 'er wordt gepreekt en biecht gehoord in het Duits'. In Schinveld waren de gebeden tot de H. Eligius opgesteld in het Duits. Zie: Roex, 'De abdij St. Clemens', 55; Antoine Jacobs, 'Schinveld', in: P.J. Margry en Ch. Caspers, *Bedevaartplaatsen in Nederland. Deel 3. Limburg* (Amsterdam/Hilversum, 2000) 831.
- 110 RHCL, PA 1814-1913, inv. nr. 509, kabinetsnummer 4522, missive gouverneur aan minister BiZa, Maastricht, 25-8-1857.
- 111 Het integreren van Limburg in het Nederlandse staatsbestel was hoofddoel van De Willebois' beleid. Zie: M.K.J. Smeets, 'Van der Does de Willebois (1816-1892), commissaris des konings, 1856-1874', in: J.H.M. Wieland e.a. (red.), *De gouverneurs in de beide Limburgen* (Maastricht, 1989; Werken LGOG 11) 151.
- 112 RHCL, PA 1814-1913, inv. nr. 509, kab. nr. 4536, missive minister BiZa aan gouverneur, Den Haag, 1-9-1857.
- 113 RHCL, PA 1814-1913, inv. nr. 510, kab. nr. 34, gouverneur aan minister BiZa, Maastricht, 2-3-1858.
- 114 De gouverneur geeft niet aan wanneer die verandering precies plaats vond. Een steekproef in het parochie-archief van Hoensbroek leverde niets op. Diverse broederschapsregisters, notu-

- lenboeken en proclamandaboekjes uit de negentiende eeuw zijn allemaal in het Nederlands (of Latijn) geschreven. SA Heerlen, PA St.-Jan Evangelist Hoensbroek, inv. nrs. 1, 2, 3, 6 t/m 11. Een steekproef in het parochie-archief van Melick leverde evenmin iets op. GA Roermond, PA Melick, inv. nrs. 13 en 44. Dat Melick en Herkenbosch Duitstalig waren staat echter vast.
- 115 Klaarblijkelijk hoopten zij snel pastoor te worden, omdat voor het Duitstalige gebied nu eenmaal weinig kandidaten beschikbaar waren.
- 116 Cornelissen, *Sprachgeschichte*, 110-111. Het gebruik van het Nederlands als kerktaal en de geleidelijke teloorgang ervan is ook terug te vinden in het dagboek van de Kevelaerse pastoor Krickelberg. Heinrich Janssen (ed.), *Johann Heinrich Krickelberg. Pastor von Kevelaer 1817-1863. Tagebücher und Aufzeichnungen* (Kevelaer, 2001; Kevelaer Buch 5) 23, 33, 35, 80, 89, 93-94, 103-104, 107-108, 118, 133, 140, 143, 154, 160, 171, 174, 177-178, 207, 211, 207, 217, 235, 238, 274, 282, 311-312, 318, 349.
- 117 Klaus Egert, *Zur Geschichte der Schreibsprachen in Stadt und Amt Erkelenz vom 16. Bis 19. Jahrhundert*, (Erkelenz, 1994; Schriften des Heimantvereins der Erkelenzer Lande 14) passim.
- 118 Zie o.a. Ludger Kremer, 'Das Niederländische als historische Kultursprache in der Grafschaft Bentheim', in: P.H.A.M. Abels e.a. (red.), *Nederland en Bentheim. Vijf eeuwen aan de grens* (Delft, 2003) 195-210, inz. 207-208.
- 119 N.H. Bischoff, 'De Duutsje Soos' of 'Die Deutsche Kaffeesgesellschaft' 1841-1962 (Sittard, 1974); RHCL, ABR 1840-1940, AGS Soosboek Deutsche Kaffeesgesellschaft.
- 120 RHCL, PA Eys, inv. nr. 49 'Registrum parochiale et archivale parochiae ab anno 1855', p. 48. Cleijnen zelf schrijft niets over de taalkwestie. Een van zijn opvolgers noteerde: 'Onder hem kwamen moeilijkheden wegens het gebruik van de Nederlandse taal'. Helaas zijn er geen bijzonderheden. De notulen van het kerkbestuur (1867-1962) zijn uitsluitend in het Nederlands geschreven (inv.nr. 47)
- 121 Antoine Jacobs, 'Mgr. J.C. Warblings (1814-1888), weldoener en prelaat', in: P.L. Nève e.a. (red.), *Sittard, uit bronnen geput* (Sittard, 1992) 555.
- 122 W. Nolet, *Katholiek Nederland. Encyclopaedie*, deel 1 (Den Haag, 1930) 124.
- 123 Roex, 'De abdij St. Clemens', 55.
- 124 *Acta et statuta synodi dioecessanae*, 24-30.
- 125 Achim Korres, 'Historische interacties in de Euregio Maas-Rijn: migratiestromen in een grensgebied', *Studies voor de sociaal-economische geschiedenis van Limburg* 47 (2002) 20-24. Zie ook: J.Th. Janssen, 'Heerlens bevolking vanaf het begin der vorige eeuw', *Het Land van Herle* 3 (1953) 139.
- 126 Stadsarchief Heerlen, PA Pancratius, inv. nr. 432, brief Boermans aan Wimmers, Roermond, 25-1-1899.
- 127 Stadsarchief Heerlen, PA Pancratius, inv. nr. 368, aantekening juni 1901.
- 128 Roukens, 'Hollandse expansie', 598-600.
- 129 Roukens, 'Hollandse expansie', 602.
- 130 Roukens, 'Hollandse expansie', 600.
- 131 Roukens, 'Hollandse expansie', 602.
- 132 Roukens, 'Hollandse expansie', 600.
- 133 Jongen, 'De vernederlandsing', 2-3.
- 134 Goossens, *Ubach over Worms*, 241, 573.
- 135 100 Jaren. *De broeders franciscanen een eeuw in Bleijerheide* (Kerkrade, 1976) 31; Jos L'Ortye, 'Bleijerheide: van kloosterkapel tot parochie', *Kerkrade onderweg* deel 6 (2002) 9.

- 136 Roukens, 'Hollandse expansie', 603.
- 137 Scherdin, *Verbreitung*, 83. Dit werd Scherdin door de koster medegedeeld. Scherdin verklaarde verder, dat de pastoor beter Duits dan Nederlands sprak en dat de mensen of dialect of Duits spraken.
- 138 Frits Kern, *Tussen twee grenzen 1900-2000* (Vaals, 2000) 61.
- 139 Cajot, 'Nieuwe taalgrensvorming aan de oostgrens'.
- 140 RHCL, ABR 1840-1940, AGS Soosboek Deutsche Kaffeegesellschaft, verslagen 1940/1941, 1941/1942.
- 141 Vriendelijke mededeling van de heer J. Horbach, kerkbestuurslid te Vijlen, op 17 maart 2004. De suggestie van Marynissen dat Vijlen al omstreeks 1855 van het Duits op het Nederlands overging, is slechts ten dele correct. Marynissen, 'Niederländisch und Deutsch', 47.

'Geen goddeloozer volk onder de zon'

Limburgers op missie onder de Chinezen

Harry Knipschild

"Dit jaar neemt China de positie van Japan als tweede economie van de wereld over". Deze woorden waren 4 augustus 2010 te lezen op de voorpagina van NRC Handelsblad. De uitspraak van de redacteurs die het hoofdartikel van de dag schreven was er één in een lange rij. China is een land in opkomst. Chinese bedrijven kopen steeds meer buitenlandse ondernemingen op. In Azië, Afrika en Zuid-Amerika sluiten Chinese leiders contracten af om zich zeker te stellen van grondstoffen. De Chinese defensie groeit hard. En dan te bedenken dat de meest-essentiële besluiten tamelijk onzichtbaar en ongecontroleerd door een klein groepje mensen genomen worden. Het politbureau van de communistische partij heeft in zekere zin de rol overgenomen van de autocratische heerser in het confucianistische keizerrijk.

Anderhalve eeuw geleden was Xianfeng keizer van China, 'het rijk van het midden' zoals het zich zelf noemde. Alle Chinezen waren zijn onderdanen. Een parlement, zoals in Groot-Brittannië, bestond niet. Als teken van hun onderdanigheid moesten alle Chinese mannen een 'staart' dragen. Xianfeng was geen Chinees. Zijn voorouders, de Manchus, waren China in de zeventiende eeuw vanuit het noorden binnen gevallen. In 1644 hadden ze de Qing-dynastie gesticht. 'Allochtonen' hadden het vanaf die tijd voor het zeggen.

De 'Opium-oorlog' werd ook op zee uitgevochten.

Vanaf het begin van de negentiende eeuw raakte de Qing-dynastie steeds meer in de problemen. Er braken voortdurend opstanden uit die het regime verzwakten. Europeanen, die eigenlijk niet welkom waren, wisten zich aan de kust te nestelen. Vooral de Britten, die het Napoleontische regime omver geworpen hadden, trokken met hun schepen Oost-Azië door. Eén van hun handelsgoederen was opium. 'Amfioen', zoals het ook genoemd werd, was een fantastisch product. Als je het eenmaal in omloop gebracht had, hoefde je je niet veel zorgen te maken om nabestellingen. Die kwamen vanzelf wel.

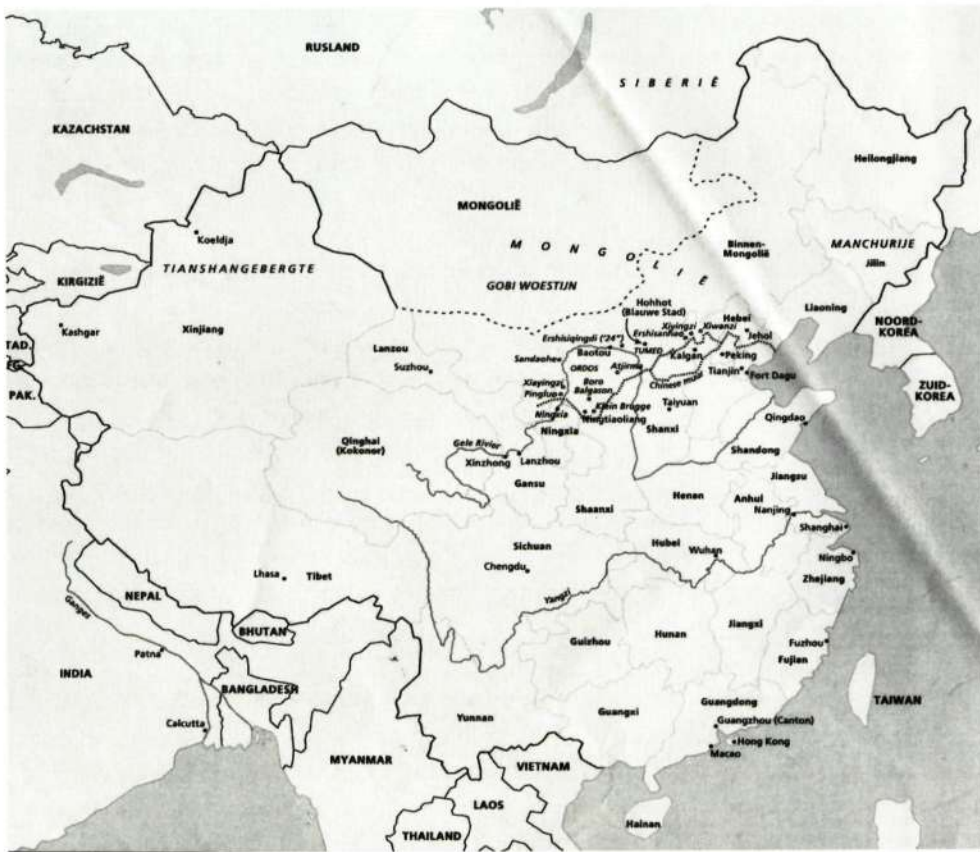
De Britse kooplui, zelfstandige 'country traders', werden steeds actiever langs de Chinese kust. Verkondigers van het christelijke geloof grepen de kans om op hun schepen mee te reizen. Waar de handelaren kwamen deelden zij vertalingen van bijbelse teksten uit. Geen wonder dat het geloof uit het westen en de handel in opium voor veel Chinezen min of meer identiek waren. Protestantse zendelingen en katholieke missionarissen bereikten bovendien dat de staat hun belangen ging beschermen. De Franse keizer Napoleon III (r. 1848-1870) behartigde de belangen van de katholieken.

In de negentiende eeuw werd de handel in opium tot twee maal toe inzet van een oorlog tussen de Chinezen en Europeanen. Eerst in 1839-1842 en vervolgens in 1856-1860. De Europeanen bleken over de beste wapens te beschikken. Na de vernieling van het Zomerpaleis door troepen van Groot-Britannië en Frankrijk in 1860 gingen de Chinezen door de knieën. De keizer sloeg op de vlucht. Op 25 oktober 1860, 150 jaar geleden, tekende zijn plaatsvervanger prins Gong twee door de Fransen opgelegde verdragen. Voortaan, zo werd onder meer vastgelegd, zouden alle missionarissen die over een Frans paspoort beschikten, onder protectie van de Chinese keizer het binnenland in mogen trekken om het katholieke geloof te verbreiden. Heel China lag dus open voor de missie.

1. China als nieuw missiegebied

Al ver vóór de verdragen van 1860 was China een doelwit als missiegebied. Honderden jaren eerder waren eerst de Franciscanen en later vooral de Jezuïeten er actief geweest. Twee Limburgers, de Maastrichtenaren Franciscus de Rougemont en Henri van Vlieden, beiden lid van de 'Sociëteit van Jezus', hoorden tot de groep die in navolging van Franciscus Xaverius, Alessandro Valignano en Matteo Ricci in de zeventiende eeuw pogingen ondernamen om China voor het katholieke geloof te winnen.

In het begin van de negentiende eeuw was er van de katholieke missie in China niet veel meer over. Na de verwikkelingen rond de Franse Revolutie moesten de activiteiten opnieuw opgestart worden. De Fransen namen daarbij het voortouw. Met organisaties als de Propagation de la Foi (1822) en Sainte-Enfance (1843, Heilige Kindsheid) werden de activiteiten vanuit Parijs (en Lyon) gefinancierd. Nederland was voorlopig zelf nog missiegebied. De eerste Nederlandse jongemannen die zich geroepen voelden als geestelijken

Missiekaart van China

een bijdrage te leveren aan de verbreiding van het geloof in het Verre Oosten, sloten zich dan ook aan bij Franse organisaties. Broeder Adrianus van Paassen (uit Wateringen) hielp vanaf 1847 de Franse Jezuïeten in Shanghai. Antoon Smorenborg (uit Soest) sloot zich in Parijs aan bij de Franse Lazaristen. Vanaf 1855 was deze priester werkzaam in Peking en omgeving.

Nadat Franse en Britse troepen China voor het christendom hadden opengelegd had Rome grote behoefte aan nieuwe, enthousiaste jonge priesters. Met name de Belgische kardinaal Sterckx zette zich

Antoon Smorenborg

in om in het katholieke België activiteiten voor de missie in China op te zetten. Hij vond Theophiel Verbist, aalmoezenier van het Belgische leger, bereid op te treden als stichter van een congregatie die zich voor honderd procent zou gaan bezighouden met de bekering van alle Chinezen. De congregatie van het Onbevleete Hart van Maria, gevestigd te Scheut bij Brussel, wist voorlopig echter maar weinig Belgen te interesseren. Om die reden zocht Verbist zijn heil in het noorden. In Nederland was de kerkelijke hiërarchie in 1853 hersteld. In Rijsenburg bij Utrecht verrees een nieuw grootseminarie. Verbist trok er heen. Zijn enthousiasme werkte aanstekelijk. Een aantal studenten verklaarde zich bereid de rest van hun leven als missionaris in China op te treden.

De Propaganda Fide, het 'ministerie van missie' in het Vaticaan, besloot een groot gebied in het noorden van China aan de Belgische missie toe te wijzen. Het missieterritorium, officieel 'apostolisch vicariaat Mongolië' geheten, had een oppervlakte zo groot als West-Europa en liep van de omgeving van Peking (boven de Muur) tot helemaal in het westen van het keizerrijk. Verbist kreeg opdracht te vertrekken zodra hij en zijn vier medewerkers (onder wie de jonge priester Ferdinand Hamer uit Nijmegen) konden beschikken over het noodzakelijke Franse paspoort. Dat gebeurde in het vroege najaar van 1865. Op 5 december 1865 arriveerde de eerste groep missionarissen uit de Lage Landen in Xiwanzi ten noorden van Peking.

De eerste missionarissen van Scheut hadden zich niet of nauwelijks op hun activiteiten kunnen voorbereiden. De Propaganda Fide wilde geen kostbare tijd verloren laten gaan. China had immers onmiddellijk missionarissen nodig. De paters spraken bij aankomst dan ook geen woord Chinees. Van de cultuur in het land waar ze zich vestigden begrepen ze maar weinig. Hoe ze Chinezen moesten bekeren, daar hadden ze niet het minste idee van.

Gelukkig kregen de Scheutisten nog wat hulp van de Lazaristen, van wie ze het missiegebied ten noorden van de Muur overnamen. Vriendelijk ging dat er overigens niet aan toe. De Franse paters wilden zo snel mogelijk vertrekken naar Peking waar het leven nu eenmaal een stuk aangenameer was dan in het ruige noorden. De Fransen waren er bovendien op uit de Chinese priesters en priesterstudenten, in wie ze geïnvesteerd hadden, mee te nemen. De belangrijkste 'erfenis' voor Scheut bestond uit de schulden die de Lazaristen achterlieten. Verbist slaagde er met moeite in enkele lokale priesters voor zijn congregatie te behouden. Eén van hen was Petrus Lin.

Ferdinand Hamer, voorlopig de enige Nederlandse missionaris van Scheut, stuurde Verbist begin 1866 samen met Lin er op uit om een stuk van het missiegebied te verkennen. De Chinese geestelijke sprak Latijn. Beter dan de Nederlander, moest deze bekennen. Latijn werd dus de voertaal tussen de geestelijken van oost en west. Hamer, 25 jaar oud, zonder enige kennis van zaken of ervaring, was binnen de hiërarchie van de Belgische missie, de minste in rang. Hij was niet meer dan de kapelaan van de Belg Alois Van Segvelt (39) die Verbist als pastoor van het oostelijk gedeelte van het missiegebied aangesteld

had. Maar Hamer, een Europeaan, was wel de superieur van Lin. De Scheutisten lieten de Chinese priesters niet toe als lid van hun congregatie. Ze gebruikten hen slechts voor hand- en spandiensten. Lin moest bijvoorbeeld het woord voeren tegenover kleine groepjes bekeerlingen. Het duurde nog een hele tijd voor de Nijmegenaar de Chinese taal enigszins onder de knie kreeg. Op 8 september 1866, negen maanden na aankomst formuleerde de Nederlandse missionaris zijn vorderingen als volgt: "In de Chineesche taal, waarvan ik nog niets verstond toen ik Xiwanzi moest verlaten, maakte ik tamelijke vorderingen, omdat ik bijna voortdurend in eene Chineesche omgeving verkeer, zoodat ik nu reeds mij in de conversatie kan mengen, een weinig biecht kan hooren, en zieken kan administreren, terwijl ik hoop met Gods genaden circa het Kerstfeest zooverre gevorderd te zijn, dat ik eene kleine instructie kan houden, en het volgend jaar in de chrétientés [missiedorpen] missie kan gaan geven".¹

2. Elk jaar nieuwe Scheutisten

De missie van Scheut had geen makkelijke start. Dat was voor een gedeelte te wijten aan onervarenheid. Bovendien konden de missionarissen maar moeilijk wennen aan de slechte hygiënische omstandigheden waar zij mee te maken hadden. Het krioelde bijvoorbeeld van ongedierte en dus van ziektekiemen. Overste Verbiest en pastoor Van Segvelt overleden als gevolg daarvan op 23 februari 1868 en 5 april 1867. De paniek was groot. Gelukkig arriveerden er elk jaar nieuwe priesters uit België en uit Nederland. Onder anderen Willem Meyer (Zeddam), Theodoor Rutjes (Duiven), Gerard Muiteleman (Utrecht), Andries Jansen (Steenwijk) en Daniël van Koot (Utrecht).

3. Piet Hendriks (Venlo)

De eerste Limburger was Piet Hendriks, op 17 maart 1846 in Venlo geboren. Op 15 augustus 1871 werd hij (niet in Limburg maar) in Haarlem priester gewijd. In eerste instantie was Hendriks kapelaan in Schiedam, maar al snel meldde hij zich bij de missie van Scheut. Begin maart 1873 nam hij in Venlo afscheid. Op de voorpagina van het Venloosch Weekblad was op 8 maart te lezen: "Zondag onder de hoogmis nam onze geachte stadgenoot, de wel eerw. heer P. Hendriks, die binnen weinige dagen zijn leven aan de missie te Mongolië gaat wijden, afscheid van zijne medeburgers. Op treffende wijze wist hij de woorden uit het evangelie van den dag, 'Zeg dat deze steenen brood worden', op zijne roeping toe te passen.

Indrukwekkend was de schildering van dat land en zijne bewoners, die zooveel honger lijdten, aan het woord van het Evangelie; kalm en bemoedigend bleef hij bij het verhalen der gevaren die hem wachtten. De taal van den wel eerw. missionaris was verheven en har-

telijk. Maar welk een kinderhart zou niet vermurwen bij den blik op ouders en vrienden, wanneer men hun het afscheid toeroept, hoogstwaarschijnlijk om ze niet meer dan in het volgend leven te ontmoeten.

Hartroerend waren de oogenblikken, toen hij zich in het gebed en de vriendschap zijner stadgenooten aanbeval; zijn verlangen was slechts dat zij hem zich dikwijls zouden herinneren, en beloofde tevens dat hij hen in het H. Misoffer niet zou vergeten. De tranen die men in aller oogen zag blinken, waren het bevestigend antwoord op zijn nederig verzoek. Uit hun naam reiken wij hem hier nogmaals de hand onder den uitroep van een innig en welgemeend vaarwel". Op 24 maart 1873 vertrok de Limburger naar het Verre Oosten. De reis van Hendriks verliep voorspoedig meldde het blad op 3 mei. "Op Paaschdag heeft hij voor Aden op het dek der boot, onder eene tent van verschillende nationale vlaggen het H. Misoffer opgedragen".

Na aankomst in het noorden van China werd Hendriks weldra opgedragen zich samen met pater Rutjes in te zetten voor de bekering van de Mongolen. Tot dan had de missie zich vooral gericht op de Chinezen die vanwege de onrust, economische malaise en hongersnood hun toevlucht in het Mongoolse gebied ten noorden van de Muur zochten. De twee Nederlanders moesten nu niet alleen de Chinese maar ook de Mongoolse taal zien te beheersen. Ze belandden in Hohhot, die zij de Blauwe Stad noemden. Rutjes en de Venlonaar konden het goed met elkaar vinden. "In Hendriks heb ik een compagnon die mij 't leven niet alleen dragelijk maar ook genoeglijk maakt", schreef Rutjes op 26 januari 1874 aan zijn familie in Duiven.²

Piet Hendriks moet een bijzondere man geweest zijn. Een individualist van de zuiverste soort. Voor hem, lijkt het, was het maar niets zich aan regels te moeten houden. Hendriks wilde zijn eigen gang gaan, en dat deed hij ook. Zijn superieuren vonden hem weldra een sta in de weg. De Vlaming Jaak Bax, die in 1873 benoemd was tot bisschop van Mongolië, was hem liever kwijt dan rijk. Dat kwam hard aan in het hoofdkwartier te Scheut. "Ik denk dat het niet nodig is u te zeggen hoe verdrietig ik ben te vernemen welke harde maatregel u van plan bent te nemen ten opzichte van Hendriks. Van verscheidene collega's heb ik vernomen dat het een onhandelbare man is. Maar als hij terug in Europa is zal ons dat nog een hoop ellende opleveren", las Bax in een brief van 21 juni 1880.³

Het gewone publiek merkte nauwelijks iets van de problemen tussen de missionarissen onderling. Dat blijkt bijvoorbeeld uit een verslag van een feest van de 'Heilige Kindsheid' in het Noord-Limburgse plaatsje Geijsteren op 18 september 1881. De Franse Sainte-Enfance had sinds de oprichting (1843) in grote delen van het katholieke Europa wortel geschoten. Elk bisdom had talloze afdelingen die parochiegewijs georganiseerd waren. Het hoge doel van de organisatie was zoveel mogelijk Chinese kinderen voor een dood als niet-katholiek ('heiden') te behoeden.

Met de muntjes die miljoenen Europese kinderen vergaarden werden Chinese kinderen van hun ouders losgekocht ('vrijgekocht') en in katholieke weeshuizen opgevoed. Later konden ze dan met elkaar trouwen, katholieke gezinnen stichten en katholieke Chinese kindjes verwekken. Het geld werd eveneens ingezet om katholieke Chinezen een baan te bezorgen. De helpers trokken dan door het land op zoek naar eventuele vondelingen. Als die nog in leven waren werden ze onmiddellijk gedoopt en dus gered. Maar vondelingen leefden meestal niet lang meer. Ze waren doodziek of uitgehongerd. Missieposten waren dan ook omgeven door kerkhoven waar soms duizenden, in enkele gevallen tienduizenden, kinderen begraven lagen. De 'gewone' Chinezen begrepen er niets van. Wat moesten die paters met hun kinderen? Veel van hen waren uiterst achterdochtig. De missionarissen namen niet alleen hun kinderen over, maar ze deelden tevens geneesmiddelen uit als een manier om de mensen naar de kerk te lokken. Tussen die twee moest een verband zijn. Die medicijnen werden ongetwijfeld gemaakt van bijvoorbeeld de ogen van hun kinderen, dat was de overtuiging. De Chinezen kwamen wel eens in opstand tegen de Europeanen. Al snel gingen ze er dan toe over bij zusters van liefde de ogen uit te steken. Als wraak voor de behandeling van de kindjes.

Elke Europese afdeling van de Heilige Kindsheid organiseerde jaarlijks een feestje. Ook in Geijsteren was dat het geval. Het tijdschrift 'Annalen van de H. Kindsheid' deed verslag van de gebeurtenissen op 18 september 1881. "Wat is een kinderfeest schoon! Wat ingrijpend voor 't kinderlijk hart! Zoo dacht, zoo sprak ieder, die 't feest bijwoonde. Want ware iemand op dien dag door de heerlijke lanen van het adellijk huis alhier, naar onze schoone kerk gekomen, en hadde hij zijne blikken laten heengaan over dat saamgestroomd volk in feestgevaad, over die rijen kinderen in 't paaschkleed en met eene gewijde medaille op de borst, over die menigte sierlijk uitgedoschte bruidjes, over dat zestal geestelijken, over die kransen om kerk en pastorie, en ware dan zijn oog doorgedrongen in Gods Huis, en gevallen op de zuilen met vlaggetjes getooid, de statig uit de gewelven neerhangende draperieën, waaronder een door ervaren handen aangebracht allerschoonst bloementroontje, met feestlijk waslicht omstraald, en vaantjes overschaduwd; hij zou uitgeroepen hebben: Hier wordt 't feest gevierd der H. Kindsheid! Zoo was het".

Pastoor G.J. Wijnhoven had het allemaal georganiseerd. "Te 3 ure namiddag trokken de kinderen, aangevoerd door eene lieve schaar bruidjes en begeleid door onzen pastoor met eenige geestelijken uit den omtrek, van de kerk naar de pastorie, om op eene met bloemen bezaaide baar 't beeld van 't Kindje Jezus af te halen. Op 't zien van dat allerliefste beeldje (een geschenk der kleinkinderen van den Hoogwelgeboren Heer alhier, Baron Von Weichs de Wenne), speelde om der kinderen lippen een lach, in zulke omstandigheden zoo betekenisvol: men leest er ja hun heele ziel, dat is: eene zekere verzadiging van hun argeloos hartje, welke zich uit: Dat is een mooi kindje! In het oog der ouderen parelde een traan van innige vreugde en voldoening".

Het kinderfeest in Geijsteren had wel een heel speciale gast. Niemand minder dan de uit China verdreven pater Hendriks. "Onze pastoor gaf 't woord aan [...] P. Hendriks, missionaris der congregatie van het onbevleete Hart van Maria, in Mongolië, juist aanwezig: (was dit eene beschikking Gods?) opdat [deze] iets zou zeggen, over het nuttige van 't feest. Wie zou zulks beter kunnen, dan iemand, die jaren ooggetuige is geweest van al 't jammerlijke en ijselijke den armen wichtjes van Sina en Mongolië beschoren? Dit eenvoudig, kinderlijk, doch trillend woord ging dan ook ter harte en trof doel. 't Aanzienlijke der collecte, daarna ten voordeele van het Genootschap gehouden, bewijst het. [Pater] Hendriks deelde, na afloop van 't feest, den kinderen, op de pastorie, eene versnapering toe. Ieder keerde huiswaarts, zeggende: wat was het schoon! Dat heeft mij goed gedaan! Ik voel mij een ander mensch!"⁴

Hendriks had meer ambitie dan het opluisteren van kinderfeesten. Tot verbijstering van zijn voormalige medebroeders dook hij plotseling opnieuw in China op. De Venlonaar ging missie bedrijven in streken die formeel onder het gigantische missiegebied van Scheut vielen, maar waar de Scheutisten zelf nog niet geweest waren. Ferdinand Hamer, sinds 1878 bisschop van Gansu, wond zich op. Tot op het hoogste niveau, het Vaticaan, correspondeerde hij in het Latijn over de eigenzinnige Limburgse priester. "Zeer recentelijk hebben wij een brief ontvangen vanuit Ili [het westen van de huidige provincie Xinjiang]. Hij schreef dat hij bij de christenen die in Ili verblijven de sacramenten toedient. Hendriks heeft zich de jurisdictie aangemeten alsof hij van ons daarvoor de faculteiten ontvangen heeft. Hij moet zo snel mogelijk vertrekken, op straffe van ontheffing uit zijn ambt als hij tegenwerkt. De priester is een stijfkop. Zijn aanwezigheid is een belemmering voor ons. Wij hebben besloten zelf twee missionarissen naar Ili te zenden".⁵ De kerkelijke bevoegdheden waren voor Hamer belangrijker dan het bekeringswerk.

Hendriks reisde noodgedwongen verder in zuidelijke richting. Zijn standplaats werd Kashgar in het zuidwesten van het huidige China. Maar rusteloos als hij was, bleef hij rondtrekken. Bijvoorbeeld naar Kashmir in het huidige India. Onverwacht verscheen hij voor de woning van Mill Hill-missionaris Cornelis Simons (uit Zierikzee). "Opeens word ik uit mijn mijmering opgewekt door het gekraak van voetstappen op de hard bevroren sneeuw. Door het traliwerk der deur bemerkte ik van verre bij het helder maanlicht een lange, zwarte gedaante, welke in mijn richting kwam. Naderbij bleek het iemand gekleed als Chinees, met een langen staart op den rug neerhangend en een pak onder den arm. Mijn eerste gedachte was aan den een of anderen Tibetaan, die waarschijnlijk naar Kashmir was gekomen met zijden kleederen, tapijten of andere koopwaar, en thans in het naburige dorp een onderkomen voor den nacht ging zoeken. Daar ik in de schaduw stond, en de vreemdeling mij niet kon zien bleef ik rustig wachten, totdat hij gepasseerd zou zijn. Tot mijne niet geringe verwondering echter kwam hij regelrecht op de deur af, en haar gesloten vindend, gaf hij er eenige geduchte slagen op met den stok, welke hij in de hand hield.

Binnenshuis bij het schelle lamplicht had ik eerst gelegenheid om mijnen laten bezoeker eens goed op te nemen. Goede hemel, wat zag de arme man er miserabel uit. Ik schrok er werkelijk van. Gij hebt misschien wel eens een afbeelding gezien van den H. Antonius abt of van den H. Paulus kluisenaar. Een dergelijke verschijning stond in levende lijve voor me. Een grijsaard met uitgemergeld gelaat, waarop de ontbering duidelijk zichtbaar was, met ingevallen oogen, langen, verwaarloosden baard, en gekleed in een vaalgrijze, versleten... ja, wat zal ik het noemen, plunje: kortom het getrouw beeld van kommer en ellende".

De twee missionarissen hadden elkaar heel wat te vertellen. "De conversatie was een mengelmoes van verscheidene Europeesche talen, want hij kende Fransch, Engelsch, Duitsch, Russisch, Poolsch en Italiaansch, om niet te spreken van Chineesch en drie andere Oostersche talen. Hij prefereerde echter het Fransch, hetwelk hij sprak met de acuratesse en elégance van een geboren Parisien en de rapidité van een Breton. Maar bijwijlen sloeg hij over tot het Engelsch".

"En hoe staat het met het bekeeringswerk?" vroeg Simons belangstellend.

"Het bekeeringswerk gaat schoorvoetend vooruit", kreeg hij te horen. "Pionierwerk is en blijft altijd moeilijk. Het gaat er mee gelijk met het ijs van een gletscher: den oppervlakigen beoordeelaar schijnt het ijs stationnair te blijven, doch de aandachtige toeschouwer bemerkt, dat het vooruit gaat. Daar ik feitelijk de eerste katholieke missionaris ben, die ooit voet in Kashgaria heb gezet, behoef ik nauwelijks te zeggen, dat ik met tallooze moeilijkheden te kampen heb gehad. Jaren achtereen heb ik dagelijks mijne H. Mis alleen gelezen. Dit viel me zeer hard, vooral op groote kerkelijke feesten. Dan dacht ik onwillekeurig aan de pracht en de praal van onze kerken in Holland, en dan deed het me wee om het hart. Maar van den anderen kant gevoelde ik de kracht der goddelijke genade op zichtbare wijze. Men is nooit minder alleen dan wanneer men alleen is. Die missionaris ondervindt de waarheid van die paradox".

"Father Hendriks, vertel mij eens, zijt U er nooit in geslaagd, een Mohammedaan te bekeeren?"

"Geen enkelen; de weinige bekeerlingen, die ik heb, zijn onder de Buddhisten, en die weinigen nemen hun godsdienstplichten in het geheim waar. Zondags wonen ze de H. Mis bij in mijn onderaardsche kapel".⁶

Tijdens zijn eenzame verblijf in Kashgar ontving Hendriks nog wel eens bezoek van Europese 'ontdekkingsreizigers'. Sven Hedin rapporteerde over hem in zijn reisboek. Aurel Stein maakte in 1906 in Kashgar het einde van het leven van de Limburgse pater mee. "Kanker verkortte het leven van de oude abbé, zoals hij werd genoemd", schreef Stein in *Ruins of Desert Cathay*.

"Helemaal alleen in zijn vervallen woning, had hij alle aanbod voor verpleging of hulp afgeslagen. Daarom was er niemand bij toen hij overleed. Het enige wat men in Kashgar wist was dat hij in Nederland geboren was en dat hij in Turkestan was aangekomen als lid van een katholiek missiegenootschap in Manchoerije. Ik stelde mijn vertrek uit om bij de

begravenis aanwezig te kunnen zijn. We moesten lang wachten, totdat de timmerman eindelijk een doodskist gemaakt had. De kamer van de abbé was donker en vuil. Boeken, kaarten, papieren en spullen voor het huishouden vormden één grote puinhoop.

Zijn belangrijkste bezigheid was het maken van wijn. Ik bekeek het eenvoudige altaar waar hij in alle eenzaamheid altijd de mis las, bij de deur van de open trap die toegang gaf tot een ruimte die dienst deed als wijnkelder en laboratorium. En bataljon Russische kozakken [in Kashgar gelegerd] droeg de kist. Blootshoofds en langzaam brachten ze het stofelijk overschot naar het kleine Russische kerkhof. Een geestelijke was niet beschikbaar. Bij aankomst zongen ze nostalgische, droefgeestige Russische liederen".⁷ Een bevlogen man, die van Venlo naar China gereisd was om de Chinezen te bekeren, werd in Xinjiang zelf als een ketter ter aarde besteld.

4. Hendrik Janssen van Son (uit Heythuysen)

De eerste Nederlandse priesters die na de 'ongelijke' verdragen van 1860 naar China trokken sloten zich aan bij de Belgische missie van Scheut. Nederland had immers geen eigen missiecongregatie. Hendrik Janssen van Son werd op 8 januari 1852 geboren in Heythuysen. Op vijftientwintigjarige leeftijd begon de Limburger aan zijn grote avontuur. Hendrik was een stuk beter op zijn toekomst voorbereid dan de eerste Scheutisten die zich terecht pionier noemden. "Wat een talentvolle man", schreef een van zijn medebroeders kort nadat hij in mei 1877 in het noorden van China arriveerde. "Hij heeft zijn tijd in Scheut niet verbeuzeld. Onder al die confraters hier is er misschien slechts één die meer Chineesche letters kent dan hij. En nog durf ik niet te zeggen dat Van Son onder de drie nieuwgekomenen de meeste talenten heeft. Zij geven elkaar niet veel toe".⁸

De jonge pater had zich op nog meer manieren geprepareerd. Alvorens te vertrekken had hij de ouders van menige Scheutist opgezocht, zodat hij zijn medebroeders in China persoonlijk van de laatste nieuwtjes op de hoogte kon brengen. Ook kreeg hij van alles mee om cadeau te geven, bijvoorbeeld aan Rutjes. "Mr. Van Son vertelt mij dikwijls van Duiven, van de familie en de [priesters aldaar]. Het schoone kruisbeeld en de vier kandelaars van onzen goeden deken pronken op 't oogenblik op het altaar – de vaantjes met de H.H. Harten heb ik er vast op laten maken ten eeuwigden dage; ik laat er nog twee roode reepen bij maken met gouden letters, zoo groot dat men in de geheele kerk de twee gewone schietgebeden zal kunnen lezen: 'O zoet hart van mijn Jezus etc.' en 'O Maria zonder zonden ontvangen' etc. aan den anderen kant", schreef Theodoor Rutjes aan zijn ouders.⁹ Als je de brieven van de missionarissen leest lijkt het soms of de paters met hun familie één grote vriendengroep vormden.

De paters die vanuit Scheut op weg gingen naar China maakten als investering in hun verdere leven vaak nog een omweg. Ze namen eerst de trein naar Lourdes. Zo ook Janssen

van Son. "Van uit Brussel maar gauw over Parijs naar Lourdes, dat bevoorrechte oord der Onbevleete Maagd. Daar wilden wij alvorens het 'houten waterpaard' te bestijgen Maria's zegen over reis, missie en werkkring afsmeeken. En inderdaad zoo er eene plaats tot bidden geschikt is, dan is dit wel Lourdes. Wanneer men daar in de grot neerknielt, waar eens de H. Maagd aan de jeugdige Bernadette verscheen, dan is men zoo dicht bij O.L.Vrouw en men is er als het ware gedwongen zijn hart eens goed uit te storten – Het bezoek aan Lourdes zal dan ook steeds eene mijner zoetste herinneringen wezen".

Vervolgens reisden de missionarissen naar hun bestemming: 'het heerlijke Napels, het dorre Aden, het prachtige Ceylan, het verrukkende Singapore en het vuile Peking'. De eindbestemming was Xiwanzi, een dorp ten noorden van de Chinese Muur tussen de bergen. De meeste mensen leefden er in grotwoningen. In de korte maar hete zomer was het er koel, in de lange winter redelijk behagelijk.

De nieuwe geloofsverbreiders werden na aankomst in China opgewacht en verder geleid. Hun entrée in Xiwanzi, waar ook apostolisch vicaris Bax zetelde, was van belang. De paters leerden hoe belangrijk het was indruk te maken op de Chinezen. Dat was les één van het missiewerk. Zo moest het spel gespeeld worden. Een dag voor aankomst in Xiwanzi, was gebruikelijk, werden de jonge priesters begroet door een deputatie van medebroeders en bekeerlingen. In een plechtige stoet werd dan het laatste gedeelte van de lange reis afgelegd. De hele bevolking van het missiedorp, vrijwillig of niet, stond klaar om de Europeanen te begroeten. Dat deden ze niet zo maar. Er was Chinese muziek en er werd volop vuurwerk afgestoken. Een Chinese blaaskapel produceerde voor de oren van de blanken vreselijke klanken. Janssen van Son maakte een verslag van 'het knallen der petarden [vuurwerk], het bassen en sjirpen en knorren van het chineesche muziek'.

De paters waren evenwel gekomen om zich met religieuze zaken bezig te houden. "Ons eerste bezoek was natuurlijk aan de schoone kerk, die reeds opgepropt was van Christenen. Na Gode onze dankzegging te hebben gedaan, namen wij bezit van ons nieuwe verblijf". En daarna kwam de inwendige mens pas aan bod. "Het vette kalf was geslacht: pardon, het was vrijdag. Eieren werden wreedaardig onthoofd en 't was kermis in de pot en vreugde in het hart".¹⁰

Na aankomst kreeg de jongeman uit Heythuysen zijn eerste praktijklessen. De missionarissen hadden geleerd zich zodanig te kleden dat ze optimaal indruk konden maken. "Dorus [Theodorus Rutjes] is een Chinees van belang. Zijne van gezondheid bloeiend gezicht is versierd met een moustache onder den neus en een hoedje op den schedel – ook vlokt er een kroesige baard onder de kin".¹¹

Voor de baard was van het grootste belang. In China straalde je gezag uit als je oud was. Chinezen hadden weinig baardgroei. Pas op hoge leeftijd verscheen er wat haar. De jonge Europese priesters lieten om die reden onmiddellijk hun baard groeien. De Vlaamse missionaris Cyril Van Belle formuleerde het als volgt: "Daar wij de Chineesche gebruiken heb-

ben aangenomen voor het haar, onderhouden wij ze ook voor den baard. Daar de baard bij de Chineezen slechts uitschiet op den ouderdom waarop wij beginnen grijs te worden, mag een missionaris, die dertig jaren oud is, aanspraak maken op een eerbied zooals men er slechts aan oude menschen bewijst. Aangezien die eere ons uiterst nuttig is, zouden wij groot ongelijk hebben er ons niet aan te storen. Ik zeg aan onze jonge confraters van Scheut en Leuven: 'Zorgt goed voor uwe baarden, mijne vrienden; het kan in China een middel zijn om goed te doen en mogelijk eene ziel voor den hemel te winnen'".¹²

De Limburger deed werkelijk alles om grote groepen Chinezen voor het ware geloof te winnen. Jarenlang had hij gestudeerd. Hij had een reis naar Lourdes gemaakt. In China zelf leerde hij hoe je het bekeringswerk het beste kon aanpakken. Maar helaas, evenals heel wat andere jonge paters kwam Hendrik al snel te overlijden. Hij werd niet ouder dan zeventwintig jaar. "Hendrik Janssen van Son was een talentvol missionaris met helaas een zwakke gezondheid", melden de annalen van Scheut. "Hij stierf op 13 oktober 1879 en werd begraven door W. Meyer die hem opvolgde".¹³

Veel missionarissen in China werden niet oud. Niet omdat ze tot het martelaarschap groepen waren, maar omdat ze ziek werden. Minstens een op de vier jonge paters stierf binnen drie jaar, soms al binnen enkele maanden. Ze werden dan met groot vertoon ter aarde besteld. De missionarissen voelden zich sterk bij een begrafenis. Ze organiseerden bij die gelegenheid een grote plechtige stoet die met alle bekeerlingen in processie een kilometer-slange tocht maakte door steden en dorpen. Het ritueel maakte grote indruk, en dat was ook de bedoeling.

5. Walter Kissels (uit Klimmen)

Een andere Limburger, Walter Kissels, kreeg wél de gelegenheid gedurende een flink aantal jaren indruk op de Chinezen te maken. Kissels werd op 1 oktober 1852 in Klimmen geboren. Op 3 maart 1879 vertrok hij naar China, waar hij terecht kwam in de provincie Gansu, helemaal in het binnenland dus.

Indruk maakte je bijvoorbeeld door midden tussen de heidenen een kerk te bouwen, zo groot mogelijk. Dan liet je zien wat het geloof van het westen wel betekende. Bisschop Hamer bracht op 24 september 1883 de Franse gezant in Peking op de hoogte van hetgeen zich afspeelde in Ganzhou, een stad langs de zogenaamde Zijderoute. "In 1862 waren de christenen begonnen een kerk in een buitenwijk van de stad te bouwen. Maar die werd door de heidenen verwoest". Nu missionaris Kissels er was neergestreken kwam er verandering in die situatie. "De huidige kerk staat midden in de stad. Het kan niet anders – dat moet in de ogen van de heidenen het voordeel van onze heilige godsdienst tonen. De kerk van Ganzhou is 21 meter lang, twaalf meter breed en is meer dan tien meter hoog. Men kan zeggen dat de nieuwe kerk een grote triomf voor de christenen is".

De missiekerk moest natuurlijk in alle pracht en praal ingewijd worden. De bisschop reisde naar Ganzhou. "De plechtigheid heeft plaats gehad op 8 september, feest van de geboorte van de Heilige Maagd. Het feest was schitterend, want de christenen hadden bijgedragen om de heidenen de verheven ceremonies van ons heilig geloof te laten zien door uiterlijk vertoon. Een magnifiek cortège kwam [Hamer] op een mijl afstand van de stad ontvangen. Banieren, met gouden karakters op een rode ondergrond, parasols die waardigheid uitstraalden en zelfs een schitterend versierde draagstoel. Niets ontbrak. De christenen hadden niets verwaarloosd om te imponeren bij de ontvangst van hun bisschop".¹⁴ Kissels kon tevreden zijn.

De jonge priester uit Klimmen ontdekte ook persoonlijk hoe belangrijk het was indruk te maken. Zijn medebroeder Jan Steeneman (uit Den Briel) deed er verslag van. "Bij onze aankomst in Ganzhou heerschte er de kroep op schrikbarende wijze. De E.H. Gueluy [uit Anvaing, België], die er voor ons had verbleven, en tamelijk ervaren is in de geneeskunde, had zich door onderscheidene genezingen een naam gemaakt, die natuurlijk op de Europeesche missionarissen in het algemeen overging.

Wij waren dus, hoe onervaren ook, terstond vermaarde en algemeen vertrouwde geneesheren. Van 5, 6 uren ver kwamen de heidenen naar ons toe, en er waren dagen, dat er 4 tot 6 karren met zieken voor de deur stonden. Gaarne of niet, wij moesten ons aan de praktijk zetten; en – wonderlijke zaak, die wij allen aan den algoeden God dank wijten; – terwijl al degenen, die naar heidensche dokters gingen, aan hunne ziekte stierven, waren allen, die bij ons kwamen, als ten minste de kwaal niet te ver gevorderd was, vrij spoedig genezen. Ik denk niet te overdrijven, wanneer ik zeg, dat wij honderden genezingen bekomen hebben, en intusschen wel een honderdtal personen, zoo groote als kleine, gedoopt, die allen naar den Hemel zijn gegaan".¹⁵

De kerk in Ganzhou trok heel wat nieuwsgierige Chinezen aan. Die lieten zich voorlichten over het katholieke geloof. Zo ontdekten ze bijvoorbeeld dat ze op basis van de 'ongelijke verdragen' van 1860 een belastingvoordeel hadden. Als ze zich 'bekeerden' hoefden ze niet meer mee te betalen aan het onderhoud van de bestaande tempels en Chinese religieuze feesten. Helemaal zonder problemen ging dat niet.

Bisschop Hubert Otto [uit Brussel], de opvolger van Ferdinand Hamer als bisschop van Gansu, legde het in een missieblad uit: "In den omtrek der stad zijn er vier of vijf plaatsen waar groote hoop is op bekeeringen. Wij hebben er reeds 200 geloofsleerlingen. Ongelukkiglijk, als eene familie dezer streek christen wordt, doen de heidenen haar een proces aan, omdat de christenen, op de wet en de verdragen steunend, weigeren de jaarlijkse bijdrage te geven, tot de openbare blijspelen en het herstellen der afgodstempels vereischt. Met veel te loopen en krachtdadig aan te houden lukt het soms aan den E.H. Kissels die gedingen te winnen. Maar als het op eene plaats gedaan is, begint het op eene andere. Is

het niet wonderbaar dat de vorst dezer wereld, zoals onze Lieve Heer hem genoemd heeft, zo moeilijk zijne prooi loslaat, en maar voet voor voet terugwijkt?"

Kissels had het maar druk met juridische zaken. Maar door voor de financiële belangen van zijn parochianen op te komen wist hij weer andere Chinezen te interesseren zich eveneens bij de katholieke kerk aan te sluiten. Vanzelfsprekend ging het onderhoud van de tempels wel door. De overgebleven 'heidenen' moesten dus per persoon meer ophoesten dan daarvoor. Dat zal de katholieken niet populairder gemaakt hebben. Bisschop Otto zag de bui al hangen. Kissels had versterking nodig. "Sterker zouden de leerchristenen zijn en de heidenen minder stout, bijaldien daar altijd een missionaris tegenwoordig was, om de eenen te bevechten en de anderen te ondersteunen. Kent gij niemand in Europa die de middelen en den goeden wil heeft om dat goed werk te verrichten?", met die woorden eindigde hij zijn relaas.¹⁶

Kissels zelf stond niet bekend als schrijver van brieven en artikelen. Waarschijnlijk was de Limburger meer een man van de praktijk. Hij beseftte dat de Chinezen niet altijd blij waren met de komst van de missionarissen. Alleen door aan liefdadigheid te doen konden zij hun aanwezigheid rechtvaardigen. "De arme heidenen, ons aan 't werk ziende, beginnen te gelooven dat wij geene duivels zijn, herwaarts gekomen om hen te verslinden, maar wel dat wij hun goed willen. Men zegt tegenwoordig niet meer dat wij de kinderen de oogen uitsteken om er geneesmiddelen uit te bereiden, en men heeft geen schrik meer van er ons te brengen"

De liefdadigheid bestond uit het stichten van weeshuizen. Dat was mogelijk dankzij de giften van de Heilige Kindsheid. Om de aalmoezen uit Europa op een zo hoog mogelijk peil te brengen, liet Kissels zich verleiden een verslag in een missieblad te schrijven.

"Wij hebben over de zeventig kinderen ontvangen waarvan een dertigtal nog in 't leven zijn; de overigen zijn ten hemel opgevlogen, om door hunne gebeden het schoone werk te helpen in stand houden en uitbreiden. Ja, hoe grooter het getal wordt onzer kinderen, die naar den hemel gegaan zijn kort na hun doopsel, hoe grooter ook het getal der overlevenden wordt. Dit jaar vooral hebben wij eenen overvloedigen oogst opgedaan van kinderen in 't stervensuur gedoopt, en van weesjes in [het weeshuis van] de H. Kindschheid opgenomen.

Voor de stad Ganzhou zou men onmogelijk zelfs ongeveer het getal kunnen opgeven van de kinderen die elk jaar in het water geworpen, of op eenige andere wijze omgebracht worden door hunne ontaarde ouders. Er zijn zekere plaatsen, waar men, vooral in den winter, er altijd vinden kan. Men gaat ze daar neerleggen om ze van honger en koude te laten sterven of om ze te laten verslinden door de honden, welke die plaatsen zeer wel kennen, immers zij zijn er steeds een overvloedig aas te vinden.

Des zomers treft men min[der] lijken aan, omdat er in de stad vele vijvers zijn, waarvan de boorden bewassen zijn met 'wei-dze', een zeker riet. De wreede Chineesch werpt er zijn kind in, en het rietgewas belet dat men het ontware; daarop keert hij ongevoelig en hardvochtig terug naar huis, zonder nog eens het hoofd om te wenden. Bij wintertijd is het riet

droog of verdwenen en de vijvers vriezen vast. Zoo wordt het onmogelijk het wegwerpen der wichtjes voor 't oog te verbergen, en hierdoor komt het dat hun getal in den winter grooter *schijnt* dan in den zomer, doch er is niets van.

Sedert wij de H. Kindschheid opgericht hebben, waar reeds vele heidenen lof van beginnen te spreken, zijn de ouders hunne kinderen, waarvan zij zich willen ontlasten, naar de christenen gaan dragen, wel wetend dat wij die ongelukkigen in 't leven zouden houden. Zoo legde men, tien dagen geleden, een pasgeboren kindje voor de deur van een christen neder. De christen, het klagend geschrei van 't wichtje hoorende, opende zijne deur, nam het kind in zijne armen, verzorgde het tot 's anderendaags en bracht het ons.

De brave man was gansch gelukkig. 'Vader', zeide hij, 'meermaals heeft men aldus kinderen voor mijne deur neergelegd; maar telkens bemerkte ik het, als het reeds te laat was, en die kinderen zijn helaas gestorven zonder doopsel! Maar voor dit nu, ben ik bij tijds gekomen, en het zal mij het leven des lichaams en den ziel verschuldigd zijn'.

De christenen hebben mij gezegd, dat zij meermalen in afgelegene oorden kinderen gevonden hebben, wier mond men met 'mien-hoa' (katoenen watte) opgestopt had om hen te beletten hun noodgeschrei te doen hooren. Voor eenige dagen nog, hoorde ik een voerman vertellen dat een heiden eene kar stroo gekocht had. Eenige dagen later, dit stroo in zijne schuur willende tassen, vond hij in eenen 'kan-ts'ao' (bussel gierstestroo) een dood kind wiens mond aldus opgestopt was.

Christene moeders van Europa, wanneer gij uwe lieve engeltjes in uwe armen drukt, dankt dan God dat Hij u niet heeft laten geboren worden, u en uwe kinderen, in dat wreed en onmenschelijk China. Ziedaar, wat het heidendom gemaakt heeft van een volk, oorspronkelijk zachtmoedig van aard en beschaafd van zeden. Wat vreugde voor ons missionarissen indien onze geldmiddelen ons toelieten het leven te redden van zoo vele onschuldige schepseltjes, of ten minste hunne zielen te redden door het H. Doopsel".¹⁷

Walter Kissels kon nog jaren doorgaan met zijn missiewerk. Hij stierf op 20 september 1902. Kissels, afkomstig uit Klimmen, bereikte de eerbiedwaardige leeftijd van 49 jaar.

6. Koenraad Abels (uit Weert)

Koenraad Abels kwam op 31 januari 1856 in Weert ter wereld. Hij was dus de eerste Limburgse missionaris die geboren werd na het herstel van de kerkelijke hiërarchie in 1853. Langzamerhand waren er nieuwe tijden aangebroken. De katholieken wisten zich een erkende status in Nederland te verwerven. Bovendien kregen de Europeanen steeds

Mgr. Koenraad Abels (uit Weert).

meer macht in China. En die macht, met wapens tot stand gebracht, gebruikten ze. In het Weertse missieboek *Ieder zijn missie* (2006) wordt een overzicht gegeven van alle inwoners die naar de missie trokken, als priester, broeder of zuster. In totaal 173 mannen en vrouwen. Koenraad Abels was de eerste. Ook hij sloot zich aan bij Scheut. In 1879 werd Abels tot priester gewijd. In 1881 reisde de Limburger naar het hoge noorden van het Chinese keizerrijk. Abels was heel lang actief in zijn missiegebied (het apostolisch vicariaat Oost-Mongolie). Hij leefde tot in 1942. Pas op 4 februari 1942, dus tijdens de Japanse bezetting van China in de Tweede Wereldoorlog, overleed hij in Jehol, of Qengde zoals de stad nu genoemd wordt. Abels werd zesentachtig jaar oud.

Kort na aankomst beseft Abels al dat hij ingezet zou worden in het oosten van het missiegebied van Scheut. Aan de familie Rutjes in Duiven, met wie hij voor zijn vertrek intensief contact onderhouden had, schreef hij op 24 juli 1881: "Waarschijnlijk zal ik niet lang meer te Xiwanzi blijven. Wanneer u dezen brief ontvangen zal hebben [ruim twee maanden later], ben ik misschien reeds op reis of in de een of andere streek der missie aangekomen. Het is nog niet bekend waarheen Monseigneur [Bax] mij zal sturen. Men weet alleen dat M. Meijer een confrater gevraagd heeft voor het Oosten; en wie weet of ik met die streek niet eens zal moeten kennis maken".¹⁸

Rutjes en Abels kregen gaandeweg de leiding over de Chinese streek Guandong. Daar was ook het regionale hoofdkwartier Onze Lieve Vrouw ten Pijnbomen. De stad Jehol was in die dagen van betekenis als de plek die het Chinese hof, inclusief de keizer, al eeuwenlang als jachtterrein gebruikte. Het paleis van de keizer wordt door het huidige bewind nog steeds in stand gehouden. In 1883 werd het gebied door Rome officieel tot apostolisch vicariaat uitgeroepen. Theodoor Rutjes werd er de eerste bisschop.

De missionarissen die in het gebied rondtrokken droegen altijd wapens. Dat deden ze niet alleen omdat ze wilde dieren op hun pad konden vinden. Ze waren ook bevreesd voor Chinese 'heidenen'. Die waren niet blij met de al die Europeanen die zomaar hun land waren binnengedrongen. De paters waren zich wel bewust dat ze door de meeste Chinezen gehaat werden. In hun bijzijn spraken die openlijk over 'westerse duivels'. Een van de missionarissen constateerde tijdens zijn verblijf in een Chinese herberg dat er een afbeelding van westerlingen aan de muur was opgehangen. Op die tekening waren de ogen opgekrabd. De geloofsverbreiders hadden nog een reden om gewapend te zijn. Door alle binnenlandse opstanden was het land ontwricht. De Chinese autoriteiten slaagden er niet goed meer in de orde te handhaven. Gewapende bendes trokken overal rond. Degene die hen tijdens zijn reis ontmoette werd vaak van al zijn bezittingen beroofd. Tot zijn kleren toe. De missionarissen waren om nog meer redenen een doelwit. Paters hadden bijvoorbeeld regelmatig een grote hoeveelheid zilver (Chinees geld) bij zich. Als ze zich niet wisten te verdedigen had dat noodlottige consequenties voor het economisch handelen in de missie.

Revolvers en pistolen hoorden dus bij de standaarduitrusting van een missionaris. Op 24 juni 1868 schreef Rutjes aan zijn familie in Nederland: "Als iemand mij een presentje zou willen sturen. Een heel korte karabijn met twee sterke lopen zou mij bijzonder van pas komen".¹⁹ Als de wapens in het missiegebied arriveerden gebruikten de paters ze voor de jacht. Dat was een prima oefening en het leverde tegelijk goed vlees voor de maaltijd van de Europeanen. Menige pater schoot met veel plezier. De Vlaming Jules Anicq deed er verslag van. "Als er gesproken wordt van haas of patrijs is Engel Verstraeten niet meer tegen te houden. Zijn kaken worden hoogrood. Zijn oogen blinken en schieten stralen. Men zou zeggen dat hij alles gaat vermoorden. Soms zien wij hier of daar een haas en dan moet onze koene jager erop of. En als hij iets geschoten heeft komt hij triomfantelijk terug. Hij roept met al zijn kracht: 'Ik heb ze liggen. Twee ganzen en een snep!'"²⁰

De Chinezen wisten dat de paters over goede wapens beschikten. De Oost-Vlaamse priester Theophile Redant legde vast: "Wij ontmoetten vijf struikrovers. We hoefden slechts onze wapens te tonen om ze op de vlucht te jagen".²¹ Bisschop Rutjes maakte in 1891 melding van een ander voorval: "De christenmannen grepen de wapens om zich te verdedigen tegen een aanval van heidenen. Ik had hun verboden tegen een overmacht te strijden". De bekeerde Chinezen hadden hem geantwoord: "Als het er niet meer dan tweeduizend zijn, dan kunnen wij ze wel aan".²²

In die sfeer opereerde de missionaris uit Weert. Tijdens zijn verblijf in Shanghai noteerde pater Karel Verellen, een Scheutist, afkomstig uit Antwerpen: "Wij brachten een bezoek bij [pater] Martinet. Conrad Abels [uit Weert] was bij hem. De missionaris was door de mandarijn vreselijk mishandeld en in ballingschap gezonden. De oorzaak van dit vonnis was dat Conrad zich verdedigde tegen de soldaten die in zijn kerk braken en er een doodschoot".²³

Bisschop Rutjes verdeelde zijn Chinese bisdom in vier districten met ieder een eigen hoofd. Een krachtdadig man als Koenraad Abels kreeg de supervisie over Maoshandong, het noordelijke deel. In 1891 maakte de Weertenaar opnieuw carrière. In opdracht van Rome stelde de congregatie in elk bisdom behalve een apostolisch vicaris tevens een provinciaal aan. Deze kreeg als taak de belangen van de missionarissen van Scheut te behartigen. De eerste provinciaal in oostelijk Mongolie was Koenraad Abels.

Abels trad duidelijk als tweede man in het gebied op. De gezondheid van Rutjes was immers tanende. Op 4 augustus 1896 overleed hij, 52 jaar oud, in O.L.V. ten Pijnbomen aan een nierziekte. Abels deed er een verslag van in het missieblad van Scheut. Op 2 augustus werd duidelijk dat het einde van Rutjes nabij was. "In den namiddag stonden wij bij het bed van Zijne Hoogwaardigheid, en verzochten hem om ons nog wat goede raad te geven om te leren hoe wij moeten omgaan met de Chinezen, zoo heidenen als christenen. 'Dat komt allemaal neer op zelfopoffering', antwoordde Monseigneur. 'De duivel, die zoo slim is, en onze eigen bedorven natuur weten zoo behendig een schoonen schijn te geven aan hetgeen dikwijls niets anders is dan een heimelijke voldoening van eigenliefde. Werkt, mijne vrienden, werkt dapper; maar onthoudt wel, dat al onze handelingen, om verdienstelijk te zijn,

moeten voortkomen uit den geest van zelfopoffering, uit loutere liefde tot God en tot de zielen; is er opoffering bij, dan is ’t het ware!’

Dat zijn de laatste woorden geweest die onze stervende vader tot ons gericht heeft. Van dan af scheen hij zich alleen bezig te houden met God, wien hij gedurig de brandendste schietgebeden toestuurde. Des maandags ’s avonds werd Monseigneur door koortsachtige rillingen overvallen, en weldra begon de doodstrijd. Rond één uur nam het gereutel in de keel al meer en meer toe, de ademhaling werd gedurig moeilijker en meer afgebroken. Dan begonnen wij de gebeden der stervenden te lezen, en wij gaven den zieltogenden de gewijde kaars in de hand. Zelf deed Monseigneur nog eene poging om de handen op de borst te kruisen; en toen wij hem daarbij ter hulp kwamen, maakte hij eensklaps eene sterke beweging met het hoofd: zijne schoone ziel had haar stoffelijk omhulsel verlaten”. De lezers van het missieblad konden er kennis van nemen dat bisschop Rutjes zijn vrome rol tot en met de laatste momenten van zijn aardse bestaan bleef spelen.

“Nadat wij ons stellig van de dood verzekerd hadden, werd het lijk in purper misgewaad gekleed en in de voorkamer geplaatst. Des morgens heel vroeg kondigde het luiden der klok onze christenen aan dat onze en hun vader tot een beter leven overgegaan was. Allen kwamen aanstonds naar de kerk geijld, om door hunne tranen en hunne vurige gebeden hunne droefheid en hunne dankbare liefde jegens hunnen afgestorven herder te betuigen.

Zoodra de missen geëindigd waren, begon men, in de kerk zelve, juist voor het koor, het graf te delven. Om aan het verlangen der christenen te voldoen, die den geliefden doode nog eens wilden aanschouwen, werd er in de kerk een praalbed opgericht, en na den middag droeg men er het lijk plechtig heen. De zes Europeesche missionarissen, op dit oogenblik in de residentie van O.L.V. ten Pijnboomen tegenwoordig, en een Chineesche priester, evenals al de leerlingen van het groot seminarie, allen in koorhemd, kwamen beurtelings bij de baar bidden tot op het oogenblik der begrafenis, die, uit hoofde der stikkende hitte van de hondsdaags, reeds des anderendaags plaats had”.

In Europa moest men beseffen dat de bekeerde Chinezen dankzij de Nederlandse bisschop Rutjes hun heidense ondeugden hadden afgeleerd. “Het meerendeel der christenen brachten gansch den nacht al biddende in de kerk door; en het gedrag dier goede menschen heeft ons in deze droevige omstandigheden duidelijk getoond dat de Chinees, wat anderen van zijne inborst ook zeggen mogen, eene onbaatzuchtige zelfopoffering met innige dankbaarheid weet te vergelden.

Om hunne erkenenis te betuigen, hebben die brave lieden ons voor de zielerust van den eerbiedwaardigen afgestorvene een zoo groot getal missen gevraagd [tegen betaling], dat wij, hunne groote armoede overwegende, innig medelijden met hen gevoelden. Al de geloofsleeraars der omliggende christenheden zijn de begrafenis komen bijwonen, en allen samen hebben op eigen kosten een eetmaal gegeven voor meer dan tweehonderd personen”. Aldus Abels.

Voor de provinciaal stond het vast ‘dat de ziel van Mgr Rutjes in den hemel rust’. Maar

het leven op aarde ging door. "Wij, zijne medewerkers, zijne kinderen, hebben eene plicht te vervullen: wij moeten zijne lessen gedenken, om ten minste van verre zijne edele voorbeelden na te volgen".²⁴

In Scheut en in Rome was volstrekt duidelijk wie de opvolger van Rutjes moest worden: Koenraad Abels. Op 9 juli 1897 werd de Weertenaar benoemd. Het was Abels die zijn bisdom tijdens de Bokseropstand in het gareel moest houden. Dat hoefde hij overigens niet op eigen kracht te doen. Frankrijk was niet in staat troepen te sturen. Rusland wel. "De Russen komen. Ze krijgen het bevel al de gewapende Chinezen te ontwapenen. De missie wordt belegerd door tienduizend Bokkers. De missie houdt stand. Generaal Tserpitski laat de bergen, van waaruit de Bokkers aanvallen, met zijn kanonnen beschieten. Dat O.L.V. ten Pijnbomen gespaard blijft is aan de Russen te danken".²⁵ Abels kon vervolgens profiteren van de Chinese nederlaag.

In 1995 maakte Eric van Dael een interessante analyse: "Bij het overlijden van Rutjes telde het vicariaat Oost-Mongolië 7.886 katholieken, 9 missieposten, 18 missionarissen en 4 Chinese priesters. Rutjes werd als apostolisch vicaris opgevolgd door mgr. C. Abels. Als men achteraf de bekeringsstatistieken van Oost-Mongolië onder Rutjes en C. Abels vergelijkt, dan krijgt men de indruk dat het vicariaat onder Rutjes een tamelijk onvruchtbare missie is geweest. Het aantal dopen van volwassenen bedroeg voor 1900 jaarlijks iets meer dan 100. Na de eeuwwisseling is het getal steeds boven de 1000 en soms zelfs 2000 geweest. We mogen evenwel niet vergeten, dat Rutjes en zijn missionarissen in tranen zaaiden wat anderen geoogst hebben. Pionierswerk is altijd zwaar, maar niet ondankbaar werk".²⁶ De Limburgse missiebisshop Abels oogstte dus voor de missie.

7. Willem Lemmens (uit Beek)

Willem Lemmens werd op 3 januari 1860 in het Limburgse Beek geboren. In 1886 vertrok hij naar China. Lemmens was een van die missionarissen die opdracht kregen het geloof in het achterland van China te verkondigen. Hij werd ingedeeld in het gebied dat in de missie de naam West-Mongolië kreeg. De Chinezen noemden het Ordos. De zuidkant was een uitloper van de Chinese Muur. De Gele Rivier zorgde min of meer voor de overige begrenzing. De rivier ging er in het westen eerst helemaal naar het noorden, maakte dan een bocht naar het oosten om dan weer naar het zuiden om te buigen tot aan de Muur. De streek langs het water was een aantrekkelijk landbouwgebied. Het binnengebied was grotendeels woestijn. In de Ordos bevond zich een aantal Mongoolse koninkrijkes. De vorsten waren ondergeschikt aan de keizer in Peking. In hun eigen stukje van de woestijn mochten ze zelfstandig regeren, maar ze werden wel regelmatig in de Chinese hoofdstad verwacht om hun opwachting bij de 'Zoon des Hemels' te maken.

Ook in het midwesten van China hadden halverwege de negentiende eeuw grote opstanden gewoed. Langs de Zijderoute hadden de moslims van zich laten horen. Vanuit het gebied dat nu de provincie Xinjiang heet waren ze naar het oosten getrokken. Op hun tocht hadden de 'mahomedanen' ommuurde steden, dorpen, tempels, kloosters en wat al niet meer met de grond gelijk gemaakt. Vrouwen waren verkracht en meegenomen, mannen in groten getale omgebracht. Toen de missionarissen dat gedeelte van hun gigantische missiegebied bereikten werden ze getroffen door de ruïnes en de afwezigheid van mensen.

Een pater die er op 20 januari 1879 doortrok noteerde bijvoorbeeld: "Wij komen te Chetsui-tse, eene vroeger nogal aanzienlijke handelsplaats, gelegen op een eilandje tusschen twee armen van den stroom. Thans is het nog slechts een hoop puinen: De Mahomedaansche rebellen hebben hier sporen van hunnen doortocht gelaten. Ternauwernood treft men er nog eenige bewoonde huizen aan".²⁷

De angst voor nieuwe moslim-invallen zat er nog steeds in. Een paar dagen eerder was de priester en zijn gezelschap bij een herberg aangekomen. "Wij treden in het voorhof. Niemand te zien. Wij roepen. Geen antwoord. Wij openen de deur. Voor eenig levend wezen eene kat die zich verwarmt bij een goed vuur, waarop een volle ketel milliezaad staat te koken. Wij mochten alle hoeken en kanten doorsnuffelen, doch konden geen menschelijk schepsel ontdekken. Wat is dat voor eene geheimzinnige zaak? Nu, wat er ook van zij, wij nemen bezit van het verlaten kasteel, brengen er eenen lustigen avond over, en slapen met volle gerustheid van geweten. In den vroegen morgen kwam de eigenaar des huizes, na zich bij onze kameeldrijvers bevestigd te hebben, ons zijne ootmoedige verontschuldiging aanbieden. Hij had onze karavaan van verre zien aankomen, en ons voor eene bende struikroovers gehouden. Hij was niet weinig in zijn schik van te zien dat hij zich vergist had, en kuste onze handen en voeten toen wij hem sapeken [geld] aanboden in plaats van de stokslagen die hij verwacht had".²⁸

De Scheutisten werden vanuit Rome voortdurend gemaand het noorden van China te bemannen. De Propaganda Fide had ze immers dat hele gebied in handen gegeven. Naarmate er meer jonge priesters en geld beschikbaar kwamen kon het missiegebied in westelijke richting uitgebreid worden. De Ordos was betrekkelijk leeg. Dat had voordelen. Grond was dus goedkoop. De missionarissen grepen de geboden kansen om er grote landbouwkolonies te stichten voor hun bekeerlingen. In het chaotische China van die tijd was steeds gebrek aan voedsel. Heel wat Chinezen trokken naar de minder bevolkte of 'lege' streken in de hoop er een nieuw bestaan op te bouwen.

De mensen die naar het noorden trokken en in de Ordos belandden hadden in vele gevallen, alles, maar dan ook alles moeten achterlaten. Voedsel hadden ze niet. De paters wel. De mannen moesten lopen. Vanwege hun gebonden voetjes waren de vrouwen daar niet toe in staat. Bij aankomst vielen de 'asielzoekers' in de armen van de missionarissen. Een Vlaamse pater bracht het als volgt onder woorden: "Een man, die in iedere hand nog allerlei

getuig hield, torste bovendien nog zijne vrouw. Een andere, even zoo toegerust, droeg zijn dochterken. Al die menschen zweetten, hijgden, waren buiten adem". De Chinezen waren afkomstig uit de provincie Sichuan.

"Wij stapten van onze peerden af, om die brave lieden wat aan te moedigen. De huisvader, die zijne vrouw op den rug droeg zegde dat de menschen ginder niet meer konden bestaan, en verzocht om medelijden te hebben met die arme lieden, ze naar ziel en lichaam bij te staan, en ze onder dak te brengen. Veel andere huisgenoten zijn in hetzelfde geval, voegden onze verhuizers er bij, en zullen achter komen; de armoede was schrikkelijk in hunne streken, en iedereen vertrok zonder goed te weten waarheen. Wat waren die menschen blij van ons ontmoet te hebben, want hun reisgeld was op, hun uitgehongerd gelaat gaf het genoeg te kennen".²⁹

De vluchtelingen waren maar wat blij zich onder de hoede van de katholieke paters te stellen. Zonder voedsel zouden ze waarschijnlijk niet lang meer te leven hebben. Het was voor de missie derhalve niet moeilijk om de landbouwkolonies van boerenfamilies te voorzien. Het aantal 'bekeringsen' in de Ordos nam dan ook steeds verder toe. In deze wereld arriveerde Willem Lemmens aan het einde van de jaren tachtig van de negentiende eeuw.

8. Honger leidt in de Ordos tot bekeringsen

De pater uit Beek was nog niet lang actief in de Ordos of hij en zijn medebroeders kregen te maken met zeer uitzonderlijke omstandigheden. In de zomer van 1890 had het niet of nauwelijks geregend. Als gevolg daarvan was de oogst in grote delen van het missiegebied mislukt. Het lijkt voor de hand te liggen dat het voedsel dan wel zou worden overgebracht uit andere delen van het Chinese keizerrijk. Maar, als je de brieven van de missionarissen leest, was dat nauwelijks het geval. Waarschijnlijk was als gevolg van binnenlandse conflicten nog maar weinig sprake van een infrastructuur. Alleen op de zwarte markt was voedsel nog te koop. En wie had de financiële middelen om zeer kostbare mondvoorraad aan te schaffen? De 'gewone' Chinezen in elk geval niet. Maar de missionarissen, dankzij het geld dat in Europa verzameld werd, wel. De gevolgen laten zich raden.

In het voorjaar van 1891 reisde bisschop Hamer, die maandenlang in Europa vertoefde had, samen met de nieuwe missionaris Alfons Hulsbosch (uit het Belgische Londerzeel) vanaf de kust naar de Ordos, waar hij eerder als bisschop benoemd was. Hamer rapporteerde aan zijn familie dat hij op 9 juni 1891 de Gele Rivier overstak, waar aan de overkant Willem 'Lemmens ons stond op te wachten. Na een tochtje van zes uren waren wij in Xiaonoor, de residentie van [...] Lemmens. Gij kunt begrijpen, met hoeveel belangstelling [...] Lemmens over zijne familie mij ondervroeg! Wij bleven den dag (10 juni) in Xiaonoor, en hebben veel over Holland gesproken. Den anderen dag sprongen wij weer te paard en togen verder. Het lastigste gedeelte der geheele reis begon nu. Van Xianoor

tot Sandaohe [aan de Gele Rivier] reisden wij 7 ½ dag door de zandbergen der Ordos, zoo dat de beesten dikwijls groote moeite hadden om er door te trekken. Daar het dit jaar nog niet geregend had, was er nergens gras voor de arme dieren te vinden. 's Avonds den 16 juni waren wij bij een kleine stroom. Ons laatste graan was opgevoerd. Er groeide geen gras in deze streek’.

Hulsbosch was, meer nog dan de bisschop, alert op wat er om hen heen gebeurde. “Gewoon zijnde van in ons vruchtbaar België in de meimaand eenen weelderigen oogst en groene graspleinen [weilanden] te zien, kwam het vreemd voor, van hier zelf in de schoone valleien de landen zoo dor en kaal te vinden. [Het graan stond] op de akkers uitgeschoten, maar kwijnde weg door de aanhoudende droogte; op vele plaatsen waar er tusschen de bergen een draaiwindje opstond, zag men het stervend graangewas met het zand van 't veld in 't ronde meevlagen en in draaiwolk eene wandeling maken door de vallei. Hoe verder wij onze reis voortzetteden hoe deerlijker de graangewassen er uit zagen. Dit alles bemerkende dacht ik bij mij zelve dat de landbouwers hier eene aardige manier hadden om hunne velden te bebouwen; maar de confraters die wij op onzen doortocht gingen bezoeken, namen het op eenen ernstigen toon op en zij vreesden dit jaar, niet voor een mislukten oogst, maar van in 't geheel geen oogst te hebben, zoo de regen binnen 't kort geene verandering te weeg bracht”.³⁰

De nieuwe collega van Willem Lemmens nam de eerste verschijnselen waar van een nieuwe periode van misoogsten en dus van pure honger. En van de gevolgen daarvan. “De granen klimmen van dag tot dag in prijs en zijn reeds onbereikbaar geworden voor de gewone menschen”.³¹

De Belgische missionaris Karel De Saegher (uit St. Pieters-Kapelle) constateerde wat het uitblijven van voedsel voor Lemmens betekende. “Laatst ging ik mijnen bisschop tegen, uit Europa teruggekomen. Overal langs den weg aanschouwden mijne oogen hetzelfde eenlijk tooneel. Landerijen zoo verdord dat de bebouwde akkers braak schijnen te liggen, en de steppen zoo verzengd en zoo naakt dat de beesten er met duizenden sterven. Bij mijnen medebroeder, [...] Lemmens, zag ik eenen huisvader, vergezeld van zijne twee kinderen, op zijne knieën vallen, en al snikkende bidden en smeeken, dat men het niet eene kom milzaad, maar het kaf [zemelen] van dit graan zou jonnen. De priester moest weigeren: alles was uitgedeeld”.³²

Zijn verhaal ging verder. “Bij [Edward] Vertommen [uit Putte bij Antwerpen] en elders, overal in een woord: eendere ellende, dezelfde bleke uitgemergelde aangezichten, dezelfde triestige wanhopige blikken, en dezelfde onmogelijkheid om de schrikkelijke armoede met eenigszins voldoende hulp tegen te gaan. Op eene jongste reis, had mijn medebroeder, [Alfons] Bermijn [uit het Belgische Waasland], stilgehouden in eene herberg, om een karig maal van geroosterd milzaad te laten gereed maken, dat hij zelf in eene zadeltasch meêgebracht had. Nauwelijks zat hij aan tafel, of hij werd omringd door een honderdtal

mensen, die gretig iedere beet eten volgden met verwilderde oogen, oogen van uitgehongerde wolven, brandend van ongeduld om op de prooi te vallen, die ze nogtans niet durven aanranden".³³

De missionarissen beschikten niet alleen over wapens maar ook voedsel. Bovendien had Hamer uit Nederland een reusachtig bedrag meegebracht. Dat had hij ontvangen van de vermogende Brabantse boterhandelaar Jurgens. De bedoeling was dat hij met dat geld een grote kerk zou bouwen, om indruk op zijn omgeving te maken. De missionarissen overtuigden hun bisschop evenwel dat hij het geld beter kon inzetten door zo veel mogelijk voedsel in te kopen. Hulsbosch, enkele maanden eerder in Maastricht tot priester gewijd, legde uit welke kansen de hongersnood aan de missie bood. "Mijn hert trilde van aandoening en dankbaarheid want de missie is schoon en benijdenswaardig. De kerken zijn overal opgepropt van christenen en dit jaar zal wel een jaar van beproeving en armoede zijn; toch de bekeeringen zullen overvloediger zijn dan ooit. Door den opkomenden hongersnood gedwongen, begint de beweging reeds onder de heidenen. Diegenen die van geene bekeering willen hooren en de bedorvenheid in 't hertje hebben, verkoopen hunne vrouw en kinderen en gaan op 't rooven en plunderen uit om hun leven te redden. Maar de heidenen die tot dat toppunt van bederf niet gekomen zijn en een menschenhart hebben richten hunne oogen tot het eenvoudige dak waar het Verlossingskruis op rust en vragen de missionaris om hun met het voedsel der ziel, zoo het mogelijk is ook wat onderhoud voor 't lichaam te geven".³⁴

Bisschop Hamer had 10.000 gulden te besteden. In het China van die tijd was dat een enorme hoeveelheid geld. De superieur van Lemmens had toegezegd van dat kapitaal een kathedraal te bouwen. Omdat hij niet bouwde maar voedsel kocht had hij nogal wat te verantwoorden. Aan de Propagation de la Foi schreef hij: "Toen ik terugkwam verheugde ik mij erop een gebouw neer te zetten dat geschikt was om onze heilige mysteries te vieren. Maar hier kwam ik snel tot andere ideeën. Ik herinnerde mij dat er in de kerkgeschiedenis verscheidene heilige bisschoppen waren die zelfs de gewijde vaten hadden verkocht om de ellende van het volk te verlichten. Ik voelde me gedwongen hun voorbeeld te volgen en al dit geld is door de missionarissen gebruikt om gierst te kopen om de nieuwe bekeerlingen te helpen, dat wil zeggen om te verhinderen dat ze van honger sterven".³⁵

Aan de familie Jurgens had Hamer vanzelfsprekend ook een en ander uit te leggen. Die had hem geld voor een volstrekt ander doel meegegeven. Op 30 juli 1891 noteerde hij: "Omdat het gewas op vele plaatsen slecht staat, komen er vele heidenen af om catechumenen [bekeerlingen] te worden, in de hoop bij ons wat onderstand te vinden. Zoo is sedert mijne terugkomst het getal catechumenen al met een 300 vermeerderd, en onder dat opzicht gaat het zeer goed. Gij begrijpt dat er dit jaar veel te werken zal zijn, er zullen nog wel catechumenen komen, die moeten onderwezen worden, en men moet er bijzonder werk van maken ze tot goede christenen te vormen".³⁶

Een paar maanden later kon de vrome bisschop nog beter uitleggen wat er aan de hand was. De situatie was er alleen maar slechter op geworden. Want na de rampzalige oogst van 1890 was het beetje oogst van 1891, dat nog leek te resteren, op 10 september bevroren door het invallen van de Mongoolse winter. "Wat wij vreesden is helaas verwezenlijkt. Menschen en dieren hebben niet te eten... Daarom neemt men van alle kanten zijnen toevlucht tot den priester. Zulks heeft toch wel eenen goeden kant. Stoffelijk zitten wij er dit jaar slecht voor. Wat ik uit Europa heb aangebracht is allemaal uitgedeeld maar voor het geestelijke hebben wij veel troost. Ik geloof dat O.L. Heer aan deze streken soms zulk een lichamelijke beproeving toezendt om vele zielen te redden".³⁷

Ferdinand Hamer realiseerde zich dat de Chinese overheid niet in staat was de helpende hand te bieden. Van de Qing in Peking was niets (meer) te verwachten, of zoals de missionaris het omschreef: "De heidenen kennen geene liefdadigheid, zulks is eene christelijke deugd".³⁸ Voor de paters in de Ordos, inclusief Willem Lemmens uit Beek, waren het echter gouden tijden. "Van alle kanten komen dan de arme menschen toegestroomd om in den schoot der kerk te worden opgenomen in de hoop wat tijdelijken onderstand te ontvangen. Zoo hebben wij sedert de maand september er reeds 2000 catechumenen bij gekregen die er voorzeker nooit aan zouden gedacht hebben om christen te worden als zij door den nood niet werden aangespoord. Ik wensch dat gij eens kont zien hoe die arme menschen hier aankomen van 10 en meer dagen ver door de woestijn met vrouwen en arme bloedjes van kinderen, geheel uitgehongerd, bijna geheel naakt, soms half bevroren. Voorzeker uw hart zou breken. Maar welk een troost voor den missionaris als hij arme ongelukkigen kan opnemen, van den wissen dood redden en hun daarbij ook geestelijk kan genezen door ze in den schoot van de H. Kerk op te nemen".³⁹

Ondanks de gulle gift van de familie Jurgens uit Oss kwam er op den duur toch een einde aan de middelen van de paters. Met alle consequenties van dien, legde een Vlaamse missionaris uit: "Tegen wil en dank hebben wij eenen maatregel moeten nemen, die ons tot groot hertzeer is. Bij gebrek van eten of geld worden er geen nieuwe geloofsleerlingen meer aangenomen. Zij stroomden zoodanig toe dat men er door overrompeld wordt. Ook het stoffelijk en geestelijk werk overlast den missionaris".⁴⁰ Met andere woorden: de missionarissen hadden besloten om niet meer tot bekeringen over te gaan. Geen geld, geen stoffelijke middelen, dan ook geen bekeringen meer. Om het sterk uit te drukken: Bekeren was nu verboden!

In zekere zin beslisten de priesters hier over leven en dood. De gevolgen bleven immers niet uit. "De hongersnood woedt fel voort. In de stad Baotou lagen den ganschen winter twintig duizend bedelaars. De mandarijn heeft ze onlangs buiten de poorten der stad gedreven. Velen vergaan van den honger".⁴¹ Een paar maanden later schreef een andere missionaris: "Rond Baotou is geen bedelaar meer te zien. Wij reden door de stad van noord tot zuid. Allen zijn verdwenen in kuilen voor tienduizend man".⁴²

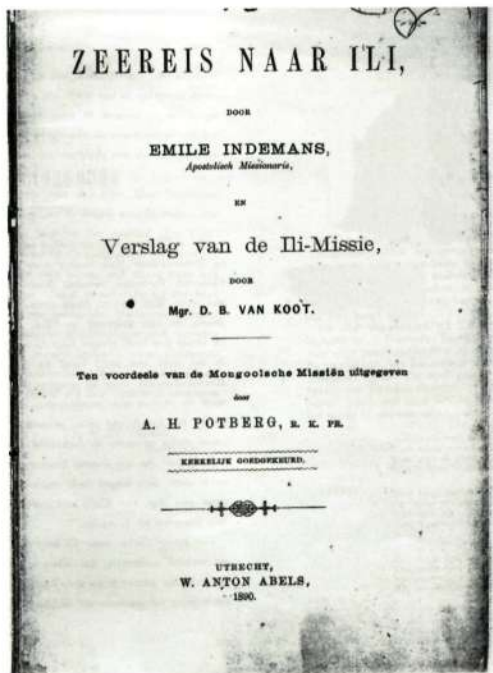
Goed gevoede paters liepen als gevolg van de situatie direct gevaar. "In een herberg

kwamen er 's avonds twee mannen binnen, tegen dat we gingen slapen. Als ze dachten dat wij ingesluimerd waren, begonnen zij het uitvoeren van hun plan te overleggen. Het was plunderen en rooven. Liever onder den kluppel dan van honger sterven, vechten op leven en dood, zeiden zij tegen malkander".⁴³ Het bekeren van Chinezen was niet zonder risico. De Franse gezant in China nam derhalve contact op met de autoriteiten. Op zijn initiatief gaven die de mandarijnen tot in de verste uithoeken van het land bevel de priesters te beschermen. Die opdracht uit Peking waren zij bovendien verplicht 'aan te plakken' zodat alle Chinezen ervan konden kennis nemen dat de christenen onder protectie van de Chinese overheid stonden. In de Ordos ging het er heel anders aan toe dan in het Zuid-Limburgse Beek. Een andere Limburger, Désiré Leesens uit Bemelen, deed in het zelfde gebied ongetwijfeld soortgelijke ervaringen op. Frans Hoogers, uit Horst, werd door de missie van Scheut niet in de Ordos maar (voorlopig) in de Chinese provincie Gansu gestationeerd.

9. Emile Indemans (uit Stevensweert)

Onder druk van Rome trokken de missionarissen steeds verder het binnenland van China in. Dat was niet altijd eenvoudig. In het missiegebied 'Ili', tegenwoordig een onderdeel van de Chinese provincie Xinjiang, had een moslimopstand huisgehouden. Slechts met de grootst mogelijk moeite (bruut geweld) kon die bedwongen worden. Bovendien hadden de Russen zich van een gedeelte van de regio meester gemaakt. Vanwege de krijgshandelingen waren de missionarissen, ondanks de verdragen van 1860, niet welkom. Het gebied werd gebruikt als verbanningsoord voor wetsovertreders en hun familie. De Franse gezant in Peking wist op den duur echter te bereiken dat de missie zich in westelijke richting verder mocht verplaatsen.

Ferdinand Hamer was de drijvende motor achter de missie-activiteiten in het verre westen, Koeldja en omgeving. In het

Voorbeeld van het reisverslag van Emile Indemans (uit Stevensweert).

vroege najaar van 1883 kon hij eindelijk drie paters op pad sturen. De Vlaming Constant De Deken en de Nederlanders Andries Jansen (uit Steenwijk) en Jan-Baptist Steeneman (uit Den Briel). De reis over de zogenaamde Zijderoute nam drie maanden in beslag. Bij aankomst troffen de paters 'een honderdtal christenen aan. Bekeringen waren echter zeer zeldzaam om redenen van de overwegend islamitische invloed'. En die christenen, waren het wel echte christenen? "Uiterlijk houden ze zich tamelijk goed aan hun geloof en zij bidden ook", maar, wist Hamer, "het zijn bijna allen handelaren in opium".⁴⁴ Koeldja bleef ook na het vertrek van de missionarissen nagenoeg onbereikbaar. Brieven en heilige olie, door de bisschop ingezegend om stervende christenen bij hun overlijden bij te staan, kwamen lang niet altijd aan. Het leven in Ili was buitengewoon zwaar. Andries Jansen reisde al snel terug naar Nederland. In de Chinese missie keerde hij nooit meer terug. Hamer begreep dat hij deze verre streek niet kon besturen. De beste inter-Chinese correspondentie met Koeldja, bleek, ging over Peking, Brussel en daarna Rusland. Het duurde dan ook niet lang of Hamer stelde Rome met succes voor van 'Ili' een zelfstandige missie te maken.

In 1888 werd Daniël van Koot (uit Utrecht) benoemd tot eerste overste in Xinjiang. Samen met de 24-jarige Emile Indemans (uit het Limburgse Stevensweert) vertrok hij op 5 februari 1890 naar het Verre Oosten. Indemans schreef enkele honderden pagina's vol over de reis. Hij begon met de woorden: "t Was juist mijn verjaardag. Maanden hadden wij gewacht op een Russisch paspoort, maar geen wolkje van hoop steeg aan Petersburg's onverbiddelijk firmament. Men besloot derhalve, ten einde raad, den weg langs Péking te maken, en geheel Centraal Azië te doorkruisen. Een uitstapje van ongeveer acht maanden. De dag van vertrek uit 't missiehuis van Scheutveld was bepaald op 5 Februari. Tegen 't vallen van den avond werd door mijn geachten Superior en reisgezel [...] van Koot het Itinerarium gelezen en 't Ave maris stella: 'Gegroet Gij ster der zee' gezongen. De koffers werden afgehaald. Een hartelijk vaarwel en spoedig weerzien (voor velen helaas ijdel!) aan onze confraters weerklonk, en we sprongen het rijtuig in, dat ons naar 't Zuider Station te Brussel zou voeren".⁴⁵

Omdat de twee missionarissen geen toestemming kregen om door Rusland te reizen moesten ze een geweldige omweg maken. Naar Egypte, Ceylon, Singapore, Saigon, Hongkong, Shanghai, Peking, Xiwanzi (het missie-hoofdkwartier), Hohhot, de Ordos, de Chinese provincie Gansu door langs de zijderoute. Langs Hami en Urumqi trokken ze verder westwaarts. Op 25 oktober 1890 arriveerden Van Koot en Indemans in Koeldja.

Veel paters die verslag deden van hun ervaringen onderweg en in het missiegebied waar ze vaak tot hun dood werkzaam waren, dachten regelmatig terug aan de regio waar ze vandaan kwamen. Zo ook Indemans. Al tijdens de treinreis door Frankrijk was duidelijk dat het hart van Indemans nog naar Limburg uitging. "Schoon, soms dichterlijk is de streek wel

– vooral Lyon met zijne heerlijke Rhône, 's avonds zoo bekoorlijk verlicht, de talrijke bergen, wier kruinen op dat oogenblik met sneeuw bedekt waren, de groote wijnbergen meer zuidelijk, en in de omstreken van Avignon reeds de groenende lente – maar dat alles zou mij toch minder bevallen, dan 'meine schöne Heimath', de schilderachtige omstreken van Maastricht".⁴⁶

Aan boord van een van de schepen was het voor de Limburger niet gemakkelijk contacten met Britse medepassagiers te leggen. "Hoe gaarne ik ook gewild had, ik kon niet instemmen met den goedkeuring van hunne grillige zonderlinge manieren. Neen, zelfs het spreekwoordelijk Hollandsch geduld raakt uitgeput, vóórdat men die dikke ijskorst, die toegang geeft tot hun hart, doorboord heeft. Ik voor mij heb liever dat gulle vroolijke gezicht van onze Limburgers, die U niet den geheelen dag met hunne excentriciteiten en weinig geestige aardigheden vervelen, maar flink en welgemeend, zonder Fransche complimenten, een warmen handdruk geven en een schuimend glas Maastrichter met U drinken".⁴⁷

Met een missionaris van de orde der Oblaten raakte hij op het eiland Ceylon in gesprek. "Die hebben bijna allen te Houthem bij Maastricht hun noviciaat gedaan. Een hunner heeft zelfs van nabij kennis gemaakt met de rivier de Geul".⁴⁸

Op 5 maart, op de Indische Oceaan, kwam Atjeh op de noordpunt van Sumatra in zicht. "De verrekijkers kwamen voor den dag – men giste naar de vlag, die boven de kruin wapperde. Er bleef geen twijfel over. Vrij en los wapperde onze nationale vlag, de Nederlandse driekleur – en reeds hoorde ik achter mij het bekende versje neurieën: 'Ziet gij dat dundoek wapperen, van drierdijl vaan? Het is de vlag der dapperen, der vaders leeuwenvaan!' Gaarne beken ik, dat ik, bij 't zien van Neerlands vlag het Neerlands bloed mij in de aderen voelde vloeien – en dat ik met geestdrift het 'dundoeck' begroette. Krachtig drong de gedachte aan den geboortengrond zich bij mij op – en ik merkte, dat mijn hart ruimer en vrijer klopte".⁴⁹

De pater die in Stevensweert geboren was vond Shanghai 'een meesterstuk van smerigheid en een waar doolhof. Ik geloof dat ik eerder uit den St. Pietersberg te Maastricht zou geraken, dan uit deze ontelbare, enge en halsbrekende straten'.⁵⁰ In de omgeving van de Chinese Muur had Indemans een ontmoeting met een andere missionaris, Jozef Allofs 'uit Bergen, zoo ik 't wel heb. Een Limburger. Nutteloos zal het wel zijn te zeggen, hoe aangenaam zoo'n ontmoeting is. Allofs verzocht ons onzen in trek in zijn residentie te nemen en te doen alsof wij thuis waren".⁵¹ Ook bij aankomst in het hoofdkwartier van de missie kwamen er nostalgische gevoelens naar boven. "Xiwanzi is geheel katholiek, op drie of vier families na. Het aantal inwoners bedraagt ongeveer 1800. Bij den eerste oogopslag zoudt gij zeggen: 'Maar waar wonen die menschen allemaal?' Voor iemand die den St. Pietersberg van Maastricht kent is het gemakkelijk, die vraag te beantwoorden. Ze wonen in den berg, en wel ongeveer, maar toch minder gemakkelijk en meestal wat hooger dan de gidsen van genoemden historischen berg".⁵²

Midden in de Ordos had Emile Indemans op 24 mei 1890 een ontmoeting met een goede bekende. "Tegen het vallen van den avond, 't was de vooravond van 't groote Pinksterfeest, kwamen wij te Xiaonoor aan bij [Willem] Lemmens, mijn trouwen vriend sinds lange jaren, mijn landgenoot en ouden buurman. Deze ontmoeting trof ons beiden zeer. 't Was vier jaar geleden dat ik hem 'Vaarwel' had toegeroepen, maar gering was toen mijne hoop hem ooit weer terug te zien. Door mijne benoeming voor Ili scheen deze sprank geheel uitgedoofd, daar ik meende mijne reis door Rusland te kunnen maken. Doch door de omstandigheden verhinderd, en genoodzaakt den langen tocht door Centraal-Azië te ondernemen, had ik toch tenminste het genoegen en het geluk mijn dierbaren vriend terug te zien en een paar dagen met hem door te brengen. Ja dat was vreugde, groote vreugde!"

De twee Limburgers leken de betekenis van hun eenmalige samenzijn te beseffen. "Wat hebben wij ons toen te goed gedaan aan zoete herinneringen van vroeger jaren, van dierbare plaatsen, van verlaten vrienden, en dierbare familieleden? Wat werd er gesproken over Beek, over 't klein seminarie van Rolduc, over 't Kollegie van Roermond, over Geleen, over Oud-Vroenhoven, over Bemelen, de geboorteplaats van onzen confrater [Désiré] Leesens, dien wij wat dikwijls in ons midden gewenscht hebben! Ja, dat waren kostelijke uren, zeldzame genoegens, onbeschrijfelijke vreugde! Helaas de uren snelden zoo spoedig voorbij, de twee Pinksterdagen waren zoo ras om – en 't uur van vertrekken sloeg alweer. Den 27sten Mei 's namiddags werden de kameelen gezadeld, de spullen bij elkaar gepakt, eene Hollandsche sigaar opgestoken en wij sprongen te paard. Gedurende twee uur deed [Willem] Lemmens ons uitgeleide en toen namen wij weer, niet zonder droefheid en wee, een afscheid, dat allerwaarschijnlijkst wel tot in het andere leven zal duren. Hoe kort is toch de vreugde hierbeneden, hoe ijl en voorbijsnellend de genoegens der wereld!"⁵³

Begin juli in Gansu had Indemans opnieuw een belangrijke ontmoeting. "[Walter] Kissels [uit Klimmen] kwam aanrijden. Men beseft licht onze vreugde bij de aankomst. [Jan] Steeneman had de reis van Ili tot hier ondernomen om ons te ontmoeten te komen en als reismakker tot Ili te dienen. Dat wij eenige dagen kermis hielden, zal ons niemand evel duiden".⁵⁴

Om in het westen van China te geraken moesten Van Koot, Indemans en Steeneman nog een lange tocht door de Gobi-woestijn maken. Alle gelegenheid dus om te mijmeren... over 'eene wandeling in 't Jekerdal! "Ziet gij hoe veld en weide prijken. Met groen en geel en blauw en rood. Hoe langs die geur'ge bloemen strijken. Kapel en bij in aantal groot. Hoort gij de lieve vooglen kweelen. Een heerlijk zoete melodie? De tonen uit die duizend kelen. Zijn treffend schoon in harmonie!"⁵⁵

Een stad midden in de woestijn riep herinneringen op aan een uitstapje als jongetje naar Luik. "Duizenden malen had ik met lof en bewondering hooren spreken van de glazenstraat te Luik met hare groote, fraaie winkels. Zulks werkte natuurlijk op mijne jeugdige verbeelding van negen jaar. Of ik blij was, dat ik mee naar Luik mocht! Ik droomde drie

nachten lang van fraaie, groote, prachtige huizen, schoone, heerlijke winkels met veel en lekker suikergoed en straten met glas overdekt, die ik mij evenwel maar niet kon voorstellen. Dit wilde er niet in, dat glazen dak over eene straat! Te Luik gekomen, lieten mij de schoone boulevards, groote huizen, prachtige straten, weelderige paleizen en wat dies meer zij, geheel en al onverschillig. De glazenstraat dat was het! Ja, daar kwamen wij er aan. Eenige trapjes, destijds ten minste (want ik heb het goed onthouden!) met ijzeren dekblad belegd, gaven toegang tot dit Eldorado".⁵⁶

In het uiterste westen van China kwamen de missionarissen weer een beetje in de 'beschaaftde wereld'. De laatste dag reisden ze in een Russische wagen. "Op dezen weg zagen wij de telegraaf terug – dat is tenminste iets Europeesch, in afwachting totdat een trein deze schoone en schilderachtig vallei doorkruisen zal".⁵⁷ De Limburger zag hier de vooruitgang in, maar de Chinezen niet. "Van treinen en spoorwegen in China wordt meer in de Europeesche dagbladen gesproken dan in China zelf. Zeker is het, dat en bevolking en gezagvoerders in China tegen dit 'stoomrijtuig op zijn driepaar raderen' gekant zijn en er, zoo als in alle Europeesche uitvindingen, den duivel in gezien hebben".⁵⁸

Zoals gebruikelijk werden de paters 'door christenen in feestgewaad' tegemoet getreden. "Onder het gebulder en gedreun van 't geschut hielden wij onze intrede in de netjes versierde residentie, waar pauselijke, Nederlandsche en Belgische vlaggen ons feestelijk toe-wuifden. Natuurlijk was ons eerste bezoek aan onze arme kapel, waar wij den goeden God, die kracht en sterkte op deze langen moeilijken tocht geschonken had, uit den grond en de volheid onzes harten bedankten en diep geroerd, door de voorspraak van O.L. vrouw van 't Heilig Hart, zegeningen afsmeekten over dit ballingsoord van China, over deze arme christenen en hunne weldoeners en over onze toekomstige werkzaamheden".⁵⁹

Vol goede moed begonnen de missionarissen aan hun bekeringswerk. Maar in het gro-tendeels islamitische Xinjiang werd niets bereikt. De komst van Frans Hoogers uit Horst bracht geen verbetering. Na vijf jaar in de missie van Ili gaf hij lucht aan zijn teleurstel-lende ervaring: "Als Gij eens wist welke lastertaal tegen ons missionarissen en onzen h. godsdienst wordt uitgekraamd, dan zoudt Gij eenigszins kunnen begrijpen hoe moeilijk het voor een Chinees is zich te bekeeren en waarom er werkelijk zoo weinig bekeerlingen zijn. Zelfs diegenen, die eens het ware geloof hebben ingezien, moeten nog veel moed en geduld hebben om in hunne goede mening te volharden. Niet zelden valt het te betreuren dat christenen de slechte en verderfelijke gebruiken (opium roken) hunner heidensche om-geving navolgen en zoo van den waren weg afgeleid worden".⁶⁰ Menige missionaris keerde dan ook ziek of ontmoedigd terug naar Europa. Toen missieoverste Steeneman na een ver-blijf van 35 jaar in 1918 kwam te overlijden, was het aantal katholieken in het gigantische gebied niet veel meer dan het honderdtal dat de eerste karavaan Scheutisten in 1883 bij aankomst had aangetroffen.

10. De missie van Steijl

In het Limburgse Steijl, langs de Maas bij Tegelen, hadden zich intussen enkele Duitse priesters gevestigd. Als gevolg van de vervolging van de katholieken onder Bismarck (de zogenaamde Kulturkampf), waren ze hun vaderland ontvlucht en de grens naar Nederland overgestoken. Arnold Janssen stichtte er de congregatie van het Goddelijk Woord, bekend onder de initialen SVD. In een Nederlands missieblad was anno 1879 te lezen:

"Parijs bezit sedert volle jaren zijn missiehuis, waarin reeds tal van missionarissen gevormd werden, die een ontelbaar aantal heidenen van hunne dwalingen terugbrachten. Behalve de Propaganda [Fide] te Rome, werd voor dertig jaar ook te Milaan een missiehuis opgericht tot voorbereiding en vorming van jeugdige Italianen voor den dienst des Heeren in heidensche landen. Ook Engeland heeft zijn missiehuis te Mill-Hill bij Londen, terwijl eindelijk dat van Scheutvelt bij Brussel sedert ongeveer zeventien jaren met het heilrijkste gevolg werkzaam is. Nederland en het naburige Duitschland bleven lang van een missiehuis verstoken. Nederland en Duitschland, waar de godsvrucht zoo diep in het hart des volks is doorgedrongen en de offervaardigheid en opofferingsgezindheid daarmede gelijken tred houden. Wel mochten beide landen zich – ook in de laatste jaren – op tal hunner kinderen beroemen, die in de heidensche landen met het zegenrijkste gevolg werkzaam zijn tot uitbreiding van het christendom, maar die kloeke geloofsverkondigers hadden in buitenlandsche missiehuizen hunne opleiding moeten ontvangen. Zulks is thans niet meer noodig; beide bezitten hun eigen missiehuis, te Steijl bij Venlo, op Nederlandsch grondgebied gevestigd".⁶¹

Het eerste Nederlandse missiehuis, aldus het blad, was dus op Limburgse bodem te vinden. Limburg liep voorop.

Er was werk genoeg voor een nieuwe congregatie. "De Kerk moge zich op tweehonderd miljoen kinderen kunnen beroemen, onze aarde telt vijftienhonderd miljoen bewoners. Onder deze bevinden zich bijna duizend millioen heidenen. Een welsprekend, een treurig cijfer! Onmetelijke, dicht bevolkte streken, bevinden zich nog in Amerika, in Afrika, in Azië vooral, waar het heilaanbrengende licht des christendoms worstelende is met de dichte nevelen des heidendoms en nauwelijks een enkele straal des verstijfden bodem mocht verwarmen. China, dat het gezamenlijke Europa in uitgestrektheid nabij komt en in bevolking overtreft, telt nauwelijks één miljoen katholieken; in vele andere landen wordt het kleine hoopje katholieken onder de millioenen nauwelijks opgemerkt. Welk een uitgestrekt veld is er dus nog te bearbeiten, welk een rijke oogst van zielen nog te garen voor den hemel!"⁶²

De Limburgse missie zag zich in een wat breder perspectief geplaatst. "Niet slechts het christendom verspreiden die geloofshelden onder de heidensche volkeren, maar evenzeer het weldadige licht der beschaving. 'De pioniers der beschaving' worden onze missionarissen genoemd. Waar zij verschijnen en door en in het kruis hunne eerlijke veroveringen ma-

ken, vallen tevens de slagbomen, die de aldus veroverde gewesten van de wereld afgesloten hielden, en zijn ze weldra voor de beschaving gewonnen. Zodoende breidt zich de werkzaamheid, breidt zich de invloed van den missionaris naar alle zijden uit en is hij tevens werkzaam in het belang der wetenschap en der beschaving".⁶³

De onderwerping van de wereld aan het katholieke geloof zou niet vanzelf gaan, dat was duidelijk. Missionarissen hadden een militaire functie. Ze waren soldaten van God. "Wanneer een regeerend vorst een expeditieleger uitrust tegen een overzeesche vijand, zal dat leger talrijker moeten zijn naarmate de uitgestrektheid van het te veroveren vijandelijk gebied grooter is. Welnu, ook de Kerk heeft een vijandelijk gebied te veroveren, zich uitstreckende over vier werelddeelen en meer dan den halven aardbol omvattende. Hoe meer soldaten nu de Kerk beschikbaar heeft, te menigvuldiger zullen de lauweren zijn, op het veld van eer verworven, d.i. hoe meer missionarissen naar de ongelooovige en heidensche landen kunnen gezonden worden tot prediken van het christendom, te meer kostbare zielen voor den hemel zullen gewonnen worden.

Het is dus eene levensquaestie voor de buitenlandsche missiën dat ze beschikken kunnen over een groot aantal arbeiders in den wijngaard des Heeren, over een talrijk heir soldaten van Christus, en het mag daarom een verblijdend verschijnsel heeten, dat in de laatste dertig jaren in verschillende landen van Europa missiehuizen werden gesticht, waar de kruissoldaten opgeleid en gevormd werden, teneinde een talrijk en bruikbaar keurkorps te leveren van geloofsverkondigers in alle gewesten der aarde. Zodoende wordt de aansporing des Zaligmakers meer en meer in toepassing gebracht, welke tevens het streven der Kerk is: 'Gaet en onderwijst alle volken, in den naam des Vaders, en des Zoons en des Heiligen Geestes'".⁶⁴

11. De stichting van de SVD

In deze sfeer, aldus het maandblad *Katholieke Missiën*, moest de stichting van de SVD gezien worden. "Ongeveer vier jaren geleden vatte een vroom Duitsch priester het plan op tot het stichten van eene inrichting, bestemd tot opleiding van missionarissen, speciaal voor heidensche landen. Wij zeiden reeds dat verschillende landen zoodanige missiehuizen bezitten; het uitgestrekte Duitschland en Oostenrijk bleven er echter tot dan toe van verstoken, evenals Nederland. Dit feit, in verband met de groote behoefte aan geloofsverkondigers en met de heerlijke vruchten welke het missiewerk afwerpt, deden in een merkwaardige geestelijke het vurige verlangen ontwakken, een dergelijk missiehuis te stichten, bestemd om kweekelingen op te nemen uit genoemde landen, ten einde deze tot missionarissen te vormen, en alzoo naar vermogen mede te werken tot uitbreiding van het rijk Gods op aarde.

Dat plan, dat het eerst in het toenmaals te Paderborn verschijnende tijdschrift voor de buitenlandse Missiën, de *Kleiner Herz Jesu-Bote*, opgeworpen en door verschillende katho-

lieke bladen van Duitschland krachtig gesteund werd, begon eenigszins meer kans van uitvoering te erlangen, toen de edele ontwerper in de maand maart van het jaar 1875 van een geheel onbekende hand toezegging kreeg van eene gift van 3000 thalers of 5400 gulden, bestemd voor het ontworpen missiehuis, onder bepaling, dat zoo dit laatste niet binnen drie jaar tot stand kwam, de gelden aan de Xaverius-vereeniging te Lyon [Propagation de la Foi] zouden vervallen. Tevens kwamen nog een aantal meer of min belangrijke giften in.

Zoo was dan een klein kapitaal gevormd; toch scheen het eene dolzinnige onderneming met zoo luttele fondsen eene zoo grootsche en kostbare onderneming tot stand te willen brengen. Van daar zoovele tegenwerking, zelfs van die zijden welke met het doel dier onderneming hooglijk ingenomen waren, maar het tot stand komen van het veelomvattende plan onmogelijk achtten, niet slechts met het oog op de geringe geldmiddelen waarover men te beschikken had, maar ook omdat het in onzen materialistischen tijd – in Duitschland een tijd van vervolging bovendien – eene dwaasheid zijn zou de hand te slaan aan de grondlegging van eene dergelijke inrichting voor missionarissen.

Wat echter van vele zijden eene dwaasheid en eene onmogelijkheid geacht werd, bleef, niettegenstaande miskenning en tegenwerking, het geliefkoosde plan van den Eerw. ontwerper [Arnold Janssen], die de verwezenlijking er van zich tot levenstaak gesteld had. Daarbij rekende hij meer op goddelijken bijstand dan op de menschelijke hulp, en sterk in dat onwankelbaar vertrouwen, schreed hij rustig voort op den ingeslagen weg en zag eindelijk zijne vrome pogingen in zooverre bekroond, dat hij vier jaren geleden (16 Juni 1875) het genoeg had den definitieven koop te sluiten van een huis met bijgebouwen, tuin en erf, gelegen in het kerkdorp Steijl, een uur ongeveer van Venlo en zeer gunstig aan den rechter Maasoever en in de onmiddellijke nabijheid van de R.K. kerk gelegen”.⁶⁵

12. Waarom Steijl?

Aan de lezers van Katholieke Missiën werd uitgelegd hoe de nieuwe missie-congregatie zich in het Noord-Limburgse Steijl gevestigd had. Dat was niet vanzelfsprekend. Ook aan Bredevoort was gedacht.

“Eenige nadere bijzonderheden omtrent dit eigendom, dat de bakermat van het Duitsch-Nederlandsche missiehuis zou worden en omtrent de gemeente Steijl zelve zullen onze lezers ongetwijfeld welkom zijn.

Steijl behoort burgerlijk tot het dorp Tegelen, aan den spoorweglijn Venlo-Maastricht gelegen. Het heeft niettemin een eigen kerk en school, en bevat ongeveer 500 inwoners. Er was een tijd, dat Steijl zich in een hoogen bloei verheugen mocht: toenmaals werden steenkolen, kalk, hardsteen, enz. langs de Maas uit Luik komende, in groote hoeveelheden te Steijl ontscheept en naar elders gezonden, vooral naar de naburige Pruisische gemeenten.

Sedert echter de booze spoorwegen overal in Duitschland aangelegd zijn, evenals de

Het kerkhof van de SVD in Steijl. “Zij gaven hun leven voor de verbreiding van het geloof in China.”

van Venlo naar Keulen voerende Rheinische Bahn en de naar Aken geleidende Bergisch-Märkische Bahn, heeft Steijl zijne beteekenis als handels- en stapelplaats van bouwmaterialen verloren en is het er tamelijk stil en verlaten. Een overblijfsel uit den goeden ouden tijd was het veerhuis aan de Maas, eenmaal een geliefd uitspanningsoord voor de bewoners van Venlo en naburige gemeenten, die het natuurschoon van Steijl kwamen bewonderen.

Toen de spoorwegen echter én den handel én de bezoekers naar elders dreven, kon de uitspanning, waaraan tevens eene brouwerij verbonden was, niet meer rentegevend gemaakt worden, en zoo kwam de ontwerper tegen een matigen prijs in het bezit van de gebouwen van het missiehuis, en wel op Nederlandschen bodem, gevestigd.

De onvermoeibare stichter, de hoogerw. heer Arnold Janssen, de toekomstige rector van het missiehuis, had intusschen de mondelinge en schriftelijke toestemming weten te verkrijgen van tal van prelaten op zijn heilig werk; tal van Duitsche en Oostenrijksche aartsbisschoppen zonden hem hunne bewijzen van sympathie voor het grootsche en heilige plan en hechtten er in vleierende bewoordingen hunne hoge goedkeuring aan. Ook het ge-

heele Nederlandse episcopaat verleende schriftelijk zijne goedkeuring aan het schoone en nuttige plan, tot stichting van een Duitsch-Nederlandsch missiehuis, tevens de hoop uitsprekende, dat het voornemen van den ijvervollen priester met het beste gevolg mocht bekrond worden.

Eindelijk, het was den 8 september 1875, op den feestdag van Onze Lieve Vrouw Geboorte, smaakte de Eerw. Heer Janssen het geluk zijne onvermoeide en apostolische pogingen met een aanvankelijk succes bekroond te zien. Het was op dien datum dat in het eenvoudige dorpje Steijl het even eenvoudige missiehuis, wel schilderachtig, doch zonder eenige uiterlijke praal aan den hoogen oever der Maas gelegen, plechtig ingewijd en geopend werd.

Hartroerend en zielverheffend was het feest, den avond te voren ingeluid door de kerkklokken van Tegelen en Steijl; de kleine bevolking der laatste gemeente had er zich een feest van gemaakt het nederige huis zoo schoon mogelijk met bloemen en guirlandes te versieren, terwijl voor de deur de treffende woorden waren aangebracht: 'Zoo de Heer het huis niet bouwt, bouwen de bouwmeesters vergeefs'".⁶⁶

Alle begin is moeilijk. Ook voor de missie van Steijl. Er waren aanvankelijk slechts twee geestelijken en twee leerlingen. Bovendien was er gebrek aan 'kleederen; er behoorden levensmiddelen te zijn en meubelen en boeken en zoovele andere noodige zaken, gezwegen nog van eene mogelijke uitbreiding van het huis en de opname van een grooter aantal aspirant-missionarissen. En zie, er was letterlijk gebrek aan alles: geen bedden waren er om op te slapen, bijna geen stoelen of banken om op te zitten. Er was slechts een huis, oud en bouwvallig en weinig geschikt om als missiehuis te dienen. Er was gebrek aan al het noodige'.⁶⁷

Janssen rekende nadrukkelijk op hulp van 'boven'. "En zie, dat volhardendes en onschokbare vertrouwen werd niet beschaamd: God bewoog medelijdende zielen, die het huis het noodzakelijkste huisraad toezonden, die in de keuken en den kelder voorzagen, die bedden gaven om te rusten en kleederen om aan te trekken; God roerde brave menschen, die van ver en nabij den trouwden geestelijke hunne penningen aanboden en hunne thalers, hunne centen en hunne guldens, en 's Heeren zegen vermenigvuldigende die gaven".⁶⁸ Binnen enkele jaren, aldus het missieblad, was er een 'honderdtal personen, leeraren, kweekelingen, zusters en werklieden'. Het 'onaanzienlijk gebouw met zijne groenachtige bepleistering en bouwvallige schuren werd uitgebreid tot een statig en ruim missiehuis'.⁶⁹ Steijl kon aan de slag.

13. Johann Anzer, de pionier van de SVD

In 1879 stuurde overste Janssen twee missionarissen naar het zuiden van het schiereiland Shandong, een voorpost van Peking, dat de Propaganda Fide als missiegebied aan de nieuwe congregatie had toegewezen. Bij de eerste missie van Scheut ging overste Verbist mee, bij die van Steijl bleef de stichter achter aan de Maas. De eerste 'Limburgse' paters van Steijl waren Duitsers, Johann Anzer en Josef Freinademetz.

Anzer was in 1876 in Utrecht tot priester gewijd door mgr. Andreas Schaepman. Op 1 maart 1879 schreef hij laat op de avond in zijn dagboek: "Welk een heerlijke nacht! Geen windje bewoog zich; de sterren flikkerden zo glansrijk; de maan wierp haar zilver licht heinde en verre, de nabij zijnde Maas stuwde ruisend haar golven de zee tegemoet. Morgen zal ik dan naar de missiën afreizen en zal de kerkelijke zending mij plechtig worden medegedeeld. Morgen zal ik dit huis verlaten, dat mij zooveel te dierbaarder is, omdat ik zijne geboorte-ideeën heb medegevoeld, verlaten een man [Janssen], wiens hart klopt voor alles wat verheven en schoon is, verlaten edele vrienden, verlaten goede leerlingen die dankend hunne liefde vergolden in woord en daad. Ik weet niet meer, hoe ik hunne toewijding vergold, maar de liefde der goede kinderen die ik hoop vroeger of later als medebroeders in het verre China te zullen begroeten, blijft onvergetelijk in mijne gedachtenis gegrift".⁷⁰ Johann leek al heimwee te hebben nog voor hij een voet buiten de deur zette.

Mgr. Johann Anzer.

Op 2 maart betrad 'een eerbiedwaardige gestalte, de vroegere provicaris van Peking en Mongolië, thans pastoor van Wijk-bij-Duurstede, Antoon Smorenborg, de trappen van het altaar, geassisteerd door ons beiden, missionarissen',⁷¹ schreef Anzer in het verslag van de reis die hem en Josef Freinademetz naar Shandong zou voeren. Smorenborg had met zijn ervaring de Limburgse Duitsers geadviseerd en ze voorbereid op wat hen in China te wachten stond. Een nieuwe vorm van missie bedrijven was begonnen, de Duitse aanpak.

Anzer was de pionier van de missie van Steijl, die voorlopig uitsluitend op China gericht was. Voor zijn werk werd hij beloond met de bisschopsmijter. In 1886 was hij terug in Steijl. De kranten deden op 31 januari verslag. Vanuit katholiek internationaal perspectief was het een waar spektakel. De *Tilburgsche Courant*: "De dag van Zondag was voor het missiehuis van Steyl, dat alom en ook in Nederland zoo vele vrienden en begunstigers telt, een ware feestdag. [Johann] Anzer, dien Z.H. den Paus [Leo XIII] bij breve van den 12den Jan. jl. tot Bisschop van Telepte en Apostolisch Vicaris van Zuid-Schantong benoemde, werd door Z.D.H. dr. Cremenitz, aartsbisschop van Keulen, geconsacreerd, onder assistentie van H.D.H. Mgr. dr. Felix Korum, bisschop van Trier, en Mgr. Boermans, wijbisschop van Roermond. Zijne Excellentie Mgr. Spolverini, internuntius te 's Gravenhage, luisterde het feest met zijne tegenwoordigheid op.

Het Missiehuis was prachtig geillumineerd; talrijke opschriften en kransen getuigden luide van de geestdrift, die allen bezielde. Op den vooravond van het feest kwam Z.D.H. de

aartsbisschop van Keulen aan. Hij werd door de studenten met muziek en zang ontvangen, terwijl een jeugdige missionaris hem in een korte doch treffende aanspraak een hartelijk welkom toeriep. Slechts weinig oogenblikken daarna werd Mgr. Korum op dezelfde wijze begroet. Op den feestdag zelf arriveerde Mgr. Boermans, van twee domheeren vergezeld en werd evenals de andere bisschoppen, op luisterrijke wijze ontvangen”.

De kerkelijke journalist haalde alles uit de kast om vast te leggen hoe indrukwekkend en plechtig het in dit internationale gezelschap toeging in de kerk bij de Maas. “Omstreeks 10 uren begon de indrukwekkende plechtigheid. Na aflegging van de geloofsbelijdenis door Mgr. Anzer werd de pauselijke breve voorgelezen, welke zijne benoeming tot bisschop van Teletepte bevat. Daarna legde de hoge wijdeling den eed van trouw jegens onze Moeder de H. Kerk af, waarna het zoogenaamde examen plaats had. Bijzonder indrukwekkend was het oogenblik, toen na het epistel de wijdeling zich op zijn aangezicht ter aarde wierp, terwijl het koor de litanie van alle heiligen zong. Men kon het den aartsbisschop aanzien, dat deze verheven handeling hem diep trof.

Na de zalving van hoofd en handen, werden hem door de gemijterde bisschoppen gelijktijdig de handen opgelegd, om den armen, maar toch zoo hoog bevoorrechten missiebis-schop, met de apostolische volmacht te bekleeden. Bij de offerande geleidden hem de assisteerende bisschoppen naar het altaar, alwaar hij zijne offergaven in de handen van den aartsbisschop legde. Vervolgens zetten beiden het H. Sacrificie der Mis voort, en spraken gemeenschappelijk de verheven woorden der consecratie uit. Onder het zingen van het drievoudig Agnus Dei ontving de pas gewijde den kus des vredes, dien hij aan de andere bisschoppen mededeelde. De innige verbinding tusschen de wijdenden en den gewijden bis-schop werd voornamelijk bij de H. Communie aangeduid toen beiden van hetzelfde Brood der Engelen nuttigden en uit denzelfden kelk dronken. Bij het einde der H. Mis zegenden beide kerkvoogden de talrijke priesters alsmede het verzamelde volk, de eene het eerst in het land van den H. Willibrordus, de andere voor de eerste maal in zijn leven. Den bisschop-pelijken troon verlatend, ging de jeugdige kerkvoogd (34 jaren oud), door de assisteerende bisschoppen begeleid, door de dichtgepulde en rijk versierde kerk, overal zijnen zegen uit-deelende. Het behoeft niet gezegd met welke aandoening allen zijn zegen ontvingen, voor-namelijk echter de priesters en studenten, wier medebroeder en leeraar hij eens was”.

De nieuwe bisschop (apostolisch vicaris) was dus niet veel ouder dan dertig jaar. Als mis-sionaris kreeg je kansen die in West-Europa niet voor het oprapen lagen. Op zijn jeugdige leeftijd stond hij in het middelpunt van de (kerkelijke) belangstelling. “Omstreeks één uur was de plechtigheid ten einde; daarna volgden de gebruikelijke felicitaties. Bij het feest-diner waren ook de priors en oversten der nabij gelegene kloosters aanwezig. Het eerste verhief zich de [...] rector [Janssen], de stichter van het missiehuis, en drukte in hartelijke bewoordingen zijnen dank uit jegens Z.H. Paus Leo XIII, die door de verheffing van Mgr. Anzer tot bisschop bliken gaf van Zijne bijzondere welwillendheid jegens het missiehuis. In den daaropvolgenden toast bedankte Mgr. Anzer den aartsbisschop: ‘Onze betrekkinn-

gen', aldus luidden zijne woorden, 'zijn van geheel andere aard dan die van gewone bisschoppen onder elkander. Ik zie in Uwe D.H. mijnen vader, die mij heden op een geheel bijzondere wijze aan de Kerk geschonken heeft'.

Ten slotte bracht de aartsbisschop een toast uit op den grijzen bisschop van Roermond [Mgr. Paredis, r. 1853-1886] in wiens bisdom de plechtigheid voltrokken was. Hij wees daarin op de welwillendheid en vaderlijke liefde, die hij bij de stichting van het missiehuis, jegens hetzelfde aan den dag had gelegd. 's Namiddags omstreeks 5 uren begon in eene luisterrijk versierde zaal een oratorium der studenten, ter eere van de aanwezige bisschoppen en de overige feestvierenden. Muziek en zang wisselden met gedichten in de Duitsche, Nederlandsche en Latijnsche taal, welke voornamelijk aan de hooge prelaten gewijd waren. De bisschoppen gaven herhaalde malen luid hunnen bijval te kennen. Ten slotte hield de bisschop van Trier een geestdriftige redevoering".

Mgr. Korum maakte duidelijk dat Anzer als een strijder van Jezus Christus moest gaan opereren aan de Chinese oostkust. Mozes had eens het heilige land had ingenomen. Anzer en zijn helpers hadden dezelfde taak in het verre oosten. Hij zei onder meer: "Steeds is ons hart geroerd en bewogen, wanneer de geest Gods een apostel wijdt en hem met den rijkdom zijner genaden vervult, om degenen, die nog in de schaduw des doods zitten, tot een nieuw leven te roepen en te sterken. Eene bisschop in de Katholieke Kerk is eene grootsche verschijning. Eens smachtte het volk Gods in de woestijn, door brandenden dorst gekweld; op Gods bevel sloeg Mozes op de rots, en zie frissche wateren ontsprongen en stilden hunnen dorst. Dat is een beeld des bisschops. Zijn staf is de staf van Mozes. Hij slaat er mede op de harde rots, en de wateren der genade ontspringen... Heden werd hem [Anzer] de staf van Mozes in de hand gegeven; naar verre landen zal hij trekken, met zijn staf de rijkste zegeningen verspreiden en de versteende harten der heidenen verteederen. Wij hopen, dat de wateren der genade in rijke mate op hem zullen nedervloeien, dat hunne zielen een lusthof des heiligen Geestes zullen worden, alwaar zij hun dorst lesschen en de dauw des hemels hen besproeit. Dan zal, naar wij hopen, ook dààr, dank zij den rusteloozen arbeid, een weelderige lusthof ontstaan.

Hier in dit heilig gesticht [Steijl] wordt Uwe roeping bevestigd en Uw Wil gesterkt, tot lijden en ontberingen; ginds in het verre Oosten rijpt de gouden oogst, de vrucht van Uwen arbeid en Uwe moeite. Daarom zijn wij hier heden samengekomen; derhalve verheugden wij ons zoo zeer, beminde kinderen, toen een uit uw midden het altaar betrad en door den aartsbisschop geconsacreerd werd... Wanneer men zoo neven een missionaris zit, maakt zich een gevoel van diepen ootmoed van ons meester. Doch de wegen des Heeren zijn voor allen wegen van lijden en beproeving. Wij gaan wel is waar niet naar China, doch desniettemin wacht ons ook hier een zware arbeid. Wij strijden voor Jezus Christus; wanneer Jezus Christus slechts gepredikt, bemind, wanneer Hij slechts gekend wordt, dan zijn we gered en is ons heil verzekerd".

De eerste decennia van de missie van Steijl werden voor het overgrote deel door Anzer bepaald. In tegenstelling tot de ontwikkeling bij andere missie-congregaties was Anzer tegelijk bisschop (apostolisch vicaris) en provinciaal (missie-overste). Stichter Janssen bleef in Limburg achter. Anzer werd dus nauwelijks door de thuisbasis gecontroleerd in zijn handelen. Bovendien zette hij zich in om de protectie van zijn missie niet door de Franse maar door de Duitse overheid te laten verrichten. Anzer, lijkt het, trad in het hem toevertrouwde zuidelijk deel van het schiereiland Shandong op als een dictator. Er was nauwelijks sprake van overleg. Alle missionarissen hadden maar uit te voeren wat Anzer hen opdroeg.

De huidige SVD is, misschien begrijpelijk, meer dan terughoudend over het optreden van Anzer. Maar in een recent boek over de oorsprong van de Bokser-opstand deed de Chinese historicus Lanxin Xiang een boekje open over Anzer. "De bisschop gedroeg zich niet alleen op een afschuwelijke manier tegenover de Chinezen, maar ook ten opzichte van zijn mede-missionarissen. De bisschop oefende altijd een autoritaire controle uit over zijn eigen collega's. Geen afwijkend standpunt werd in het apostolisch vicariaat toegestaan. De bisschop kon niet van de (Chinese) drank afblijven en was bijna elke dag dronken. Zijn drankprobleem bracht hem zowel met de Chinese autoriteiten als met zijn mede-missionarissen in conflict.

Nog een hobby was zijn frequente correspondentie met een mysterieuze vrouw uit Bohemen [Tsjechië], Magdalena Leitner. Die beweerde dat ze de stem van God hoorde. De bisschop schreef veel brieven aan mevrouw Leitner. Hij vroeg haar advies over zaken als de plek waar een nieuwe kerk gebouwd moest worden, de keuze van nieuwe priesters, zijn manier van omgaan met de Chinese overheid, en vooral de beste manier om de conflicten met zijn eigen collega's aan te pakken. Een aantal paters stuurde rapporten over het persoonlijke gedrag van Anzer. Maar alle rapporten werden onderdrukt. De informanten werden naar de meest gevaarlijke plekken in het missiegebied gestuurd. Mevrouw Leitner verzekerde Anzer dat de problemen met zijn collega's alleen maar een zaak van werkdruk waren.

Het Vaticaan en stichter Janssen waren buitengewoon ongerust over de onregelmatigheden bij het optreden van Anzer. Deze wist evenwel te bereiken dat zijn vice-bisschop, de Oostenrijkse missionaris Freinademetz vanuit China brieven schreef om zijn gedrag te verdedigen. Halverwege de jaren 1890 werd de bisschop door zijn Steijl-collega's beschouwd als 'het geval Anzer'. Verslagen van zijn wangedrag bereikten het missiehuis aan de Maas met de regelmaat van de klok, met inbegrip van zijn alcohol-gebruik, een vechtpartij met veel geweld aan boord van een Europees schip en zijn tyrannieke stijl van leiding geven.

Tijdens een van zijn bezoeken aan Europa kwamen de problemen volledig aan het licht. Anzer was uitgenodigd om tijdens een missie-conferentie in Steijl een lezing te geven over zijn ervaringen in China. Maar de bisschop vertelde de studenten van het seminarie hoe wonderbaarlijk men zich voelde bij complete dronkenschap. Bij een andere gelegenheid, in aanwezigheid van algemeen overste Janssen, was de bisschop stomdronken – hij dreigde de missie van Steijl definitief te verlaten. Janssen was zeer aangedaan.

Tegen 1896 brak er een ware opstand uit, met als doel de bisschop af te zetten. Dat was natuurlijk de schuld van Anzer zelf. De eerste persoon die de macht van Anzer ter discussie stelde was pater Everhard Linbrock. In de winter van 1890-1891 [Anzer bevond zich in die tijd in Europa] schreef deze een brief met allerlei details over het gedrag van de bisschop en provinciaal. Andere missionarissen volgden hem. Zelfs onder-bisschop Freinademetz, die zich altijd terughoudend opstelde, besloot een verslag op te sturen over het niet-regulaire handelen van Anzer. Pater Augustinus Henninghaus, die als persoonlijke secretaris van de bisschop optrad, draaide er niet om heen: 'Deze kwaadaardige ontwikkeling komt pas tot stilstand als we een nieuwe bisschop kunnen verwelkomen'.

Anzer was volledig geïsoleerd. Een onzichtbare muur scheidde hem van zijn ondergeschikten. Algemeen overste Janssen begon zich te realiseren dat die brieven uit China een wanhopige oproep tot hulp inhielden. Plannen werden gemaakt om Anzer door Freinademetz of een van de andere missionarissen te vervangen. Toen pater George Stenz aan de orde stelde dat Anzer uit zijn functie ontheven moest worden werd hij snel door het Vaticaan opgedragen om uitleg te komen geven.

Anzer begon zich te realiseren dat zijn positie in gevaar was. Daarom speelde hij zijn troefkaart uit – zijn verbintenis met de Duitse regering. Gedurende de jaren 1890 werkte de bisschop samen met de Duitse regering in het uitstippelen van de politiek ten opzichte van China. Hij verborg die activiteiten voor de Limburgse congregatie en het Vaticaan. De Propaganda Fide in Rome en Arnold Janssen hadden hem feitelijk verboden zich met dit soort activiteiten bezig te houden. Maar Anzer, de zoon van een herbergier uit Beieren, was niet alleen verslaafd aan hoog-alcoholische Chinese drank – hij was nog meer verslaafd aan iets anders, politieke macht. Tegenover zijn medemissionarissen pochte hij vaak dat het Vaticaan hem niet kon aanpakken en dat hij de Chinese regering in zijn macht had omdat Berlijn hem belangrijk vond”.⁷²

Historicus Lanxin Xiang had tevens een en ander te zeggen over het optreden van Anzer ten opzichte van de Chinese overheid. “Anzer kon niet met geld omgaan. Hij gaf het uit als water. Een voortdurende behoefte aan geld bracht hem ertoe de autoriteiten uit te dagen. De Fransen hadden al aangetoond dat het uitlokken van ‘religieuze rechtszaken’ de beste manier was om hoge schadevergoedingen van de Chinese regering te bewerkstelligen. Anzer liet geen kans voorbijgaan om bij de Chinese overheid aan de bel te trekken. Religieuze disputen waren het meest intens en gewelddadig als ze met de missie van Steijl te maken hadden. In sommige gevallen werden missionarissen en bekeerlingen aangemoedigd om over zaken van niets tot het uiterste te gaan. Soms begon een gevecht op de lokale markt”.

Lanxin gaf een mooi voorbeeld. “In 1890 op een drukke markt hing een slager de kop van een schaap op in zijn kraam. De bekeerlingen beschouwden zijn gedrag als anti-christelijk omdat het woord ‘schaap’, uitgesproken als ‘yang’, ook ‘buitenlands’ kon betekenen. Een bloedige vechtpartij brak uit. De missionarissen beweerden dat de slager vanwege zijn anti-christelijk

gedrag al eerder door de rechterlijke macht was aangepakt en dat zijn actie weloverwogen was. De autoriteiten kwamen tussenbeide. De claims van de missionarissen [van Steijl] konden niet hard gemaakt worden. Toch legde de slager het loodje. De bevolking was woedend.

Bekeerlingen werden bovendien aangemoedigd zich met minachting op te stellen ten opzichte van traditionele festivals. Als de bekeerlingen dan geweerd werden als deelnemers bij deze evenementen spraken de missionarissen van Steijl dat ze met discriminatie te maken hadden en vroegen om [financiële] compensatie.

De Chinese lokale autoriteiten wisten niet hoe ze moesten omgaan met al die religieuze rechtszaken in het zuiden van Shandong. Ze stonden voor een dilemma. Aan de ene kant waren ze verplicht het aantal zaken tot een minimum te beperken, dat wilde Peking, maar ze ontdekten ook dat de 'eetlust' van Anzer geen grenzen kende. Meestal vielen de rechtszaken in het voordeel van de missionarissen uit. Het was dan ook niet verrassend dat alle Shandong-gouverneurs zich vanaf 1888 tegen de missionarissen keerden. Geen enkele gouverneur lukte het echter om langer dan twee jaar op zijn post te blijven", aldus Lanxin. "Voor een gedeelte was dat het gevolg van de manipulaties van Anzer en de steun die deze ontving van zowel de Duitse als de Franse regeringen.

In een schrijven aan de troon legde Shandong-gouverneur Li Bingheng in 1896 vast: 'Het geloof van het westen is China binnengedrongen. Bekeerlingen zijn vaak kwaadaardige elementen. Ze zijn afhankelijk van de missionarissen om rechtszaken te winnen, of proberen de wet te ontduiken nadat ze misdaden begaan hebben. De missionarissen zijn van deze mensen afhankelijk en gebruiken ze als pionnen. Bij rechtszaken helpen de missionarissen de criminelen. Wie erbij betrokken is wordt gehanteerd. Lokale mandarijnen zijn bang om incidenten te creëren. Om van de zaak af te zijn geven ze maar toe aan de missionarissen. De gewone mensen wordt geen recht gedaan. Ze zijn kwaad maar durven niets te zeggen.

De bekeerlingen worden derhalve steeds arroganter. De mensen zijn gaan beseffen dat ze niet meer op de lokale overheid kunnen vertrouwen. Hun boosheid kan niet meer in bedwang gehouden worden. Zij spuwen hun gal nu uit met illegale middelen. Het in brand steken van kerken en de onrust van het volk worden bewerkstelligd doordat de mensen, onwetend als ze zijn, de wet proberen te ontduiken. Maar het zijn de bekeerlingen die hen zo ver gebracht hebben".⁷³

Met toestemming van de Duitse gezant in Peking liet Anzer een katholieke kerk bouwen. Niet op een willekeurige plek, maar bij het graf van de Chinese staatsideoloog Confucius. Wat de Chinezen van zo'n kerk juist op die 'heilige' plek vonden laat zich raden.

Op 1 november 1897 vermoordden de Chinezen twee missionarissen van Steijl, de Duitsers Richard Henle en Franciscus Xaverius Niess. Petrus Noyen probeerde nog te hulp te schieten, maar was te laat. Hij trof zijn medebroeders dood in hun bebloede kleding aan. Die kleren werden later naar Steijl aan de Maas overgebracht. Ze zijn nog steeds te zien in het missiemuseum.

Op dat moment hadden de Duitsers gewacht. Wilhelm II, in de rug gedekt door afspraken met tsaar Nicholaas II, greep zijn kans. Er lag al een Duitse vloot gereed voor de Chinese kust. Toen de Duitse keizer het nieuws vernam gaf hij de marine stante pede opdracht een strafexpeditie uit te voeren. Het duurde slechts een paar dagen of de Duitse vloot onder leiding van admiraal Diederichs veroverde de haven van Qingdao. Diederichs riep zichzelf uit tot gouverneur van een Duits-China, een gebied van misschien wel vijfduizend vierkante kilometer. De missie van Steijl opereerde voortaan niet alleen onder leiding van apostolisch vicaris Anzer, maar ook met volledige militaire steun vanuit Berlijn. De bisschop werd in de adelstand verheven.

Het was juist in Shandong dat zich nieuwe genootschappen vormden. De paramilitaire groepen noemden zich 'Pruimenbloesem Bokkers' (Meihuaquan), de 'Bokkers Verenigd in Rechtvaardigheid' (Yihequan) en later vooral 'Militia Verenigd in Rechtvaardigheid' (Yihetuan). Het westerse woord 'bokkers' geeft het militante karakter van deze genootschappen nog eens aan.

Het moge duidelijk zijn dat het optreden van de Limburgs-Duitse missie een geheel eigen karakter had. Voor het eerst was Chinees grondgebied door buitenlanders botweg geannexeerd. Andere Europese staten haastten zich soortgelijke stappen te zetten. Overigens waren de Nederlandse leden van de congregatie aanvankelijk geen Limburgers. Petrus Noyen was afkomstig uit Helmond, Jan Buis uit West-Friesland, Theodoor Vilsterman uit de omgeving van Zwolle.

14. Nederlandse Franciscanen in Shanxi krijgen een eigen missiegebied

De Franciscanen [minderbroeders] waren al honderden jaren actief in China. In de tweede helft van de negentiende eeuw besloot de orde zich met meer nadruk te gaan richten op het verbreiden van het ware geloof in China. Na een bezoek van Eustachius Zanoli, apostolisch vicaris van de provincie Hubei, besloot ook de Nederlandse provincie (der Martelaren van Gorcum) actief te gaan deelnemen aan het missiewerk in China. Franciscanen waren er genoeg, maar nu gingen ze zich flink bezig houden met het bekeringswerk. Jan-Baptist Hofman (uit Woerden) was de eerste die zich aanmeldde en in 1871 naar het Verre Oosten afreisde. Aegidius Broekman (Wijchen) vertrok in 1872, Martinus Poell (Weert) in 1874, Stanislaus Cornelisse (Steenbergen) in 1877, Henricus van Kessel (Kerkdriel) en Theophilus Ouwens (Delft) in 1878. In 1877 kwam Poell als rechterhand van bisschop Zanoli terug in Limburg.

Op 22 december 1877 konden de Limburgers in de krant lezen: "In het klooster der eervoorde paters minderbroeders te Venray arriveerden [...] Mgr. Zanoli, apostolisch vicaris van oostelijk Hubei, vergezeld van zijn secretaris [...] Martinus Poell, om de liefdadigheid

der ingezetenen van Venray voor hunne missie in te roepen. Pater Poell hield een sermoen. Hij schetste den toestand der zwaar beproefde missie van China [door droogte was er hongersnood] en verzocht eene ruime aalmoes van de geloovigen voor dat groote liefdewerk, ten einde kerken en scholen te kunnen oprigten, waaraan zij bij den vooruitgang der missie zoo groote behoefte hadden. Ten slotte verzocht de begaafde redenaar, dat allen voor de volharding van hen, die het H. Doopsel reeds ontvangen hadden en voor de bekeering der heidenen hunne gebeden tot den Allerhoogste zouden opzenden. De collecte, onder de diensten, door meergenoemden pater gehouden, heeft de verwachting van [...] den apostolisch vicaris verre overtroffen. Dat ons H. Geloof onder de heidensche volkeren van China steeds moge bloeijen dit is ons aller wensch".⁷⁴

Franciscanen uit verschillende landen besloten hun leven in het teken van de Chinese missie te gaan stellen. Maar, zoals in een overzicht van de Shanxi-missie te lezen is, 'langzamerhand uitte zich meer algemeen en steeds luider de wensch, dat de paters van eenzelfde land en van eenzelfde provincie bij elkaar zouden geplaatst worden en belast met de verzorging van een afzonderlijk en nauwkeurig omschreven deel van China. Dat kon voor den bloei der missiën niet dan gunstig werken, zoo meenden oversten en missionarissen. Dat denkbeeld won altijd meer veld en scheen spoedig betreffende enkele vicariaten verwezenlijkt te zullen worden.

Ook de Nederlandse Minderbroeders, wier aantal voortdurend toenam, begonnen in aanmerking te komen voor en te verlangen naar een eigen arbeidsveld. Nu waren bijna allen in Hubei werkzaam. Slechts twee hunner, Stanislaus Cornelisse en Augustinus Faaij, waren gezonden naar Shanxi, waar de eerste in de omstreken der hoofdstad Taiyuan, de laatste in Luanfu arbeidde. Niets scheen dus natuurlijker, dan dat één der drie vicariaten, in welke Hubei verdeeld was, aan hen zou worden toegewezen'.⁷⁵ De Nederlandse Franciscanen in China dachten aan een eigen bisdom in het keizerrijk.

De Limburgse pater Poell speelde een niet-onbelangrijke rol. Aan Faaij (uit Gouda) liet hij weten dat hij 'verwachtte hem en pater Stanislaus spoedig in een eigen vicariaat met de andere Hollandsche broeders samen te zien. Faaij scheen hiermede ten zeerste ingenomen en deed onmiddellijk van het door pater Poell geschrevene verslag aan pater Cornelisse'.⁷⁶ Die kwam met een voorstel. "Faaijke, je weet, ik zit hier dicht bij Taiyuan [de hoofdstad van Shanxi en bisschoppelijke residentie] en hoor dus nog al eens iets. Ons vicariaat, de geheele provincie Shanxi beslaande, is te groot voor onze Italiaansche broeders. Mgr Grassi [in Taiyuan] heeft nu laatstelijk een deel ervan (nl. het zuidergedeelte) aan de Spaansche Minderbroeders van Manila aangeboden, maar deze hebben geweigerd. Wat dunkt U, als wij Hollanders onze diensten eens aanboden? Mgr. Grassi zal zeker blij zijn. Wij tweeën blijven netjes waar wij zijn. En onze broeders uit Hubei, nu ja, dat zijn allemaal zulke bolleboozen, dat als zij hier komen, het veranderen van taal voor hen maar spelwerk is. Schrijf er eens over aan pater Poell; wij kunnen dan onderhand hier het terrein gereed maken".⁷⁷

De bal begon te rollen. De correspondentie ging dan ook verder. "Pater Faaij deelde den inhoud van het schrijven mede aan pater Poell. Deze sprak erover met de andere pater in Hubei. Eenstemmig werd besloten op het voorstel van pater Cornelisse in te gaan. In 1887 ondernam pater Hofman een welverdiende vacantiereis naar het vaderland. Van deze gelegenheid maakte hij tevens gebruik om te Rome en in Nederland de zaak van het nieuwe vicariaat te bepleiten en de laatste hinderpalen uit den weg te ruimen. De uitslag zijner pogingen was dat Martinus Poell, Odoricus Timmer [uit Haarlem] en diens broeder Bonifacius Timmer in mei 1888 uit Hubei naar Shanxi togen. Te Shanghai werd hun gezelschap vergroot door Theodorus Leenen [Den Haag] en Norbertus Janssens [uit de Meierij]".⁷⁸ Leenen en Janssens waren in januari uit het klooster van de Franciscanen in Maastricht vertrokken.

15. Het leven in het Nederlandse bisdom Zuid-Shanxi onder supervisie van Mgr. Poell (uit Weert)

In het recentelijk gepubliceerde overzichtswerk *Brengers van de boodschap* schreef Jan Derix: "In het laatste kwart van de negentiende eeuw werd het missiewerk in China uitgebreid en konden nieuwe, kleinere vicariaten worden gevormd. Een van de nieuwe bisdommen werd op 17 juni 1890 door paus Leo XIII toegewezen aan de Nederlandse Franciscanen. Het was het zuidelijk deel van het vroegere vicariaat Shanxi, dat het werkgebied was van de Italiaanse ordegenoten. De Nederlanders stelden voor dit vicariaat Zuid-Shanxi vijftien man beschikbaar. Martinus Poell (Weert, 1845) werd de eerste apostolisch vicaris, met standplaats Luanfu".⁷⁹

In een brief deed de Brabander Norbertus Janssens op 22 augustus 1888 zeer uitvoerig en boeiend verslag van het begin van een stukje katholiek Nederland in het binnenland van China. Vanzelfsprekend begon de missionaris/Franciscaan met het belangrijke moment: het feest van de benoeming van de Limburgerse priester Poell tot eerste bisschop. "Ik heb nu eene schoone gelegenheid om een brief mee te geven, en die moet men niet laten voorbijgaan, want ze biedt zich niet elken dag aan... Ik begin thans met den laatsten dag van ons verblijf te Taiyuan, den 9 Juli, feest van Gorkums martelaren. Vijf Hollandsche Franciscanen waren er bijeen. Het feest moest dus wel deftig gevierd worden. Want het gold onze eigen medebroeders van Nederland, die vooral aan onze missionarissen zulk een schoon voorbeeld hebben gegeven.

Met recht mochten wij 's morgens de H. Mis opdragen om den helden van ons vaderland [martelaren van Gorcum] hulp en bijstand te vragen in den moeilijken arbeid, dien hunne landgenooten en ordebroeders in het hartje van Sina gaan ondernemen. Met recht mochten wij God de genade afsmeeken om in den strijd voor Jezus hunne voetstappen te drukken.

Het huiselijk feest was door Monseigneur [Grassi] op den dag te voren gesteld, daar

wij den 9^{den} juli reeds moesten vertrekken. Vóór het diner liet [Grassi] alstoen plechtig den brief voorlezen, waarin aan de Franciscanen van Holland het zuidelijk gedeelte van Shanxi afgestaan en de Hollandsche missie officieel werd gevestigd, terwijl pater Martinus Poell uit Weert als overste en vicarius-generaal voor de nieuwe missie werd benoemd. Onder het diner daverde het huis van de vreugdeschoten, waarmede de christenen hunne blijdschap te kennen gaven over de vermeerdering van het aantal arbeiders in 's Heeren wijngaard”.

De intocht van de bisschop in het grotendeels heidense gebied moest natuurlijk zo indrukwekkend mogelijk zijn. “Onder hetzelfde eerbetoon verlieten wij 's anderendaags de bisschoppelijke residentie, waar wij drie weken genoeglijk hadden doorgebracht. Vier gardes d'honneur, van Ma-tsjang gekomen om ons op te halen, reden in deftig costuum voor en achter onze arme draagstoelen, wat in Sina al heel wat beteekent. Op de twee voorste hadden zij de gele vlag geplant met de Sineesche opschriften: 'Opperhoofd van den godsdienst', 'Zaakgelastigde van het groote Frankrijk!' [Nederlandse missionarissen opereerden met een Frans paspoort]. Geen wonder dus, dat de heidenen eerbied voor ons hadden en ons als groote lui beschouwden.

Op onze hele reis, die zes dagen duurde, zagen wij geen teeken van den waren godsdienst, behalve in de verte op een berg een klein kerkje, dat tot onze missie behoort, maar er verblijft geen priester. Pagoden en afgoden waren er in overvloed.

Den laatsten dag, zaterdag, bracht ons echter veel troost. Reeds vrijdag middag was een garde d'honneur vooruitgereden om de christenen van Ma-tsjang en omstreken (ongeveer 2000 in getal, drie uren in het rond) van onze aankomst te verwittigen. De plechtige ontvangst, die zij ons toen bereidden, toonde wel, hoe bemind de priester in hun midden was. 's Zaterdag met den middag moesten wij, ongeveer een uur van Ma-tsjang, een breede rivier doorwaden. Aan de overzijde zag ik eene massa volk, en meende eerst dat het heidenen waren, die ons den doortocht wilden beletten. Doch de vreugdeschoten, waarvan de lucht spoedig weergalmde, deden mij in hen de christenen herkennen, die ons zoo ver te gemoet kwamen.

De tot het katholicisme bekeerde Chinezen deden er alles aan de kerkvader uit West-Europa op een onderdanige manier eer te betuigen. “Pas waren wij over, of twee Sineesche priesters (die er opzettelijk eene verre reis voor hadden moeten doen) kwamen ons verwelkomen. Voor elk onzer stond reeds een prachtig Sineesch rijtuig gereed, en voor den [...] pater vicarius [Martinus Poell] een rijk versierde draagstoel met acht christenen als dragers.

Langzaam ging het nu verder. Sineesche harmonie voorop, onderweg nu en dan saluutschoten, overal eene menigte toeschouwers, heidenen zoowel als christenen. De lui hadden zulk eene plechtigheid nog niet beleefd. Te Ma-tsjang begaven wij ons eerst naar de kerk. De christenen zongen een danklied, en ontvingen daarna den zegen van den hoogeerw. pater vicarius [Poell]. Daarop werden wij door pater Augustinus Faaij van Gouda naar de pastorie geleid.

Gij kunt denken, hoe hartelijk de ontvangst was. Sedert jaren is pater Augustinus [Faaij] de eenige Europeesche priester in deze missie, en zijne drie of vier Sineesche medehelpers zijn dagen ver, ja een week reizens van hem verwijderd. Geen wonder, dat hij zijn Hollandsch vergeten was.

Onze rust in de pastorie was echter niet zooals ik ze wenschte, want nauwelijks waren wij gezeten of de christenen kwamen één voor één hun compliment maken: op beide knieën met het hoofd der aarde buigen, daarna opstaan en praten tot men hun zegt, dat zij kunnen optrekken [de 'kowtow']. Dat duurde zoo van zaterdag avond tot zondag avond. Een prettig iets, vooral als men de taal niet kent, en niet weet hoe men de lui fatsoenlijk de deur uit kan krijgen. Uit eigen beweging zullen zij niet gauw heengaan.

Den volgenden zondag deed de hoogeerw. pater vicarius [Poell], door twee paters geassisteerd, de plechtige Hoogmis. De zang en het spel onzer Sineezen, ook onder het Lof, al was het geen Europeesche muziek, overtrof toch onze verwachting".

Tenslotte schetste Janssens hoe het leven er in het nieuwe Chinees-Nederlandse bisdom toeging, althans vanuit zijn perspectief. "Het kerkje van Ma-tsjang, een dorp van 600 christenen, is nieuw, een aardig gebouwtje, maar van binnen nog zeer armoedig: communiebank, biechtstoel, beelden, kruisweg, orgel, banken, zelfs glasramen zijn er niet te vinden. Midden door de kerk loopt hier een muur van 1,5 meter hoogte tusschen de mannen- en vrouwenplaatsen, wat ze erg ontsiert, maar, zegt men, noodig is om aan de heidenen geen aanstoot te geven.

Behalve te Ma-tsjang zijn er in den omtrek van vier uren nog vier andere dorpskerkjes, waar de christenen van de plaats 's morgens en 's avonds hunne gebeden verrichten en waar de pater eens in het jaar missie komt geven, twee, vier, zes weken, naar gelang er christenen wonen en priester beschikbaar zijn.

Dinsdag na onze aankomst werden reeds twee openstaande pastoorsplaatsen aangevuld, namelijk door pater Theodorus Leenen en den ondergeteekende; arme pastoors, die de taal niet kennen, en dus niet kunnen preeken of biecht hooren.

Pater Leenen ging naar Kjo-kja-tsj'wang, een kwartier van Ma-tsjang, en ik naar Sin-tsj'wang, een groot uur ver, waar 300 christenen wonen. Ik kwam er aan 's avonds om 6 uur; aanstonds sloeg men de klok, die buiten aan een balk hangt, en allen kwamen naar de kerk, om voor den pater te bidden en zijn zegen te ontvangen. Daarna bracht de catechist mij naar mijn huis, waar ik weer al de christenen moest ontvangen, tot 10 uur. Die receptie was mij niet zeer aangenaam: hoe de menschen mij ook aanspraken, ik moest elke vraag beantwoorden met: 'Poe tong te' (ik versta het niet), en als ik eens een Sineesch woord waagde, was het dikwijls zoo glad mis, dat sommige snaken hartelijk met mij lachten. Daarbij ontving ik dan van de ouderen den mageren troost, dien ik reeds half verstond: 'Sjen-foe, nai-jen; man man ti lai' (geestelijke vader geduld hebben; langzamerhand leeren spreken).

Mijn woning, met leemen muren en papieren ruiten, ziet er anders flink uit. Er is een tuintje voor, dat rondom afgesloten is. Het dorp is heel christen, zoodat ik kan gaan en staan

waar ik wil. Het zijn doodarme, maar brave menschen. Reeds vóór 5 uur maken zij mij wakker door hun bidden en zingen in de kerk, en dat duurt totdat ik om half 7 de Mis geëindigd heb. 's Avonds om 7 uur komen ze weer den rozenkrans en het avondgebed bidden, en om 9 uur nog eens drie kwartier voor het H. Sacrament.

Op Zon- en feestdagen is 't den heelen dag bidden, na de H. Mis komt het manvolk, en na het Lof het vrouwvolk den pater een bezoek brengen. Onder het diner is gewoonlijk het huis vol, hetgeen Sineesche wellevendheid is.

Ofschoon de meeste menschen hard moeten werken om te kunnen leven, staat toch het geluk op hun gelaat te lezen, waardoor ze goed van de heidenen te onderscheiden zijn. Hun voedsel is mais- of boonenmeel en vogeltjeszaad in water gekookt. Boter, melk, brood, aard-appelen, rijst, groenten, bier of wijn zijn hier niet te vinden. En ik geloof dat er niemand in mijn dorp is, die eens in het jaar spek of vleesch eet. Natuurlijk moeten wij ook in die armoede deelen, wijl er niets te krijgen is. Met moeite kan men twee uren ver in de stad een stukje varkensvleesch krijgen; aan rundvleesch is niet te denken.

Van het overige heb ik hier een heerenleven: van 's morgens na het gebed is 't den geheelen dag blokken op de Sineesche taal; en als ik 's avonds moe gestudeerd ben, neem ik mijne harmonica, die ik van een goeden vriend uit Holland gekregen heb, om er een deuntje op te spelen, wat mij in de eenzaamheid veel afleiding geeft. Om de veertien dagen rijd ik gewoonlijk met het ezeltje van den catechist naar de confraters te Ma-tsjang.

Dit leventje is echter van korten duur. Na een maand of drie, als ik begin te spreken, is het niets anders dan reizen van de eene plaats naar de andere. Ik begin al eenige volzinnen te stamelen en het noodzakelijke uit te drukken, zoodat ik denk over een paar maanden wat te kunnen preeken en biecht hooren. Maar de taal is moeilijk, vooral 't lezen en schrijven: aan het leeren van 12 bladzijden heb ik een maand lang 2 uren daags besteed. Ik moet er echter bij zeggen, dat, als men deze 12 bladzijden van den catechismus met de gewone gebeden kent, het overige zeer gemakkelijk wordt. Het ergste is nog de uitspraak: het gebeurt soms, dat ik met mijn leermeester (den knecht) een half uur zit te haspelen over de uitspraak en den goeden toon van één woord; want volgens den verschillenden toon heeft dezelfde klank soms menigvuldige beteekenissen.

Het klimaat van onze missie is uitstekend. We hebben tot nu toe geen overgroote hitte gehad. 's Winters, zegt men, kan het er zeer koud zijn. De grond is zeer vruchtbaar, namelijk als het op tijd regent, waar men nu erg naar verlangt, daar al het koren begint te verdorren. En als er geen oogst is, komt er hongersnood, wijl de menschen geen geld hebben en er geen middelen van vervoer zijn.

Treurig is het te zien, hoe de heidenen alom processiën houden ten einde hunne afgoden om regen te vragen, waarbij zij de christenen dikwijls lastig vallen, want de duivel tracht natuurlijk de schuld op de christenen te werpen.

Een slechte oogst is echter een vruchtbaar jaar voor de H. Kindsheid, wijl er dan vele kinderen worden verkocht en weggeworpen. Den eersten dag dat ik hier was, doopte ik reeds

een heidenkind. Eene christen vrouw had vernomen, dat de moeder het van kant wilde maken; zij ging er om vragen en het werd haar afgestaan.

Wij hebben nog geen gesticht voor die kinderen. Zij worden hier door de menschen opgenomen en in de familie opgevoed, waarvoor jaarlijks de som van 7 rijksdaalders per kind betaald wordt. Als men dus veronderstelt, dat de kinderen in leven blijven, dan zou men hier voor den intrest van f. 500 tot f. 600 elke 15 jaar een kind voor den godsdienst kunnen doen opvoeden en gelukkig maken, en dat in perpetuum (voor altijd, bij voortduring)".⁸⁰

Zoals altijd speelde geld een belangrijke rol. In zijn paragraaf over de Franciscaans-Nederlandse missie meldde Derix dan ook: "Pater A. Melis, pastoor in Delft, was het adres voor giften 'tot verbreiding des geloofs in die missie'. Een belangrijke bron van inkomsten was de Zuid-Chansibond, die de Franciscan Albertus Pluymakers in 1890 in Maastricht had opgericht. Van de leden werd behalve een bijdrage van één cent per week een dagelijks gebed verlangd. In 1896 werd de fondswerving uitgebreid met de Brokkenverzameling China, een landelijke postzegelvereniging".⁸¹

De Weertenaar Martinus Poell bleef niet lang als bisschop functioneren. Al drie maanden na zijn aantreden stierf hij aan tyfus en werd opgevolgd door Jan-Baptist Hofman. Limburg bleef echter een interessante rol in de missie van de Franciscanen spelen. Dat kwam onder andere door het door medebroeders gerunde gymnasium in Venray. Pater Cunibertus Sloots legde in 1951 de geschiedenis van het instituut vast. "De positie, die oud-leerlingen zich veroveren", schreef hij, "kan en mag een zekere maatstaf zijn, waarmede men de betekenis en waarde van een onderwijs- en opvoedingsinstituut schatten kan. Vandaar, dat men terecht in sommige monografieën wel lange lijsten van namen publiceert en daarbij dan de functie of waardigheid vermeldt van de betreffende oud-leerling. Deze lijsten stemmen werkelijk dikwijls tot grote dankbaarheid".

Wat Venray betreft kon Sloots tal van vooraanstaande Franciscanen opnoemen. "Wie denkt er niet aan bijzondere mannen van de latere tijd, zoals Mgr. Joannes Hofman, Mgr. Ephrem Giesen, Mgr. Petrus Verriet, Mgr. Jacob Goumans en aan pater Bernardinus Klumper, die als generaal de gehele orde van de Minderbroeders zo krachtig bestuurd. Wij zouden in een lange lijst van honderden namen aanschouwen een onafzienbare rij priesters, die in de bisdommen van ons vaderland, in tal van religieuze orden, en vooral ook als missionarissen, door hun brandende zielenijver hebben uitgemunt".⁸²

Het Gymnasium van Pater Bevenstus: Venray (van 1890-1923)

Het gymnasium van Venray.

Sloots had gelijk, in die zin dat tal van missionarissen in Venray studeerden alvorens het 'ware geloof' in verre streken te verkondigen. Als je de Limburgse kranten van weleer leest vind je er tal van verwijzingen naar. Op 19 september 1896 was bijvoorbeeld in *De Nieuwe Koerier* te lezen: "Venraai. Heden vertrekt [Bertrand] Boerke [uit Rotterdam], pater der orde der Franciscanen alhier ter missie naar China om te Marseille scheep te gaan. Onze beste wenschen volgen hem". *Peel en Maas* meldde op 2 maart 1901 in een verslag over de gevolgen van de Bokseropstand: "De vervolging [in Zuid-Shanxi] heeft alles vernield. Kerken, kapellen, seminarie, huizen der kindsheid, magazijn, woningen der missionarissen, alles is met den geheelen inhoud totaal verwoest. Het is een treurige toestand. Daarom lezers, hier dient geholpen te worden! Dat ieder zooveel mogelijk bijdrage, om in den dringenden nood te voorzien. Het geldt hier het behoud der Hollandsche missie in China, waarbij verschillende [...] paters, die vroeger in het klooster te Venray verbleven, hun edel en zelfopofferend werk verrichten".

Bij de benoeming van Ephrem Giesen tot apostolisch vicaris van Noord-Shandong rapporteerde *De Gelderlander* op 17 augustus 1902: "De nieuwe bisschop is [...] Ephrem Giesen. De jeugdige prelaat, die eerst den ouderdom van 31 jaren heeft bereikt, werd geboren te Amsterdam, volbracht zijn lagere studiën aan het gymnasium te Venray, trad in 't jaar 1887 in de Orde der Minderbroeders en werd in 1893 te Roermond priester gewijd. Na gedurende een jaar werkzaam te zijn geweest als professor aan 't gymnasium te Megen, werd zijn lang gekoesterde wensch vervuld en kreeg hij verlof om in Zuid-Shanxi aan de bekeering der heidenen te gaan arbeiden. Het vicariaat, dat thans aan de hoede van Mgr. Giesen is toevertrouwd, heet Shandong en wordt bediend door Italiaansche Minderbroeders. Hopen wij, dat God den jeugdigen bisschop de noodige krachten moge schenken, om de moeilijke taak, die hem thans op de schouders gelegd is, tot op hoogen ouderdom te vervullen ter eere Gods en tot eeuwig heil der arme Chineezzen".

16. Limburgse Lazaristen actief'

Het instituut van Venray was lang niet het enige dat potentiële priesters opleidde voor het vak van missionaris. De Jezuiten runden een school in Sittard. In 1890 kregen ze bezoek van een voorname gast uit China, bisschop Hamer, die voor een medische behandeling in Europa was teruggekomen. De studenten wilden wel eens weten hoe het bekeringswerk verliep, vertelde pater Hebrans in 1902:

"Ik herinner mij hoe de bisschop bij zijn verblijf in Holland, gezeten in een kring van geestelijken, en verhalend van China op zijn kalmen, blijmoedigen toon, door een onzer, die nog jong, zich een poëtische voorstelling maakte, werd ondervraagd over de uitwerkselen zijner preeken, over den machtigen drang in die duizenden gewekt door 't levend woord des evangelies, van de lippen vallend eens gezalfden des Heeren, eens kerkvorsten.

De goede bisschop, prettig gestemd door die geestdrift, begon eens hartelijk te lachen. 'Preeken', zei hij, 'preeken? Och, waarde heer, als wij 't daarvan moesten hebben, kwamen we niet ver'. Toen kregen we een overzicht van wat missionneeren beteekent, van het eigenlijke werk in een land van louter heidenen, van de groote brandende vraag: geld en middelen, levensonderhoud voor de zwoegende mannen, die hunne beste krachten geven voor soms zoo kleine vrucht".⁸³

De eerste Nederlandse Jezuïeten die toentertijd naar China trokken waren voornamelijk Brabanders, zoals in 1878 Frans Prinzen (uit Helmond) en Bernard Ooms (Tilburg).

De Lazaristen, een Franse organisatie, hadden een opleidingsinstituut in de omgeving van Lille. Daar kwam verandering in. In een artikel over de Limburgse Lazarist Alexander Waelen schreef Sef Nijsten: "Een nieuwe ontwikkeling deed zich voor op het einde van de negentiende eeuw. Evenals de Montfortanen werden ook de Lazaristen in het begin van de jaren 1880 door de tegen de Kerk gerichte wetgeving uit Frankrijk verdreven. Een seminarie uit Noord-Frankrijk werd in dat jaar overgeplaatst naar het Brabantse Wernhoutsburg onder Zundert. Hoewel het een slag betekende voor de Franse confraters, werd het intreden van Nederlanders in de congregatie erdoor vergemakkelijkt. Als verlengstuk van het seminarie van Wernhoutsburg werd in het begin van deze eeuw [1903] een missiehuis in het Noord-Limburgse Panningen geopend. Daarnaast werden nadien in ons bisdom aan de Lazaristen rectoraten te Susteren en Rumpen bij Brunssum toegewezen".⁸⁴

De Lazarist Wiel Bellemakers schreef onlangs een overzicht over het werk van zijn congregatie. De Limburgers waren al snel actief, legde hij vast: "Het kleinseminarie 'Wernhoutsburg' was uitsluitend bedoeld voor Franse leerlingen, maar de deur is nauwelijks geopend of er staan al drie Nederlandse jongens uit Limburg op de stoep".⁸⁵

17. Frans Wijnhoven (uit Broeckhuysenvorst)

Al eerder waren Nederlandse Lazaristen present in China. Antoon Smorenburg uit Soest heb ik al genoemd. Frans Wijnhoven was in 1848 geboren in het Noord-Limburgse Broeckhuysenvorst. Helemaal uit overtuiging werd de jongeman geen lid van die Franse congregatie. "Na de gymnasiale studies wil hij intreden bij de Missionarissen van Parijs, maar de koetsier brengt hem in de late avonduren per ongeluk naar het moederhuis van de Lazaristen. Na daar een nacht goed geslapen te hebben besluit Wijnhoven daar maar te blijven en treedt hij in op 12 mei 1867".⁸⁶ In oktober 1871 nam Frans afscheid van zijn moeder en familie, om als missionaris naar China te vertrekken. Een paar maanden later maakte hij voor zijn familie een analyse van de situatie in het keizerrijk waar hij gearriveerd was.

"Aangaande de Sineezen", legde Wijnhoven uit, "hebben wij in Europa dikwijls valsche denkbeelden. Over het algemeen meenen wij dat de Sinees ver achter is in de beschaving;

Frans Wijnhoven (uit Broekhuysenvorst).

integendeel, ik geloof (en alle Europeanen met wie ik er over gesproken heb, en die onder de Sineezen leven, stemmen met mij in dit gevoelen overeen) dat er in gansch Europa niet één volk bestaat wiens beschavingsregelen zoo diep in de lagere klassen zijn doorgedrongen. Zelfs de armste bewoners der dorpen oefenen al die politesse-regelen uit met een groote behendigheid.

Ik versta hier voor de beschaving de voorkomendheid in de manieren en in den dagelijksche omgang, en niet in wat wij in Europa noemen 'civilisatie', d.i. vooruitgang in godsdienst of wetenschappen. Ik versta hier ook niet onder beschaving, wat de Franschen onder dien naam verstaan, als: uitvindingen van nieuwe modes in de kleding, in de keukenlekkereien enz. Onder die opzichten beschouwd, staat de Sineesche beschaving ver ten achteren; maar als men de beschaafdheid in de voorkomendheid in de manieren stelt,

dan staat Sina zeer hoog. In Holland en Frankrijk vindt men beter voedsel in de hotels en koffiehuisen, maar meer voorkomendheid in het gesprek en in de handelingen dan in de Sineesche herbergen, treft men er zelden aan".

Complimenteus over het karakter van de Chinezen was Wijnhoven zeker niet. "Wat het ergste is met den Sinees, dat is, dat al zijne beschaving slechts in de uiterlijke 'forma' bestaat. Zoo zien wij dagelijks, dat deze of gene heiden zijnen evennaaste zeer goed behandelt, zoolang hij in zijne tegenwoordigheid is, maar nauwelijks heeft zijn gast hem verlaten of hij vervloekt hem uit al zijne macht, hij spuwt duivel en hel tegen hem uit.

De vloekwoorden, die de Sinees gedurig op zijn lippen heeft, zijn al wat men zich het onzedigst en goddeloost kan uitdenken; men zou dikwijls zeggen dat hun mond die van Satan of Belial is. Als nu die Sinees een uur later dien man aantreft, zal hij hem wederom met dezelfde valsche voorkomendheid behandelen. Dit kan u een klein voorbeeld geven van de valsheid van den heidenschen Sinees.

Men kan geen vinger lang op hem vertrouwen, en daar hij zoo valsch is, is hij ook buitengewoon onrechtvaardig. Van den rijken mandarijn af, die op zijn rechterstoel over het lot der schuldigen beslist, tot den naakten bedelaar, die in de vuilste straten der stad een stuk brood vraagt, steken zij allen tot over het hoofd in de onrechtvaardigheid".⁸⁷

De pater uit Broeckhuysenvorst had wat te verbeteren in de omgeving van Peking waar hij gestationeerd was. Van het religieuze bewustzijn van de Chinezen had hij immers geen hoge dunk. "Alle landen der wereld heb ik niet doorreis, en alle volken heb ik niet gezien, maar desniettemin durf ik ronduit verklaren, dat er onder de zon geen goddeloozer volk bestaat noch bestaan kan. De bewoners der oude heidensche wereld lieten al door hunne handelingen blijken dat zij aan hun bijgeloof geloof hechtten; dit meen ik ook opgemerkt te hebben in het zuiden van Sina, waar ik nog al dikwijls ooggetuige geweest ben van die bijgeloovige godsdienst oefeningen. Maar de bewoners hier van de Noordsche heidenwereld laten door al hunne handelingen klaar blijken, dat zij noch aan hunne zielsverhuizing, noch aan het bovennatuurlijk bestaan van hun boeddha, noch aan duivel noch aan hel gelooven".⁸⁸

Wijnhoven was zelf op onderzoek geweest. "Als er mij na mijne studiën [van de taal] en andere oefeningen tijd overblijft, dan ga ik dikwijls hunne pagoden of heidensche tempels bezoeken. (Men wordt er ook ontvangen met die zonderlinge voorkomendheid, waarvan ik u boven gesproken heb; men geeft u thee te drinken of een pijp te rooken enz.). Ik vraag hun de uitlegging van hun bijgeloof, maar noch de deurwachters, noch de bonzen weten u er iets positiefs over te zeggen. (De bonzen zijn voor den Sinees wat onze domine's voor den protestant zijn; het volk heeft in 't geheel geen eerbied voor hen; en daar zij hun hoofdhaar geheel en al hebben afgeschoren, worden zij met bespotting genoemd: 'thon lü', d.i. kale ezels). Hier in het Noorden zijn de pagoden in een toestand van verval, vele hunner standbeelden vallen stuk. Een dezer dagen raakte een tempelbezoeker een groot standbeeld een weinig aan, en het scheelde weinig of onze arme schelm van klei-god viel naar beneden; ware hij gevallen, hij zou ons gemakkelijk hebben kunnen verpletteren onder zijne kleimassa".⁸⁹

Geen hoge dunk had de Limburgse missionaris van de Chinese omgangsvormen, dat was wel duidelijk. "Ik had voorgenomen U iets aangaande hunne zeden te schrijven, maar het walgt mij met hunne zonden mijn papier te bevulen. Wilt gij, beminde broeder [G.J. Wijnhoven, kapelaan te Bergen] een denkbeeld hebben van het Sineesch zedenbederf dan herlees het eerste hoofdstuk aan de Romeinen en vooral de verzen van 24 tot 28. Alhoewel alle woorden van dat goddelijk hoofdstuk op de Sineeschen heiden min of meer toepasselijk zijn, is er voor mij toch niets treffender dan de twee kleine woorden 'sine affectione' (liefdeloos) – De Sinees is ongevoelig, hij heeft geen hart. Een zoon kan zijn vader of moeder zien sterven, dat is hem om het even; zijnen evennaasten mogen ongelukken overkomen, hij stoort er zich niet om. Een dezer dagen was ik op den oever van den Jong-ho, eene rivier die niet ver van onze stad voorbijloopt. Zes arbeiders werden met den stroom weggesleept en de heidenen, die op de oever stonden, zagen het aan, met dezelfde onverschilligheid alsof er stukken hout waren afgedreven. Die onbeschrijfelijke onverschilligheid is ook oorzaak waarom zij hunne kinderen beschouwen als dieren en er zoovele ombrengen of wegwerpen".⁹⁰

De weeshuizen die in missiegebieden als paddestoelen uit de grond schoten gaven hem evenwel voldoening. "Wij hebben hier ook een gesticht voor de H. Kindsheid. Als men hier die kleine kindertjes ziet aanbrengen, met slechts een stuk mat om hun teder lijfje, als men hun geschrei aanhoort en als men hunne tranen zoo overvloedig langs de wangen ziet vloeien, dan kan men zeggen met Salomon, den wijzen Man: 'Ik heb alle ellenden gezien, die onder de zon heerschen, en de tranen der onnoozelen, en er was niemand om ze te troosten'. Ja, als ik van den eenen kant al die ellenden van die onnoozele kinderen beschouw, en als ik van den anderen kant overal zulke gruwelijke zonden zie heerschen, en als ik de hel dagelijks haren muil zie opensperren om duizenden van ongelukkigen in te zwelgen, dan verwonder ik mij niet, geliefde moeder, dat er heiligen zijn geweest, die op het zien van zulke ellenden van verdriet zijn gestorven, en dat een Salomon, dit alles beschouwende, de dooden boven de levenden gelukkig achtte".⁹¹

In een andere brief, aan de pastoor van Horst, gaf pater Wijnhoven nog meer informatie over het nuttige werk van de Heilige Kindsheid. De kinderen die er verbleven waren niet het meest getalenteerd, moest hij erkennen. "Wel is waar, er zijn er velen bij met lichaamsgebreken. Zoo vindt men er sommige schelen, sommige lammen, sommige eenoogigen (want die kindertjes hebben dikwijls veel geleden, voordat zij door ons worden opgenomen). Maar zij hebben eene goede opvoeding, zij kennen allen een ambacht en daarmee spartelen zij, alhoewel lam, zonder moeite door de wereld. Zij zijn en achten zich zeer gelukkig en zijn in het algemeen zeer godvruchtig, zedig en braaf".⁹²

De missionarissen hielden de voortplanting goed in de gaten. "Als zij oud genoeg zijn geworden, d.i. als zij van 15 tot 20 jaren bereikt hebben, dan worden zij uitgetrouwd. Hunne huwelijken zijn altijd van beide kanten christelijk; zij mogen met geene heidenen in het huwelijk treden. En zoo blijven dat geheel godvruchtige familiën. Ik heb er eenige bezocht die zeer stichtend waren". Heel wat priesters waren ervan overtuigd dat het percentage katholieken sterk zou toenemen als je maar kroostrijke katholieke gezinnen tot stand bracht.⁹³

De tehuizen van de Heilige Kindsheid hadden ook een economische functie. "Het is uiterst belangrijk, die kindertjes te zien werken. Zij werken met vlijt en bezorgdheid onder de leiding van deze of gene zuster. In Ningbo heb ik die huizen bezocht; men zag er die kleine meisjes zoo vlijtig leeren lezen en arbeiden. Eenigen harer zag men stoppen of breien, anderen katoen uiteenplukken en halsdoeken of andere kleederen maken, anderen weer, de kleinsten, zag men hare oudere zusters helpen, anderen weer, die grooter waren, zag men tapijten maken enz. enz.

Nu wat de kleine jongens betreft; als zij goed kunnen lezen en schrijven, dan leert men hun ook een ambacht. Dezen heb ik vooral aangetroffen op het eiland Chusan [bij Shanghai]; zij stonden daar onder de leiding van de missionarissen, die ze op hunne beurt aan wijze landbouwers en andere ambachtslieden toevertrouwen. Zoo heb ik eene groote pachthoeve bezocht op Chusan; daar zag men al die jongens te zamen. Eenigen waren reeds

groote kerels, anderen waren nog zwak en klein. Eenigen hunner zag men katoen weven, anderen rijst kloppen en malen, anderen stroo samenbinden en oppakken. Ik heb er zelfs op een hoogen berg dertien aangetroffen, zeer ver van hunne pachthoeve af, die daar door hunnen baas waren heen gezonden geworden om brandhout en droog gras te verzamelen, enz. enz.”⁹⁴ Wat in de tweede helft van de negentiende eeuw als een katholieke weldaad gezien werd, zou in de tegenwoordige tijd wellicht als ‘kinderarbeid’ veroordeeld worden. Maar dus niet door Wijnhoven. “Het was hoogst belangrijk, WelEerw. Heer Pastoor, al die jonge snuitjes te bestudeeren. Ik zou daar wel eens alle jongetjes en meisjes van Broeckhuysenvorst en Ooien hebben willen zien. Zij zouden er zich wel aan hebben kunnen stichten, hoe stichtend zij zelven dan ook mogen wezen”, aldus de Limburgs-Franse missionaris in 1872.⁹⁵

De Chinezen, die zich ‘bekeerden’, deden dat zelden of nooit uit religieuze overwegingen, lijkt het. Maar als ze zich eenmaal in een ‘christenheid’, een katholieke landbouwkolonie, gevestigd hadden, moesten ze zich aanpassen aan wat de paters hen geleerd hadden. Dat gaf soms veel voldoening. Wijnhoven bracht het mooi onder woorden. “Wat zal ik U thans van de Sineesche Christenen zeggen? Na den ganschen dag, en somtijds gedurende verscheidene dagen, van den vroegen morgen tot den laten avond in die ergerlijke heidenwereld gereisd te hebben, en na op zijne geheele reis niet een enkelen christen, maar alleen heidenen ontmoet te hebben, dat is, menschen, die van hunne onbewuste wieg tot aan het grijze graf niet éénmaal aan hunnen God en Schepper denken; als men na zulk eene reis bij het vallen van den nacht in een dorp van Christenen aankomt, die dan allen den rozenkrans bidden of zingen, o dan herademt men. Gij kunt niet begrijpen en ik kan het U niet uitdrukken, hoe troostvol dit voor den missionaris en voor het priesterhart is”.⁹⁶

Hoe heerlijk was het voor een pater om in zo’n katholieke gemeenschap te arriveren. “Als men dan in het dorp aankomt, waar zij den God des Hemels, onzen Meester, kennen, dan kennen zij bijgevolg ook zijnen dienaar, en als zulken ontvangen zij den missionaris met de grootste blijdschap en met een hemelsche liefde. Terstond na zijne aankomst wordt het geheele dorp samengeroepen, men gaat naar de kapel en daar zingt groot en klein [voor hem een gebed]. Als ik dan ’s anderendaags het H. Misoffer in hun midden opdraag, en Jezus in mijn hart en in verscheidene hunner onschuldige zieltjes nederdaalt, o, dan vergeet ik alle vermoeienissen der reis en ik ben bovenmate gelukkig”.⁹⁷

Hoe mooi het ook was, dat reizen van christenheid naar christenheid, er waren nogal wat gevaren aan verbonden. Je kon onderweg door ‘heidenen’ aangepakt worden. Bovendien waren de hygiënische omstandigheden, zoals eerder gemeld, niet altijd even ideaal. “Als de Missionaris hier in Sina zoo gelukkig is, dit wil niet zeggen, dat hij een gemakkelijk leven leidt; integendeel, allerhandige zwarigheden en vermoeienissen zijn zijn dagelijksch brood, en zonder ten minste middelmatige lichaamskrachten komt de missionaris er niet door. Om somtijds verscheidene dagen achtereen van den morgen tot den avond d.i. van ’s

morgens vier uur tot 's avonds acht uren op het paard of den muilezel te hangen; om intuschen hier en daar in een herberg slechts een rauw stuk voedsel op den tand te krijgen, en dat door weer en wind, hitte of donderweêr; om dan na zulke moeilijke dagreis, 's nachts tot rustplaats slechts eene mat te hebben. En had men nog maar eene harde zuivere mat, dan kon het nog al gaan; maar het ergste is, dat in die matten allerlei klein vee, dat wij in goed Hollandsch gewoonlijk niet noemen, met duizenden krioelt. Verleden Vrijdag, toen ik na eene moeilijke reis te huis kwam, had ik eene heele kudde van dat ongehoord vee opgedaan; zelfs met dagelijksch van kleederen te veranderen, kan men zich niet van dat ontuig vrijwaren. Maar, niettegenstaande deze en honderd andere moeilijkheden, klaag ik niet; ik verblijd mij integendeel, dat ik, als dienaar en priester des Heeren, ook iets voor Jezus kan lijden, die voor mij op het kruis gestorven is".⁹⁸

Frans Wijnhoven werd geen martelaar, maar hij was niet oud toen hij overleed. Evenals bij veel andere missionarissen maakte de tyfus een einde aan zijn aardse bestaan, op 26 mei 1894, zeven dagen na zijn 46ste verjaardag. De Lazarist Jozef Allofs (Arcen, 1854) overleed dat jaar eveneens aan die gevreesde ziekte.

18. Alexander Waelen (Schin op Geul) en Frans Geurts (Maashees)

Ook bij de Lazaristen waren er altijd wel Limburgers en andere Nederlanders. Alexander Waelen bijvoorbeeld. Op 28 december 1851 was hij in Schin op Geul geboren. Toen

*Mgr. Frans Geurts
(uit Maashees).*

Alexander bijna 13 jaar was vertrok hij met zijn één jaar oudere broer van Oensel naar Rolduc bij Kerkrade. In 1872 trad hij in Parijs toe tot de Lazaristen. Op 15 juni 1878 werd Waelen door mgr. C.A. Bourdou, apostolisch vicaris van Noord-Birma, tot priester gewijd. Kort daarna begon de reis naar China. Even leek het erop dat de jonge pater, zoals wel vaker gebeurde, meteen bij aankomst voorbestemd was voor het hiernamaals. "Op de avond dat ik in de bergen aankwam, kreeg ik zoo'n hoofdpijn dat ik niet het geringste durfde te doen. Bovendien een op en neer gaande koorts die me het ene moment deed rillen van de kou en het andere ogeblik liet transpireren van de warmte. 'Arme Alexander', zei ik bij mezelf. 'Je komt de bergen alleen begroeten om ze voorgoed vaarwel te zeggen'". Met hem liep het gelukkig goed af.

"Even snel als de ziekte gekomen was, was ze ook weer verdwenen. En zo ga ik vol goede moed verder".⁹⁹

In het levensverhaal dat Nijsten schreef op basis van de brieven van Waelen aan zijn familie, meldde de auteur dat de vorderingen van de pater bescheiden waren. "Per jaar kon hij hooguit enkele tientallen volwassen personen dopen, daarnaast waren er nog een paar

honderd doopleerlingen [catechumenen]. Ze werden niet tot het doopsel toegelaten, voordat ze de hele catechismus van buiten kenden en dat was volgens hem een karwei. Het was natuurlijk een grote teleurstelling voor pater Waelen dat er zo weinig schot zat in de kerstening van China, maar deze ontwikkeling is te verklaren. De koloniale mogendheden waren volop bezig om het land zijn eigenheid te ontnemen en uit te buiten. Het verbaast dan ook niet dat Chinezen die zich tot het katholicisme bekeerden of toenadering zochten in die richting, door hun landgenoten werden beschouwd als landverraders, een soort vijfde colonne. Waelen schrijft zelf dat de Europese mogendheden nu in China zaten en allerlei onheil veroorzaakten".¹⁰⁰

Het onheil bestond bijvoorbeeld uit het aanleggen van telegraafverbindingen en spoorwegen door buitenlanders. De Belgische missiebisshop Hubert Otto deed in 1894 verslag van de reactie op het platteland. "Het invoeren van die Europeesche nieuwigheid heeft hier en daar onlusten verwekt. Zo heeft men op redelijk grooten afstand de staken uitgerukt. De Chineezzen dachten waarschijnlijk daar redens genoeg voor te hebben, want over den telegraaf loopen de ongerijmdste geruchten rond: wanneer de draad beweegt, meenen zij somber, onheilspellend geluid van verwarde stemmen te hooren. Het ergst van al, de pek waar men de palen meê bestrijkt, is met het bloed van kleine kinderen gemengd. Twee kinderen worden gedood voor elken paal. Gij verstaat genoeg, dat als het sneeuwt, het de schuld van de telegraaf moet zijn. Als het hagelt, is hij alleen de plichtige. Evenzoo wanneer de kropziekte heerscht en duizende slachtoffers wegmaait, is het aan dien rampzaligen draad te wijten".¹⁰¹

Chinezen op het platteland begrepen ook maar weinig van het aanleggen van spoorlijnen, eveneens door 'alloctonen'. Locomotieven werden vaak als vervaarlijke 'duivels' gezien. In het op het schiereiland Shandong door de Duitsers geannexeerd gebied 'leggen de Duitschers hunnen spoorwegen aan ten voordeele van hunnen handel',¹⁰² schreef Waelen aan zijn familie. Chinezen die zich ertegen verzetten werden flink gestraft. "'t Is het eenige middel om die lui wijs te doen worden",¹⁰³ was de mening van de Limburgse priester. Waelen was blijkbaar niet naar het keizerrijk gekomen om van de Chinezen te houden. Toen China in 1894 onverwacht een militaire nederlaag tegen Japan leed, noteerde hij: "Zij heeft het drommels verdiend eens goed afgerost te worden. Hare gruwelen zijn al te groot!".¹⁰⁴ Op basis van de brieven vervolgde Nijsten: "De planning en de bouw van spoorwegen betekenden veel werk voor Europese technici. Ingenieurs trokken in grote aantallen naar China".¹⁰⁵ Over de meeste ingenieurs was de missionaris overigens niet erg te spreken. "Ze waren vaak koude, onverschillige, bijna goddeloze christenen. Toch was hijzelf geen tegenstander van modernisering, omdat China nog enkele honderden jaren achter lag ten opzichte van Europa. De aanleg van spoorwegen maakte Chinese verhuurders van schuiten, voerlui en herbergiers [echter] brodeloos".¹⁰⁶

Een reactie van de Chinezen op het steeds verder opdringende Westen kon niet uitblijven. Een van de paters die de dans ontsprong was de Lazarist Frans Geurts. Hij bevond zich toevallig in Europa. In het blad *Katholieke Missiën* was over hem te lezen: "Mgr. Ernestus

Franciscus Geurts werd geboren te Maashees in het jaar 1862. Hij studeerde achtereenvolgens aan het college te Roermond en te Rolduc. In 1882 trad hij in de Congregatie der Lazaristen te Parijs. Als diaken vertrok hij naar China, waar hij den 1en Mei 1887 tot priester werd gewijd door Mgr. Sarthou, destijds bisschop van Tsjen-tingfoe, later van Peking. Sedert dien tijd wijdde de weleerw. heer Geurts zich met onverdroten ijver aan het mis-siewerk, en dat hij dit gedaan heeft tot groote tevredenheid van zijn geestelijke overheid, bewijst wel zijn benoeming tot bisschop, en dat nog wel op zoo jeugdigen leeftijd".¹⁰⁷ Niet alleen de Nederlandse Franciscanen, ook de Nederlandse Lazaristen kregen hun eigen bisdom in China.

Op 4 februari 1900 werd Geurts, een neef van Frans Wijnhoven, in Den Bosch tot bisschop gewijd. "Consecrator was [...] Mgr. v.d. Wetering, aartsbisschop van Utrecht, daarbij geassisteerd door [...] Mgr. W. v.d. Ven, en [...] Mgr. Casimir, titulair-bisschop van Metallopolis, apostolisch van oostelijk Jiangxi. De broeder van de wijdeling, [...] A. Geurts, kapelaan te Heye, fungeerde bij de verheven plechtigheid als capellanus van den nieuwen bisschop. Voor de hooge plechtigheid der consecratie was voor het hoogaltaar nog een tweede altaar opgericht. Het hoogaltaar was op prachtige wijze versierd. Het koor was gevuld met een groote menigte geloovigen, waaronder de familie, vrienden en kennissen, o.a. twee zusters van den wijdeling, die insgelijks het geloof in China gaan verkondigen; de [...] pastoor van Sevenum, oom van Mgr. Geurts, de directeur van het Instituut Rolduc, alwaar [Frans Geurts] zijne eerste opvoeding genoot, de directeur van het college te Roermond en verschillende [...] Lazaristen. Mgr. Geurts is belast met het besturen van het vicariaat Zhili, hoofdstad Peking, in China. Het bestuur der nieuwe missie is door [paus Leo XIII] opgedragen aan de Lazaristen van de Congregatie van den H. Vincentius à Paulo. Deze missie zal voortaan uitsluitend door Hollandsche missionarissen van die Congregatie bediend worden. De missie Peking, ongeveer zoo groot als ons land, met 4 à 5 miljoen inwoners, telt nog weinig katholieken. Mgr. Geurts hoopt eenige missionarissen naar die uitgestrekte missie te kunnen meenemen".¹⁰⁸ Het duurde echter nog even voor de neef van Van Wijnhoven naar zijn bisdom in China kon afreizen.

19. Ed van Kan (uit Maastricht) en de Bokser-opstand.

Het optreden van de Europeanen in China riep, zoals eerder aangegeven, steeds meer weerstanden bij de bevolking op. De Chinese autoriteiten, geteisterd door allerlei opstanden, waren bovendien niet bij machte de orde goed te handhaven. Sterke mannen en paramilitaire groepen kregen steeds meer in de melk te brokkelen. De handelwijze van Johann Anzer, de 'Panzer' van de missie van Steijl, en zijn Duitse landgenoten ging volgens de Chinezen alle perken te buiten. Juist in de provincie Shandong begonnen de zogenaamde Boksers zich voor het eerst te manifesteren. De Europeanen stoorden zich in die tijd aan

de manier waarop gouverneur Yuxian zich opstelde. Ze dwongen de regering in Peking hem over te plaatsen naar de provincie Shanxi. Dat was de regio waar de Nederlandse Franciscanen zich gevestigd hadden. Bovendien had de gouverneur die in de hoofdstad Taiyuan kwam te zetelen ook de bestuurlijke macht over een belangrijk gedeelte van de Ordos aan de noordkant van de Muur, het missiegebied van Scheut.

In de algehele sfeer van intimidatie van de Chinezen konden de Fransen natuurlijk niet achterblijven. Frankrijk was sinds 1871 wel een seculiere republiek geworden, maar door de bescherming van de katholieke kerk op zich te blijven nemen wilde deze staat prestige verwerven. De Fransen hadden bovendien nog een appeltje te schillen met de Chinezen. In 1870 was de kerk van de Lazaristen in Tianjin vernield tijdens het zogenaamde 'bloedbad van Tianjin'. Aan het eind van de eeuw was de plek des onheils nog steeds een woestijn. Alleen de voorgevel stond nog overeind, 'als een stille getuige van een van de grootste aanslagen van China tegen de Europeanen'.

Ed van Kan (uit Maastricht).

Op 17 september 1896 dwongen de Fransen het keizerlijk hof een regeling af. Bepaald werd onder meer dat de kerk door de Chinezen in zijn oorspronkelijke staat zou worden teruggebracht. De doodskisten van de in 1870 vermoorde Lazaristen en andere slachtoffers zouden ieder hun eigen kapel hebben in de kerk. Niet alleen zou elke 'martelaar' een erezuil in wit marmer geschonken krijgen, maar tevens zou er een keizerlijke zuil, eveneens in wit marmer, geplaatst worden, waarop de keizer het bloedbad veroordeelde en opdracht gaf de schuldigen te straffen. In januari 1897 werd de kolossale zuil op zijn plek gezet. Er waren maar liefst zestig muilezels nodig om het gevaarte te vervoeren. In de kerk werd een beeld geplaatst van 'Onze Lieve Vrouw van de Overwinningen'. In de officiële geschiedschrijving van de Lazaristen is te lezen dat de stemming bij de bevolking van Tianjin plotseling omsloeg, 'zonder dat de oorzaak daarvan bekend was'. Er waren bij het volk geruchten dat er ter gelegenheid van de inwijding 'opnieuw kinderen zouden gedood worden'. De situatie verergerde snel. Twee verzoeken van de autoriteiten om de inwijding uit te stellen legde gezant Gérard naast zich neer. De Fransen gingen zelfs diplomatiek in de tegenaanval. Tianjin werd later het hoofdkwartier van de Boksers. De kerk van de Lazaristen overleefde de opstand van 1900 niet. "De muren van de kerk werden door de Boksers vernield, steen voor steen",¹⁰⁹ aldus de kronieken van de Lazaristen.

In de Ordos had provinciaal Bermijn, uit het Waasland, de macht min of meer naar zich toegetrokken. Bermijn stelde zich agressief op met een aantal volgelingen onder wie de Limburgse pater Lemmens. Bisschop Hamer werd buitenspel gezet. De groep Bermijn, die tweespalt zaaide, werd later 'de ijzeren brigade' genoemd. De Mongoolse vorsten in de Ordos, eigenaars van de grond, werden gedwongen vruchtbare stukken land aan de missionarissen van Scheut af te staan. Goedschiks of kwaadschiks. In mei 1900, toen de boeren niet snel genoeg vertrokken van een stuk land dat in handen van Bermijn gekomen was, stuurde laatstgenoemde een bende van tweehonderd 'bekeerlingen' onder leiding van de Vlaamse paters Verstraeten en Ramaekers om 'het land met geweld te occuperen'.

Hamer, die niet op de hoogte was gebracht van de militaire missie-expeditie, voelde zich gedwongen het uit te leggen in een brief naar Europa: "Er werd gevochten. Drie christenen zijn een weinig gewond, maar vier heidenen gedood en drie zwaar gekwetst. De christenen hebben de doden en de gewonde heidenen in de Gele Rivier gesmeten. De heidenen hebben drie schepen gehuurd die op de rivier aan het vissen zijn om de lijken te vinden. Christenen houden de wacht op de oever om te zien of de lijken ook boven komen, om ze direct weer in de stroom te werpen". Men had de bisschop verzekerd dat er niets aan de hand was. "De Chinezen zijn gerust. De zaak is uit". Daar dacht Hamer volstrekt anders over. "Ik ben bang dat de zaak een lelijke staart zal hebben".¹¹⁰ Arthur Wittamer, een toevallig passerende Belg, noteerde dat het aantal 'heidense' slachtoffers inmiddels tot twintig gestegen was. "Bisschop en priesters zijn beducht voor vreselijke represailles van de kant van de heidenen. Om te handelen wachten deze op versterkingen die uit het binnenland van China moeten komen. Want, zo zei men, er heeft zich daar een bondgenootschap van rebellen – de Bokkers – gevormd, dat vast besloten is alle christenen van het hemelse rijk uit te roeien. Een grote bende is op weg. Monseigneur is doodsbenauwd".¹¹¹

De missionarissen troffen het ook op een andere manier niet. Als gevolg van droogte was de oogst weer eens mislukt. De vertegenwoordigers van het Westen, onder wie de paters en hun bekeerlingen, kregen de schuld.

De Lazarist Frans Geurts had het geluk toevallig in Europa te zijn op het moment dat de onlusten begonnen. Anders was het met Edward van Kan, die op 29 januari 1873 in Maastricht geboren was. Op 7 september 1899 vertrok hij samen met Hendrik Bongaerts (Tongerlo, Belgisch Limburg) naar de Ordos, in het land waar de Bokkers zich aan het roeren waren. Bij aankomst in Peking, begin november, rapporteerde hij dat 'wij door de Lazaristen allerbest' ontvangen zijn. Van Kan trok in de Chinese hoofdstad voor het eerste Chinese kleren aan. De Maastrichtenaar realiseerde zich dat zijn vertrek bepaald was op de 'feestdag van den gelukkigen Perboyre'. Deze Franse missionaris was tijdens de Opium-oorlog door de Chinezen om het leven gebracht en later zalig verklaard. "Moge de gelukzalige Perboyre ons geleiden en missionarissen van ons maken die met denzelfden ijver als Hij werken tot Gods meerdere eer en glorie". Voor de twee paters was het zaak zo snel mogelijk ver-

der te reizen. "Wij verlangen naar den Ordos en wij hebben reeds zooveel tijd verloren te Hongkong. De trein van Tianjin naar Peking is heel wat beter geregeld dan die van Dagou naar Tianjin. Het schijnt dat de Chineezzen hierin nog niet goed vooruit kunnen zonder hulp van de Europeanen".¹¹²

Edward van Kan werd gestationeerd in het gebied waar de ijzeren brigade van provinciaal Bermijn zich sterk maakte voor het veroveren van landbouwgronden. De represailles van de Bokkers na de aanslag in mei 1900 dwongen de paters van Scheut zich terug te trekken binnen Klein Brugge. Met een vooruitziende blik had provinciaal Bermijn die christenheid op tijd laten versterken. Het leek wel een middeleeuws fort met stevige muren, wachttorens en schietgaten. Bovendien beschikten de christenen over een flinke hoeveelheid wapens. De missionarissen maakten gebruik van vuurwapens, de bekeerlingen deden dienst als hulptroepen. "Iedere priester had zijn geweer en een zakje kogels erbij. De slechtere geweren waren in handen van de Chinezen om bij te springen in tijd van nood. Wij hadden nog twaalf sabels en over de honderd pieken, die in handen der christenen waren".¹¹³

Toen de Chinezen tot de aanval overgingen lieten de soldaten van Christus niet met zich sullen. "Wij maakten de poort open en trokken met geweren en sabels naar buiten en schoten dat het kraakte", schreef een van de priesters. "Tien doden bleven liggen en werden 's anderendaags in een put geworpen. De anderen waren op vlucht. Wij hadden er wel honderd kunnen doodschieten".¹¹⁴ Een paar dagen later was het opnieuw raak. "Er kwam weer van dat volk terug en nu waren er soldaten bij om ons te omsingelen en ter dood te belegeren, maar wij hebben die platzakken een paar lessen gegeven. Wij lieten ze schieten, want het was gevaarlijk voor de kop aan de schietgaten te steken. Toch waren wij altijd op wacht. Als er iemand vooruit durfde te komen naar de poort, die kreeg enige schoten naar zijn kop. Zo hebben we er vijf of zes neergelapt",¹¹⁵ aldus pater Bongaerts.

De missionarissen, wekenlang opgesloten in Klein Brugge, moesten weliswaar een tijdje afzien, maar toonden zich militair superieur ten aanzien van de aanstormende aanvallers. Alleen pater Jaspers (uit Helmond) kwam te overlijden. "Op 14 augustus, de vigilie van Onze Lieve Vrouw Hemelvaart, kreeg hij een kogel recht in het gezicht door een schietgaatje dat geen tien centimeter doorsnede had. Hij viel van de muur naar beneden en enige minuten later was hij in de Heer overleden om in de schone hemel zijn kroon te ontvangen en ginder onze verdediger te zijn".¹¹⁶

Langzamerhand drong in Klein Brugge door dat in het noorden van China heel veel missionarissen, andere westerlingen en aanhangers van 'het geloof van het Westen' de opstand van de Bokkers niet overleefd hadden. Van Kan zag er vooral de goede kant van in, althans in een brief naar het thuisfront. "Wat God doet is welgedaan. Misschien zal het gebed van al die martelaren van God verkrijgen, dat die aandrang tot bekeering zich tot alle districten uitstrekke, gelijk hij reeds op sommige plaatsen begonnen was".¹¹⁷

20. Het Westen slaat terug – en nu het Oosten

De Bokser-opstand had dan wel heel wat slachtoffers geëist, maar nadat geallieerde troepen (inclusief Japan) vanuit zee Peking van de omsingeling door de Bokseers bevrijd had lagen de zaken ineens totaal anders. Het Westen toonde zijn militaire superioriteit aan. Voor iedereen, inclusief de 'gewone' Chinezen werd duidelijk wie in het land de baas was. Niet de keizer en zijn hof, maar de Europeanen. In opdracht van Wilhelm II, de keizer, gingen Duitse troepen over tot ware wraakacties. Bij de Britten leverde hen dat tientallen jaren de bijnaam 'Huns' op toen ze geen bondgenoten maar vijanden waren.

Door te vluchten kwamen de Franciscanen er nog goed van af. Ook in het oosten van Mongolie wisten nogal wat paters zich te redden, enerzijds omdat ze goed bewapend waren, anderzijds omdat ze hulp van de Russen kregen. In het gebied dat bestuurd werd door Yuxian was er evenwel sprake van een bloedbad. Niet voor niets werd de gouverneur na afloop van het tumult op bevel van de Europeanen gedwongen zelfmoord te plegen.

Bisschop Hamer die, evenals zijn Franse voorganger Perboyre tijdens de Opium-oorlog, door de Chinezen om het leven gebracht werd, werd door zijn medebroeders geponeerd als de grote martelaar. Door de concurrentie tussen de verschillende missie-congregaties hadden de Scheutisten steeds meer moeite Nederlandse jongemannen te interesseren als missionaris naar China (en de Congo) te vertrekken. Maar nu had Scheut ineens een man in zijn midden die bereid was geweest te sterven voor zijn geloof en voor de bekeerlingen die tijdens de opstand bescherming bij hem gezocht hadden. De dood van Hamer was als het ware een 'geschenk uit de hemel'. Scheut slaagde er binnen de kortst mogelijke tijd in een standbeeld voor de held van China in zijn geboortestad (Nijmegen) te laten verrijzen. Nederland had ineens een groot martelaar in zijn midden. Niemand minder dan Herman Schaepman, de leider van de katholieken, hield een toespraak op het Keizer Karelplein toen het beeld van de martelaar al in 1902 onthuld werd.

De Chinezen waren er in 1900 niet in geslaagd zich met succes tegen het opdringende Westen te weer te stellen. Ze moesten voor de zoveelste keer een protocol vol vernederingen ondertekenen. En een gigantisch bedrag betalen. Van dat geld konden veel nieuwe kerken gebouwd worden. Opnieuw lag China helemaal open voor de missie. Limburg was wederom present. Het aantal bekeerlingen was nooit zo groot als in de jaren na de nederlaag van 1900. De grote ommekeer kwam pas na twee wereldoorlogen. In plaats van het Verre Oosten onder de knoet te houden vochten de Europeanen met elkaar. Dat gaf de Chinezen en andere Aziaten de kans zich los te maken van de westerse overheersing, beschaving, cultuur en religie. Militaire operaties in Azië zijn steeds minder 'populair' geworden. De rollen lijken in onze tijd wel omgedraaid. Europa wordt wel eens een schiereiland van Azië genoemd. Waar dat heen gaat kan niemand voorspellen, en zeker geen historicus.

Een terugblik

De missie in China manifesteerde zich in sterke mate vanaf de 'ongelijke verdragen' van 1860. Als gevolg van het succesvol militair optreden van Europese troepen lag het keizerrijk onverwacht open voor de bekeringsactiviteiten van de katholieke kerk. Paus Pius IX liet de op een presenteerblaadje aangeboden kansen niet onbenut. In Rome zetelde de missieorganisatie Propaganda Fide. Die zette alles op alles om een nieuwe generatie jongemannen met een priesterroeping te bewegen op de boot te stappen en naar het Verre Oosten af te reizen. In China vielen immers honderden miljoenen zielen voor het ware geloof te winnen. De Fransen speelden in die tijd een centrale rol. De financiering van de missie vond jaar in jaar uit plaats door de internationale activiteiten van de in Parijs en Lyon gevestigde Propagation de la Foi en Saint-Enfance. Bovendien konden missionarissen China betreden en er onder keizerlijke bescherming opereren als ze over een Frans paspoort beschikten. Dat gold niet alleen voor Franse maar ook voor de andere paters.

De ontwikkelingen kwamen op een bijzonder moment in de Nederlandse geschiedenis. Sinds 1853 was de kerkelijke hiërarchie in ons land hersteld. Meer dan daarvoor kon het katholieke deel van de bevolking zich openlijk ontplooien. Nieuwe seminaries, waaronder dat van Rijsenburg ten oosten van Utrecht, werden gebouwd. Internationale missiecongregaties en -ordes waren op steeds grotere schaal aanwezig. De stichting van de op China gerichte congregatie van het onbevleete hart van Maria in Scheut bij Brussel had een bijzonder effect in Nederland. Ferdinand Hamer (Nijmegen) was in 1865 de eerste Nederlandse jonge priester die zijn leven in dienst stelde van de missie in China. Anderen volgden. Limburgers bleven niet achter. Een bijzondere rol speelden ze niet, maar ze waren wel volop aanwezig in het Chinese missieveld. Koenraad Abels en Martinus Poell (beiden uit Weert) bereikten zelfs de status van bisschop, of apostolisch vicaris zoals ze in de missie genoemd werden.

Franciscanen, Lazaristen, Jezuïeten, Scheutisten, ze waren overal in de provincie Limburg te vinden. Steijl, aan de Maas, werd bovendien de hoofdvestiging van de SVD-missie, een stichting van de Duitse priester Arnold Janssen, waar zich ook Nederlanders bij aansloten. Johann Anzer, de pionier, provinciaal en apostolisch vicaris, en zijn medemissionarissen, speelden aan het eind van de negentiende eeuw een rol in de wereldpolitiek. Ook de gewone Limburgse paters droegen op unieke wijze hun steentje bij aan de ontwikkelingen in China. Ze deden dat in de stellige overtuiging dat ze daar na hun leven op aarde voor beloond zouden worden. Hun plek in de hemel leek verzekerd. In alle eeuwigheid.

Archieven

Archief Jezuïeten, Nijmegen
Archief Scheut, Sint Agatha (bij Cuijk)
Archief Scheut, Leuven
Archief Propagation de la Foi, Lyon
Archief Propaganda Fide, Rome
Archief Sainte Enfance, Rome
Archief Vaticaan

Tijdschriften en kranten
Annalen Heilige Kindsheid, Tilburg
Katholieke Missiën, Den Bosch
Missiën in China en Congo, Scheut

De Gelderlander
Gazet van Antwerpen
Maas en Roerbode
De Nieuwe Koerier
Peel en Maas
Tilburgsche Courant
Venloosch Weekblad

Literatuur

- Bellemakers, Wiel, 'Een korte geschiedenis van de Nederlandse Lazaristen in China, met nadruk op het apostolisch vicariaat Yungpingfu', *Verbiest Koerier*, Leuven, maart 2009
- Berg, Leo van den, 'Scheut in China', in *De gewonde kerk van China – ook onze zaak*, Oegstgeest 1989
- Berg, Leo van den, 'Antoon Ever(h)ard Smoorenburg (1827-1904). Korte Mongoolse loopbaan', in *Trefpunt*, z.j.
- Bongaerts, Brieven van Pater Hendrik Bongaerts. *Missionaris Scheutist. Martelaar in Mongolië (China) Sia-
ing-tzeu 13 december 1901 (overleden op 23 december 1901)*, Deurne-Antwerpen 2001
- Bornemann, Fritz, 'A.E. Smorenburg', in *Verbum SVD*, Rome 1973
- Brandt, Nat, *Massacre in Shansi*, Syracuse 1994
- Cohen, Paul A., *History in Three Keys. The Boxers as Event, Experience and Myth*, New York 1997
- Cordier, Henri, *Histoire des relations de la Chine avec les puissances occidentales* (diverse delen), Parijs 1901-1902
- Dael, Eric van, *Theodoor Rutjes 1844-1896. Een Nederlands missionaris van de Belgische missiecongregatie van Scheut in Chinees Mongolië*, Leuven 1995
- Derix, Jan, *Brengers van de boodschap. Geschiedenis van de katholieke missionering vanuit Nederland van VOC tot Vaticanum II*, Nijmegen 2009
- Eerenbeemt, Andreas van den, *De missie-actie in Nederland*, Nijmegen 1945
- Fairbank, John King, *The Great Chinese Revolution: 1800-1985*, New York 1986
- Fairbank, John K., en Edwin O. Reischauer, *China. Tradition and Transformation*, Boston 1989

- Gernet, Jacques, *A History of Chinese Civilization*, Cambridge 1997
- Gorissen, Bert, 'De meest onvruchtbare missie ter wereld: de Horstenaren Frans en Jozef Hoogers in Xinjiang, 1895-1922', in G.F. Verheijen, Th.J. van Rensch, J.A.M.M. Janssen, J.M.W.C. Schatorjé en V.J.J.M. Asselberghs, *Horster Historiën 5. Cultuur te boek*, Horst 1999
- Gray, Jack, *Rebellions and Revolutions – China from the 1800s to the 1980s*, New York 1990
- Hofman, J., *Een blik in Zuid-Chan-Si tijdens de jongste vervolging. Met toelichtingen*, Cuijk z.j.
- Hullen, Antoon, *Theodorus Vilsterman. De eerste Nederlandse priester-missionaris in de Kongregatie van het Goddelijk Woord 1857-1916*, Deurne 1996
- Hyam, Ronald, *Britain's Imperial Century*, Londen 1993
- Indemans, Emile, *Zeereis naar Ili*, Utrecht 1890
- Indemans, Emile, *Landreis naar Ili*, Utrecht 1891
- Knipschild, Harry, *Ferdinand Hamer 1840-1900. Missiepionier en martelaar in China*, Leiden 2005
- Knipschild, Harry, *Soldaten van God. Nederlandse en Belgische missionarissen op missie in China in de negentiende eeuw*, Amsterdam 2007
- Lanxin Xiang, *The origins of the Boxer War. A multinational study*, Londen 2003
- Nijsten, Sef, 'Pater Alexander Waelen: een Limburger in het keizerrijk China', in *Historische Studies Geuldal*, 1998
- Schimmelpenninck van der Oye, David Hendrik, *Ex Oriente Lux. Ideologies of Empire and Russia's Far East, 1895-1904*, Yale 1997
- Sloots, Cunibertus, *De geschiedenis van het gymnasium Immaculatae Conceptionis te Venray*, Roosendaal 1951
- Smith, Arthur H., *China in Convulsion*, Edinburgh 1901
- Spence, Jonathan, *Op zoek naar het moderne China*, Amsterdam 1991
- Stein, Aurel, *Ruins of Desert Cathay. Personal narrative of explorations in Central Asia and westernmost China*, Londen 1912
- Thomas, A., *Histoire de la mission de Pékin*, Parijs 1925
- Tiedemann, Gary, *Rural unrest in North China 1868-1900: With particular reference to South Shandong*, Londen 1991
- Tiedemann, Gary, 'Baptism of Fire: China's Christians and the Boxer Uprising of 1900', in *International Bulletin of Missionary Research*, 24, 1, januari 2000, New Haven
- Timmer, Odoricus, *Het apostolisch vicariaat van Zuid-Shansi in de eerste vijf-en-twintig jaren van zijn bestaan (1890-1915)*, Leiden 1915
- Vereenoghe, Edmond, *Belegering van Klein Brugge*, Brugge 1901
- Verhelst, Daniël, en Hyacinth Daniëls (red.), *Scheut vroeger en nu*, Leuven 1991
- Vroklage, B.A.G., *Een held uit de Oost [Petrus Noyen]. Slachtoffer van zijn plicht*, Steijl 1946
- Walle, W.F. Vande, en Noël Golvers, *The History of the Relations between the Low Countries and China in the Qing Era (1644-1911)*, Leuven 2003
- Wilt, A.J. de, *De onthulling van het standbeeld voor mgr. Hamer en gezellen te Nijmegen, den 28 september 1902, met levensbeschrijving van den bisschop-martelaar*, Nijmegen 1902
- Wittamer, Arthur, *Odyssée en Chine (mai 1898 à novembre 1900)*, 1937 (archief Scheut D II f 5)
- Wouw, Jos van de, Pierre Kuppens, Henk Tillemans, *Ieder zijn missie. 50 jaar Missie vanuit het Weerterland*, Weert 2006

Noten

- 1 Archief Jezuïeten, Nijmegen.
- 2 Archief Scheut, Sint Agatha bij Cuijk, dossier Rutjes.
- 3 archief Scheut, Leuven, dossier F II a. 1.2.1.
- 4 *Annalen H. Kindsheid*, Tilburg, 1882, 5-8.
- 5 Archief Scheut, dossier Hamer, Gansu-boek, 153-154.
- 6 Archief Scheut, Leuven, dossier Hendriks.
- 7 Aurel Stein, *Ruins of Desert Cathay. Personal narrative of explorations in Central Asia and westernmost China*, Londen 1912, 122-125.
- 8 Archief Scheut, Sint Agatha, dossier Rutjes, 24 juni 1877.
- 9 Ibidem.
- 10 Ibidem, juni 1877.
- 11 Ibidem.
- 12 *Missiën in China en Congo*, Scheut, 1896, 8.
- 13 Daniël Verhelst en Hyacinth Daniëls (red.), *Scheut vroeger en nu*, Leuven 1991, 62.
- 14 Archief Propagation de la Foi, Lyon, dossier Gansu.
- 15 *Annalen Kindsheid*, 1881, 170.
- 16 *Missiën in China en Congo*, 1893, 12.
- 17 *Missiën in China en Congo*, 1889, 2.
- 18 Archief Scheut, Sint Agatha, dossier Rutjes.
- 19 Ibidem.
- 20 Archief Scheut, Leuven, F Bis II.
- 21 *Missiën in China en Congo*, juli 1889.
- 22 Archief Scheut, Sint Agatha, dossier Rutjes, 9 december 1891.
- 23 Archief Scheut, Leuven, Reisverslag Verellen 1884, afgedrukt in *Gazet van Antwerpen* 1893.
- 24 *Missiën in China en Congo*, december 1896.
- 25 Verhelst, *Scheut vroeger en nu*, 99.
- 26 Eric van Dael, *Theodoor Rutjes 1844-1896. Een Nederlands missionaris van de Belgische missiecongregatie van Scheut in Chinees Mongolië*, Leuven 1995, 121.
- 27 *Katholieke Missiën*, Den Bosch, 1878/1879, 61.
- 28 Ibidem, 60.
- 29 *Missiën in China en Congo*, april 1889, 40.
- 30 Archief Scheut, Leuven F III a 7, dossier Hulsbosch.
- 31 Ibidem.
- 32 *Missiën in China en Congo*, januari 1892, 573.
- 33 Ibidem.
- 34 Archief Scheut, Leuven, F III a 7, dossier Hulsbosch, 5 juli 1891.
- 35 Archief Propagation de la Foi, Lyon, E 144, 15 november 1891.
- 36 Archief Sancta Congregatio pro causis Sanctorum, dossier Hamer, Vaticaan, 30 juli 1891.
- 37 Ibidem, 19 november 1891.
- 38 Ibidem.
- 39 Ibidem.
- 40 *Missiën in China en Congo*, januari 1893, Roofthoof, 148.

- 41 Ibidem.
- 42 Ibidem, 179 e.v.
- 43 Ibidem.
- 44 Archief Scheut, Leuven, martelarendossier, 15 april 1886.
- 45 Emile Indemans, *Zeereis naar Ili*, Utrecht 1890, 1.
- 46 Ibidem, 5.
- 47 Ibidem, 12.
- 48 Ibidem, 45.
- 49 Ibidem, 48.
- 50 Ibidem, 62.
- 51 Emile Indemans, *Landreis naar Ili*, Utrecht 1891, 17.
- 52 Ibidem, 34.
- 53 Ibidem, 61.
- 54 Ibidem, 87.
- 55 Ibidem, 114.
- 56 Ibidem, 127.
- 57 Ibidem, 140.
- 58 Ibidem.
- 59 Ibidem.
- 60 Jan Derix, *Brengers van de boodschap. Geschiedenis van de katholieke missionering vanuit Nederland van VOC tot Vaticanum II*, Nijmegen 2009, 291.
- 61 *Katholieke Missiën*, 1897, 36.
- 62 Ibidem, 35.
- 63 Ibidem.
- 64 Ibidem.
- 65 Ibidem, 37.
- 66 Ibidem, 38.
- 67 Ibidem.
- 68 Ibidem, 39.
- 69 Ibidem.
- 70 Ibidem, 67.
- 71 Ibidem.
- 72 Lanxin Xiang, *The origins of the Boxer War. A multinational study*, Londen 2003, 60.
- 73 Ibidem, 59.
- 74 *Maas en Roerbode*
- 75 Odoricus Timmer, *Het apostolisch vicariaat van Zuid-Shansi in de eerste vijfen-twintig jaren van zijn bestaan (1890-1915)*, Leiden 1915, 26.
- 76 Ibidem.
- 77 Ibidem, 27.
- 78 Ibidem, 28.
- 79 Derix, 293.
- 80 *Annalen Kindsheid*, 1888, 166-172.
- 81 Derix, 294.
- 82 Cunibertus Sloots, *De geschiedenis van het gymnasium Immaculae Conceptionis te Venray*, Roosendaal 1951, 63-64.

- 83 A.J. de Wilt, *De onthulling van het standbeeld voor mgr. Hamer en gezellen te Nijmegen, den 28 september 1902, met levensbeschrijving van den bisschop-martelaar, Nijmegen 1902*, 74.
- 84 Sef Nijsten, 'Pater Alexander Waelen: een Limburger in het keizerrijk China', in *Historische Studies Geuldal*, 1998, 8.
- 85 Wiel Bellemakers, 'Een korte geschiedenis van de Nederlandse Lazaristen in China, met nadruk op het apostolisch vicariaat Yungpingfu', *Verbiest Koerier*, Leuven, maart 2009, 7.
- 86 Ibidem.
- 87 *Annalen Kindsheid*, 1873, 46.
- 88 Ibidem, 47.
- 89 Ibidem, 48.
- 90 Ibidem, 49.
- 91 Ibidem.
- 92 Ibidem, 121.
- 93 Ibidem.
- 94 Ibidem, 120.
- 95 Ibidem, 121.
- 96 Ibidem, 50.
- 97 Ibidem.
- 98 Ibidem, 51.
- 99 Nijsten, 15.
- 100 Ibidem, 16.
- 101 *Missiën in China en Congo*, juli 1894, 477.
- 102 Nijsten, 16.
- 103 Ibidem, 17.
- 104 Ibidem.
- 105 Ibidem.
- 106 Ibidem.
- 107 *Katholieke Missiën*, 1900, 33.
- 108 Ibidem, 208.
- 109 A. Thomas, *Histoire de la mission de Pékin*, Parijs 1925, 688.
- 110 Archief Scheut, Leuven, dossier Hamer, 146, aan Roofthooft.
- 111 A. Wittamer, *Odyssee en Chine (mai 1898 à novembre 1900)*, 1937 (archief Scheut D II f 5), 27 mei 1900.
- 112 Archief Scheut, Leuven, F III a 7, dossier Van Kan, november 1899.
- 113 Brieven van Pater Hendrik Bongaerts. *Missionaris Scheutist. Martelaar in Mongolië (China) Sia-ing-tzeu 13 december 1901 (overleden op 23 december 1901)*, Deurne-Antwerpen 2001, 8 oktober 1900.
- 114 Ibidem, 30 september 1900.
- 115 Ibidem.
- 116 Ibidem.
- 117 Archief Scheut, Leuven, F III a 7, dossier Van Kan, 20 december 1900.

Uit de grond: een nieuw begin voor de Archeologische Kroniek van Limburg

Lang was de archeologische kroniek een vast onderdeel van de *Publications*. In 1995 kwam er echter een einde aan de traditie om jaarlijks of tweejaarlijks een overzicht te publiceren van de belangrijkste archeologische vondsten uit Limburg. De laatste bijdrage was een kroniek over het jaar 1994 van de gemeentelijke archeologische dienst van Maastricht. Voor het provinciale overzicht was 1993 het laatste jaar.

De eerste provinciale kroniek (over de jaren 1969 en 1970) zag het licht in de *Publications* van 1971-72. Het was een initiatief dat genomen werd door de toenmalige provinciaal archeoloog van Limburg, J.H.F. Bloemers.

De kroniek was een experiment om door middel van een vondstmelding met een illustratie nieuwe ontdekkingen bekender en interessanter te maken. In het voorwoord sprak de samensteller de hoop uit dat de kroniek in een behoefte zou voorzien. Dat dit het geval was bleek tijdens de volgende 25 jaar, ook al zou de kroniek in de loop der jaren van karakter veranderen. In het begin waren het vooral (losse) vondsten van amateurs die gepubliceerd werden. Sinds het midden van de jaren tachtig werd er meer over veldonderzoek geschreven door de toename van opgravingen dankzij een provinciaal noodfonds, de inzet van universiteiten en de ROB, de aanstelling van gemeentearcheologen en de activiteiten van plaatselijke archeologische werkgroepen. Nog steeds vormen de oude kronieken een onmisbare bron van informatie over de Limburgse archeologie tussen 1969 en 1994.

Het einde van de kroniek – een gevolg van het opheffen van de functie van provinciaal archeoloog bij de toenmalige Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek – leidde ertoe, dat sindsdien veel ontdekkingen bij een grote groep geïnteresseerden onbekend bleven. En dat terwijl er dankzij nieuwe vondsten van amateurs en toenemend professioneel onderzoek alleen maar meer over de Limburgse archeologie te melden viel.

Steeds vaker werd de wens uitgesproken om de kroniek nieuw leven in te blazen. In samenspraak tussen de redactie van de *Publications* en een groep archeologen die het initiatief nam om, met financiële steun van het Limburgs Museum, kopij te willen leveren, is uiteindelijk de knoop doorgehakt.

Besloten is om wederom – en nu onder het motto ‘Uit de grond’ - jaarlijks in de *Publications* een actueel overzicht te geven van het belangrijkste archeologische onderzoek en de meest spraakmakende vondsten in de provincie Limburg.

Dat gaat niet vanzelf. Amateurs wordt gevraagd hun vondsten niet alleen aan de RCE, maar ook aan de samenstellers van de kroniek te melden. Gemeentelijke archeologen en be-

drijven worden verzocht informatie aan te leveren over recent onderzoek en om rapporten op te sturen. Met ieders hulp komt volgend jaar de nieuwe kroniek voor het eerst uit. Als voorproefje presenteren we dit jaar een *amuse* van drie boeiende vondsten en onderzoeken.

De redactie van de Publications

De samenstellers van de kroniek:

Marion Aarts

Béatrice de Fraiture

Karen Jeneson

Leo Verhart

Een rijk Keltisch vrouwengraf in Koningsbosch

In 2004 ontdekte de heer J. Hansen uit Linne met het blote oog op een akker aan de Troyseweg ten noorden van Koningsbosch (gemeente Echt) een bronzen voorwerp. Toen hij vervolgens met een metaaldetector verder zocht, verzamelde hij diverse fragmenten van twee bronzen enkelringen, een bronzen gordelhaak, een bronzen ring en een ijzeren mantelspeld.

De vondstgroep was zo uitzonderlijk dat het Archeologisch Centrum van de Vrije Universiteit te Amsterdam besloot een nader onderzoek uit te voeren om meer achtergronden van een vermoedelijk graf vast te stellen en te onderzoeken of het grafinventaris deel uitmaakte van een groter grafveld.¹ Een kleine opgraving werd in december 2005 door het Archeologisch Centrum uitgevoerd met financiële steun van de Provincie Limburg en het Limburgs Museum.

Bij de opgraving zijn kruiselings twee proefsleuven gegraven met een lengte van 60 meter en een breedte van 5 meter, met het centrum op de plaats waar de heer Hansen de bronzen objecten vond. Daar werd ook een verstoring aangetroffen, mogelijk veroorzaakt door recent graafwerk in relatie tot het gebruik van een metaaldetector. In deze verstoring werden twee bronsfragmenten en minieme resten van crematie en houtskool gevonden. Drie

Afb. 1. De inventaris van een rijk vrouwengraf uit Echt-Koningsbosch met twee enkelbanden, een gordelhaak, twee bronzen ringen en een mantelspeld. Op de voorgrond twee bronsfragmenten die bij een proefonderzoek aan het licht kwamen. Foto: Restaura Haelen.

andere sporen in de put zijn waarschijnlijk van postmiddeleeuwse ouderdom. Sporen van andere graven ontbraken.

De vondsten van Koningsbosch-Troyseweg moeten afkomstig zijn uit een rijk vrouwengraf (afb. 1). De vrouw droeg een gordel die werd vastgezet met een 9 cm lange gordelhaak met plastische versiering. De twee aan elkaar gecorrodeerde bronzen ringen waren vermoedelijk onderdelen van de sluiting. Hierin paste de haak van de gordelsluiting die versierd is met een dierenkop. Op grond van de diameter heeft de vrouw aan haar voeten twee zware bronzen enkelbanden gedragen die waren versierd met steeds negen knoppen. De ovale knoppen hebben een lengte van 60 mm en zitten op een ijzeren strip gegoten. Door de ploeg waren de enkelbanden beschadigd en de toppen van verschillende knoppen afgescheurd.

De kleding van de vrouw werd vastgehouden door een 11,5 cm lange ijzeren draadfibula met vier windingen in de veer.

Bij het proefonderzoek werden nog twee stukjes brons gevonden van een plastisch versierd object, maar de aard van het voorwerp, of voorwerpen, kon niet worden vastgesteld.

De gordelhaak, de enkelbanden en de mantelspeld kunnen op stilistische gronden gedateerd worden in de Midden-IJzertijd (La Tène C-D1), meer precies in het latere deel van de derde eeuw v. Chr. De enkelbanden zijn vermoedelijk importstukken uit het Duitse Middengebergte, ten oosten van de Rijn.

Daar bleef het niet bij. Al enige jaren verkennen J. Apeldoorn en L. Schmitz akkers in hun directe woonomgeving, veelal met een metaaldetector. Regelmatig melden zij hun vondsten die dan ook in Archis zijn opgenomen.

In 2010 ontdekten ze op twee verschillende plaatsen een bronzen knop van een enkelband, vergelijkbaar met de twee exemplaren die in het vermoedelijke graf aan de Troyseweg waren ontdekt.

De eerste knop is afkomstig van een akker aan de Breukelderveestraat in Echt-Mariahoop (afb. 2). De ovale knop is van binnen hol en van de ring waarop deze zat, is niets meer te zien. De knop, met groene patina, heeft een lengte van 53 mm. Een iets kleinere knop werd in datzelfde jaar ontdekt op een akker aan de Allee in Echt-Koningsbosch. De ovale knop is ook hol en tevens ontbreekt de ring. De lengte van de knop is 50 mm. Op beide stukken zijn geen sporen van de aanhechting met een (ijzeren) strip zichtbaar.

Afb. 2. Twee bronzen knoppen van enkelbanden uit Echt-Mariahoop (links) en Echt-Koningsbosch (rechts), schaal 1:1. Foto: Limburgs Museum.

Uit het oostelijke deel van de gemeente Echt zijn nu twee complete en twee fragmenten van enkelbanden bekend, een opmerkelijke concentratie in een verder leeg Limburgs en Nederlands vondstgebied. De vindplaatsen liggen relatief dicht bij elkaar. Binnen een straal van 3 kilometer van het vrouwengraf zijn de beide bronzen knoppen gevonden. Uit deze vondsten en uit de vondsten van enkele bronzen open armbanden met knoppen uit Koningsbosch-Voelslak en Posterholt kan afgeleid worden dat deze kleine regio goede contacten had met een oostelijk gelegen, groter Keltisch achterland. Daarnaast lijkt er in Midden-Limburg ook een eigen bronzen sieradenproductie te zijn, want plastisch versierde mantelspelden zijn tot op heden een uniek Midden-Limburgs verschijnsel. Daarvan is een exemplaar uit Heel bekend. Daarnaast komt er uit Wessem nog een open *Knoten*-armband. Al deze vondsten wijzen op de activiteiten van een aan de regio verbonden bronsgieter.

Leo Verhart

De vicus van Venlo, een logistiek centrum in de Romeinse tijd

Tussen 2002 en 2005 heeft ADC ArcheoProjecten de omgeving van de Havenkade aan de Maas in de gemeente Venlo opgegraven.² De vindplaats staat ook bekend als de Maasboulevard. Het is de grootste opgraving die ooit in Venlo werd uitgevoerd. Aanleiding van het onderzoek was de aanleg van een ondergrondse parkeergarage waardoor alle archeologische resten verloren zouden gaan (afb. 3).

In het onderzoeksgebied zijn bewoningssporen uit de Romeinse tijd en uit de 13de tot 15de eeuw aangetroffen (afb. 4). De vindplaats uit de Romeinse tijd betreft een nederzetting, een *vicus*. Een *vicus* is een maatje kleiner dan een stad (een *urbs*).

Binnen de Nederlandse archeologie zijn tot nu toe vooral militaire vici in samenhang met *castella* en *castra* langs de *limes* bestudeerd. Het onderzoek in Venlo betreft een ander type *vicus*, namelijk een burgerlijke nederzetting in het achterland. En hiermee draagt het onderzoek in Venlo bij aan meer inzicht in het begrip 'vicus'. Er was speciaal aandacht voor de aard van de naar het blijkt Augusteïsche bewoning, de datering, de fasering en inrichting van de *vicus*, de materiële cultuur en er waren vragen met betrekking op de archeologisch-historische inkadering.

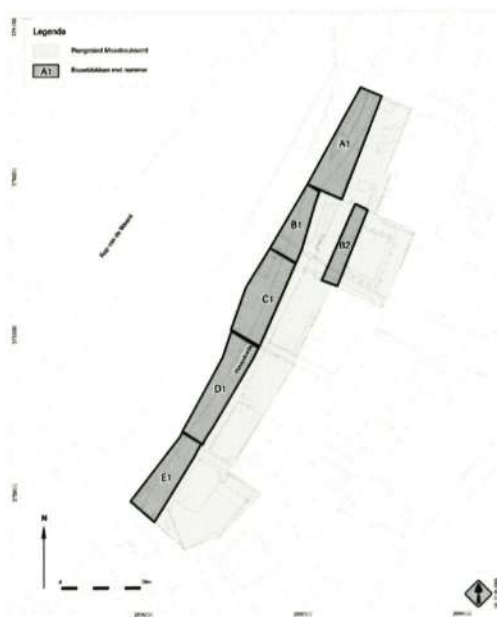
Bij de opgravingen heeft men slechts de randen van de *vicus* aangetroffen. De archeologische sporen bestaan uit greppels, paalkuilen, waterputten, kuilen met afval en sporen van ambachtelijke activiteiten. Ook heeft men restanten van stenen funderingen, fragmenten pleisterwerk en muurschildering aangetroffen. De kern van de *vicus* blijkt buiten het onderzoeksgebied te liggen.

Er zijn opvallend veel munten (170 stuks) gevonden waarvan de meeste uit de Augusteïsche tijd dateren. Op basis van de aard van de vondsten zou er tenminste één vindplaats met een militair karakter moeten zijn. Deze is in het onderzoeksgebied niet teruggevonden. Vermoedelijk ligt deze ten oosten van het onderzoeksgebied. Daarbij maakt aanwezigheid, het type en de hoeveelheid van munten duidelijk dat het geld via militaire aanvoerkanalen in de vicus terecht kwam.

Het gevonden aardewerk bestaat voornamelijk uit amforen, dolia en kurkurnen. Het gaat hier om transportaardewerk. Amforen en dolia zijn grotere verpakkings-eenheden en de kurkurnen kunnen het best vergeleken worden met conservenblikken.

Het aardewerk en de munten passen in het (historische) beeld van de campagnes die Augustus (27 v. Chr. - 14 na Chr.) startte om de gebieden aan de andere kant van de Rijn te veroveren. In die periode wordt in Nijmegen op het Kops Plateau een legerkamp ingericht. Venlo speelt dankzij haar strategische ligging (overgang Maas en belangrijke verbinding Nijmegen - Xanten) een belangrijke rol bij de bevoorrading van de troepen. Op grond hiervan kunnen we de nederzetting karakteriseren als *hot spot* in de geromaniseerde handelsnetwerken of met een modern woord: een logistiek centrum.

De begindatering van de vicus kan aan de hand van de gevonden munten vastgesteld worden op 16/15 voor Chr. Uit de vondsten blijkt dat de vicus in de jaren 10-20 van de eerste eeuw na Chr. een teruggang in activiteit kent. De vicus blijft wel bewoond. In de Claudische tijd (41-54) is er een toename aan activiteit te zien. De vicus bestaat nu uit een weg geflankeerd door langwerpige kavels (7 x 100 m). De kavels zijn van elkaar gescheiden door greppels. Aan de straatkant stonden woonhuizen en/of werkplaatsen van hout en leem. Daarachter lag een open ruimte met waterputten en daar weer achter bevonden zich bijgebouwen voor opslag of werkruimten. De greppels kwamen overeen met dragende muren van de huizen of met schuttingen. De kavels lijken door Romeinse landmeters uitgezet te zijn.

Afb. 3. Onderzoeksterrein 'de Maasboulevard' te Venlo.

In het zuiden van het onderzoeksgebied zijn vloerniveaus en resten van een gebouw of gebouwen uit de Flavische tijd (69-96) aangetroffen, vermoedelijk met een openbare functie. De aanleg van een moderne kelder heeft het overgrote deel van deze archeologische vondsten uitgewist. In het noorden van het gebied zijn restanten van een stenen vloer aangetroffen van een huis uit het 2e of 3e kwart van de 2e eeuw.

Het proces van "verstening" van de vicus (hout/leem bouw wordt vervangen door steenbouw) vindt in de loop van de tweede eeuw plaats. In de Romeinse nederzettingen Nijmegen en Cuijk zijn in dezelfde periode vergelijkbare processen aan de gang.

Er zijn ook sporen van een overstroming uit 100 tot 120 terug te vinden. De overstroomde locaties zijn echter niet opnieuw bebouwd. Toch bleef de vicus op hogere delen langs de Maas bestaan, gezien de resten van een stenen gebouw die in de 2e eeuw gedateerd worden. Tegen het einde van de 2e eeuw nemen de activiteiten in de vicus af. Romeinse soldaten trekken zich terug vanwege een interne machtsstrijd in Rome en de Germanen maken hiervan gebruik en vallen het Romeinse rijk binnen.

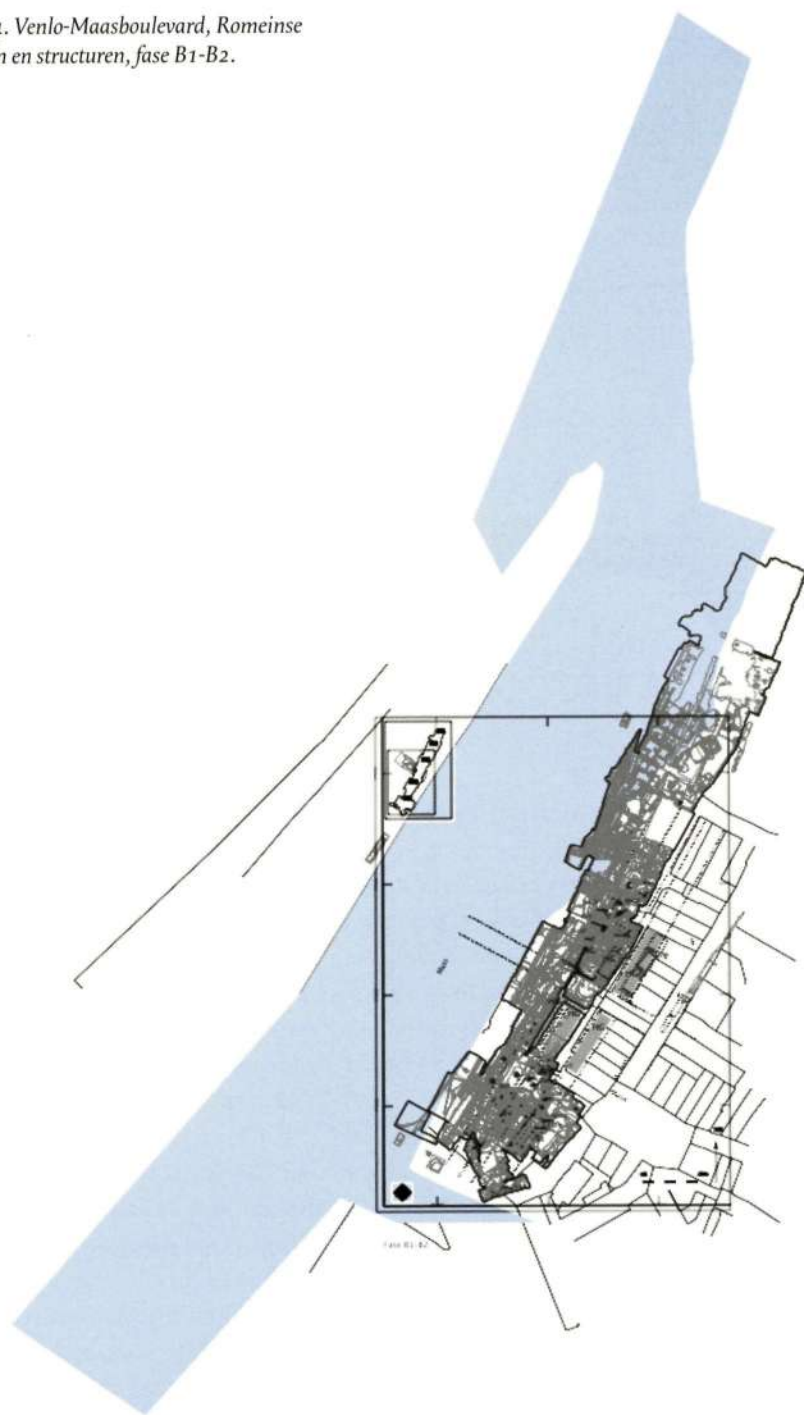
In 1943 is een pottenbakkersoven in de Nieuwstraat aangetroffen. Vuurgevaarlijke bezigheden zullen aan de rand van de nederzetting hebben plaatsgevonden. Wanneer we hier van uitgaan dan heeft de nederzetting een omvang van 6 ha. gehad. Op basis van o.a. de omvang van de percelen komt men tot de voorzichtige conclusie dat in Venlo in de 2e eeuw 300 mensen hebben gewoond tegenover 25 tot 30 personen in de boerendorpen.

De omvangrijkste vondstcategorie zijn de fibulae (kledingspelden). De oudste fibulae worden in verband gebracht met vrouwenkleding uit de eerste helft van de 1e eeuw. De toename in kledingaccessoires en het voorkomen van bronzen vaatwerk, zoals een wijnzeef (afb. 5), en toiletgerei duiden op grotere participatie in de romanisering. Meer mensen in de nederzetting houden er een Romeinse levensstijl op na.

Archeobotanisch en archeozoologisch onderzoek bieden aanknopingspunten voor de reconstructie van de voedingseconomie en daarmee ook het menu van de inwoners van de vicus. Men at gerst, maar had een voorkeur voor spelt dat waarschijnlijk uit Zuid-Limburg aangevoerd werd. Op één punt onderscheidt het eetpatroon in de vicus zich van dat in rurale nederzettingen: men at meer varken. Deze gewoonte om meer varken te eten wordt in verband gebracht met het eetpatroon van Romeinse soldaten in de castella en castra. Ook op dit punt namen de inwoners van de vicus een Romeinse gewoonte over.

Béatrice de Fraiture

Afb. 4. Venlo-Maasboulevard, Romeinse sporen en structuren, fase B1-B2.

Afb. 5. Venlo-Maasboulevard, bronzen wijnschep.

Een blik op de ontwikkeling van middeleeuws Sittard

In 2009 werd in de gemeente Sittard-Geleen de depotkelder van museum Het Domein in het centrum van Sittard uitgebreid met een archiefkelder voor het Euregionaal Historisch Centrum. Bij de ontgraving van deze kelder is archeologisch onderzoek uitgevoerd. Tijdens het onderzoek, uitgevoerd door BAAC bv, is de tuin van het museum volledig opgegraven tot op het niveau van de natuurlijke ondergrond.³

Dit onderzoek is het eerste systematische archeologische onderzoek in het oudste deel van de historische kern van Sittard.

Eerder onderzoek in de kern van Sittard bestond vooral uit kleinschalige begeleidingen. Deze hebben geleid tot een in 1993 door Van Luyn geschetst beeld van de ontwikkeling van de kern van Sittard (afb. 6).⁴ De eerste nederzettingen uit de stadskern van Sittard dateren uit de periode tussen 700 en 1000 AD. De stad Sittard is ontstaan bij de plek waar de handelsweg van de Maas naar Gulik de Geleenbeek kruiste. De oudste kern waaruit Sittard is ontstaan zal niet veel meer geweest zijn dan een dorp dat zich ontwikkelde rond de woning van de heer (mogelijk gelegen op een motte), de voorburcht

en de kerk. Zowel de veronderstelde motte, voorburcht als kerk waren afzonderlijk omgracht. De eerste schriftelijke vermelding van Sittard dateert van 1157. In de loop van de 12e eeuw werd de kleine nederzetting uitgebreid. Zowel de burcht als de kerk kwamen nu binnen één gracht en omwalling te liggen. In 1243 kreeg deze nederzetting stadsrechten, wat de groei bevordert zal hebben. In de tweede helft van de 13e eeuw werd de stad planmatig en grootschalig in oostelijke richting uitgebreid, waarbij de oppervlakte van de stad meer dan verdubbelde.

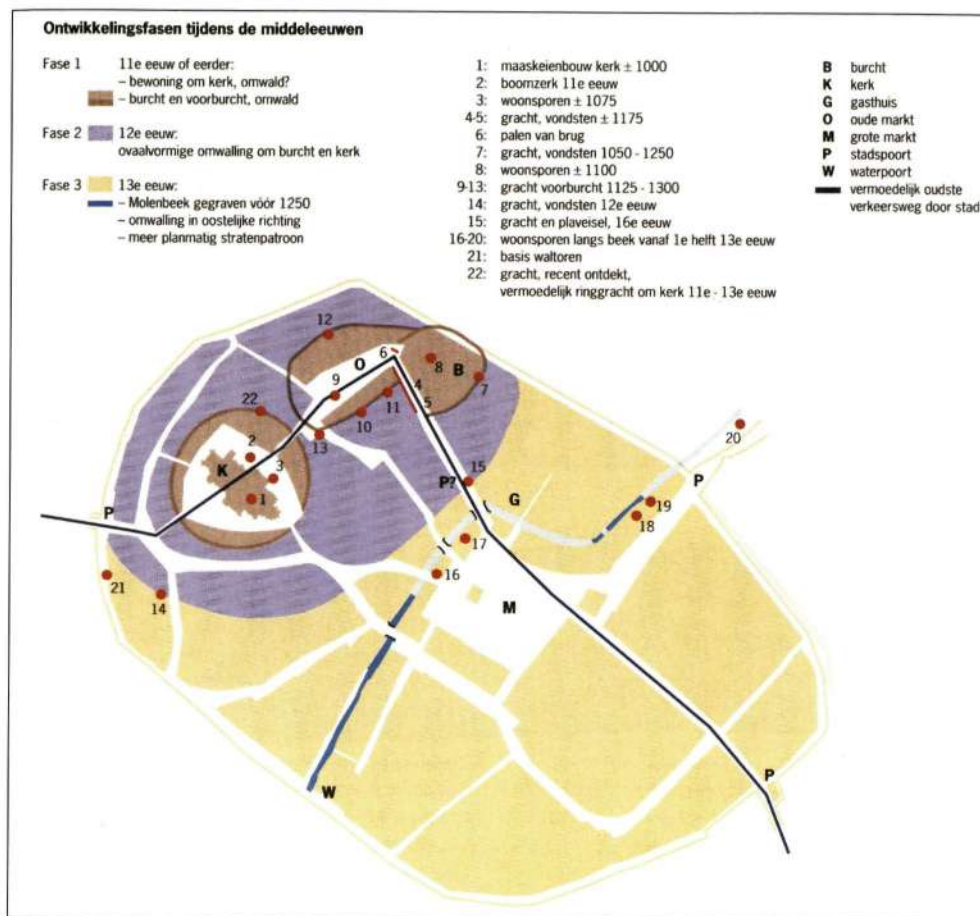
Het onderzoeksgebied valt net buiten de gereconstrueerde contouren van de 11e-eeuwse nederzetting (afb. 6; ter hoogte van nr. 22) die lag tussen de burcht en de oude kerk. Het valt wel binnen de omwalling van de 12e-eeuwse stad. Vanaf de 13e eeuw maakt het deel uit van het grondgebied van het kapittel dat verbonden was aan de St. Petruskerk. Bij het kapittelbezit behoorde ook een aantal woningen dat aan de Begijnenhofstraat lag. Het onderzoeksterrein is in gebruik geweest als tuin, terwijl er ook huizen kunnen hebben gestaan. Op de oudste (19e-eeuwse) kaarten is het gebied onbebouwd. In 1863 wordt er een school gebouwd. Dit gebouw staat er nog steeds; het is nu in gebruik als museum.

De vraag was in hoeverre het onderzoek in de tuin van Het Domein zou bijdragen aan de kennis van de ontwikkeling van de vroege nederzetting.

Zoals te verwachten was voor een terrein binnen de middeleeuwse omwalling zijn er in het relatief kleine gebied (ca. 450 m²) veel sporen aangetroffen die dateren uit de 11e eeuw tot en met de 19e eeuw. Het zijn grachten en paalsporen uit de volle middeleeuwen; kuilen uit de late middeleeuwen en een veldbrandoven en kelder uit de nieuwe tijd. Aanwijzingen voor prehistorische activiteit zijn ook gevonden tijdens het onderzoek. Het betreft een prehistorische waterkuil die mogelijk dateert uit het Midden-Neolithicum.

Uit de volle middeleeuwen zijn vier structuren teruggevonden die te dateren zijn van de 11e tot en met het midden van de 13e eeuw met een onderverdeling in drie fasen.

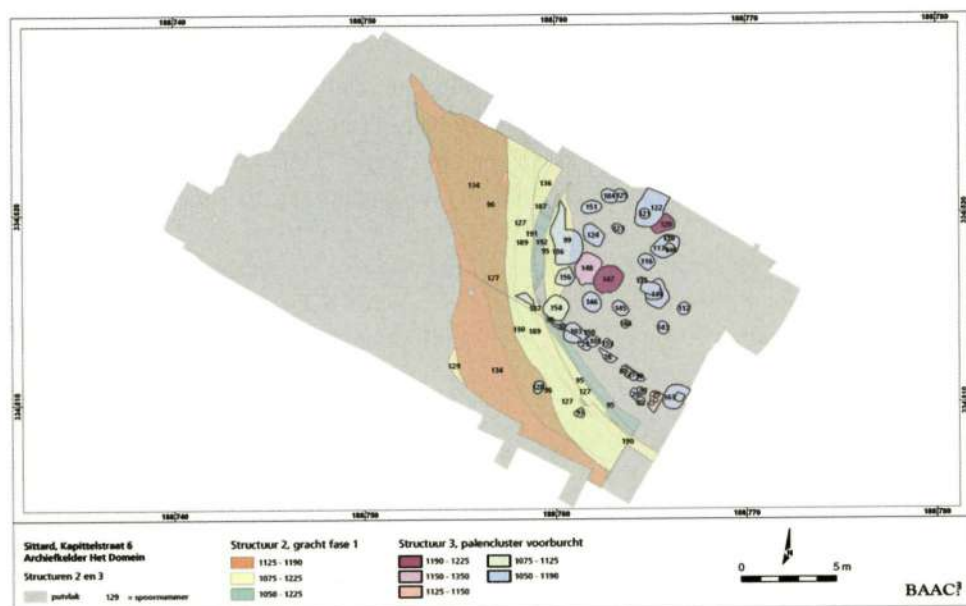
Fase 1: De eerste fase is te dateren tussen 1050 en 1175/1190 uit de periode dat de heren van Valkenburg hier een (motte)burcht met voorburcht en omgrachte kerk oprichtten. Uit deze periode dateert een deel van de grachtstructuur 2 (zie afb. 7) en een palencluster die mogelijk heeft toebehoord aan de voorburcht van de burcht waaruit Sittard is ontstaan. De gracht had een breedte van 10 meter en een diepte van 2.60 meter. In de hierboven geschetste ontwikkeling van Sittard, komt de ligging van deze gracht overeen met de omgrachting van de voorburcht van de motte van Sittard. Het gaat hier zeker niet om de omgrachting van het gebied dat eigendom was van het kapittel van de Petruskerk, want bij het doortrekken van de cirkel van de aangetroffen gracht vallen de kerk en omliggende terreinen hierbuiten. Het palencluster van structuur 3 (afb. 7) heeft toebehoord aan een struc-

Afb. 6. Reconstructie van de eerste kern waaruit Sittard is ontstaan. Het Domein ligt ter hoogte van nr. 22. De Begijnenhofstraat ligt ten westen. Uit: Van Luyn 1993, 38.

tuur die binnen de omgrachting van de voorburcht lag. Aangezien maar een klein deel van de voorburcht is aangesneden, bleek het niet mogelijk om uit de cluster een structuur te herleiden. Wel valt op dat de sporen vooral aan de rand van de voorburcht liggen en dat het om zeer zware palen gaat.

Fase 2: Tussen 1175/1190 en 1200 (fase 2) ontstaat de eerste pre-stedelijke kern van Sittard. Uit deze periode is grachtstructuur 4 teruggevonden. Deze gracht liep parallel aan de Begijnenhofstraat. Het gaat hier zeer waarschijnlijk om de eerste omgrachting die zowel de burcht als de kerk omsluit. Dit wordt onderbouwd door het gegeven dat grachtstructuur 4 de eerdere grachtstructuur 2 van de voorburcht doorsnijdt. Uit deze fase zijn geen sporen van bebouwing gevonden.

Afb. 7. Sittard-Het Domein. Overzicht van structuur 2 en 3. Gracht en palencluster uit fase 1.

Uit: van der Mark, 2011, afb. 6.8.

Fase 3: Deze fase is te dateren tussen 1225 en 1250. Grachtstructuur 4 wordt in westelijke richting verlegd. Deze grotere aanleg hangt naar alle waarschijnlijkheid samen met de verlening van stadsrechten aan Sittard in 1243. Volgens het model dat door Van Luyn is opgesteld zou het gaan om de gracht die rond 1250 is aangelegd rond de stedelijke kern van die tijd.

Uit de periode 1300-1500 zijn slechts enkele kuilen en paalkuilen teruggevonden die niet tot een structuur of gebruiksactiviteit konden worden herleid. In de periode van 1300 tot 1500 maakte het terrein deel uit van het bezit van het Petruskapittel. Hierin lagen een aantal huizen op ruime erven met tuinen. Mogelijk was het gebied in deze tijd in gebruik als erf of tuin van een van deze huizen.

Macroresten- en pollenonderzoek leveren eerder onbekende gegevens over het landschap in de omgeving van het terrein en over de voedingsgewoonten en activiteiten van de vroegere gebruikers ervan.

In de omgeving van de neolithische waterkuil stond een ruige vegetatie met hoog opschietende meerjarige onkruiden, struiken en bomen. Enkele onkruiden zijn kenmerkend voor

voedselrijke modderige plaatsen. Er zijn geen cultuurgewassen gevonden. Het water in de kuil was zoet.

De analyses van monsters uit de middeleeuwse grachtvullingen en een beerton schetsen de voedingseconomie uit die tijd. Er zijn aanwijzingen voor textielverwerking en de aanwezigheid van moestuinen. Het pollenonderzoek geeft een beeld van een landschap met een open karakter, met akkers en extensief beheerde wei- en hooilanden. Langs de gracht stonden elzen.

Als de resultaten uit het archeobotanisch onderzoek worden gecombineerd met reeds bekende gegevens uit de historische bronnen zal duidelijk worden in hoeverre het onderzoek de bronnen zal bevestigen of aanvullen, waardoor het beeld van middeleeuws Sittard meer scherp en diepte krijgen.

Wanneer het onderzoek tegen het kader van Van Luyn geplaatst wordt, kan geconcludeerd worden, dat de 11e-eeuwse gracht waarschijnlijk heeft behoord tot de voorburcht van het (motte)kasteel van de heren van Valkenburg. De 12e-eeuwse omgrachting heeft waarschijnlijk toebehoord aan de eerste stedelijke nederzetting waaruit Sittard is ontstaan. Daarmee lijkt het model dat door Van Luyn beschreven is door het onderzoek bevestigd te worden.

Opmerkelijk is dat uit latere perioden geen structuren of bebouwing zijn aangetroffen. Het onderzoeksgebied lijkt dan een lange tijd een onbebouwd achterterrein te zijn geweest. De eerste concrete sporen dateren uit het einde van de 17e eeuw, toen een veldbrandoven in het gebied in gebruik werd genomen. Mogelijk is deze ten behoeve van de herbouw van panden na de verwoestingen door de Fransen gebouwd.

Naast deze bijzonder goed geconserveerde oven is een latrinekelder gevonden, die te dateren is rond 1863 en heeft behoord tot het schoolgebouw waarin nu museum Het Domein is gevestigd.

Marion Aarts

Vondstmeldingen en reacties: l.verhart@limburgsmuseum.nl

Noten

- 1 Hiddink, H. & N. Roymans, 2008: *Een vrouwengraf bij Koningsbosch en de Midden La Tène-periode in Zuid-Nederland*, Amsterdam (Zuid-Nederlandse Archeologische Rapporten 34).
- 2 Van der Velde H.M., 2009: *Venlo aan de Maas: van vicus tot stad. Sporen van een Romeinse nederzetting en stadsontwikkeling uit de Middeleeuwen en Nieuwe tijd in het plangebied Maasboulevard*, Amersfoort (ADC Monografie 7 / ADC Rapport 1000).
- 3 Mark, R. van der, 2012 (in druk): *Sittard - Het Domein, Definitief Archeologisch Onderzoek* (werktitel), 's Hertogenbosch (BAAC rapport A-09.0142).
- 4 Luyn, P.B.N. van, 1993: *Stadt Sittard. Een grensoverschrijdend verleden*, Sittard.

Personalia van de auteurs

Drs. Marion (M.E.N.) Aarts (1959) studeerde kunstgeschiedenis, mediterrane archeologie en prehistorie aan de Rijks Universiteit van Groningen. Van 1990 tot 2002 werkzaam als Conservator Stedelijke Historie en Archeologie in Museum Het Domein in Sittard en diens voorgangers. Thans werkzaam als gemeentelijk archeoloog van de gemeente Sittard-Geleen en als archeologisch adviseur.

E-mail: schuring.aarts@wxs.nl

Drs. Béatrice M.Ph. de Fraiture (1961) studeerde klassieke taal- en letterkunde, hoofdvak klassieke archeologie (1988) aan de Universiteit van Amsterdam. Van 1988 tot 1996 medewerker educatie en publicaties van het Allard Pierson Museum, Universiteit Amsterdam. Van 1990 tot 1998, drukklaar maken van uitgaven *Allard Pierson Series Amsterdam-Studies in Ancient Civilization*. Van 2002 tot 2006 beleidsmedewerker archeologie bij de Provincie Limburg. Sedert 2006 full time werkzaam als cultureel ondernemer (zzp) bij Bdfproducties. Adres: Breemakkerwaard 41, 6227 HR Maastricht, b.fraiture@wxs.nl

Dr. Antoine (A.P.J.) Jacobs (1965) studeerde geschiedenis aan de Hogeschool Katholieke Lerarenopleiding te Sittard en aan de Rijksuniversiteit Utrecht. In 2001 promoveerde hij aan de Katholieke Universiteit Nijmegen (thans Radboud Universiteit) op *Louis Tijssen (1865-1929) Biografie van een Limburgse zielzorger*. Hij was verbonden aan de Radboud Universiteit Nijmegen waar hij het *Monasticon Carmelitanum Neerlandicum* samenstelde, dat in 2010 verscheen. Sedert 2008 werkt hij in opdracht van de Nederlandse provincie der karmelieten (O.Carm.) aan de geschiedenis van de orde in Nederland. Voor dit doel is hij verbonden aan het Titus Brandsma Instituut te Nijmegen.

Adres: Burgemeester Slanghenstraat 34, 6433 AV Hoensbroek, antoine.jacobs@live.nl

Drs. Karen (C.F.) Jeneson (1966) studeerde provinciaal-romeinse archeologie aan de Vrije Universiteit van Amsterdam. Verwacht in 2012 te promoveren op een proefschrift over het Romeinse villa-landschap tussen Tongeren en Keulen. Van 2004 tot 2009 werkzaam als veldarcheoloog, beleidsarcheoloog, promovenda. Sedert december 2009 werkzaam als conservator bij het Thermenmuseum in Heerlen.

Adres: Schweibergerweg 13-A, 6281 ND Mechelen, kjeneson@xs4all.nl

Dr. Harry Knipschild (1944) studeerde geschiedenis aan de Universiteit van Leiden. Promoveerde in 2005 op het proefschrift getiteld *Ferdinand Hamer 1840-1900. Missiepionier en martelaar in China*.

Adres: Frans Halslaan 71, 2343 EB Oegstgeest, knipschild16@zonnet.nl

Dr. Titus Panhuysen (1949) studeerde kunstgeschiedenis en archeologie aan de Katholieke Universiteit Nijmegen (1968-1974) en promoveerde in 1996 *cum laude* op het proefschrift *Romeins Maastricht en zijn beelden* bij wijlen prof.dr. Jules Bogaers. Deze studie is deels gebaseerd op de schitterende collectie Romeins beeldhouwwerk die in 1963 uit de resten van de Romeinse Maasbrug te Maastricht boven water is gebracht, en deels op zijn eigen opgravingen in de stad sinds 1979, toen hij werd aangesteld als eerste stadsarcheoloog. Een van de hoofdaccenten in zijn actieve periode als stadsarcheoloog (1979-2004) lag op de continuïteit van de Romeinse bewoning naar de Middeleeuwen, d.w.z. het gehele eerste millennium. Pièce de résistance vormde het langjarige onderzoek in de Sint-Servaaskerk en onmiddellijke omgeving (Servaasklooster, Theater a/h Vrijthof). De resultaten waren de aanleiding voor de Universiteit van Amsterdam (prof.dr. Frans Theuvs) om het door NWO en de gemeente Maastricht gesubsidieerde Servatiusproject te beginnen, dat de uitwerking, ontsluiting en publicatie van de vroegmiddeleeuwse opgravingen in en rond de Servaasbasiliek ten doel heeft. De auteur is daar als opgraver, onderzoeker en schrijver direct bij betrokken.

Adres: Sint Amandusstraat 22, 6212 CM Maastricht, tasmpanhuysen@gmail.com

Dr. Lou Spronck (1936) studeerde nederlands en geschiedenis aan de Radboud Universiteit te Nijmegen. Vanaf 1962 was hij werkzaam aan het Jeanne d'Arc College te Maastricht eerst als leraar en conrector, van 1978 tot 1997 als rector. Hij promoveerde in 2009 aan de Universiteit Maastricht op het proefschrift *Theodoor Weustenraad (1805-1849) en de 'Percessie van Scherpenheuvel'*.

Adres: Europalaan 49, 6226 CN Maastricht, l.spronck@hetnet.nl

Dr. Leo Verhart (1952) studeerde culturele prehistorie aan de Universiteit van Leiden. Promoveerde in 2000 op het proefschrift getiteld *Times fade away. The neolithization of the southern Netherlands in an anthropological and geographical perspective*. Van 1977 tot 2008 werkzaam als conservator Nederland-Prehistorie bij het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden. Thans werkzaam als conservator archeologie en oude geschiedenis bij het Limburgs Museum in Venlo.

Adres: Postbus 1203, 5900 BE Venlo, l.verhart@limburgsmuseum.nl

LGOG Verslag over 2011

Samengesteld door drs. Henk J.L.M. Boersma MBA
m.m.v. mw. G.H.J.M. Verhulst-Willems en drs. W.J. Moorman
onder verantwoordelijkheid van mw. ir. J.M.M. Jongeling-Rooth,
secretaris hoofdbestuur LGOG

Beschermvrouwe

Hare Majesteit Koningin Beatrix

Leden

Door de niet geringe inspanningen van de Kringbesturen, de Sectiebesturen en het Hoofdbestuur en niet in het minst vanwege de inspanningen van individuele leden en het Bureau van LGOG bleef de omvang van het ledenbestand van LGOG ook in 2011 op peil, en meer nog, het aantal leden nam zelfs licht toe. Dat is een grote prestatie gelet op de economische omstandigheden waarin wij op dit moment verkeren. Desondanks blijft een actieve houding voor wat betreft het werven van nieuwe leden gewenst. Op zijn minst zal het natuurlijk verloop, voornamelijk als gevolg van overlijden, met voldoende aanwas gecompenseerd dienen te worden.

Het aantal leden per	31-12-2008	31-12-2009	31-12-2010	31-12-2011
Ereleden	15	16	15	15
Gewone leden	2.234	2.241	2.218	2.229
Gezinsleden	425	402	428	428
Junior leden	18	16	8	13
Gemeenten	15	16	16	15
Instellingen	113	118	125	126
	2.820	2.809	2.810	2.826
Ruilverkeer	88	88	88	92

Een overzicht van de personen en instellingen die in 2011 lid zijn geworden van LGOG is opgenomen achter dit verslag. Aldaar ook een overzicht van alle leden, instellingen en ruilrelaties die LGOG onderhield per 31 december 2011.

Als blijk van erkentelijkheid voor langdurig lidmaatschap werd in 2011 de LGOG-verenigings-speld geïntroduceerd. De spelden worden vanaf nu jaarlijks uitgereikt aan leden die 25, 40 of 50 jaar lid zijn van het genootschap. Op 3 maart werd in een zeer geanimeerde setting in de Statenzaal van het Provinciehuis te Maastricht de eerste speld uitgereikt door erelid gouverneur Léon Frissen aan Albert Corten uit Heerlen die sedert 1943 onafgebroken lid is van LGOG. Ook 15 andere leden die 50 jaar of langer lid zijn, kregen ten overstaan van hun familie hun speld uitgereikt door de voorzitter van LGOG. Alle anderen kregen tijdens (speciale) Kringbijeenkomsten het kleinood opgespeld.

Klaarblijkelijk blijft de belangstelling voor geschiedenis, genealogie en archeologie, en dan met name die van dicht bij huis en op provinciaal niveau onverminderd groot.

LGOG probeert daarin jaar-in-jaar-uit een belangrijke rol te spelen door het organiseren van lezingen, excursies, meerdaagse excursies en studiereizen, maar ook door het bieden van publicatiemogelijkheden in het *Jaarboek de Publications*, het kwartaalblad de *Maasgouw* en het *Limburgs Tijdschrift voor Genealogie*. Onderstaand overzicht spreekt wat dat betreft boekdelen. Er zijn daarenboven voldoende secties, commissies en werkgroepen die een bepaald onderdeel van de rijke historie van Limburg tot onderwerp hebben en waarin leden zitting kunnen nemen.

Activiteit	2007	2008	2009	2010	2011
Lezingen	94	96	97	97	93
Excursies	54	51	51	48	50
Meerdaagse excursies	4	4	7	3	4
Totaal	152	151	155	148	147

Ook de jeugd werd in 2011 niet vergeten. Om de belangstelling voor de geschiedenis van de directe omgeving onder de aandacht te brengen werden tal van initiatieven ontplooid waar- onder de jaarlijkse uitreiking van de Profielwerkstukprijs, de organisatie van familiedagen, de ontwikkeling van leskisten, de organisatie van opgraafmiddagen en het werken met de Canon van Limburg.

De organisatie van al deze activiteiten wordt in belangrijke mate gedragen door bijna 150 enthousiaste en deskundige vrijwilligers die in de Kringen, Secties en Commissies of anderszins voor LGOG in de weer zijn. Zij geven LGOG sedert bijna 150 jaar een gezicht en zorgen voor de continuïteit binnen het Limburgs historische werkveld in al zijn facetten.

Ereleden

Ereleden per 31 december 2011:

- Dr. J. Kremers, oud-gouverneur van Nederlands Limburg, Bilthoven, 1978
 A.F. Henrar, oud-penningmeester van LGOG, Eben-Emael (B), 1990
 Prof. dr. W.A.J. Munier ss.cc., emeritus hoogleraar van de Universiteit voor Theologie en Pastoraat (UTP) te Heerlen, Bavel, 1990
 Drs. J.H.M. Wieland, oud-voorzitter van LGOG, Nebian (F), 1991
 Mr. B.J.M. baron van Voorst tot Voorst, oud-gouverneur van Nederlands Limburg, Maastricht, 1994
 Mgr. F.J.M. Wiertz, bisschop van Roermond, Roermond, 1994
 Dr. H.J.C.G. Vandermeulen, oud-gouverneur van Belgisch Limburg, Hasselt (B), 1995
 Drs. F.L. Augustus, oud-bestuurslid LGOG, Heerlen, 1996
 J.M.H. Hoen, oud-voorzitter van de Sectie Genealogie van LGOG, Sittard, 1997
 Prof. mr. A. Fl. Gehlen, emeritus bijzonder hoogleraar Rechtsgeschiedenis van de Limburgse territoria en oud-voorzitter van de redactie van de Publications, Heerlen, 1998
 Drs. B.G.J.C. Fasol, oud-voorzitter van LGOG, Horst, 1999
 Mw. H. Houben-Bertrand, oud-gouverneur van Belgisch Limburg, Genk (B), 2001
 J.M. Prakken, oud-voorzitter Archeologische Vereniging Limburg (AVL), sectie Archeologie van LGOG, Heerlen, 2002
 L.J.P.M. Frissen, oud-gouverneur van Nederlands Limburg, Maastricht, 2009
 en
 Commission Royale d'Histoire, Brussel (B), 1934

Eerbetoen

Habetspenning

Tijdens de Algemene Ledenvergadering van 17 april 2010 te Ottersum werd de Habetspenning uitgereikt aan dr. G.H.A. (Gerard) Venner (Eijsden). In het Jaarboek 2010 (pag. 285-293) werd het door de laureaat uitgesproken dankwoord opgenomen. De door de voorzitter LGOG uitgesproken laudatio is in dit Jaarboek vastgelegd (aansluitend aan het jaarverslag van het genootschap).

Houders van de Habetspenning

- Dr. J. Venner, Grathem, 2001
 Drs. J.W.M. Schatorjé, Horst, 2004
 Dr. G.H.A. Venner, Eijsden, 2010

LGOG-draagspeld

Tijdens de Algemene Ledenvergadering van 16 april 2011 te Sittard werd de LGOG-draagspeld uitgereikt aan J.H. (Harry) Strijkers (Sittard) vanwege zijn vele verdiensten voor LGOG als hoofdredacteur van Limburgs Tijdschrift voor Genealogie.

Dragers van de speld

Drs. B.G.J.C. Fasol, Horst, 1999
J.Ph.W. Huinen, Maastricht, 1999
A.A. Crolla, Valkenburg aan de Geul, 2000
G.F. Verheijen, Horst, 2000
Dr. J.F.A. Wassink, Weert, 2000
J.A. van der Heijden, Geleen, 2002
Drs. A.P.Y. Mingels, Maastricht, 2003
W. S. van Dinter, Gennepe, 2004
Drs. P.J.A. van Meegeren, Venray, 2004
Mw. G.J.H. Raaijmakers-Janssen, Tienray, 2005
Mw. drs. L. Wiggers, Sweikhuizen, 2008
M.P.J. van den Brand, Venray, 2009
Mr. Th. J. van Rensch, Gronsveld, 2009
M.J. Goedmakers, Venlo, 2010
P.A. Linssen, Venlo, 2010
drs. W.J. Moorman, Horst, 2010
drs. A.A.J.J. van Pinxteren, Nijmegen, 2010
J.H. Strijkers, Sittard, 2011

Algemene Ledenvergaderingen en vergaderingen met besturen van Kringen, Secties en Commissies

Bijna 70 leden namen op 16 april deel aan de Voorjaarsvergadering (ALV) van LGOG. Deze werd gehouden in het in restauratie zijnde Kloosterkwartier te Sittard. Een wel heel bijzondere gelegenheid voor een vergadering van LGOG! Er waren welkomstwoorden van de voorzitter van Kring De Westelijke Mijnstreek (DWM), de heer P.G.W.M. (Peter) Schulp en van de burgemeester van Sittard-Geleen, de heer drs. G.J.M. (Sjra) Cox. Vervolgens opende de voorzitter van LGOG, drs. C.J.J.S. (Karel) Majoor de vergadering. Hij bedankte op voorhand Kring DWM en alle anderen die betrokken waren bij de organisatie van de vergadering en het educatief programma.

De agenda van de bijeenkomst werd in een gemoedelijke en constructieve houding doorlopen. Op de agenda onder andere de bestuursverkiezing. Drs. C.J.J.S. (Karel) Majoor en dr. P.A.J. (Pieter) Caljé werden bij acclamatie herkozen. Eerstgenoemde tevens in zijn functie van voor-

zitter. In opvolging van de heren Kees Schutgens en ing. H.J. (Bert) van Laer werden drs. B.M.P. (Béatrice) de Fraiture (Maastricht) en P.L.J. (Piet) Wolters (Gennepe) eveneens bij acclamatie gekozen.

De voorzitter maakte tevens melding van een functiewisseling binnen het hoofdbestuur. Per 1 januari 2011 werd het secretariaat door mw. Jongeling overgenomen van de heer Jacobs. De voorzitter dankte Antoine Jacobs niet alleen voor het vele werk dat hij heeft verzet, maar ook voor zijn accurate formuleringen en deskundige adviezen. Dit onderstreepte hij met een passende attentie.

Het verslag van de kascontrolecommissie (L. Jacobs en S. Wolfs) wees uit dat ook in 2010 een gedegen boekhouding is gevoerd en de middelen conform afspraken zijn aangewend. Penningmeester en hoofdbestuur werd bij acclamatie decharge verleend, de jaarrekening 2010 werd goedgekeurd. Voor 2011 zal de kascontrolecommissie bestaan uit L. Jacobs en L. Broers. Tijdens de vergadering werd Harry Strijkers verrast met de draagspeld van LGOG. Hij kreeg deze speld als blijk van waardering voor zijn langdurige inzet als redacteur van het Limburgs Tijdschrift voor Genealogie.

Na een voortreffelijke lunch werden de deelnemers door architecten van SATIJNplus ingewijd in de geheimen van 'restaurant met visie' zoals deze in het monumentale Kloosterkwartier werd toegepast. Aansluitend kon de visie aanschouwelijk getoetst worden in een rondgang door het complex.

De Najaarsvergadering (ALV) vond plaats op 15 oktober te Helden in het Streekmuseum Land van Peel en Maas. De organisatie was in handen van het bestuur van Kring Venlo, die ook het middagprogramma verzorgde. Aan de vergadering namen bijna 50 personen deel. De leden werden welkom geheten door Har Huys, waarnemend voorzitter van de Kring Venlo en door de heer Raf Janssen, wethouder van cultuur van de gemeente Peel en Maas, waarna de voorzitter van LGOG, Karel Majoor, de vergadering opende. In zijn welkomstwoord vriendelijke woorden aan het bestuur van de Kring voor de voortreffelijke organisatie van deze dag, aan de wethouder en aan de leden die de gang naar Helden hadden gemaakt. Na het vaststellen van de notulen van de ALV van 16 april werden in een geanimeerde setting de ontwikkelingen binnen de vereniging besproken.

Na het vaststellen van de (sluitende) begroting voor 2012 werd de vergadering gevraagd in te stemmen met de verkiezing van Peter Korten tot hoofdbestuurslid, hetgeen bij acclamatie geschiedde. Peter zal binnen het hoofdbestuur tijdelijk de functie van penningmeester vervullen totdat voorzien is in een opvolger. Zijn voorganger, kandidaat-notaris Stefan Vrancken, moest helaas vanwege drukke zakelijke werkzaamheden zijn functie neerleggen. De voorzitter bedankte hem voor zijn inzet voor LGOG.

De vergadering werd om 12.30 uur beëindigd, waarna een goed verzorgde lunch kon worden genoten. Tijdens de lunch bestond de mogelijkheid om Limburgensia te ruilen, te verkopen en te kopen. Het middagprogramma voorzag in een interessante lezing van de heer

Gerard Sonnemans over *Arbeitseinsatz in de Tweede Wereldoorlog* gevolgd door een bezoek aan het Streekmuseum, dat door enthousiaste en deskundige gidsen werd geleid.

De gezamenlijke vergaderingen van het Hoofdbestuur met afgevaardigden van de besturen van Kringen, Secties en Commissies (KSC) vonden plaats op 24 maart 2011 (Gemeenschapshuis Het Katoenen Dorp, Roermond) en op 22 september 2011 (Keenter Hart, Weert). Tijdens deze vergaderingen werden de ontwikkelingen binnen de vereniging bediscussieerd (de resultaten van de binnen LGOG gehouden enquête, de verbetering en uitbreiding van de website, het jubileum in 2013, ledenwerving, financiën, Habetslezing, de verenigingsspeld, het beheer van de collecties, het Beleids- en activiteitenplan etc.) en werd voorwerk gedaan voor de algemene ledenvergaderingen.

Van de ontwikkelingen binnen de vereniging is meer in detail vastgelegd in de onderscheiden paragrafen in dit jaarverslag.

Ook in de *Maasgouw* wordt regelmatig verslag gedaan van de actuele zaken die binnen de vereniging spelen. De veelal korte berichten zijn opgenomen in de rubriek *Samen de geschiedenis van Limburg ontdekken*.

Op deze plaats nog aandacht voor twee zaken: de viering van het 150-jarig jubileum van LGOG in 2013 en de uitgave van de *Nieuwe Geschiedenis van Limburg*.

150-jarig jubileum van LGOG (1863-2013)

De organisatie van het jubileum is in handen van de Jubileumcommissie 150 jaar LGOG. In principe is iedere Kring, Sectie en Commissie op enigerlei wijze betrokken bij de organisatie van één of meerdere activiteiten in het jubileumjaar onder supervisie van het hoofdbestuur. Het is de bedoeling om in heel 2013 maandelijks enige activiteiten te ontwikkelen 'voor en door' de leden. Uiteraard zijn ook niet-leden LGOG welkom, mits ... Het thema dat als een rode draad door de activiteiten wordt geweven is *Waar het LGOG de brede stroom der Maas volgt*. Hiermee wordt enerzijds recht gedaan aan het provinciale karakter van LGOG en anderzijds kunnen de activiteiten min of meer aan elkaar gekoppeld worden rondom dit thema. Zo mogelijk dragen de activiteiten een grensoverschrijdend karakter. Inmiddels is de werkgroep in wisselende samenstelling al een aantal keer bij elkaar geweest om ideeën uit te wisselen en worden de eerste contouren zichtbaar. Aan het decembernummer van de *Maasgouw* van 2012 zal een extra boekje worden toegevoegd met het jubileumprogramma voor 2013.

Nieuwe Geschiedenis van Limburg

Één van de hoogtepunten van het Jubileumjaar is ongetwijfeld het verschijnen van de *Nieuwe Geschiedenis van Limburg*. Door het hoofdbestuur is een redactie benoemd, bestaande uit de hoogleraren Arnoud-Jan Bijsterveld (oudheid en middeleeuwen), Leo Wessels (cultuur, reli-

gie, mentaliteitsgeschiedenis), Louis Berkvens (rechtsgeschiedenis, politiek, institutioneel), Ad Knotter (sociaal-economische geschiedenis), onder voorzitterschap van Paul Tummers. Het is de bedoeling om een driedelige uitgave te realiseren, waarvan deel 1 oudheid en middeleeuwen zal omvatten, deel 2 de periode 1500-1800 en deel 3 de negentiende en twintigste eeuw. Het uitgangspunt is de tegenwoordige Nederlandse provincie Limburg, maar dan beschreven vanuit en in relatie tot de achtereenvolgende politieke en culturele eenheden waartoe het huidige Limburg behoord heeft, respectievelijk die invloed daarop hebben uitgeoefend. Elk deel zal een aantal artikelen bevatten op de drie eerder genoemde (redactie) terreinen. De artikelen met een omvang van ongeveer twintig pagina's moeten een synthese geven van de huidige wetenschappelijk inzichten, van wetenschappelijk niveau zijn en tegelijk begrijpelijk en goed leesbaar. De uitgaven worden ruim geïllustreerd en rijkelijk van kaartjes voorzien.

Genootschapsbestuur

Bestuursmutaties

Per 1 januari heeft dr. A.P.J. (Antoine) Jacobs het secretariaat overgedragen aan mw. ir. J.M.M. (Joke) Jongeling-Rooth.

In de ALV van 16 april werden in opvolging van ing. H.J. (Bert) van Laer en Kees Schutgens, mw. drs. B.M.P. (Béatrice) de Fraiture en P.L.J. (Piet) Wolters bij acclamatie gekozen. Drs. C.J.J.S. (Karel) Majoor en dr. P.A.J. (Pieter) Caljé werden herkozen. Tijdens de ALV van 15 oktober werd afscheid genomen van mr. S.J.H. (Stefan) Vrancken, die vanwege drukke zakelijke werkzaamheden zijn bestuurslidmaatschap c.q. penningmeesterschap heeft moeten neerleggen. In zijn plaats werd P.J.M. (Peter) Korten bij acclamatie gekozen.

Samenstelling van het genootschapsbestuur per 31 december 2011

Drs. C.J.J.S. Majoor, Meerssen, voorzitter

Mw. ir. J.M.M. Jongeling-Rooth, Weert, secretaris

P.J.M. Korten, Molenbeersel (B), penningmeester

Dr. A.P.J. Jacobs, Hoensbroek, lid

Drs. M.P.G.M. van den Munckhof, Horst, lid

M.J. Veelen, Posterholt, lid

Dr. P. Caljé, Maastricht, lid

Mw. drs. B.M.P. de Fraiture, Maastricht, lid

P.L.J. Wolters, Gennep, lid

Prof. dr. P.M.J.E. Tummers, Maastricht, voorzitter redactie Publications, adviseur

Drs. E.P.H.P.T. Haanen, Swartbroek, voorzitter redactie van de Maasgouw, adviseur

Drs. H.J.L.M. Boersma MBA, Maastricht, directeur LGOG, q.q. adviseur

In 2011 vergaderde het genootschapsbestuur op 20 januari, 24 maart, 22 september en 17 november. De vergaderingen werden voorbereid door het dagelijks bestuur. Het dagelijks bestuur kwam in vergadering bijeen op 1 februari, 1 maart, 5 april, 11 mei, 7 juni, 5 juli, 6 september, 13 oktober, 10 november en 20 december.

Bureau LGOG

Bezetting per 31 december 2011

Drs. H.J.L.M. Boersma MBA, directeur (1fte)

Mw. G.H.J.M. Verhulst-Willems, administratief medewerkster (0,75fte)

Drs. W.J. Moorman, beheerder van de website van LGOG (0,4fte)

Het takenpakket van het Bureau is zeer divers: het onderhouden van de ledenadministratie, het voeren van de financiële administratie (inclusief het onderhouden van de subsidierelatie met de Provincie Limburg), archiefbeheer, de secretariële ondersteuning van het Genootschapsbestuur en van enkele commissies, de verzending van convocaten en publicaties van de verschillende gremia (*De Maasgouw*, *Publications*, *Limburgs Tijdschrift voor Genealogie*, *Werken LGOG*), het onderhouden van de website, het onderhouden van de boeken- en tijdschriftenvoorraden en het verzorgen van bestellingen. Naar buiten toe is het Bureau het eerste aanspreekpunt van LGOG en vraagbaak op historisch, archeologisch en genealogisch gebied. Voorts is het Bureau intensief betrokken bij de organisatie van de KSC-vergaderingen en de Voor- en Najaarsvergadering (Algemene Ledenvergaderingen). Voor de Commissie Studiereizen verzorgt het Bureau de reisadministratie, de kamerindeling en de financiële afwikkeling van de studiereizen. Daarnaast verleent het Bureau hand- en spandiensten bij bijzondere gelegenheden, bijvoorbeeld bij de organisatie van symposia. De door het Bureau onderhouden website van LGOG voorziet in een duidelijke behoefte. Inmiddels weten gemiddeld 3.000 personen per maand de website te vinden. Het ligt in de bedoeling om de omvang van het inhoudelijk gedeelte te vergroten, om zo de attentiewaarde te verhogen.

Vrijwilligers

Voor de verzending van onder andere *De Maasgouw*, *Limburgs Tijdschrift voor Genealogie*, de *Publications* en de gedrukte convocaten, alsook voor het beheer en het onderhoud van de website, kon gelukkig een beroep worden gedaan op een aantal vrijwilligers. Het betreft: J.M.G. Narinx (1990), N.J.G. Bollen (2001), mw. A.C. Stallinga (2001), J.W. Sizoo (2006), H.M.Th. Provaas (2009), O. Vermeulen (2010), J.M.E. Mans (2010), F. Baltus (2011), K. Förster (2011) en A.L.M.J. Daniëls (2001), die zelfs wekelijks een helpende hand bood.

Commissies

Redactiecommissie Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg (Jaarboek LGOG)

Wijzigingen in de samenstelling van de redactie

Per 1 januari 2011 werd afscheid genomen van dr. T.A.S.M. (Titus) Panhuysen, die redactielid is geweest van de Jaarboeken 1998-2010. Titus werd opgevolgd door drs. H. (Henk) Stoeper, die eerder in het Jaarboek onder andere de Archeologische Kroniek van Limburg verzorgde.

Samenstelling per 31 december 2011

Prof. dr. P.M.J.E. Tummers, voorzitter, dr. R.M. de la Haye, secretaris, en de leden dr. J.J. de Jong, dr. E.D. Steegen, drs. E.P.M. Ramakers, dr. D. Lyna, mr. Th.J. van Rensch, drs. R.A.M.J. Dückers en drs. H. Stoeper.

Wat later dan voorzien werd in de zomer van 2011 deel 146 van de Publications (Jaarboek 2010) zonder veel plichtplegingen uitgebracht. De inhoud was als vanouds zeer gevarieerd. De omvang bedroeg 347 pagina's.

Ruim meer dan de helft van de Publications (bijna 1500 exemplaren) werd door de leden van de Kringbesturen en vrijwilligers (negen Kringen verleenden hun medewerking) bij de leden bezorgd. De daarmee uitgespaarde porto en verpakkingskosten kwamen geheel ten goede aan de meewerkende Kringen.

Redactiecommissie De Maasgouw, Tijdschrift voor Limburgse geschiedenis en archeologie

Wijzigingen in de samenstelling van de redactie

De redactie werd uitgebreid met ir. A.W.J. (Alfons) Bruekers, ir. J.P.L.M.N. (Jean Pierre) de Warrimont en mw. drs. M.E.N. (Marion) Aarts.

Samenstelling per 31 december 2011

Drs. E.P.H.P.T. Haanen, voorzitter, drs. F.J. Hermans, secretaris, en de leden drs. R.H.M. Denessen, J.H. Hanssen, mw. drs. L. Mostert, drs. F.E.R. Hovens, mw. drs. K. Jansen-Rompen, ir. A.W.J. Bruekers, ir. J.P.L.M.N. de Warrimont en mw. drs. M.E.N. Aarts.

Met ingang van 2011 werd de ondertitel van *De Maasgouw* veranderd van *Tijdschrift voor Limburgse geschiedenis en oudheidkunde* in *Tijdschrift voor Limburgse geschiedenis en archeologie*. Daarmee wordt recht gedaan aan het samengaan van *De Maasgouw* met het tijdschrift *Archeologie in Limburg* waarvan in december 2010 het laatste nummer (nr. 116) is verschenen.

In 2011 verschenen de gebruikelijke 4 nummers van de kwartaaluitgave *De Maasgouw*, *Tijdschrift voor Limburgse geschiedenis en archeologie* (Jaargang 130) en de Index op de nummers van de jaargang van het jaar daarvoor (Jaargang 129), onder verantwoordelijkheid van de redactie. De rubriek *Limburgs Historisch Aktueel* en de subrubriek *Samen de geschiedenis van Limburg ontdekken* worden verzorgd door directeur LGOG. Het staat gastredacteuren vrij om bijdragen te leveren. In *Limburgs Historisch Aktueel* wordt aandacht geschonken aan recent verschenen boeken, tentoonstellingen en varia uit onder meer de wereld van de Limburgse geschiedenis, heemkunde, archeologie en genealogie. In *Samen de geschiedenis van Limburg ontdekken* komen actuele zaken die binnen LGOG spelen aan de orde. Ook fungeert deze bijdrage min of meer als kroniek van LGOG en als contemporaine bron voor de (latere) geschiedschrijving over LGOG. De rubriek blijkt in een duidelijke behoefte te voorzien en geniet veel aandacht van de leden van LGOG.

De Activiteitenagenda van LGOG completeert iedere *Maasgouw*. De agenda wordt verzorgd door Bureau LGOG met medewerking van de Kringen, Secties en Commissies.

Commissie Collecties LGOG

Wijzigingen in de samenstelling van de commissie

Dr. L.S.J.M. Spronck en mr. S.J.H. Vrancken beëindigden hun werkzaamheden voor de commissie. De geleidingen werden versterkt met drs. R.A.M.J. Dückers.

Samenstelling per 31 december 2011

Prof. dr. A.M.J.A. Berkvens, voorzitter, drs. H.J.L.M. Boersma MBA, secretaris q.q., drs. R. Paulussen, prof. dr. P.M.J.E. Tummers en drs. J. van de Walle.

Aan de collectie Limburgensia konden omvangrijke toevoegingen worden gedaan. Het betreft veelal schenkingen van uitgevers, auteurs en verenigingen die hun uitgave in de Maasgouwrubriek *Limburgs Historisch Aktueel* onder de aandacht willen brengen. Van de schenkingen werd registratie gevoerd in overdrachtsprotocollen tussen Bureau LGOG en de Stadsbibliotheek (Centre Céramique) te Maastricht, waar de collectie Limburgensia van LGOG wordt bewaard. De commissie nodigt LGOG-leden uit om publicaties van hun hand of uitgaven van verenigen waarvan zij lid zijn aan LGOG ter beschikking te stellen voor opname in de collectie Limburgensia, zodat deze unieke collectie op peil blijft en onderzoekers makkelijk toegang houden tot de meest recent verschenen publicaties.

Aan meerdere musea werden stukken uit de LGOG-collecties in bruikleen gegeven voor tijdelijke exposities, steeds onder de nadrukkelijk voorwaarde dat ter plaatse een vermelding moest worden gedaan dat de stukken onderdeel uitmaken van de LGOG-collectie.

In het volgende overzicht is weergegeven waar de collecties van LGOG in (permanente) bruikleen zijn ondergebracht:

Kunsthistorische collectie (Bonnefantenmuseum, Maastricht)
 Historische collectie (Limburgs Museum, Venlo)
 Topografisch Historische Atlas (Regionaal Historisch Centrum Limburg, Maastricht)
 Archeologische voorwerpen (Centre Céramique, Maastricht)
 Munten en penningen (Centre Céramique, Maastricht)
 Incunabelen en handschriften (Regionaal Historisch Centrum Limburg, Maastricht)
 Collectie Limburgse Iconografie (Regionaal Historisch Centrum Limburg, Maastricht)
 Statisch archief LGOG (1863-1965)(Regionaal Historisch Centrum Limburg, Maastricht)
 Collectie Bronnenmateriaal (Regionaal Historisch Centrum Limburg, Maastricht)
 Collectie Limburgensia I (Centre Céramique, Maastricht)
 Collectie Limburgensia II (Gemeentearchief Roermond)(schenking van LGOG aan de gemeente Roermond)
 Bibliotheek sectie archeologie (Gemeentearchief Roermond)
 Bibliotheek sectie genealogie/Limburgs Genealogisch Archief (Euregionaal Historisch Centrum, Born)

Verder zijn aan een aantal particuliere partijen stukken uit de LGOG-collecties in bruikleen gegeven. De precieze omvang daarvan is nog in onderzoek. De commissie heeft verder veel aandacht geschonken aan het opstellen van een (concept) nieuwe bruikleenovereenkomst. De huidige overeenkomsten zijn gedateerd en verdienen een update. Een recente inventarislijst zal onderdeel uitmaken van de nieuw overeen te komen bruikleenovereenkomsten. De collectie munten en penningen van LGOG die in Centre Céramique worden bewaard werden opnieuw op specimenniveau geïnventariseerd. Van de kaarten en prenten van LGOG die in het Regionaal Historisch Centrum Limburg worden bewaard en niet eerder werden geïnventariseerd is een gedetailleerde lijst samengesteld, voor nader onderzoek. Alle items werden tevens gefotografeerd. Het betreft 563 items, waarvan een groot aantal uit meerdere onderdelen zijn samengesteld.

De bruikleennemers werden in 2011 alle bezocht (10 februari Regionaal Historisch Centrum Limburg; 16 februari Bonnefantenmuseum; 13 september Centre Céramique; 23 september Limburgs Museum; 29 september Stadsarchief Roermond). Tijdens de gesprekken was er met name aandacht voor het beheer en onderhoud van de collecties, de ontsluiting van de collecties en het tentoonstellen van (delen van) de collecties.

Zoals bekend verondersteld mag worden, hebben de leden LGOG op vertoon van hun lidmaatschapspas gratis toegang tot het Bonnefantenmuseum (Maastricht) en wordt korting verleend op de toegangsprijs van het Kantmuseum in Horst. Verder kunnen leden LGOG tegen kostprijs een leenpas krijgen van de Stadsbibliotheek te Maastricht waarmee materialen uit de informatieve collecties geleend kunnen worden.

Commissie Educatie

Wijzigingen in de samenstelling van de commissie

De commissie werd in het verslagjaar uitgebreid met mw. drs. K. Jansen-Rompen. Dr. J.G.C. Venner, J.G.M. Born en S.H.J. Wolfs hebben hun werkzaamheden voor de commissie in het verslagjaar beëindigd.

Samenstelling per 31 december 2011

Drs. C.J.J.S. Majoor, voorzitter a.i., M.J. Veelen, secretaris, en de leden mw. drs. M.A.J. Boonekamp-Wingen, drs. P.H.M. Boselie, mw. L. Dirks-Jessen, mw. drs. K. Jansen-Rompen en H. Schlechtriem.

De commissie vergaderde in het verslagjaar zesmaal. De vergaderingen werden waar mogelijk bijgewoond door mw. M.A.A. Janssen als ambtelijk vertegenwoordiger van de Provincie Limburg, mw. Z. Janssen, cultuurscout van de regio Parkstad, webmaster drs. Kris Förster en Jos Erdkamp, adviseur van het Bibliotheekhuis Limburg. Naast de continuering van de ingestelde PWS-prijs voor leerlingen in het middelbaar onderwijs, was het met name de *Canon van Limburg* die in 2011 de agenda van de vergaderingen bepaalde.

Implementatie Canon van Limburg

Wat betreft de implementatie van de Canon in de groepen 7 en 8 van het primair onderwijs, wordt ingezet op het vertellen van het geschiedenisverhaal in de klas, waarbij de commissie fungeert als intermediair tussen de circa 450 basisscholen en een pool van verhalenvertellers. Daartoe is een aanzet gemaakt middels een werkplan en zijn een aantal mogelijke ingangen intensief onder de loep genomen. De beoogde samenwerking met het Bibliotheekhuis Limburg die door personele omstandigheden gedurende een aantal maanden werd vertraagd, kon weer worden opgepakt. Mede op verzoek van de commissie werd de website *Canon van Limburg* met een aantal functies uitgebreid. De website is een gezamenlijk initiatief van de BV Limburg, de Provincie Limburg, Het Mooi Limburgs Boekenfonds en LGOG. De aanpassingen werden gerealiseerd door drs. Kris Förster van het Bureau voor Erfgoedcommunicatie en redacteur en communicatiemedewerker van de BV Limburg. Er wordt gezocht naar verdere interactieve mogelijkheden. Besloten werd te komen tot vorming van een klankbordgroep.

Canonkaravaan

De commissie werd betrokken bij het programma van de landelijke Canonkaravaan 2011 van de Stichting Entoen.nu. Deze was gericht op het bieden van (praktische) handvatten aan de docenten in het basisonderwijs om de canon in hun lessen te implementeren. De Canonkaravaan, met plenaire activiteiten en workshops, werd georganiseerd met aandacht voor de Limburgse canon en werd gehouden op 19 oktober 2011 in de Maastrichtse Hoofdwacht.

LGOG-prijs profielwerkstukken

De in 2009 geïntroduceerde LGOG-prijs is bedoeld om leerlingen van HAVO en VWO enthousiast te maken voor het schrijven van een afstudeerscriptie met een onderwerp uit de geschiedenis van Limburg. Met twee inzendingen was de deelname dit jaar niet wat er van werd verwacht. De jury, bestaande uit dr. P.A.J. Caljé (voorzitter), mw. drs. M.A.J. Boonekamp-Wingen en S.H.J. Wolfs, was van mening dat de twee binnengekomen inzendingen weliswaar allebei een eervolle vermelding verdienden, maar dat de prijs, bestaande uit een bronzen beeldje van Ronald van Laar, in 2011 niet kon worden uitgereikt. De inzenders, beiden leerlingen van de VWO Scholengemeenschap Groenewald te Stein, mochten het bij de prijs behorend geldbedrag van 500 euro delen. Het werkstuk van Britt Jennissen ging over *Nederland en Limburg in de Gouden eeuw*. Laura Luijten onderzocht de houding van mensen in Elsloo tegenover de Joden en de Jodenvervolgung in haar werkstuk *Nederland, Limburg en Elsloo tijdens WO II*.

Gezien de geringe deelname beraadt de commissie zich voor de toekomst op een andere aanpak.

Commissie Limburgse Kerkgeschiedenis

Samenstelling per 31 december 2011

Dr. A.P.J. Jacobs, voorzitter, dr. R.M. de la Haye, secretaris, en de leden drs. M. Bohnen, drs. A.M.P.P. Janssen, drs. P.J.A. van Meegeren en Kees Schutgens.

De commissie kwam in 2011 tweemaal in vergadering bijeen. De leden Mart Bohnen, Guus Janssen en Kees Schutgens zijn nauw betrokken bij de uitgave van de visitatieverslagen van het oude bisdom Roermond. Enige leden zijn betrokken bij de voorbereiding van de Wintercursus Limburgse kerkgeschiedenis die in januari 2012 door LGOG Kring Ter Horst te Horst wordt georganiseerd.

Commissie Literatuurgeschiedenis

Samenstelling per 31 december 2011

Dr. Lou Spronck, voorzitter, en de leden Adri Gorissen, drs. Herman van Horen, drs. Harrie Leenders, drs. Ben van Melick, dr. Jos Perry, drs. Emile Ramakers, Ine Sijben en drs. Peter Winkels (Reuver). Adviseurs: prof. dr. Wiel Kusters (Universiteit Maastricht), prof. dr. Joep Leerssen (Universiteit van Amsterdam) en prof. dr. Peter Nissen (Radboud Universiteit Nijmegen).

Op 7 oktober 2010 besloot het hoofdbestuur van LGOG over te gaan tot de oprichting van een commissie Literatuurgeschiedenis en verzocht dr. Lou Spronck een aantal potentiële leden bijeen te roepen. Tijdens deze bijeenkomst, die op 11 december 2010 in het Centre Céramique te Maastricht plaatsvond, werd een werkplan besproken en vastgesteld. Het hoofdbestuur accordeerde dit plan in zijn vergadering van 20 januari 2011, stelde de commissie officieel in, en benoemde dr. Lou Spronck tot voorzitter voor een periode van vier jaar, met ingang van 1 januari 2011.

De commissie ging functioneren als een werkgroep. In het verslagjaar vonden vier vergaderingen plaats, steeds in het Centre Céramique. Uitwerking en uitvoering van onderdelen geschiedde in subcommissies.

Zo werd het in de commissievergaderingen uitvoerig besproken plan voor een *Geschiedenis van de letteren in Limburg* en een *Bloemlezing* door een subcommissie uitgewerkt in drie bijeenkomsten. Het plan werd daarna opnieuw aan leden en adviseurs voorgelegd, opdat het in januari 2012 aan de media kon worden verstrekt en op de sites van LGOG, Huis voor de Kunsten (Roermond) en Centre Céramique gepubliceerd. De bedoeling daarvan is niet alleen informatief, maar ook uitnodigend: kritiek en commentaar van de buitenwacht kunnen worden verwerkt alvorens de commissie overgaat tot het aanzoeken van de auteurs die het plan zullen uitwerken. Het beoogde jaar van verschijnen van *Geschiedenis* en *Bloemlezing* is 2014.

Ter ondersteuning van het werk aan de *Geschiedenis van de letteren in Limburg* gaat de commissie gebruik gaan maken van een database. Deze is opgezet door prof. Joep Leerssen en wordt na aanpassingen geïmplementeerd in de software van het Centre Céramique. Ook geïnteresseerde buitenstaanders zullen van de database gebruik kunnen maken. De subcommissie database vergaderde driemaal (steeds te Maastricht) en verwacht dat de database in het voorjaar van 2012 in de lucht zal zijn.

Een derde subcommissie heeft op 15 en 20 december te Heerlen gewerkt aan een eerste advies ten behoeve van het op te zetten *Limburgportaal* van de DBNL (Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren). Nadat Joep Leerssen al in 2007 voorwerk verricht had, heeft het project nu zijn institutionele basis gevonden in de bijzondere leerstoel Taalcultuur aan de Universiteit Maastricht. Met de daaraan verbonden hoogleraar, dr. Leonie Cornips, bestaat een nauwe samenwerking. In december is een subsidiebedrag voor het eerste jaar beschikbaar gekomen. Doel is in de komende drie à vier jaar een grote verzameling 'Limburgse' teksten te digitaliseren en te plaatsen op de site van DBNL. Het belang van het project, dat Limburg een eigen plek geeft binnen de Nederlandse én de Europese letteren, is moeilijk te overschatten.

Commissie Studiereizen

Wijzigingen in de samenstelling van de commissie

In 2011 werd de commissie uitgebreid met mw. M. (Manna) Majoor-van Eijndhoven.

Samenstelling per 31 december 2011

Dr. A.P.J. Jacobs, mw. drs. L. Wiggers, mw. ir. J.M.M. Jongeling-Rooth, mw. M. Majoor-van Eijndhoven en drs. H.J.L.M. Boersma MBA q.q.

In 2011 voerde de meerdaagse Studiereis naar Picardië (Noord-Frankrijk). Gelet op de ruime belangstelling konden vier reizen worden georganiseerd. De door dr. Régis de la Haye samengestelde reizen waren zonder meer de moeite waard. Uit de aard van de omgeving waren de kathedralen in ruime mate in het programma opgenomen. Datzelfde geldt natuurlijk ook voor de alom tegenwoordige relictten uit de Grote Oorlog. Desalniettemin was er ook aandacht

voor andere zaken: zoals de kastelen van Pierrefonds en Coucy-le Château, de archeologische site van Romeins Bavay en de versterkte kerken in de Thiérache. En voor de liefhebbers nog het Jules Verne Museum en het aan Calvijn gewijde Museum. De picknick die in de bus werd genoten zal ook zeker in het geheugen van de deelnemers een plaats hebben gekregen. De hotelaccommodatie was in alle opzichten uitstekend, de touringcar comfortabel, de chauffeur van Touringcarbedrijf Ghielen, zeer bekwaam en aangenaam in de omgang. Onder de deelnemers is een vragenlijst uitgezet om de ervaringen te peilen. Het resultaat daarvan zal gebruikt worden om de volgende reizen nog verder te verbeteren.

De administratieve afhandeling, de reisindeling en de financiële afwikkeling van de volledig kostendeckende reizen werden door Bureau LGOG verzorgd (Gaby Verhulst en Henk Boersma). Er zij er nog maar eens op gewezen dat de reisleiders (historisch reisleader en de technisch reisleader) hun kennis en tijd om niet ter beschikking stellen om de LGOG-studiereizen mede mogelijk te maken.

Commissie Bronpublicaties

Wijzigingen in de samenstelling van de commissie

Met ingang van 1 oktober nam drs. Th.J.F.R. Bovens wegens wisseling van werkkkring ontslag als lid. Hij werd opgevolgd door prof. dr. L.H.M. Wessels.

Samenstelling per 31 december 2011

Dr. G.H.A. Venner, voorzitter, en de leden drs. E.J. Harenberg, drs. F.J. Hermans, dr. A.P.J. Jacobs, drs. A.M.P.P. Janssen, prof. dr. C.J.H.M. Kneepkens, mw. dr. G. Van Synghel, prof. dr. L.H.M. Wessels.

Het bestuur van LGOG heeft op 7 oktober 2010 de commissie Bronpublicaties opgericht met als taakomschrijving: het onderzoeken van de bronnen voor de Limburgse geschiedenis die, gezien de verhouding tijd/middelen en kwaliteit, in aanmerking komen om digitaal en/of analoog gepubliceerd te worden, evenals het begeleiden van het uitgeven van deze bronnen. De commissie heeft zich beziggehouden met de op handen zijnde publicatie van de schepenoorkonden van Maastricht en Sint-Pieter daterend vóór 1300 die naast een uitvoerige inleiding de teksten van meer dan honderd Latijnse oorkonden en de Nederlandse vertaling bevat. Aan de orde kwam eveneens het vlot trekken van het lang geleden door de heren Deblon, Grauwels en Munsters gestarte project tot publicatie van de registers van de aartsdiaken van Kempenland in het bisschoppelijk archief te Luik. Deze registers uit de vijftiende en zestiende eeuw bevatten een schat aan gegevens over de altaren en dienstdoende priesters in de dekenaten Maaseik, Susteren en Wassenberg.

Een project van lange adem is het uitgeven van oorkonden in origineel of afschrift aanwezig in de archieven van in het huidige Limburg gevestigde met name kerkelijke instellingen. Wanneer de einddatum op 1300 wordt gelegd, komen nog zo'n vijfhonderd oorkonden in

aanmerking. Het verdient volgens de commissie de voorkeur om oorkonden per archief-fonds uit te geven, omdat dan de kosten en de tijdsduur te overzien zijn. Uitgangspunt is voorts dat de wetenschappelijke standaard wordt gehanteerd die voor andere recente Nederlandse oorkondenboeken (Noord-Brabant, Gelderland) geldt. Het eerste kleinschalige project in dezen zou de uitgave van de oorkonden van het klooster Houthem Sint-Gerlach kunnen zijn.

Commissie Fondsenwerving 150-jarig jubileum LGOG

De Commissie Fondsenwerving bestaat uit drs. C.J.J.S. Majoor, prof. dr. P.M.J.E. Tummers, P.J.M. Korten, drs. F.L.J.F. Jadoul, drs. B.G.J.C. Fasol en drs. H.J.L.M. Boersma MBA.

De Commissie Fondsenwerving 150-jarig jubileum LGOG werd in het najaar van 2008 ingesteld. Het belangrijkste doel van de commissie is om fondsen te werven voor de realisatie van de driedelige Nieuwe Geschiedenis van Limburg, waarvan de uitgave is voorzien in 2013. Ook probeert de commissie geld te verwerven om andere jubileum-activiteiten mogelijk te maken. In 2011 werden weer een aantal Limburgse gemeenten aangeschreven om een bedrag van 5 eurocent per inwoner te doneren. Inmiddels hebben 17 gemeenten aan dat verzoek voldaan. Ook werd een groot aantal cultuurfondsen, stichtingen en verenigingen aangeschreven voor een donatie. De respons was over het algemeen genomen positief. De fondsen worden beheerd door de Stichting Vrienden van LGOG.

Kascontrolecommissie (boekjaar 2011)

De leden van de kascontrolecommissie voor het boekjaar 2011 zijn L. Jacobs (Oostrum-Venray) en L. Broers (Oostrum-Venray).

Bijzondere leerstoel Rechtsgeschiedenis van de Limburgse territoria

De in 1989 door LGOG ingestelde bijzondere leerstoel Rechtsgeschiedenis der Limburgse Territoria bij de Universiteit Maastricht wordt sedert 1 juni 1998 bekleed door prof. dr. A.M.J.A. (Louis) Berkvens. Op 9 juni 2011 vond in de Statenzaal van het stadhuis te Roermond de feestelijke presentatie plaats van de procesgids *Soevereine Raad te Roermond, Justiz-Collegium te Geldern en Staats Hof van Gelre te Venlo, Verloren Hilversum 2011* (Procesgidsen Stichting Oud Vaderlands Recht dl. 9). Het eerste exemplaar werd aangeboden aan mr. Peter Pulles, president van de rechtbank Roermond. Daarnaast verscheen een bijdrage, getiteld 'Juges de paix avant la lettre' in *Midden- en Noord-Limburg, voorafgaand aan de invoering van de Vredegerichten in de Franse Tijd* in: G. Martyn, *Scènes uit de geschiedenis van het Vredegerecht, Brugge, Die Keure 2011*, blz. 57-71; tenslotte werd de laatste hand gelegd aan een omvangrijke publicatie over wetgeving voor Pruisisch Gelre, die in de loop van 2012 zal verschijnen (Plakkatenlijst Overkwartier, deel III: Plakkaten, ordonnanties en circulaires voor Pruisisch Gelre

(1713-1798). Veel aandacht werd besteed aan de begeleiding van drie buitenpromovendi, die proefschriften voorbereiden op het gebied van de Limburgse rechtsgeschiedenis. Op 7 oktober 2011 verdedigde Hans van Hall onder grote publieke belangstelling zijn proefschrift, getiteld: *Eijsden, een vrijheid met Luikse stadsrechten. Een rechtshistorische schets van de ontwikkeling van een Minderstadt tussen Maas en Rijn (ca. 1300-ca.1550)*. Afronding van de volgende dissertaties is voorzien tegen 2013.

De bijzonder hoogleraar participeerde in de redactie van de Nieuwe Geschiedenis van Limburg, die in 2013 ter gelegenheid van het 150-jarig bestaan van LGOG verschijnt. Tenslotte vervulde de bijzonder hoogleraar op verzoek van het Genootschapsbestuur diverse taken ad hoc.

Werken LGOG

In 1956 verscheen Nr. 1 in de reeks *Werken van LGOG*. De bedoeling van de reeks was/is om de gemeenschappelijke geschiedenis van de beide Limburgen te onderzoeken en daarover te publiceren. In 2011 verscheen Nr. 20 in de reeks. Het betreft *In hoede van rechte gekeerd. Opstellen ter gelegenheid van dertig jaar Werkgroep Limburgse Rechtsgeschiedenis*, onder redactie van A.M.J.A. (Louis) Berkvens en Th.J. (Jacques) van Rensch. Het boek werd tijdens de Voorjaarsvergadering (ALV) van LGOG te Sittard gepresenteerd.

Maaslandse Monografieën

Sedert 1964 wordt door LGOG in samenwerking met het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg, Maastricht, de historische reeks *Maaslandse Monografieën* uitgegeven. Het bestuur van de stichting bestaat uit vertegenwoordigers van LGOG en van SHCL. Namens LGOG hebben thans prof. dr. P.M.J.E. Tummers (vice-voorzitter) en drs. H.J.L.M. Boersma MBA (penningmeester) zitting in het bestuur. In de bestuursvergadering van 19 oktober 2011 werd afscheid genomen van dr. J.G.C. Venner, die sinds 2000 namens LGOG deel heeft uitgemaakt van het bestuur.

In 2011 (premieboek 2010) verscheen deel 74 van *Maaslandse Monografieën* onder de titel *Eijsden, een vrijheid met Luikse stadsrechten. Een rechtshistoische schets van de ontwikkeling van een Minderstadt tussen Maas en Rijn (ca. 1300-ca. 1550)* van Hans van Hall (zie hiervoor).

In 2011 (premieboek 2011) verscheen tevens deel 75 van *Maaslandse Monografieën* onder de titel *Mijnbouw en arbeidsmarkt in Nederlands-Limburg. Herkomst, mobiliteit en binding van mijnwerkers tussen 1900 en 1965* van Serge Langeweg.

De reeks *Maaslandse Monografieën* is met name bedoeld voor het publiceren van proefschriften. De redactie ziet dan ook graag voorstellen daartoe tegemoet.

Habetslezing

Op 8 juni werd de eerste Habetslezing gehouden in Maastricht. De Habetslezing moet uitgroeien tot een jaarlijks weerkerend fenomeen waarin een vooraanstaande spreker een geheel nieuw licht werpt op een bepaald aspect van de Limburgse geschiedenis. De naamgever van de lezing is Joannes Josephus (Jos) Habets. Geboren in 1829 in Oirsbeek, overleden te Maastricht in 1893. Kapelaan, pastoor, medeoprichter van LGOG, langjarig voorzitter van LGOG en redactievoorzitter van de *Publications*, eerste rijksarchivaris in de provincie Limburg, historicus, archeoloog, kerkgeschiedschrijver. En vooral veelpublicist. Voortaan zal telkens in juni, de maand waarin Habets overleed, de Habetslezing worden gehouden, op een wisselende locatie in Limburg.

De eerste Habetslezing werd verzorgd door Jona Lendering, Nederlands historicus en auteur van verscheidene boeken over de oudheid, vaderlandse geschiedenis en modern management. Zijn onderwerp: *'De frictie tussen bronnen en archeologie'*.

Kringen

Kring De Aldenborgh (Weert)

Bestuurssamenstelling per 31 december 2011

P.J.M. Korten, voorzitter, J.H.B. Kremers, secretaris, P.M.J. Jongen, penningmeester, en de leden M. Bukkems, M.J.J. van Hoef, G.J.F. Weerts en A.M.G.C. van Wegberg-Veugen.

Het bestuur vergaderde in het verslagjaar viermaal.

Leden

De kring telde per 31 december 2011 276 leden.

In het verslagjaar overleden onder meer de leden Eloy Werz en Zef Orbon.

Namens De Aldenborgh hadden J.H.B. Kremers en P.J.M. Korten zitting in de adviescommissie Roerend Erfgoed en Beeldende Kunst van de gemeente Weert en P.M.J. Jongen en J.H.B. Kremers in de adviescommissie Cultuurhistorie van de gemeente Weert.

Het bestuur heeft besloten de reguliere lezingen te laten plaatsvinden in dienstencentrum De Roos en indien dit bezet is uit te wijken naar RICK.

Lezingen

17 januari	drs. Reinildis van Ditzhuyzen, <i>De toekomst van de monarchie – met een blik in het verleden</i> (115 belangstellenden)
14 februari	jaarvergadering, gevolgd door lezing drs. Erik Caris, <i>Het Rijksmonument de Sint-Martinuskerk</i> (95 belangstellenden)

- 21 maart dr. Joost Welten, *Het Grand Canal du Nord* (215 belangstellenden)
- 18 april drs. Dorine Hermans, *Wie ben ik dat ik dit doen mag?* (90 belangstellenden)
- 23 mei dr. Pieter Biesboer, *Willem van Heythuysen en zijn connecties* (110 belangstellenden)
- 12 september lic. Jos Henkens, *Filips de Montmorency, graaf van Horn en de Opstand in de Nederlanden* (92 belangstellenden)
- 4 oktober boekpresentatie en lezing dr. Joost Welten, *Met Napoleon naar Moskou. De ongelooflijke overlevingstocht van Joseph Abbeel* (168 belangstellenden)
- 7 november dr. André de Bruin, *Het beschavingsoffensief van de RK-kerk en drie van haar die-naren, Poels, Vullings en Slots* (143 belangstellenden)
- 15 december lezingen door dr. Joost Welten en drs. Emile Haanen in het kader van aanbieding *Spiegel van Roermond* met een Weerts tintje (325 belangstellenden)

Excursie

- 16 oktober Lier, met bijwonen Sint-Gummarusprocessie (56 deelnemers)

Cultuurhistorische Zomer 2011

- 21 juni Gluren bij de burens ... Geistingen (180 deelnemers)
- 25 juni boekpresentatie *Truijen Truijens Troeijen 1450-2010* door Jan Truijen in de Sint-Josephkerk te Keent-Weert (225 belangstellenden)
- 5 juli Gluren bij de burens ... Laar (300 deelnemers)
- 19 juli Gluren bij de burens ... Buggenum (200 deelnemers)
- 28 juli eerste dagexcursie naar Dordrecht (60 deelnemers)
- 29 juli tweede dagexcursie naar Dordrecht (62 deelnemers)
- 2 augustus Gluren bij de burens ... Baarlo (180 deelnemers)
- 16 augustus Gluren bij de burens ... Budel-Dorplein (200 deelnemers)

Overige zaken

Huldiging jubilarissen

Op 15 oktober werden in het koor van de Paterskerk aan de Biest de Aldenborghleden gehuldigd die 25 jaar of langer lid waren van LGOG. Daarbij waren 200 belangstellenden aanwezig.

Bezoek gouverneur

Op 2 november 2011 bezocht de nieuwe gouverneur van Limburg, drs. Th. Bovens, de gemeente Weert in het kader van zijn rondgang langs alle gemeenten in de provincie. In de Multifunctionele Accommodatie Tungelroy verzorgde De Aldenborgh voor de gouverneur een presentatie over de historie van Weert.

Samenwerking

In 2011 werden de bestaande contacten met collega-verenigingen verder aangehaald. Het betreft de Pater Sangerskring Maaseik, Heemkunde Oos Naer (Neer), Heemkundekring De Baronie van Cranendonck, Stichting Streekarcheologie Peel Maas en Kempen, Geschied- en heemkundige Kring Het Land van Thorn en het RICK (Regionaal Instituut voor Cultuur en Kunst) te Weert. Het bestuur is van mening dat samenwerking tot een ruimer aanbod van activiteiten leidt.

Kring De Westelijke Mijnstreek

Bestuursmutaties

Tijdens de jaarvergadering op 14 april beëindigde secretaris Mart Bohnen na zes jaar zijn lidmaatschap van het kringbestuur. Bestuurslid Gert Tempelman nam de functie van secretaris over. Frans de Kok werd als nieuw bestuurslid gekozen.

Bestuurssamenstelling per 31 december 2011

P.G.W.M. (Peter) Schulpen, voorzitter, drs. G.J. (Gert) Tempelman, secretaris, ing. J.G.M. (Ger) Quadakkers, penningmeester, en de leden C.F.H.A. (Chris) Dols, mw. drs. L. (Lita) Wiggers, drs. B.J. (Bart Jan) de Graaf en F.J.C.M. (Frans) de Kok.

Het bestuur vergaderde in het verslagjaar driemaal.

De commissie die de viering van het zestigjarig jubileum voorbereidde (Peter Schulpen, Gert Tempelman en Ger Quadakkers) vergaderde verschillende malen.

Leden

De kring telde per 31 december 2011 293 leden.

Lezingen

27 januari	drs. Piet Meijers, <i>George Tielens (1888-1950), kunstenaar en gentleman</i> (georganiseerd in samenwerking met Museum Het Domein alwaar ook de lezing plaatsvond) (circa 65 belangstellenden)
24 februari	drs. Herman van Rens, <i>De haarvaten van de holocaust. De deportatie van joden uit de Westelijke Mijnstreek</i> (georganiseerd in samenwerking met Heemkunde-vereniging Geleen, gehouden in 't Guliks Hoes te Sittard) (circa 150 belangstellenden)
14 april	drs. Bart-Jan de Graaf, <i>De onderstroom II. De alternatieve jongerencultuur in de Westelijke Mijnstreek in de jaren '70</i> (georganiseerd in samenwerking met Museum Het Domein alwaar ook de lezing plaatsvond). Voorafgaand aan de lezing was er gelegenheid de tentoonstelling over dit onderwerp te bezoeken, vond de algemene ledenvergadering van de kring plaats en werd aan leden die 25, 40 of 50 jaren lid waren van de vereniging de bijbehorende verenigingsspelid uitgereikt (circa 60 belangstellenden)

- 28 april drs. Rosemarie Smeets, *De culturele biografie van Doenrade* (georganiseerd in samenwerking met Stichting Plateau van Doenrade, gehouden in Kasteel Doenrade) (circa 85 belangstellenden)
- 22 juni Guus Peters, *De kasteelheren en de oude kern van Elsloo* (in 't Guliks Hoes te Sittard) (25 belangstellenden)
- 22 september Sjef Maas, *De Limburgse Mijnen en de volkshuisvesting in de mijnstreek* (georganiseerd in samenwerking met met Heemkundevereniging Geleen, gehouden in 't Guliks Hoes te Sittard) (circa 35 belangstellenden)
- 20 oktober drs. Theo Hanssen, *Nut en noodzaak van de gemeentelijke herindeling in 2001. Een strijd tussen emotie en ratio* (in 't Guliks Hoes te Sittard) (circa 30 belangstellenden)

Excursies

- 26 mei rondleiding door Roermond en lezing van prof. dr. Peter Nissen over de geschiedenis van Roermond (georganiseerd in samenwerking met LGOG Kring Roermond) (circa 65 deelnemers)
- 23 juni rondleiding door de historische kern van Elsloo en bezoek aan Streekmuseum Schippersbeurs te Elsloo (35 deelnemers)
- 9 juli excursie naar Namen (georganiseerd in samenwerking met Veldeke Kring Sittard) (48 deelnemers)

Overige activiteiten

- 16 april de kring trad op als gastheer voor de algemene ledenvergadering van LGOG. Ingenieur Rob Brouwers en Harold Janssen van architectenbureau Satijnplus verzorgden een lezing onder de titel *Het kloosterkwartier te Sittard, restauratie met visie*. Medewerkers van Laudy Bouw en Ontwikkeling verzorgden een rondleiding door het Kloosterkwartier. De activiteiten vonden plaats in het Kloosterkwartier aan de Oude Markt te Sittard (circa 65 deelnemers)
- 1 oktober deelname aan de Euregionale Contactdag op 1 oktober. De dag waarop leden van de Pater Sangerskring Maaseik, de Heimatvereinigung Selfkant en LGOG Kring De Westelijke Mijnstreek elkaar ontmoeten, werd dit jaar georganiseerd door de Pater Sangerskring Maaseik. Op het programma stonden een bezoek aan en voordracht over de Sint-Annakerk te Aldeneik, een rondleiding door Aldeneik en een bezoek aan het Wijndomein Aldeneyck (circa 45 deelnemers)
- 19 november viering van het zestigjarig bestaan van de kring in de zaal van de Philharmonie aan de Gats te Sittard, met een lezing van dr. Jos Perry over de Limburgse identiteit, een voordracht van drs. Peer Boselie over de identiteit van de Westelijke Mijnstreek en de presentatie van het jubileumboek (circa 100 bezoekers)

Overige zaken

Sponsoring

De kring ontving ook dit jaar een subsidie van de gemeente Sittard-Geleen en sponsorbijdragen van Laudy Bouw & Ontwikkeling en Rabobank De Westelijke Mijnstreek.

Publicatie

Bij gelegenheid van het zestigjarig jubileum van de kring werd het boek *Negentien gemeenten, één regio. Vademecum voor plaatselijke institutionele geschiedbeoefening in de Westelijk Mijnstreek* door de kringleden Guus Janssen, René Lauwers en Peter Schulpes samengesteld. Het verscheen in een oplage van 1000 exemplaren. De leden van de kring ontvingen een exemplaar gratis. Uitgave van het vademecum was mede mogelijk dankzij een groot aantal sponsorbijdragen.

Kring Gelders Overkwartier van Roermond

Bestuursmutaties

Mw. mr. F.P. de Boer-Rennings is tijdens de op 21 maart gehouden algemene ledenvergadering bij acclamatie gekozen tot bestuurslid.

Bestuurssamenstelling per 31 december 2011

R.J.P.M. Vroomen, voorzitter, W.G. de Valk, secretaris, drs. R.A.M.J. Dückers, penningmeester en de leden mw. mr. F.P. de Boer-Rennings, M.M.H. Lemmens, mw. M.J.F. Muller-Klaar en mr. M.M.G.M. Richter.

Het bestuur vergaderde in het verslagjaar driemaal. De communicatie tussen de leden van het bestuur verloopt dankzij het e-mailverkeer soepel en is ook sneller dan communicatie per brief.

Leden

De kring telde per 31 december 2011 243 leden.

Lezingen

7 februari	Chr. Brachthäuser, <i>Le Prince Regent d'Orange - Wilhelm Hyazinth Vorst van Oranje en Nassau-Siegen (1667-1743)</i> (circa 50 belangstellenden)
21 maart	drs. R.A.M.J. Dückers, <i>Corpus I Iuris Civilis: de wet als kunstwerk</i> (circa 75 belangstellenden)
18 april	Sander van Daal, <i>Kruiswegstaties en kruisen en kapellen</i> (circa 40 belangstellenden)
26 mei	prof. dr. P. Nissen, <i>Door de gasthuispoel gedreven. Een rondgang door het stadsleven van Roermond bij de overgang van de middeleeuwen naar de nieuwe tijd</i> (na afloop van de in samenwerking met LGOG Kring De Westelijke Mijnstreek georganiseerde stadswandeling) (circa 75 deelnemers aan de wandeling; circa 100 belangstellenden voor de lezing)
5 september	John Vaessen, <i>Roermondse adel en 'kermisadel' op het Oude Kerkhof (D'n aaje Kirkhaof)</i> (circa 50 belangstellenden)

- 3 oktober Erik Driessen, *De historie van de keramische kunstateliers te Beesel* (circa 40 belangstellenden)
- 7 november dr. L. Verhart, *De verkoop van de archeologische collectie van de Roermondse notaris Charles Guillon in 1890* (circa 75 belangstellenden)

Excursies

- 14 mei Boxmeer, Grave en Velp, met bezoeken aan het Karmelietenklooster te Boxmeer, de Sint-Elisabethskerk te Grave en het Kapucijnenklooster te Velp (circa 20 deelnemers)
- 24 september 'D'n aaje Kirkhaof' te Roermond (circa 35 deelnemers)

Kring Land van Valkenburg en Heuvelland

Bestuurssamenstelling per 31 december 2011

C.J.L. De Maeijer, voorzitter en secretaris, mw. R.M.W.G. Spits-Vossen, penningmeester, ir. G.S.J.A. Xhonneux, notulist, en verder de leden H. Kuijpers, S.H.J. Wolfs en drs. E.J.C.G. Thewissen.

Het bestuur vergaderde in het verslagjaar negenmaal.

Leden

De kring telde per 31 december 2011 130 leden.

In het verslagjaar overleed erelid en oud-voorzitter G. de Heus.

Lezingen

- 18 januari Holger Dux, *Architect Moretti* (Óp Sankt Tolbert te Vaals), georganiseerd in samenwerking met Heemkundekring Sankt Tolbert (50 belangstellenden)
- 25 februari jaarvergadering, gevolgd door lezing Régis de la Haye, *450 jaar bisdom Roermond en bisschop Lemmens* (Zaal 't Weverke te Schimmert), georganiseerd in samenwerking met Heemkundevereniging Schimmert (30 belangstellenden)
- 31 maart P. Boselie, *100 jaar vroedvrouwschool in Heerlen* (Zalencentrum Keulen te Klimmen), georganiseerd in samenwerking met Heemkundevereniging Klimmen (35 belangstellenden)
- 14 april F. Gerards, *De Ridderschap van Valkenburg* (Hotel Monopole te Valkenburg) (30 belangstellenden)
- 12 mei D. Habermehl, *Wonen in een nieuwe wereld. Villa-ontwikkeling in de noordelijke provincies van het Romeinse rijk* (De Timpaan te Gulpen) (10 belangstellenden)
- 17 augustus H. Stohr, *Ruhrgebied in verandering: Essen en Duisburg* ('t Geboew te Schin op Geul), georganiseerd in samenwerking met Heemkundevereniging Schin op Geul (50 belangstellenden)

- 15 september W. Rutten, *Nederlandse mijnwerkers in België* (Óp Sankt Tolbert te Vaals), georganiseerd in samenwerking met Heemkundekring Sankt Tolbert (32 belangstellenden)

Excursies

- 2 juli natuurhistorische wandeling rondom dorp en kasteel Leut (Maasmechelen) onder leiding van C. De Maeijer (12 deelnemers)
- 20 augustus Essen en Duisburg onder leiding van H. Stohr, georganiseerd in samenwerking met Heemkundevereniging Schin op Geul (31 deelnemers)
- 1 oktober basiliek en synagoge Meerssen onder leiding van de heren Savelberg en Kockelkorn (15 deelnemers)

Overige activiteiten

- 28 mei jaarlijkse contactdag met heemkundeverenigingen, georganiseerd in samenwerking met LGOG Kring Parkstad Limburg. Ditmaal waren beide kringen te gast bij Heemkundekring Sankt Tolbert te Vaals. Thema was *Verzamelen, ontsluiten, bewaren en hergebruiken van historisch filmmateriaal in Limburg*
- 3 juni eerste uitreiking van de LGOG-verenigingspeldjes. Eén lid ontving het speldje vanwege een lidmaatschap van 50 jaar, vijf leden vanwege een 40-jarig lidmaatschap en achttien leden vanwege een 25-jarig lidmaatschap. Een zeer gezellige bijeenkomst, die jammer genoeg in de toekomst een veel kleiner aantal jubilarissen zal tellen
- 15 november traditionele bijeenkomst van LGOG Kring Land van Valkenburg en Heuvel-land, IVN Valkenburg en Veldeke Krink Vallekeberg in Hotel Monopole in Valkenburg. Lou Heynens hield namens de kring een presentatie met als onderwerp *Pikanterieën op kastelen aan de Geul* (45 toehoorders)

Kring Maas en Niers

Bestuurssamenstelling per 31 december 2011

Drs. H.A.M. Coopmans, voorzitter, mw. M.H.A. Lam-Jetten, secretaris, P.L.J. Wolters, penningmeester, en de leden mw. G.P.J.M. Dinnessen-Wijers, mw. M.J.P.L. Simons-Martens en W.S van Dinter.

Het bestuur vergaderde in het verslagjaar achtmaal.

Leden

De kring telde per 31 december 2011 95 leden.

Ten behoeve van de ledenwerving is door de kring een kleurrijke folder samengesteld en uitgebracht.

Lezingen

- 13 januari drs. Rinus Boidin, *De Mythe* (47 belangstellenden)
- 24 februari jaarvergadering, met aansluitend lezing mw. Anneke Vahl-Lekkerkerker, *200 jaar monarchie in beeld* (34 belangstellenden)
- 7 april mw. Christel Verstappen en Karel Haazen, *Project 'Het Gennepers Huys'* (48 belangstellenden)
- 19 mei Wim van Heugten, *De tuinen van Kleef* (53 belangstellenden)
- 20 oktober mw. Veerle Leysen, *Teuten, handelsreizigers en marskramers* (37 belangstellenden)
- 1 december François Swinkels, *De ster van Bethlehem* (33 belangstellenden)

Excursies

- 18 juni Maaseik (29 deelnemers)
- 17 september Kleef (27 deelnemers)

Overige zaken

Samenwerking met Kring Ter Horst

Op 9 november was er een gezamenlijk overleg met de bestuursleden van LGOG Kring Ter Horst met als doel de uitwisseling van ideeën over samenwerking tussen beide kringen op het gebied van excursies en andere activiteiten.

Herdruk oorlogsboek

In december is *Gemeente Gennep in de wereldbrand 1939-1945* – geschreven en samengesteld door Wiel van Dinter – herdrukt en opnieuw uitgegeven.

Kring Maastricht

Bestuursmutaties

Als nieuw bestuurslid werd K. Förster gekozen als opvolger van L. Jacobs, die na twee termijnen afscheid nam.

Bestuurssamenstelling per 31 december 2011

Dr. T.A.S.M. Panhuysen, voorzitter, prof. dr. E. Homburg, vicevoorzitter, drs. F.E.R. Hovens, secretaris, J.M.E. Mans, penningmeester en de leden mw. drs. M.A. Boonekamp-Wingen, drs. K. Förster en F.H.M. Roebroeks. Buitengewoon bestuurslid: J.J. Bonnet.

Het bestuur vergaderde in het verslagjaar vijfmaal.

Leden

De kring telde per 31 december 2011 610 leden.

Het jaarprogramma werd bij de leden en bij derden bekendgemaakt door middel van een poster en/of boekenlegger.

Lezingen

3 januari	Joep Orbons, <i>Over grotten en gangen. De eeuwenlange exploitatie van onze mergelbodem</i> (115 belangstellenden)
30 januari	lezingen door Jacoline Zilver schoon, Rosan Scheres en Angelique Friedrichs in de Dominicanenkerk voorafgaand aan de officiële afronding van de restauratie van de gewelf- en muurschilderingen aldaar (georganiseerd samen met Selexyz Dominicanen en Stichting Restauratie Atelier Limburg)
7 februari	Titus Panhuysen, <i>De SLEUTEL tot de keizerlijke status van de Sint-Servaasabdij</i> (175 belangstellenden)
14 maart	Andreas Schaub, <i>Aachen zwischen Römerzeit und Karl dem Großen</i> (105 belangstellenden)
4 april	Herman van Rens, <i>Holocaust aan de Maas. Enkele aspecten van de vervolging van joden en zigeuners tijdens de Tweede Wereldoorlog in de Provincie Limburg</i> (120 belangstellenden)
3 oktober	Jos Notermans, <i>Maastricht, de vesting en daarna ...</i> (200 belangstellenden)
7 november	Ronald van Kesteren, <i>De Middeleeuwen: heilig of huiveringwekkend? De geschiedenis van een gespleten tijdperk</i> (127 belangstellenden)
2 december	Harry Knipschild, <i>Maastricht en de geschiedenis van de popmuziek. Een persoonlijke kijk</i> (85 belangstellenden)

De lezingen werden gehouden in Stayokay aan de Maasboulevard te Maastricht.

Excursies

26 maart	<i>Op bezoek bij de burens in Aken</i> (thematische wandelingen) (67 deelnemers)
17 en 19 mei	<i>Lieux de Mémoire</i> (avondexcursies). Excursies naar het oude KNP-complex en omgeving (Bassin), en naar bierbrouwerij De Keyzer en omgeving (Wyck) (respectievelijk 47 en 31 deelnemers)
29 oktober	bezoek aan het MAS (Museum aan de Stroom) in Antwerpen (45 deelnemers)

Overige activiteiten

Historisch Café in Selexyz Dominicanen

28 april	<i>Maastricht Kennisstad: 850 jaar onderwijs en wetenschap.</i> Sprekers: Eric van Royen, Charles van Leeuwen, Fred Cammaert en Pieter Caljé (30 belangstellenden)
17 november	<i>De 'Nieuwe geschiedenis van Limburg'- een nieuw standaardwerk?</i> Sprekers: Paul Tummers, Ad Knotter, Henk Stoepker, Frank Hovens (45 belangstellenden)

Beide malen heeft Paul van der Steen een column uitgesproken en Jac van den Boogard een aantal recent verschenen boeken over de geschiedenis van Maastricht en Limburg besproken.

Familiemiddag

28 december Thermenmuseum te Heerlen (27 deelnemers, waar onder 9 kinderen)

Overige zaken

Signalement

Het kringbestuur heeft op 4 september een vierde *Signalement* naar het college van burgemeester en wethouders gestuurd, waarin de aandacht werd gevraagd voor:

- 1) (nogmaals) het grensoverschrijdend gebied en grottenstelsel van Caestert op de Sint Pietersberg;
- 2) (nogmaals) het roerende culturele erfgoed: het voorbeeld van de sarcofagen in de Kazematten;
- 3) de markering van een *lieu de mémoire* aan de Professor Pieter Willemsstraat (vanaf het voormalige schoolgebouw aldaar gingen de transporten van de Limburgse joden van start);
- 4) de collectie gipsen beelden van de Academie Beeldende Kunsten Maastricht;
- 5) de uitgave van een boek in 2013 bij gelegenheid van het zestigjarig bestaan van de kring.

Sponsoring

Er werd sponsoring genoten van GroutarsThissenVrancken Team Notarissen en Selexyz Dominicanen Maastricht.

Dankzij de inzet van vrijwilligers bij het distribueren van de *Publications 2010* en deel 75 in de reeks *Maaslandse Monografieën* konden extra reserves worden opgebouwd.

Kring Parkstad Limburg

Bestuursmutaties

Tijdens de ledenvergadering op 21 maart in het Bernardinuscollege te Heerlen is J.J. Senden statutair afgetreden. Tijdens de vergadering werd R. Braad tot bestuurslid gekozen. Tijdens de bestuursvergadering op 15 november is dhr. H. Beyer toegetreden tot het bestuur als aspirant bestuurslid.

Bestuurssamenstelling per 31 december 2011

Drs. M.W. van der Weerden, voorzitter, mw. ing. E.T.A. Peerboom-van der Meer, secretaris, mw. M.J.H. van der Weerden, penningmeester, de leden R. Braad, drs. R.J. Herpers en mr. ir. J.J.W.M. Smeets en aspirant lid H. Beyer.

Het bestuur vergaderde in het verslagjaar viermaal.

De bestuursexcursie naar Heusden vond plaats op 2 juli.

Leden

De kring telde per 31 december 2011 265 leden.

Op 4 maart kreeg Albert Corten uit Heerlen uit handen van gouverneur Léon Frissen in het Provinciehuis te Maastricht de allereerste verenigingsspeld uitgereikt. Van de bijna drieduizend LGOG-leden is hij het langst lid: sinds 1943.

Lezingen

17 januari	Paul Borger, <i>Oostenrijkse woningen</i> (110 belangstellenden)
9 februari	Harrie Reumkens, <i>60 jaar Wereld Muziek Concours</i> (49 belangstellenden)
21 maart	jaarvergadering, gevolgd door lezing Jef Born, <i>Dood en begraven bij de Romeinen</i> (40 belangstellenden)
20 april	Henk de Wolf, <i>Geschiedenis van joden in Heerlen</i> (91 belangstellenden)
23 mei	Emile Ramakers, <i>Kasteel Schaesberg en zijn bewoners</i> (55 belangstellenden)
7 september	Holger Dux, <i>Architectuur in de negentiende eeuw</i> (35 belangstellenden)
17 oktober	Dave Packbier, Peter Pauwels en Martin van der Weerden, <i>De smaak van '44 en '45</i> (43 belangstellenden)
23 november	G. Jansen, <i>De Romeinse tuin</i> (53 belangstellenden)

Excursies

29 januari	tentoonstelling <i>Sterven en begraven in de middeleeuwen</i> in het Jubelparkmuseum te Brussel (41 deelnemers)
16 april	Geldern (42 deelnemers)
25 juni	'In de voetsporen van G. Böhm': Neviges en Bergisch Gladbach (40 deelnemers)
17 september	Afrikamuseum in Tervuren en Nivelles (32 deelnemers)
22 oktober	Zoutleeuw en Diest (35 deelnemers)

Overige activiteiten

28 mei	jaarlijkse Heemkundecontactdag, georganiseerd door Heemkundekring Sankt Tolbert, LGOG Kring Land van Valkenburg en Heuvelland en LGOG Kring Parkstad Limburg. Plaats van handeling was het verenigingslokaal van Heemkundekring Sankt Tolbert te Vaals. Spreker van de dag Frank Holthuis behandelde het onderwerp <i>Verzamelen, ontsluiten, bewaren en hergebruiken van historisch filmmateriaal in Limburg</i>
18 juni	uitreiking door het kringbestuur van de verenigingsspelden aan de 25-, 40- en 50-jarige jubilarissen van de kring (100 belangstellenden)
2 oktober	evenement <i>De smaak van '44 en '45</i> (2900 belangstellenden)

Kring Ter Horst

Bestuursmutaties

Tijdens de jaarvergadering werd drs. M.P.G.M. van den Munckhof, na een afwezigheid van een jaar, opnieuw tot bestuurslid en voorzitter gekozen. Tevens werd A.H. Snellen tot bestuurslid gekozen.

Bestuurssamenstelling per 31 december 2011

Drs. M.P.G.M. van den Munckhof, voorzitter, P.J.T. Vissers, secretaris, P. Jakobs, penningmeester en de leden drs. X.C.C. van Dijk, ing. P.J.M. Jakobs, mw. W.J.G. Seuren-Keijsers en A.H. Snellen. Het bestuur vergaderde in het verslagjaar zesmaal.

Leden

De kring telde per 31 december 2011 174 leden.

Lezingen

19 januari	Jan Min, <i>De schilder Henri Jonas</i> (54 belangstellenden)
23 februari	jaarvergadering, gevolgd door een inleiding over Griendtsveen door Wien van Mullekom (62 belangstellenden)
6 april	drs. Maarten Dolmans en mw. lic. M. Janssens, <i>Via Belgica en Via Mosae</i> (75 belangstellenden)
14 september	Jos Jenniskens, <i>De toekomst van kasteel Huys Ter Horst</i> (56 belangstellenden)
2 november	ir. Fred Humblé, <i>Alphons Boosten, architect</i> (47 belangstellenden)
14 december	drs. Truus Roks, <i>Oud Schrift in Limburg</i> (42 belangstellenden)

Excursies

26 januari	bezigting Norbertuskerk in Horst met een inleiding door Jeu van den Beuken (60 deelnemers)
9 april	Aarschot (44 deelnemers)
28 december	kleine excursie naar Kalkar (23 deelnemers)

Overige activiteiten

6 juli	avondwandeling door Griendtsveen onder leiding van Wien van Mullekom (90 deelnemers)
5 oktober	uitreiking LGOG-verenigingsspeld. 24 jubilarissen ontvingen hun speld (51 belangstellenden)

Cursus

In het winterseizoen verzorgde Jan Hanssen een cursus *Genealogie voor beginners*. Op 2 en 9 februari en op 2 en 16 maart maakten de 22 deelnemers kennis met de genealogie aan de hand

van voorbeelden en praktische oefeningen. De cursus werd zoals gebruikelijk in de instructie-ruimte van Museum De Kantfabriek in Horst gehouden.

Overige zaken

INFO LGOG Kring Ter Horst

In 2011 werd een nieuwe redactie voor *INFO* benoemd. Na het verschijnen van nummer 42 gaven mw. drs. Y. Hermans-Cuppen en drs. W. Moorman het redactiestokje over aan J.H. Jenniskens. In overleg met de heer Moorman stelde hij *INFO* nummer 43 samen. Een tweede redacteur werd gevonden in de persoon van A.J. Duijf. Onder hun leiding verschenen in 2011 de nummers 44 (februari) en 45 (september). Het blad verschijnt in een oplage van tweehonderd exemplaren en wordt mede mogelijk gemaakt dankzij bijdragen van regionale sponsors.

TerHorstNet

Mede op initiatief van het kringbestuur heeft de gemeente een werkgroep ingesteld om tot een digitale database te komen van archieven, oude foto's en ander beeldmateriaal dat te maken heeft met het verleden van de gemeente Horst aan de Maas. Als voorbeeld is genomen het Venrayse RooyNet. De projectleider hiervan stuurt ook www.terhorstnet.nl aan. Het kringbestuur is vertegenwoordigd in de werkgroep. Gedurende het verslagjaar is TerHorstNet gestart. Het draait nu op verschillende plaatsen.

Historisch Educatief Platform (HEP)

De website van het Historisch Educatief Platform wordt veelvuldig geraadpleegd. Deze site bevat veel lesprogramma's voor het onderwijs. De onderwerpen die gekozen worden moeten betrekking hebben op de historie van de omgeving in de ruimste zin van het woord. Momenteel worden geen nieuwe activiteiten ontwikkeld.

Overleg Heemkundeverenigingen

Jaarlijks wordt een bijeenkomst georganiseerd van het Regionaal Overleg met de Heemkundeverenigingen. Aanwezig zijn vertegenwoordigers van America, Broekhuizen, Grubbenvorst, Meerlo-Wansum, Melderslo, Merselo, Sevenum, Venray, Castenray, Helden en Horst. Er wordt uitgebreid van gedachten gewisseld over elkaars activiteiten. Afgelopen voorjaar werd in Baarlo vergaderd en was ook de kring vertegenwoordigd.

Kring Venlo

Bestuursmutaties

Vanaf de jaarvergadering van 22 maart 2010, toen twee bestuursleden statutair aftraden, heeft het bestuur veel moeite gedaan om nieuwe bestuursleden te werven. Dat bleef vooralsnog zonder resultaat. In april 2011 meldden zich 2 kandidaten. Met beiden zijn door de waarne-

mend voorzitter en de secretaris gesprekken gevoerd, wat geleid heeft tot een kennismaking met het gehele bestuur. Vanaf midden 2011 functioneren beiden als kandidaat-bestuurslid. Tijdens de jaarvergadering in 2012 zullen de kandidaten aan de leden worden voorgesteld en zal gevraagd worden in te stemmen met hun verkiezing. Een van de kandidaten zal door het bestuur als voorzitter worden voorgedragen. Hiermee zal hopelijk een (te) lange periode van onderbezetting worden afgesloten.

Bestuurssamenstelling per 31 december 2011

H. Huijs, waarnemend-voorzitter en penningmeester, F. van Wijlick, secretaris, en de leden mw. L. van Hees, mw. H. Kerkhof-Wekking en M. Walter.
Het bestuur vergaderde in het verslagjaar zevenmaal.

Leden

De kring telde per 31 december 2011 299 leden.

Drie leden van de kring waren in 2011 méér dan 50 jaar lid van LGOG. Twee van hen waren aanwezig bij de uitreiking van de verenigingsspeld in het Provinciehuis in Maastricht. De drie leden die in 2011 meer dan 40 en de zestig leden die meer dan 25 jaar lid van LGOG waren, heeft het kringbestuur de keuze voorgelegd de verenigingsspeld thuisbezorgd, dan wel in een feestelijke omgeving opgespeld te krijgen. Van deze laatste mogelijkheid maakten negentien jubilarissen gebruik; zij kregen hun verenigingsspeld opgespeld door de waarnemend-voorzitter van de kring.

Lezingen

14 februari	Guido Corten, <i>Franse wegenbouw</i> (75 belangstellenden)
21 maart	Ton van Reen, <i>De Bokkenrijders</i> (76 aanwezigen)
18 april	Jan Voss, <i>Akkermansgilde</i> (58 belangstellenden)
9 mei	Ad Bogers, <i>Gilden Venlo</i> (62 belangstellenden)
19 september	Maarten van Dijk, <i>Vrijmetselarij</i> (55 belangstellenden)
12 december	Reinier Thissen, <i>Stille Nacht, Heilige Nacht</i> (54 belangstellenden)

De lezingen werden gehouden in gemeenschapshuis De Bantuin.

Excursies

29 januari	middagexcursie Limburgs Museum Venlo (53 deelnemers)
15 oktober	na afloop van de algemene ledenvergadering van LGOG: middagexcursie, bestaande uit lezing <i>Werken voor de vijand</i> door Gerard Sonnemans en rondleiding in Streekmuseum 't Land van Peel en Maas te Helden (53 deelnemers)

- 21 oktober middagexcursie archeologische opgravingen Venlo omgeving Maaskade onder leiding van archeoloog Jacob Schoten (60 deelnemers)
- 18 november bezoek aan Gemeentearchief Venlo (22 deelnemers)

Kring Venray en omgeving

Bestuurssamenstelling per 31 december 2011

J.M. (Jan) Min, voorzitter, J.M.P. (Sjeng) Ewalds, secretaris, J.E.G. (Sjeng) Smits, penningmeester en de leden mw. C.M.G.I. (Carla) Smits, mw. M.P.G. (Mia) Storms, W. (Wim) van Delft en F.M.J. (Frans) Wilms.

In het verslagjaar kwam het bestuur achtmaal in vergadering bijeen. Verder overleg is vaker nodig en gaat per e-mail en telefonisch.

Het archief van de Kring werd onder begeleiding van archivaris Paul van Meegeren van de gemeente Venray door Carla Smits en Stan Storms teruggebracht tot dertig dozen. Het LGOG-archief berust in de archiefruimte van de gemeente Venray.

Leden

De kring telde per 31 december 2011 157 leden.

Lid van verdienste: J.J.A. (Jan) Gootzen (1995).

In 2011 moest de kring afscheid nemen van enkele leden. Voor zover bekend waren dit Jan Kesels (78 jaar), Addy den Brok (77 jaar) en haar man Toon den Brok (84 jaar). Jan en Addy waren tot ze ziek werden regelmatige bezoekers van lezingen en deelnemers aan kringexcursies. Toon was in het verleden een actief lid en hij heeft ook enkele lezingen gehouden bij de kring. Hij heeft veel betekend voor de Venrayse cultuur en geschiedenis.

Lezingen

- 17 januari André de Bruin, *Het beschavingsoffensief van de RK Kerk en haar dienaren Henri Poels, Jean Slots en Henri Vullings* (56 belangstellenden)
- 21 februari Wim de Cloe, *Sint-Paschalis te Oostrum* (60 belangstellenden)
- 21 maart Paul van Meegeren, *De gemeentegrenzen van Venray eo in de loop der eeuwen* (58 belangstellenden)
- 18 april Jan Min, *De familie Esser in Venray* (55 belangstellenden)
- 19 september Jos Lankveld, *Zuivelfabrieken kwamen en gingen, naar aanleiding van de Zuivelfabriek Leunen* (79 belangstellenden)
- 17 oktober Harry Knipschild, *Limburgse missionarissen in China en de rol van de Franciscanen uit Venray hierbij* (79 belangstellenden)
- 14 november Lou Moonen, *Joep Nicolas als portretschilder* (50 belangstellenden)

12 december Koos Swinkels, *De oudste verenigingen van Venray* (60 belangstellenden)

Excursies

14 april Maaseik en Aldeneik, met rondrit langs Bos- of Oeterbeek, bezichtiging Klaaskensmolen in Neeroeteren, bezichtiging kerkschatten in de Sint-Catherinakerk met bezoek aan Van Eycktentoonstelling en stadswandeling (42 deelnemers)

24 juni middagexcursie naar Steyl, met bezoek aan de Boven-Benedenkerk, wandeling door de kloostertuinen, bezoek aan het missiemuseum en botanische tuin Jochumhof (22 deelnemers)

8 oktober Den Bosch, met rondleiding door Sint-Janskathedraal en bouwloods, boottocht over de Dommel en stadswandeling (37 deelnemers)

De excursies werden georganiseerd door de bestuursleden Carla Smits en Mia Storms in samenwerking met Leo Jacobs.

Overige activiteiten

Fotograferen glas-in-loodramen Venray

Twee leden, Pie Noten en Jan Derikx, zijn onder de vlag van LGOG gestart met het op een kwalitatief goede manier fotograferen en beschrijven van alle glas-in-loodramen in de gemeente Venray. Deze zullen worden geplaatst op de site van de kring binnen Roynet, het digitale geheugen van Venray.

Project Sint-Jozefklooster

Het digitaliseringsproject uit 2010 van de archieven van het klooster Sint-Jozef heeft in 2011 een vervolg gekregen waarbij zowel oud filmmateriaal als videobanden werden gedigitaliseerd. Tevens werden alle altaarstukken, vaatwerk en overige paramenten die uit Venray afkomstig waren en die in de centrale opslag van het klooster in Tegelen liggen, gefotografeerd.

Representatie

Bestuursleden van de kring waren aanwezig bij diverse openingen van tentoonstellingen in Museum 't Freulekeshuus, bij de opening van het Monumentenweekeinde (9 september) en bij de presentatie van *Toen wij den vogel schooten*, een boek van Koos Swinkels (28 november). De Kring nam deel aan het Regionaal Overleg Heemkundeverenigingen (17 mei) en is aangesloten bij het Historisch Platform Venray (HPV).

Secties

Sectie Archeologie (Archeologische Vereniging Limburg)

Bestuursmutaties

Op de jaarvergadering van 25 mei werd de nieuwe samenstelling van het bestuur (als gevolg van veranderingen in de statuten van LGOG) bekrachtigd. Het bestuur bestaat uit zes leden en wordt ondersteund door regiovertegenwoordigers en adviseurs. De werkwijze blijft als voorheen.

Bestuurssamenstelling per 31 december 2011

Drs. R. Paulussen, voorzitter, mw. drs. B. de Fraiture, secretaris, ir. J.P.L.M.N. de Warrimont, penningmeester, en de leden J. van den Boorn (tevens voorzitter werkgroep Educatie), drs. W.H.M.N. Dijkman (tevens vertegenwoordiger regio Maastricht) en H. Sizoo (tevens beheerder website). Overige regiovertegenwoordigers: R. Bloemen (regio Venray), drs. X.C.G. van Dijk (regio Horst), mw. D. Habets (regio Kerkrade), H.L.M. Heijmans (regio Weert), drs. C.J.M. Houben (beheerder bibliotheek), A.J.M. Lupak (regio Roermond), W. Luys (regio Reuver), B. Puts (regio Simpelveld) en W. Vroom (regio Venlo).

Het algemeen bestuur vergaderde in het verslagjaar viermaal. De bestuursvergaderingen worden niet meer structureel bijgewoond door een vertegenwoordiger van de Provincie Limburg. Mw. K. Winthagen, beleidsmedewerker archeologie van de provincie, en Sjeng Kusters, depotbeheerder, zijn agendaleden. H. Stoepker en L. Verhart zijn adviserende leden.

Leden

De sectie telde per 31 december 2011 322 leden.

Guillonpenning

Tijdens de Limburgs Archeologiedag (LAD) op 14 april in het Limburgs Museum te Venlo werd de Guillonpenning uitgereikt aan Jo Kempkens en Ton Lupak, de mannen achter restauratie-atelier Restaura. Ton is al vele jaren actief in de werkgroep Rura, de Heemkunde Vereniging Roermond en is bestuurslid van de sectie archeologie (ALV) van LGOG. Jo verzorgt met name de exposities in het Roerstreekmuseum in Sint-Odiliënberg. De Guillonpenning wordt jaarlijks uitgereikt aan een persoon of instelling die veel voor de Limburgse archeologie heeft gedaan.

Samenstelling Werkgroep Educatie

J. van den Boorn, voorzitter, B. Puts, secretaris, J.P. de Warrimont, penningmeester, en de leden mw. M. Aarts, mw. D. Habets, R. Paulussen en mw. A. Van de Water.

Activiteiten

Werkgroepen, cursussen en archeologiedagen (kennis en ervaring uitwisselen)

5 februari	lezing <i>Eugène Dubois en zijn besluit om de missing link te zoeken</i> door J.P. de Warrimont (op 21 ^e Steentijddag) (245 belangstellenden)
28 maart	lezing <i>Eugène Dubois en zijn besluit om de missing link te zoeken</i> door J.P. de Warrimont (voor IVN Eijdsen) (40 belangstellenden)
14 april	Limburgse Archeologie Dag met participatie van de AVL (in Limburgs Museum te Venlo) (100 deelnemers)
19 mei	studiemiddag voor ambtenaren <i>Kansen voor amateurarcheologie in Limburg</i> (georganiseerd in samenwerking met Steunpunt Archeologie & Monumentenzorg Limburg) (45 deelnemers)
25 mei	lezing <i>Op de zuidrand van het Romeinse Rijk: desert road archaeology in de Oostelijke Sahara</i> door Rob Paulussen en Anneleen Van de Water in St. Odiliënberg (20 belangstellenden)
4 juni	Regiodag archeologie te Venray (24 deelnemers)
26 november	Regiodag archeologie Heerlen (70 deelnemers)

Adviezen en archeologische ondersteuning aan gemeenten

21 juni	deelname door Rob Paulussen en Leo Verhart aan expertmeeting Zandmaas te Roermond (organisatie Provincie Limburg)
3 september	Actieve Amateurdag. Vijftien vrijwilligers assisteerden bij proefsleuvenonderzoek te Thorn. Organisatie AVL, Anneleen Van de Water en Rob Paulussen

Wiel Luys (HV Maas en Swalmdal) heeft de gemeenten Beesel en Roermond adviezen gegeven met betrekking tot hun archeologiebeleid. Met de gemeente Roermond is een convenant afgesloten. Samen met IKL (Stichting Instandhouding Kleine Landschapselementen) heeft de werkgroep een aantal grafheuvels in Swalmen geïnspecteerd.

Ron Bloemen heeft met de Archeologische Werkgroep Venray (AWV) assistentie verleend bij het archeologisch onderzoek De Diepeling (Castenray) en toezicht gehouden bij bouwactiviteiten Centrum Venray, De Hulst Venray, Roffert en Lollebeekweg Castenray. De werkgroep heeft op verzoek van wethouder P. Van der Broeck, gemeente Venray, een verkennend booronderzoek uitgevoerd. Resultaten zijn aan het bestuur van het Venrays Museum aangeboden. Har Heijmans heeft onder leiding van archeologen van de Grontmij samen met leden van de Stichting Peel, Maas en Kempen en de Archeologische Werkgroep Leudal de opgraving Romeins grafveld Heel-Daalzicht afgerond.

Willem Vroom heeft in november en december meegewerkt aan het archeologisch onderzoek uitgevoerd door het ADC in de Bergstraat te Venlo.

Publieksbereik

Kennisoverdracht door sectieleden aan musea, scholen en tv-serie

(Bestuurs)leden van de AVL hebben in het verslagjaar aan kennisoverdracht gedaan in de vorm van gastlessen en cursussen, vraaggesprekken op radio en televisie, samenstelling van educatieve fiets- en wandelroutes, lezingen voor speciale doelgroepen, het beschikbaar stellen van informatie en fotomateriaal voor een cursus over de vroegste geschiedenis van Venray en het samenstellen van de tentoonstelling *Van vuistbijl tot Zwitsers zakmes* in het museum van Asselt.

Excursies

31 mei	vuursteenateliers te Rullen-St. Pietersvoeren, onder leiding van J.P. de Warrimont, voor de heemkundevereniging in Voeren (12 deelnemers)
15 oktober	busexcursie Eifel naar Romeinse waterleidingen Kartstein Höhle (50 deelnemers)

Publicaties

Website

De website van de AVL is overgezet en ingepast in de website van de LGOG. Hans Sizoo maakte diverse filmverslagen van excursies en lezingen en heeft deze via een apart YouTube kanaal op de LGOG-AVL site geplaatst.

Alle 116 nummers van het tijdschrift *Archeologie in Limburg (AiL)* zijn gescand en op de website geplaatst. Wim Moorman, Wim Dijkman en Hans Sizoo hebben een begin gemaakt met het vervaardigen van een index op AiL. Deze zal in 2013 verschijnen.

Westerheem Special

Onder redactie van Leo Verhart en Henk Stoeper werden voorbereidingen getroffen voor het samenstellen van een *Westerheem Special Limburg*. Achttien Limburgse bijdragen van negen Limburgse amateur- en negen beroepsarcheologen staan op de rol. Het Huis voor de Kunsten en Limburgs Museum dragen bij in de extra drukkosten van de *Special*. De *Special* wordt op de Limburgse Archeologie Dag 2012 aangeboden.

Nieuwsflits

Het initiatief uit 2010 heeft een flitsend vervolg in 2011 gehad. Viermaal zijn *Nieuwsflitsen* met korte berichtjes over archeologisch Limburgs nieuws, verenigingsnieuws en archeologisch nieuws dat een link heeft met Limburg aan 250 leden verstuurd. De redactie bestaat uit Anneleen Van de Water (eindredactie), Jean-Pierre de Warrimont, Béatrice de Fraiture, Hans Sizoo en Leo Verhart.

Project Kroniek Nieuwe Stijl

Het project *Kroniek Nieuwe Stijl* (opzetten netwerk periodespecialisten, website en artikel in de *Publications*) werd in het algemeen zeer positief ontvangen, maar kon vanwege het ontbreken van geld niet gerealiseerd worden.

Er is nu voor gekozen om jaarlijks een Archeologisch Kroniek in de *Publications* te plaatsen, voor het eerst in de *Publications 2011*. De Kroniek zal zich baseren op wat de redactie (de periodespecialisten Leo Verhart, prehistorie, Karen Jeneson, Romeins, Marion Aarts, Middeleeuwen en Béatrice de Fraiture, eindredacteur, door anderen aangeleverd krijgt. De wens om volledig te willen zijn wordt hiermee verlaten.

Archeologie in Limburg

Met ingang van 2011 is het tijdschrift *Archeologie in Limburg* als zelfstandige publicatie beëindigd. Voortaan worden artikelen archeologie in *De Maasgouw* opgenomen. *De Maasgouw* heet nu officieel *De Maasgouw, tijdschrift voor Limburgse geschiedenis en archeologie*. Jean Pierre de Warrimont en Marion Aarts zijn als redacteurs archeologie toegevoegd aan de redactie van *De Maasgouw*.

Externe contacten/belangenbehartiging

Bestuursleden waren in het verslagjaar aanwezig bij een aantal congressen, studie- en contactdagen, symposia en openingen van tentoonstellingen.

De AVL is in haar rol als belangenvereniging amateurarcheologen Limburg gesprekspartner in diverse overlegondes. Met name bij de Rijksdienst Cultureel Erfgoed (RCE), de Provincie Limburg en op gemeentelijk niveau.

Sectie Genealogie

Bestuurssamenstelling per 31 december 2011

Mw. M.W. Palmen, voorzitter, H.J. van Laer, vicevoorzitter en penningmeester, mw. C.A.J. Lommen-Salden, secretaris, en de leden F.C.A.J. Baltus (tevens webbeheerder), A.J. Coopmans, M.M.H. Lemmens (tevens hoofdredacteur *Limburgs Tijdschrift voor Genealogie*), R.J.P.M. Vroomen (tevens voorzitter Commissie Heraldiek & Banistiek) en M.M.J.A. Wieërs.

Bestuursactiviteiten

Het bestuur vergaderde in het verslagjaar vijfmaal. De jaarvergadering vond plaats op 7 mei in café-restaurant De Maaspoort te Stevensweert.

Het bestuur vertegenwoordigde de sectie bij diverse bijeenkomsten en onderhield contacten met zusterverenigingen.

Gedurende het verslagjaar schonk het bestuur speciale aandacht aan het vervolg van het project *Molens en Molenaars*, de behartiging van de belangen van de leden van de sectie (inclusief de niet-leden van LGOG), bezuinigingsmogelijkheden ter voorkoming/beperking van contributieverhoging, ledenwerving en behoud van leden voor de sectie, de voortzetting van de reeks 30 voorouders van bestuursleden in het *Limburgs Tijdschrift voor Genealogie*, de voortgang om te komen tot een startersmap voor beginnende genealogen, het Genealogisch Congres 2012, het veertigjarig jubileum van de sectie in 2013 en de nieuwe opzet voor het tijdschrift.

Leden

De sectie telde per 31 december 2011 493 leden. Er werden 8 ruilabonnementen onderhouden en 5 personen hadden alleen een abonnement op het Limburgs Tijdschrift voor Genealogie.

Limburgse Genealogische Prijs

Tijdens de 10^e Limburgse Genealogische Contactdag te Beek op 20 maart werd aan Irma Lommen-Salden de Limburgse Genealogische Prijs 2011 toegekend voor haar publicatie *Landverhuizers uit de Westelijke Mijnstreek 1850-1900*. De prijs is bedoeld ter stimulering van genealogisch onderzoek in de Nederlandse en Belgische provincie Limburg.

Activiteiten

20 maart	10 ^e Limburgse Genealogische Contactdag in Beek (L) (225 bezoekers)
7 mei	jaarvergadering met aansluitend een lezing over en rondleiding door Stevensweert (26 deelnemers)
12 april	lezing over het Bisschoppelijk Archief Luik in Maaseik (in samenwerking met de VVF-Limburg) (circa 75 belangstellenden)
10 oktober	lezing <i>Limburgse landverhuizers</i> in Sittard (in samenwerking met de NVG afdeling Zuid-Limburg) (40 belangstellenden)
21 november	lezing <i>Laeve langs de Maas</i> in Urmond (15 belangstellenden)

Limburgs Tijdschrift voor Genealogie (LTG)

In het verslagjaar verschenen de gebruikelijke vier nummers van het LTG (jaargang 39). De redactie was in handen van Marc Lemmens (hoofdredacteur-ad interim), Riet Palmen, Irma Lommen-Salden, Jan Hansen, Funs Patelski en Stefan Vrancken. Er werd voor de eerste keer geëxperimenteerd met kleurendruk, wat een groot succes bleek. Vele lovende berichten zijn hierop binnen gekomen. Er wordt gewerkt aan de mogelijkheid deze optie te behouden, wens is natuurlijk volledige kleurendruk.

Commissie Heraldiek & Banistiek

Het gemeentebestuur van Roerdalen heeft vanwege bezuinigingen besloten het oude wapen van de gemeente Roerdalen te handhaven. Het wapen van de gemeente Peel en Maas is bij KB verleend en de vlag is door de gemeenteraad vastgesteld. Met de gemeente Eijsden-Margraten lopen nog besprekingen voor een nieuw ontwerp voor het wapen en de vlag. De gemeente Onderbanken heeft nog geen besluit genomen tot het instellen van een nieuwe vlag. Met het gemeentebestuur van Sittard-Geleen en Bergen worden nieuwe afspraken gemaakt om te komen tot een nieuw wapen. Na acht jaar fusie wappert in Venlo dan uiteindelijk de nieuwe vlag.

Sectie Monumenten

Bestuursmutaties

Tijdens de jaarvergadering van de sectie Monumenten op 19 februari te Nunhem werden Peter Lambriex, Frank Bouts en Hans Pijpers gekozen als bestuurslid van de sectie. Peter Lambriex werd op voordacht van het bestuur gekozen als voorzitter. In dezelfde vergadering werd afscheid genomen van Toon Jenniskens als bestuurslid en interim secretaris van de sectie.

Bestuurssamenstelling per 31 december 2011

Peter Lambriex, voorzitter, Frank Bouts, vicevoorzitter, Ton Hendricks, secretaris, Wiel Jenniskens, penningmeester en de leden Rien van den Brand en Hans Pijpers.

Mw. J. Jongeling is contactpersoon/aanspreekpunt namens het bestuur LGOG.

Bestuursactiviteiten

Het bestuur vergaderde in het verslagjaar zesmaal. In de bestuursvergaderingen werd veel aandacht besteed aan de uitbreiding van het bestuur en de organisatie van de excursies. Er werd positief naar de toekomst gekeken en er werden voorstellen voor het programma 2012 en 2013 gelanceerd. Deze zullen nader uitgewerkt worden.

Leden

De sectie telde per 31 december 2011 307 leden.

Activiteiten

27 maart	jaarvergadering in hotel Houben te Nunhem, gevolgd door een inleiding van Sef Adams over pastoor Jean Adams en een bezoek aan de Sint-Servaaskerk (40 deelnemers)
28 mei	dagexcursie naar Schloss Rheydt en de tentoonstelling <i>Der Niederrhein und seine Burgen, Schlösser, Herrenhäuser an der Niers</i> onder leiding van Stephan Frankewitz (33 deelnemers)
16 juli	dagexcursie met <i>De effecten van de Maaswerken</i> (onder leiding van ing. Hans Brinkhof van Rijkswaterstaat) en bezoeken aan Zutendaal en waterburcht Pietersheim te Lanaken (50 deelnemers)
8 oktober	dagexcursie naar het Nationaal Bevrijdingsmuseum 1944-1945 te Groesbeek, gevolgd door een bustocht met gids langs de landingsterreinen en monumenten van Operatie Market Garden (29 deelnemers)

Habetspenning voor dr. G.H.A. (Gerard Venner)

Tijdens de Algemene Ledenvergadering van 17 april 2010 te Ottersum werd de Habetspenning uitgereikt aan dr. G.H.A. (Gerard) Venner (Eijsden). In het Jaarboek 2010 (pag. 285-293) werd het door de laureaat uitgesproken dankwoord opgenomen. Hierna volgt het juryverslag dat ten grondslag lag aan de laudatio die door de voorzitter van LGOG voorafgaand aan de uitreiking van de Habetspenning werd uitgesproken.

De Habetspenning zal in 2010 uitgereikt worden aan dr. Gerard Venner, chartermeester bij het Regionaal Historisch Centrum Limburg te Maastricht.

Zowel beroepsmatig als archivaris, alsmede als historicus heeft dr. Venner zich uitermate verdienstelijk gemaakt voor de geschiedbeoefening en geschiedschrijving in Limburg en het aangrenzende Duitse gebied, met name die gebieden die eertijds deel waren van het graafschap, later hertogdom Gelre.

Dr. Venner werd in 1951 te Roermond geboren en daar, op het Bisschoppelijk College, nam zijn carrière als geschiedschrijver een aanvang. In 1965 verscheen in de *Kempbode* het artikeltje 'De naam "De Kemp"'. Deze kleine bijdrage zou gevolgd worden door 232 andere publicaties (dit althans is de stand eind 2009), die, een archivaris waardig, keurig in een lijst door hem zijn bijgehouden.

Reeds in 1969 komt het tot een bewerking van de inventaris van het kerkarchief van Melick, zoals die in 1919 werd opgesteld door archivaris J.M. van de Venne. In 1971 verschijnt in druk de inventaris van het archief van de schepensbank Nieuwstadt. Een jaar later ziet ook de inventaris van het archief van het Bisschoppelijk College Roermond het licht. Diverse andere zeer gedetailleerde archiefbeschrijvingen worden door hem vervaardigd. Bijzondere interesse legt hij daarbij aan de dag voor de Gelderse Overkwartier getuige zijn beschrijvingen van de archieven van de Staten van het Overkwartier van Gelder 1404-1794 (1979), van het Hoofdgerecht Roermond 1459-1796 (1987), van de landrentmeester-generaal in het Staats Overkwartier van Gelder en van de rentmeester der gereserveerde domeinen in het ambt Montfort (1996), van het Hof van Gelder te Venlo 1717-1795 (1997) en van het Hof van Gelder te Roermond 1580-1794 (2009).

De door dr. Gerard Venner opgestelde inventarissen zijn voorzien van uitvoerige inleidingen over de geschiedenis en werking van de instituten, wier papieren nalatenschap beschreven wordt. Niet onvermeld mag blijven de inventaris van het archief van Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap uit 2003.

Telkens weer blijkt dat het inventariserende werk stof en inspiratie biedt voor kortere en langere bijdragen in tal van binnen- en buitenlandse tijdschriften en artikelenbundels, alsmede

voor lezingen. Daarbij richt hij zich niet alleen op de vakbroeders, maar ook op de geïnteresseerde leek getuige de artikelen in *De Maasgouw* en het *Jaarboek van de Heemkundevereniging Roerstreek*. De kwaliteit van alle bijdragen – lang of kort – is steeds van hoog niveau. In 1985 promoveerde hij aan de Katholieke Universiteit Nijmegen op het proefschrift *De Meinweg. Onderzoek naar rechten op gemene gronden in het voormalige Gelders-Gulikse grensgebied circa 1400-1822*. Deze minutieuze dissertatie werd als deel 40 uitgegeven in de reeks Maaslandse Monografieën.

Kritisch op zichzelf is hij ook kritisch ten aanzien van andere historici. Zijn boekbesprekingen zijn voorzien van goed onderbouwde kanttekeningen. Als redacteur is hij een nauwgezette lezer die gedegen commentaar levert op ingeleverde teksten.

Het zwaartepunt van Gerard Venners publicaties ligt op de voormalige Overkwartier van Gelder, waarbinnen de rechtsgeschiedenis een belangrijke plaats inruimt. Nochtans is ook de beeldende kunst een van zijn arbeidsvelden. Rechtstreeks met het oude Gelre houdt verband de graftombe van graaf Gerard van Gelre en diens echtgenote in de Roermondse Munsterkerk. Diverse artikelen heeft hij aan dit bijzonder grafmonument gewijd. Daarnaast heeft hij plausibel gemaakt, dat achter de 'Meester van Elsloo' de Roermondse beeldhouwer Van Ool zou kunnen schuilgaan. De teken- en schilderkunst ontsnapt evenmin aan zijn aandacht, zoals de recent verschenen publicatie *Romantik an Maas und Rhein* illustreert. Hierin zijn de tekeningen van Alexander Frans en Joseph van Aefferden samengebracht. Eerder waren er al artikelen verschenen over de Roermondse graveur Jan Michiel Dionisy en de schilderijencollectie van baron Van Scherpenzeel Heusch.

Op het gebied van de sigillografie heeft hij een respectabel aantal publicaties op zijn naam gebracht en geldt hij als een specialist. Het oude Gelre is in dit geval wederom de bakermat met een bijdrage over de middeleeuwse Roermondse stadszegels (1985) en een overzicht van de zegels van de steden en dorpen van het Overkwartier van Gelder, dat hij samen met de stadsarchivaris van Geldern, dr. Stefan Frankewitz, in 1987 heeft uitgegeven. De zegels in de archieven van Kloosterrade, de proosdij van Meerssen en de abdij van Thorn volgen evenals beschouwingen over de dertiende-eeuwse schepenzegels van Maastricht en Sint-Pieter, het zegel van Jutta van Limburg en bisschop Floribert van Maastricht.

Samenvattend

Dr. Gerard Venner heeft door zijn vele gedegen monografieën, artikelen, recensies en inventarissen de afgelopen 45 jaar voor de vakspecialisten en voor het bredere publiek de geschiedenis van onze contreien en met name het voormalige hertogdom Gelre toegankelijk gemaakt en daarbij telkens blijk gegeven van diepgravend archiefonderzoek.

Het is om die redenen, dat een ad hoc commissie van LGOG bestaande uit drs. E. Haanen (redactielid van De Maasgouw), drs. P. Boselie (bestuurslid Commissie Educatie) en dr. A. Jacobs (secretaris van LGOG) dr. Gerard Venner voordraagt voor toekenning van de Habetspenning.

Drs. P.H.M. Boselie

Drs. E.P.H.P.T. Haanen

Dr. A.P.J. Jacobs

Sittard, Swartbroek, Hoensbroek, 9 april 2010